

శ్రీ రస్తు.

మా ఘ కా వ్య ము
సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన
శబ్దసమాససహితము

చెన్నపురి :

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్

వారివే బ్రహ్మతము.

1952

All Rights Reserved.

Ist Edition.—1914

II nd Edition —1952

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
Madras.—1952.

శ్రీ ర మ్మ.

మా ఘ కా వ్యమ్.

వ్యాఖ్యాన పీఠికా.

ఇంద్రవరదశశ్యామమింద్రానందకన్దశమ్,
వందారజనమందారం వందేహం యదునందనమ్.
దంతాశ్చ లేన ధరణీతలమున్నమయ్య పాతాళకేశిఘ ధృతాదివరాహలీలమ్.
ఉల్లాఘనోత్పణఘణాధరగీయమానక్రీడావదానమిథరాజముఖం సమామి.
శారదా శారదామౌఘజవదనా వదనామ్బుజే,
సర్వదా సర్వదాస్తాకం సన్నిధి సన్నిధిం క్రియాత్.
వాణీం కాణఘజీ మజీగణ దవాసాసీచ్ఛ వైయాసికీ
మంతస్తస్త్ర మరంస్త పన్నగగపిగుంభేఘ చాజాగరీత్,
వాచా మాచకల ద్రహస్య మఖిలం య చ్ఛాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేఽధూద్యదుపజ్ఞ మేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః.
మల్లినాథసుధీ స్సోఽయం మహాపాధ్యాయశబ్దభాక్,
విధత్తే మాఘకావ్యస్య వ్యాఖ్యాం సర్వంకషాఙ్గిధామ్.
యే శబ్దార్థపరీక్షణ ప్రణయినో యే వా గుణాలంక్రియా
శిక్షాకాతుకినో విహర్తృమనసో యే చ ధ్వనే రధ్వసి,
తుభ్యద్భావతరణితే రససుధాసింధౌ మిమంతుంతి యే
తేషామేవ కృతే కరోమి వివృతిం మాఘస్య సర్వంకషామ్.
నేతాన్తిక్తా యదునందనః స భగవాన్ పీఠః ప్రధానో రసః
శృంగారాదిభి రంగవాన్ విజ్ఞుతే హృద్య పున ర్వర్ణనా,
ఇంద్రప్రస్థమాద్యపాయవిషయైర్ద్యావసాదః ఫలం
ధన్యో మాఘకవి ర్వయం చ కృతిన స్తుతౌన్తికిసంశీలనాత్.

ఇహస్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానశేషిత ముచ్యతే.

అథ తత్ర భవాత్ మాఘకవిః “కావ్యం యశనేఽర్థకృతే వ్యవహరవిదేశేతే
రక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాఽమృతతయోపదేశయజే.” ఇత్యాద్యాలంకా
రికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం ‘కావ్యాలంకారశ్చవర్ణయే’
దితి నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యత్, శిశుపాలవధాఖ్యం మహా
కావ్యం చిక్షీష్వః, చిక్షీర్షితార్థనిర్విఘ్నపరిసమాప్తీసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణ ఫల
సాధన భూతస్వేష్టదేవతానమస్కారస్య శిష్టాచారప్రాప్తత్వాత్ “అశీర్షమస్మి”యా
వస్తునిర్దేశో వాఽపి తన్నుబు”తి ఆశీరాద్యస్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ
కార్యఫలరూప శిశుపాలవధ బీజభూతం భగవత శ్రీకృష్ణస్య నారదదర్శనరూపం
వస్తాదౌ శ్రీశబ్ద ప్రయోగపూర్వకం నిర్దిశత్ కథా ముపశీపతి.—

శ్లో. శ్రియఃసతీ శ్రీమతి శాసితం జగజ్జగన్నివాసో వసుదేవస్తని
వసత్ దదర్శావతరంతమంబరా, ద్ధిరణ్యగర్భాంగభువం మునిం హరిః.

టీక. శ్రియః=లక్ష్మీదేవికి, పతిః=ప్రియుడును, జగన్నివాసః=జగత్=లోక
ములకు, నివాసః=ఆధారమైనవాడును, జగత్=లోకమును, శాసితమ్=(దుష్ట
నిగ్రహశిష్టరక్షణములచే)పరిపాలించుటకొఱకు, శ్రీమతి=సంపన్నమైన, వసుదేవస్తని=
వసుదేవ=వసుదేవుడును చంద్రవంశపురాజయొక్క, సద్దని=గృహమందు, వసత్=
నెలకొనియున్న, హరిః=శ్రీకృష్ణస్వామి, అమృతాత్=ఆకాశమునుండి, అవతరన్తమ్=
దిగుచున్న, సిరణ్యగర్భాంగ భువమ్=సిరణ్యగర్భం=బ్రహ్మదేవునియొక్క, అంగ=ఉత్సం
గమునుండి, భువమ్=పుట్టిన, మునిమ్=నారదమహామునిని, దదర్శ=చూచెను.

తా. లక్ష్మీనాథుడును, ప్రపంచమున కాధారమైనవాడును,
దుష్టశిక్షణశిష్టరక్షణార్థము వసుదేవునిట నుతరించియున్న శ్రీకృష్ణ
భగవానుడు (దొకనాడు) ఆకాశమునుండిదిగి (తనదెసకు) సచ్చుచున్న
బ్రహ్మకొడుకగు నారదుని జూచెను.

అర్థా, సమాసాచ్చ—శ్రియః, శ్రియః శ్రియోః శ్రిగూమ్ శ్రిజామ్.
శ్రీశబ్దః ఈకారాన్తస్త్రిలింగః శ్రీకృష్ణనాన్తః. పతిః, పతిః పతీ పతయః. పతిశబ్ద
ఇకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. శ్రీ, లోకా అస్తీతి శ్రిమత్, లక్ష్మీ
శ్రీమతి, శ్రీమతి, శ్రీమతోః శ్రీమత్సు. శ్రీమచ్ఛబ్దః తకారాన్త సపుంసక లింగః
సప్తమ్యైకవచనాన్తః. శాసితమ్ తుమన్ ప్రత్యయాన్త మవ్యయమ్. జగత్, జగత్

జగతీ జగన్తి. జగచ్ఛబ్దః తకారాంతనపుంసకలిఙ్ః ద్వితీయైకవచనాన్తః. జగతాం నివాసః, జగన్నివాసః, నివాసః నివాసా నివాసాః. జగన్నివాసశబ్దః ఆకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. వసుదేవస్య సద్ద, వసుదేవసద్ద, తస్మిన్ వసుదేవసద్దని సద్దని సద్దనోః సద్దసు. వసుదేవసద్దత్ శబ్దః నకారాంత నపుంసకలిఙ్ః సప్తమ్యైకవచనాన్తః. వనత్, వనత్ వనన్తై వనన్తః వనచ్ఛబ్దః తకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. దదర్శ, దదర్శ దదర్శతుః దదర్శతుః. దృశీర్ ప్రేక్షణే, ఇత్యస్యాధ్యతోః సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపద ప్రథమపురుషైక వచనాన్తః. అవ తరన్తమ్, అవతరన్తం అవతరన్తై అవతరన్తః అవతరచ్ఛబ్దః తకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః అమ్బరాత్, అమ్బరాన్ అమ్బరాభ్యామ్ అమ్బరేభ్యః. అమ్బరశబ్దః ఆకారాంత నపుంసకలిఙ్ః పంచమ్యైకవచనాన్తః. హిరణ్యంగ ఛేయస్యః హిరణ్యగర్భః హిరణ్యగర్భస్య ఆజం హిరణ్యగర్భజం, హిరణ్యగర్భాక్షాద్భవతితి హిరణ్యగర్భాంగభూః, తం హిరణ్యగర్భజ్జభువమ్, భువమ్ భువో భువః హిరణ్యగర్భజ్జ భూశబ్దః ఊకారాంతః పులింగః ద్వితీయైకవచనాన్తః. మనుత ఇతిమునిః. తంమునిమ్, మునిమ్ మునీ మునీక. మునిశబ్దః ఇకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. హరిః, హరిః హరీ హరయః. హరిశబ్దః ఇకారాంతః పులింగః ప్రథమైకవచనాన్తః.

శ్రియశ్చితి. అత్రాదౌ శ్రీశబ్దప్రయోగాత్ వర్ణగణాదిశుద్ధే రభ్యుచ్చయః. తదుక్తం.—‘దేవతావాచకా శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నిద్యాయస్య ర్లిపితో గణతోఽపివేతి. శ్రియః లక్ష్యః పతిః, ఏతేన రుక్మీణీరూపయాశ్రియా సమేత ఇతి నూచితమ్. ‘రాఘవత్వేభవత్స్థితా రుక్మీణీ కృష్ణజన్త నీతి విష్ణుపురాణవచనాత్. జగన్నివాసో జగతా మాధారః, కుక్షిస్థాభిలౌక ఇతిభావః తథాపి. ‘పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగయుగే’ ఇత్యాదివచనానుసారేణ జగత్ లోకం, కాశితం దుష్టనిగ్రహశిష్టానుగ్రహభ్యాం నియంతం, శ్రీమతి సంపద్యుక్తే, వసుదేవసద్దని వసుదేవరూపిణః కశ్యపస్య వేత్తని, వనత్ కృష్ణరూపేణ తిష్ఠత్, హరి ర్విష్ణుః, అంబరాత్ ఆకాశాత్, అవతరంత మాపతంతం ఇంద్రసందేశకథనార్థ మితి భావః. హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మ, బ్రహ్మాండప్రథవత్వాత్. తస్యాంగభువం తనూజం అథవా తస్యాంగాదవయా దుత్సంగాభ్యా దభవతీతి హిరణ్యగర్భాంగభూః తం మునిం నారదమిత్యర్థః. ‘శత్రుంగా న్నారదో జజ్ఞే దత్తోఽంగుస్తాత్స్వయంభవ’ ఇతి భాగవతవచనాత్ దదర్శ కదాచి దితి శేషః. అత్ర తస్మీయసి వసుదేవసద్దని సకలజగదాశ్రయతయా మహీయసో హరేరాధేయత్వకథనాత్ అధికప్రభేదోఽర్థాలంకారః తదుక్తం—‘ఆధారాధేయయో రాసురప్యాభావోఽధిశో మత’ ఇతి. జగన్నివాసస్యజగదేకదేశ

నివాసిత్వ మితి విరోధశ్చ. తస్మానిర్వచనీయమహిమత్వాదితి పరిహారః. తథా తకార సకారాదేః కేవలస్యాసకృదావృత్త్యా, జగజ్జగ దితి అసకృద్వ్యంజనసాదృశ్యాచ్చ వృత్త్యుప్రాసభేదా శబ్దాలంకారా. ఏషాం చానోన్యన్యైరపేక్ష్యైకైకత్ర సమావేశాత్ తిలతండులవ త్సంస్పృష్టిః. అస్మిన్ సర్వే వంశస్థం వృత్తమ్—‘జతౌ తు వంశస్థ ముదీ రితం జరా వి’తి లక్షణాత్.

అవ. ఆనాదునిరాకను జను లచ్చెరువుతోఁ జూడసాగి రని చెప్పుచున్నాఁడు.—
శ్లో. గతం తిరశ్చీన మనూరుసారధేః, ప్రసిద్ధ మూర్ధ్వజ్వలనం హవిర్భుజః
పతత్యధో ధామ విసారి సర్వతః, కిమేతదిత్యాకలమిషీతం జనైః. ౧

టీ. అనూరుసారధేః=నూరునియొక్క, గతమ్=నడక, తిరశ్చీనమ్=అడ్డముగాఁ బోవునది, హవిర్భుజః = అగ్నికి, ఊర్ధ్వజ్వలనమ్=పైకి మండుట, ప్రసిద్ధమ్=లోక ప్రసిద్ధము, సర్వతః=ఎల్లయెడల, విసారి=ప్రాళుచున్న, పతత్=ఈ, ధామ=వెలుగు, అధః=క్రిందికి, పతతి=దుముకుచున్నది. కిమ్=ఇదియేమైయుండునో, ఇతి=అని, జనైః =ప్రజలచేత, ఆకులంయథాతథా = కలవరముతోఁగూడునట్లుగా, ఈషీతం=చూడఁ బడుట.

తా. అట్లు వచ్చునారదునిచూచి దూరంగతుఁ డౌటచే గులు తింపనేరక, ఈయగపడునది సూర్యునితేజమా, అయినచో నది అడ్డ ముగాఁ బోవునేకాని క్రిందికిరాదే. అగ్నియా? అది పైకి మండును గదా. ఇది మారెంటికిని వేతై ఎల్లదిక్కులను గ్రమ్మి క్రిందికిఁ బడు చున్నది ఏమైయుండునో యని జనులు కలవరముతోఁ జూచుచుండిరి.

శబ్దాః, సమాసాశ్చ.—గతం, గతం గతే గతాని. గతశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. తిరశ్చీనం, తిరశ్చీనమ్ తిరశ్చీనే తిరశ్చీనాని. తిరశ్చీనశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. అవిద్య మానా ఊరూ యస్యః అనూరుః. అనూరుః సారధిః యస్యః అనూరుసారధిః తస్య అనూరుసారధేః, సారధేః సారధ్యోః సారధీనాం అనూరుసారధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ప్రసిద్ధమ్, ప్రసిద్ధం ప్రసిద్ధే ప్రసిద్ధాని. ప్రసిద్ధశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. ఊర్ధ్వార్కారం చ తత్ జ్వలనం ఊర్ధ్వజ్వలనమ్. జ్వలనం జ్వలనే జ్వలనాని. ఊర్ధ్వజ్వలనశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. హవీంషి భువోక్షీతి హవిర్భుక్. తస్య హవిర్భుజః. హవిర్భుజః హవిర్భు జోః హవిర్భుజామ్. హవిర్భుక్కుబ్జః జ. పు. ష. ఏ. పతతి, పతతి పతతః పతన్తి. పత్ గతౌ ఇత్యస్తాధాతోః ఆకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైక వచనాన్తః. అధః ధమున్నంతం అవ్యయమ్. ధామ, ధామ, ధామ్ని ధామనీ ధామాని.

ధామశబ్దః. న. న. ప్ర. ఏ. సర్వతః. తసిలంత మవ్యయమ్. ఊ, కిం. కే. కాని. కింశబ్దః. మ. న. ప్ర. ఏ. ఏతత్, ఏతత్ ఏతే ఏతాని. ఏతచ్ఛబ్దః. ద. న. ప్ర. ఏ. ఇతి. అవ్యయమ్. ఆకులమ్. క్రియావిశేషణమ్. ఈక్షితం. ఈక్షితే ఈక్షితాని ఈక్షిత శబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. జన్తః. జనేన జనాభ్యామ్ జన్తః. జనశబ్దః. ఆ. పు. తృ. బ.

తదానీం జన్తః విస్తయాదీక్షితం ప్రవృత్త మిత్యాహ.—

గతమితి. అవిద్యమానా ఊరూ యస్య సోఽనూరుః స సారథి ర్యస్య తస్యా నూరుసారధేహ్నార్యస్య, గతం గతిః, భావేక్షః. తిరస్చీనం తిర్యగ్భూతం. 'విభాషించే రదిక్ ప్రియా మితి తిర్యక్భూతా దంచత్యన్తాత్ప్రతిపదికాత్వాన్వధే ఖప్రత్యయః, హవీంషి భునక్తీతి హవిర్భుక్ తస్య అగ్నే రూర్ధ్వజ్వలనం ఊర్ధ్వస్ఫురణం ప్రసిద్ధం, ఇదంతం సర్వతః విసారి విసర్పి, ధామ తేజః, అధః అధస్తాత్, పతతి కిమేతదితి నూర్యా గ్నివిలక్షణమదృష్టపూర్వమిదం ధామ కిమాత్మకం స్యా దితి ఆకులం విస్తయా త్సం భ్రాంతం యథా తథా. జన్తే రీక్షితం ఈక్షణం కృతం, సకర్త కాదప్యవివక్షితే కర్తృణి భావేక్షః. 'ప్రసిద్ధే రవివక్షతః కర్తృణోఽకర్తృకా క్రియే'తి వచనాత్, కేచిత్కర్తృణి క్రాంతం కృత్వా ఈక్షితం మునిం దదత్సేతి పూర్వేణ యోజయన్తి. అత్రోపమేయస్య మునిధామ్నః నూర్యాగ్నిభ్యా ముపమానాభ్యాం తదసంబంధినా అధః ప్రసరణధర్మే జాధిక్యవల్ల నాద్యవ్యతిరేకః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే— 'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఏవహి'తి.

అవ. తర్వాత కృష్ణుఁడే దానిని నారదుఁ డని తెలిసికొఁగలిగెనని చెప్పును.—

శ్లో. చయ స్త్విషా మి త్యవధారితం పురా, తత శ్వరీ రీతి విభావితాకృతిమ్
విభు ర్విభక్తావయవం పుమా నితి, క్రమాదముం నారద ఇత్యబోధి సః.

టీ. విభుః=నిజ మెఱుంగగల నేర్పరియగు, సః=ఆశ్రీకృష్ణస్వామి, పురా=మొదట, త్విషామ్=కాంతులయొక్క, చయః = మొత్తము, ఇతి=అని, అవధారితమ్=నిర్ణయింపఁ బడినదియు, తతః = కొంచెము దగ్గఱకు వచ్చినపిదప, విభావితాకృతిమ్=విభావిత= తెలిసికొఁబడిన, ఆకృతిమ్=స్వరూపముగలదిగనుకనే, శ్వరీ=ఒకానొక ప్రాణి, ఇతి=అని, అవధారితమ్= నిర్ణయింపఁబడినదియు, తతః = పిమ్మట, విభక్తావయవమ్ - విభక్త = విడదీసి కనుగొనఁబడిన, అవయవమ్ = మొగము కన్నులు ముక్కుచెవులు మొదలగు నవయవములు గలదిగనుకనే, పుమానీతి = ఒక పురుషుఁడని, అవధారితమ్ = ధ్రువపఱచఁబడిన, అముమ్ = ఈకావ్యము వ్యక్తిని, నారదః=నారదమహాముని, ఇతి = ఇట్లు, అబోధి = తెలిసికొనెను.

తా. ఇట్లు జనులు వితాకుపడియుండఁగా నప్పుడు శ్రీకృష్ణ మూర్తి నిజము తెలిసికోఁగలవాఁడు గావున నావ్యక్తినిజూచి ముందిచేదో తేజోరాశి యనుకొనెను. మఱి కొంత సేపటికి గుఱివెట్టి చూచి, ఏదో ఒక జంతువని కనుగొనెను. మఱల విమర్శించి ఒక్కొక్క యంగమువంతున వేలుచేసి చూచి యొకపురుషుడని తెలిసికొనెను. ఇట్లు క్రమముగాఁ బరిక్షించి తుదకు నారదుడని తెలిసికోఁగలిగెను.

శ. స.—చయః, చయః చయా చయాః. చయశబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. త్వి సామ్, త్విషః త్విషాః త్విషామ్. త్విష్టబ్దః. ష. స్త్రీ. ష. బ. పురాతన్యాయమ్. తతః. తసిలం తమన్యాయమ్. శీర్శత ఇతి శరీరమ్. శరీరమస్యాస్తీతి. శరీరీ, శరీరీ శరీరిణౌ శరీరిణః. శరీరిక శబ్దః. న. పు. ప్ర. ఏ. విశేషేణభావితా విభావితా విభావితా ఆకృతిః యస్యసః విభావితాకృతిః తం విభావితాకృతిమ్, ఆకృతిం ఆకృతీ ఆకృతీక. విభావితాకృతి శబ్దః. ఇ. పు. ద్వి. ఏ. విభవతీతి విభుః, విభుః విభూ విభవః. విభుశబ్దః. ఉ. పు. ప్ర. ఏ. విభక్తాః అవయవాః యస్యసః విభక్తావయవః తం విభక్తావయవమ్, విభక్తావయవం విభక్తావయవౌ విభక్తావయవాక విభక్తావయవశబ్దః. అ. పు. ద్వి. ఏ. పుమాక, పుమాంసౌ పుమాంసః. పుంశబ్దః. స. పు. ప్ర. ఏ. క్రమాత్, క్రమాత్ క్రమాభ్యామ్ క్రమేభ్యః. క్రమశబ్దః. అ. పు. పం. ఏ. అముమ్, అముం అమూ అమూక. అదశబ్దః. స. పు. ద్వి. ఏ. నారదః, నారదః నారదౌ నారదాః. నారద శబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి. అన్యాయమ్. అబోధి, అబోధి అభుత్సాతామ్ అభుత్సత. బుధ అవగమనే ఇత్యస్తాదాతోః సకర్త కాత్ కర్తరీభూతే లసి ఆత్మ సేవది ప్రథమ పురుషైకవచనాంతః. సః, సః తా తే. తచ్ఛబ్దః. ద. పు. ప్ర. ఏ.

అథ భగవాన్నిరచైవీదిత్యాహ.—

చయఇతి. విభుస్తత్త్వావధారణసమర్థః, స హరిః, పురా ప్రథమం, త్విషాం చయ ఇత్యవధారితం తేజఃపుంజమాత్రత్వేన నిశ్చితం, తతః ప్రత్యాసన్నే విభావితా విమృష్టా, ఆకృతిః సంస్థానం యస్య తం తథోక్తం, అతఏవ శరీరీ చేతన ఇత్యవధారి తం, తతో విభక్తాః వివిచ్య గృహీతాః అవయవాః ముఖాదయో యస్య తం, అతఏవ పుమా ని త్యవధారితం ఆము మాగ చ్ఛస్తం వ్యక్తివిశేషం, నారద ఇతి వాస్తవాభేదా యో పుంలింగవిర్వాహః. క్రమోత్సారోక్తసామాన్యవిశేషజ్ఞానక్రమేణ, లోకదృష్ట్యా ఇద ముక్తం. హస్తి సర్పం వేదై వేతి తత్త్వమ్. నారద ఇత్యబోధి, నారదం బుద్ధవా నిత్యర్థః. నారదస్య కర్తృత్వేపి నిపాతేన ఇతిశబ్దే నాభిహితత్వాన్న ద్వితీయా. త్రిశాద్యుపసంఖ్యాన స్యాపలక్షణత్వాత్, యథావాచామనః—‘నిపాతేనా పృథి

హితే కర్తృణి న కర్తృవిధక్షిః, పరిగణనస్య ప్రాయశ్చత్వా ది'తి, బుద్ధ్యతేః కర్తరి లుక్. 'దీపజనబుధపూరితాయోపాయభ్యోఽన్యతరస్యా మి'తి నూత్రేణ చిణ్. చిణ్ లు గితి తస్య లుక్. అత్ర విభావితాకృతిం విభక్తావయవ మిత్యాకృతివిభావనావయవవిభాగయోః పదార్థయోః విశేషంగత్యా శరీరిత్వపుంస్తావధారణహేతుత్వే నోపన్యాసాత్ పదార్థ హేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. 'హేతో'ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత మి'తి లక్షణాత్.

అవ. ఏడుశ్లోకములచే నీనారదునే వర్ణించును.

నవా నధోఽధో బృహతః పయోధరాః సమూఢకర్పూరపరాగపాణ్డూరమ్, త్తణం త్తణోత్తిష్టగజేన్ద్రకృత్తినా స్ఫుటోపమం భూతిసితేన శంభునా. ౮

టి. నవాక్ = క్రొత్తవియు, బృహతః = విస్తారములయిన, పయోధరాః = అధోధః = మేఘములక్రింద (నున్నవాఁడును), సమూఢ . పాణ్డూరమ్ = సమూఢ = ప్రోవుచేయుబడిన, కర్పూరపరాగ = కప్పురపుఁబూడివలె, పాండురం = తెల్ల నగువాఁడు గనుక నే, త్తణమ్ = మేఘప్రాంతమందున్న కొంచెమునేపును, త్తణో.. కృత్తినా = త్తణ = సృత్యోత్సవములయందు, ఉత్తిష్ట = పైకెత్తఁబడిన, గజేన్ద్ర = గజాసురునియొక్క, కృత్తినా = చర్మము గలవాఁడును, భూతిసితేన = భూతి = అంగరాగభస్మముచేత, సితేన = తెల్లనివాఁడగు, శంభునా = సాంబమూర్తితోడ, స్ఫుటోపమమ్ = స్ఫుట = వెల్లడియైన, ఉపమమ్ = పోలికగలవాఁడును నగునారదుని శ్రీకృష్ణస్వామి చూచి తెలిసికొనెను.

తా. ఆనారదుఁడు ఆకాశము గొప్పవైన క్రొవ్వుబుల్బ క్రిందు గాఁ గప్పురపుఁగుప్పవలెఁ దెల్లనగుమేనితో వచ్చునప్పుడు కొంచెము నేపు తాండవోత్సవములయందు గజచర్మమును బైకెత్తికొనిన భస్మానులిప్తుడైన యీశ్వరునివలె నుండెను.

శ. స.—నవాక్, నవం నవౌ నవాక్, నవశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అధోధః ధముః ప్రత్యయాన్త మవ్యయమ్. బృహతః, బృహన్తం బృహన్తౌ బృహతః బృహచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. ధరస్తీతిధరాః పయసాంధరాః పయోధరాః తా. పయోధరాః, పయోధరం పయోధరౌ పయోధరాక్ పయోధరశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. కర్పూరస్య ఫరాగః కర్పూరపరాగః సమూఢశ్చాసౌ కర్పూరపరాగశ్చ సమూఢకర్పూరపరాగః సమూఢ కర్పూరపరాగ ఇవ పాండురః సమూఢకర్పూరపరాగపాండురః తం సమూఢ కర్పూరపరాగపాండురం, పాండురం పాండురౌ పాండురాక్ పాండురశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. త్తణమ్ విధక్షిత్త్రీర్నాపక మవ్యయమ్ ఉత్తేషు ఉత్తిష్టా త్తణోత్తిష్టా గజా మాఘటిక—?

నాం ఇంద్రః గజేంద్రః గజేంద్రస్యకృత్రిః గజేంద్రకృత్రిః త్షణోత్తిష్టా గజేంద్ర
కృత్రిశ్చేనః త్షణోత్తిష్టగజేంద్రకృత్రిః తేన త్షణో . త్రినా, కృత్రినా కృత్రిభ్యాం
కృత్రిభిః త్ష . కృత్రిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. స్ఫుటా ఉపమా యస్యః స్ఫుటోపమః
తంస్ఫుటోపమమ్, ఉపమం ఉపమా ఉపమాకా స్ఫుటోపమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.
భూత్యాసితః భూతిసితః తేన భూతిసితేన, సితేన సితాభ్యామ్ సితైః భూతిసితశబ్దః
అ. పు. తృ. ఏ. శమ్భునా, శమ్భునా శమ్భుభ్యామ్ శమ్భుభిః శంభుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ.

అథ సప్తభిః శ్లోకై ర్నారదమహామునిం విశిష్యే.—

సవానితి. కీదృశ మమం సవాక సద్యస్సంభృతసలిలాక, అతిసీలానితి
యావత్. బృహతో విపులాక, పయోధరాక మేఘాక, అధోఽధః మేఘానాం
సమీపాధః ప్రదేశే, స్థిత మితి శేషః 'ఉపర్యధ్యధస స్సామిప్య' ఇతి ద్విరాభవః
తద్యోగా ద్వితీయా. 'ఉభసర్యతసాః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు, ద్వితీయా
ప్రేడితాస్తేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యత' ఇతి వచనాత్. సమూఢః పుంజీకృతః.
'సమూఢః పుంజితే భుగ్న' ఇతి విశ్వే. కర్మావరస్య పరాగ శూచ్యర్థః, తద్వత్పాండు
రం అతఏవ త్షణం మేఘసమీపావస్థానక్షణే. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితియే'తి ద్వితీ
యా. త్షణేషు తాండవోత్సవేషు, 'నిర్వాహపరస్థితౌ కామిశేషోత్సవయోః త్షణః'
ఇత్యుభయత్రా ప్యమరః, ఉత్ ఖీప్తా ఉపరి ధారితా గజేంద్రస్య కృత్రి శ్చర్త యేన
తేన. 'అజినం చర్త కృత్రి స్త్రీ' ఇత్యమరః, భూత్యా భస్త నా, సితేన, 'భూతి ర్భుసిత
భస్త సీ' త్యమరః, శంభునా స్ఫుటా ఉపమా సాదృశ్యం యస్య తత్, స్ఫుటశంభూ
పమ మిత్యర్థః, సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః. సదృశపర్యాయయోగేన
తులోపమాశబ్దయోః. 'అతులోపమాభ్యా మితి నిషేధాత్ సాదృశ్యవాచిత్యే
తృతీయే త్యాహుః, కేచి దిమం శ్లోకం చయస్త్విషా మిత్యతః ప్రాగ్నిభిత్వా వ్యాచ
క్షతే తేషాం పుంస్త్యావధారణాత్ ప్రాక్షేజః పిణ్డమాత్రస్య శంభూపమాచిత్యం చింత్యమ్.
శ్లో. దధాన మమోర్భుహ కేసరద్యు తీర్జతా శ్వరచ్చంద్రమరీచిరోచిషమ్,
విపాకపిక్లా స్తుహినస్థలీరుహో ధరాధరేన్ద్రం వ్రతతీతతీ రివ. గ

టీ. అమౌఘ...ద్యుతీః-అమౌఘరుహః-కమలములయొక్క, కేసర=ఆకరుపువ్వుల
యొక్క, ద్యుతీః=కాంతివంటి కాంతిగల, జటాః = జడలను, దధానమ్=ధరించు
చున్నవాడును, శర...చిషమ్-శరత్=శరదృతువునందలి, చంద్ర=చంద్రునియొక్క,,
మరీచి=కిరణములనంటి, రోచిషం=కాంతులు గలవాడును గావుననే, విపాకపిక్లాః-
విపాక = పండుటచేత, పిక్లాః = గోరోజనమురంగు గలవియు, తుహిన...ర్దుహః-
తుహినస్థలీ = మంచునెలయందు, రుహః = మొలచిన; వ్రతతీతతీ-వ్రతతీ = తీగల

యొక్క, తతీః = ప్రోవులను, దధానమ్ = ధరించుచున్న, ధరాధర్మేంద్రమివ = హిమవ త్పర్వతమువలెనున్న.

తా. అతడు రాగినన్నె జడలు గలిగి తెల్లని మేనిరంగులవాడు గావున పండఁబాటి పింగళవర్ణములైన, మంచునేలలోఁబుట్టిన తీగె తుట్టెలను దాల్చు మంచుకొండవలె నుండెను.

శ. స — దధానం, దధానం దధానా దధానాః. దధానశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అమ్భసి రోహ స్తీత్యమ్భారుహాణి. అమ్భారుహాణాం కేసరాః అమ్భారుహాకేసరాః అమ్భారుహాకేసరాణాం ద్యుతిరివ ద్యుతిర్యాసాంతాః అమ్భా.. ద్యుతీః. తాః. అమ్భా ద్యుతీః, ద్యుతిమ్ ద్యుతీ ద్యుతీః ద్యుతిశబ్దః. ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. జటాః, జటామ్ జటే జటాః. జటాశబ్దః ఆ స్త్రీ. ద్వి. బ. శరదీచంద్రః శరచ్చంద్రః శరచ్చంద్రస్య మరీచయః శర రీచయః, శరచ్చంద్రమరీచయ ఇవ రోచిర్యస్యః. శరచ్చం . రోచిః. తంశర గోచిషమ్, రోచిషం రోచిషా రోచిషః. రోచిశబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. విపాకేన పిక్లాః విపాకపిక్లాః, తాః. విపాకపిక్లాః, పిక్లాః పిక్లే పిక్లాః. పిక్లాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. తుహినస్థస్థలీ తుహినస్థలీ తుహినస్థల్యాం రోహ స్తీతి తుహినస్థలీ రుహః. తాః. తుహి రుహః, రుహం రుహా రుహః. తుహినస్థలీరుహాశబ్దః హ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ధరంతీతి ధరాః ధరాయాః ధరాః ధరాధరాః ధరాధరాణాం ఇన్ద్రాః ధరాధరేన్ద్రాః. తం. ధరాధరేన్ద్రం, ధరేన్ద్రం ధరేన్ద్రా ధరేన్ద్రాన్. ధరాధరేన్ద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. వ్రతతీనాం తతయః. వ్రతతీతతయః తాః వ్రతతీతతీః, తతిం తతీ తతీః. వ్రతతీతతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఇన. ప్రతిపదోక్తావ్యయమ్.

దధానమితి. పునః అమ్భారుహాకేసరద్యుతీః పద్మకింజల్కప్రభాః. పిశంగీరి త్యర్థః, జటాః దధానం, స్వయం తు శరచ్చంద్రమరీచిరివ గోచి ర్యస్య, తద్వద్ధవశ వర్ణ మిత్యర్థః. అతఏవ విపాకేన పరిణామేన పింగాపింగళాః, తుహినస్థల్యాం రోహం తీతి తుహినస్థలీరుహః, ఇవ. వ్రతతీతతీః లతాసూహాః 'వల్లీతు వ్రతతీ ర్లతే' త్యమరః. దధానం, ధరాధరేన్ద్రా హిమవాన్, తుహినస్థ లీతి లింగాత్. అన్యథా నారదోపమానత్వాసంభవాచ్చ. తమివ స్థిత మి త్యు త్ప్రేక్షా.

శ్లో. పిశంగమాంజీయుజ మద్భురచ్చవిం వసాన మేణాజిన మజ్జాపద్యుతి,
సువర్ణసూత్రాకలితాధరామ్భూం విడమ్భూం శిలివాసన స్తనుమ్.

టీ. పిశంగమాంజీయుజమ్-పిశంగ=పచ్చని, మాంజీ=ముంజత్రాడులోడ, యుజమ్= కూడినవాడును, అద్భురచ్చవిమ్-అద్భుత= తెల్లని, ఛడిమ్= మేనిరంగులవాడును, అజ్జాన ద్యుతి - అజ్జాన = కాటుకయొక్క, ద్యుతి=కాంతివంటి కాంతిగల, ఏణాజినమ్ =

జింకచర్మమును, వసానమ్ = కప్పుకొన్నవాడును, సువర్ణ . బరామ్ - సువర్ణ = బంగారపుదగు, నూత్రం = మొలత్రాటిచేత, ఆకలిత = చుట్టికట్టబడిన, అధరామ్బరామ్ = కట్టుపుట్టముగల, శిలివాససః = (నల్ల ధోవతిగట్టు) బలరామునియొక్క, తనుమ్ = శరీరమును, విడంబయన్తం = అనుకరించువాడును.

తా. ఆయన తనతెల్లని శరీరమందు నల్లని జింకచర్మము గట్టుకొని పచ్చని ముంజత్రాడును జట్టుకొనుటచే తెల్లని శరీరముమీద నల్లని ధోవతిగట్టుకొని పైనిబంగారు మొలత్రాడుచెట్టుకొన్న బలరామునివలె నుండెను.

శ. స. — ముష్ణాస్య వికారః ఊర్జా పిశగ్గీచ సా ఊర్జాచ పిశంగమాంజీ పిశంగమాష్ట్రాయుజ్యత ఇతి పిశగ్గమాష్ట్రీయుక్. తం పిశగ్గమాష్ట్రీయుజమ్, యుజం యుజాయజః. పిశగ్గమాష్ట్రీయుక్చబ్దః. జ. పు. ద్వి. ఏ. అర్జునా ఛవిః యస్యసః అర్జునచ్చవి. తం అర్జునచ్చవిం, ఛవిం ఛవీ ఛవీక. అర్జునచ్చవిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. వసానం, వసానం వసానా వసానాక. వసానశబ్దః. అ. పు. ద్వి. ఏ. అష్టానస్య ద్యుతిరివద్యుతి ర్యస్యతత్ అష్టానద్యుతి తత్ అష్టానద్యుతి, అష్టానద్యుతి అష్టానద్యుతీ అష్టానద్యుతీని. అష్టానద్యుతిశబ్దః ఇ. న. ద్వి. ఏ. సువర్ణస్యనూత్రం సువర్ణ నూత్రం సువర్ణ నూత్రేణ ఆకలితం సువర్ణనూత్రాకలితం. అధరంచ తత్ అమ్బరంచ అధరాంబరం సువర్ణ . లితం అధరాంబరం యస్యాస్యా సువర్ణ . బరా, తాం. సువర్ణ . మ్బరామ్, అమ్బరాం అమ్బరే అమ్బరాః. సువర్ణ . బరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విడమ్బయన్తం, విడంబయన్తం విడమ్బయన్తా విడమ్బయతః. విడంబయచ్చబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. శిలి వాసః యస్యసః శిలివాసః. తస్య శిలివాససః. శిలివాససః శిలివాససో శిలివాససామ్ శిలివాసశబ్దః. స. పు. ష. ఏ. తనుం, తనుం తనూ తనూః. తనుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

పిశంగేతి. పునః కీదృశం ముంజ స్త్రుణ్విషయః, తన్తయీ మేఖలా మాంజీ, పిశంగా మాంజ్యా యుజ్యత ఇతి పిశంగమాంజీయుక్. 'సత్సాద్విషే'త్యాది నాక్విప్. 'స్త్రీయాః పుంస ది'త్యానా పిశంగశబ్దస్య పుంసద్భావః తం అర్జునచ్చవిం ధవళకాన్తిం, 'వళక్షో ధవళోర్జున' ఇత్యమరః. అ. ద్యుతి అంజనవర్ణం, ఏడాం కృష్ణమృగచర్మ. వసాన మాచ్ఛాదయన్తం, వస ఆచ్ఛాదన ఇతి ధాన్తో కానచ, సువర్ణ నూత్రే కనకమేఖలయా ఆకలితం బద్ధం అధరాంబర మంతరీయం యస్యాస్తాం, శిలివాసా నీలాంబరస్య బలరామస్య తనుం విడంబయన్తం అనుకుర్వాణ మిత్యాసగ్గీయ సుపమా.

శ్లో. విహర్జరాజాజ్ఞరుదైరివాయుర్ద్విధృయోద్విరుహవల్లనంతుభిః
కృతోపవీతం హిమశ్శుభ, ముచ్చుకైర్ననం ఘనాన్తే తటితాం గణైరివ.

టీ. విహజ్గ రుహైరివ - విహజ్గ=పులుగులకు, రాజ=తేడగు గరుడుని యొక్క, అజ్గరుహైరివ=రోమములవలె, ఆయతై=పాడవులై నవియు, హిర . తుభిః- హిరణ్మయ=బంగారపు, ఉర్వీ=నేలయందు, రహ=పుట్టిన, వల్లి=తీగలయొక్క, తస్తు భిః=దారములచేత, కృతోపవీతమ్-కృత=అమర్చబడిన, ఉపవీతం=జంఝెముగలవాఁ డును, హిమశుభ్ర=ంతాను మంచువలె తెల్లనివాఁడుగనుకనే, ఘనాస్తే=వర్షర్తువు వెల్లి పోవునప్పుడు, తటితాం = మెఱపులతోడకూడిన, ఉచ్చకైః = గొప్పదగు, ఘనమివ స్థితమ్=మబ్బువలెనున్నవాఁడును.

తా. ఆయన యొకను బంగారునేలయందుఁ బుట్టినవియు గరు త్తుంతునిరోమములవలె పాడవులై నతీగదారములచే యజ్ఞోపవీతమును డేసికొన్నందున మంచువలె తెల్లనైన గొప్పమెఱుపులతోడి శరస్తేఘము వలె నుండెను.

శ. ౪౪—విహాయసి గచ్ఛంతీతి విహజ్గః విహజ్గానాం రాజావిహజ్గరాజః అంగే రోహస్తీతిఅజ్గరుహాణి విహజ్గరాజస్య అజ్గరుహాణి విహజ్గరాజాజ్గరుహాణి తైః విహ . రుహైః, అజ్గరుహేణ అజ్గరుహాభ్యామ్ అజ్గరుహైః విహజ్గరాజాజ్గరుహాశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఇవ ప్రతిపదోక్తావ్యయమ్ ఆయతైః, ఆయతేన ఆయతాభ్యాం ఆయతైః ఆయతశబ్దః అ. పు. తృ. బ. హిరణ్యస్య వికారః హిరణ్యాయా హిరణ్యాయాచనా ఉర్వీచ హిరణ్యయోర్వీ హిరణ్యయోర్వాస్యం రోహస్తీతి హిరణ్యయోర్వీరుహాః హిరణ్యయోర్వీరు హాశ్చతాః వల్లశ్చహిరణ్యయోర్వీరుహవల్లభిః హిరణ్య స్తీనాంతస్తవః హిర ..తస్తవః తైః హిర ..తస్తుభిః, తస్తునా తస్తుభ్యాం తస్తుభిః తస్తుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. కృతం ఉపవీతం యేనః కృతోపవీతః తం కృతోపవీతం కృతోపవీతం కృతోపవీతా కృతో పవీతాక్ కృతోపవీతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హిమమివశుభ్రః హిమశుభ్రః తం హిమ శుభ్రం, హిమశుభ్రం హిమశుభ్రా హిమశుభ్రాక్ హిమశుభ్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చకైః విభక్తిప్రతిరూపకావ్యయం ఘనం, ఘనం ఘనా ఘనాక్ ఘనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఘనస్య స్తవః యస్మిన్ ఘనాస్తవః తస్మిన్ ఘనాస్తే, ఘనాస్తే ఘనాస్తయోః ఘనాస్తేషు ఘనాస్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. తటితాం, తటితః తటితోః తటితాం తటిచ్చబ్దః త. స్త్రీ. ష. బ. గజైః, గజేన గజాభ్యాం గజైః గజశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఇవప్రతిపదోక్త మవ్యయమ్.

విహంగేతి. పునః విహంగరాజాజ్గరుహై రివ గరుత్మల్లమతుల్యైః ఆయతై ర్దీరైః హిరణ్యస్య వికారా హిరణ్యాయా, 'దాండినాయనే' త్యాదిన్ మయటి యలో పనిపాతేః. తస్యా ముర్వాస్యం, రుహ రూఢాః, ఇగుపథలక్షణః కప్రత్యయః. తానాం

వశీ నాం, తంతుభిః తంతుకల్పై నూన్పత్నీవయవైః, ఉపాదానగుణా ధిరణ్యయైః కృతో
పవిత్రం శోభార్థం కల్పితయజ్ఞనూత్రం, స్వయం హిమశుభ్రం, అతఏవ ఘనాంతే శరణి,
తటితాం గజై రుపలక్ష్మితం, ఉచ్చక్తై రున్నతం, ఘనం మేఘ మివ స్థితమ్.

శ్లో. నిసర్గచిత్రోజ్జ్వలసూక్ష్మపక్షణా లసద్బిసచ్చేదసితాజ్ఞసజ్జినా,
చకాసతం చారుచమూరుచర్తణా కుధేన నాగేంద్ర మివేంద్రవాహనమ్.

టీ. నిసర్గ . పక్షణా-నిసర్గ=స్వభావముననే, చిత్ర=పలరంగులుగల, ఉజ్జ్వల=
మెఱయుచున్న, సూక్ష్మ=మృదువులైన, పక్షణా=కోముములుగలదియు, లస . గినా -
లసత్=వెలుగుచున్న, బిస=తామరకాండయొక్క, ఛేద=తునకవలె, సిత=వెల్లనైన,
అంగ=ఒడలియందు, సజ్జినా=కూడుకొనిన, చారుచమూరుచర్తణా - చారు = అంద
మైన, చమూరు=ఒకానొకజాతి జింకయొక్క, చర్తణా=తోలుచేత, కుధేన= వీచున
బఱచు రత్నకంబళిచేత, ఇంద్రవాహనం=ఇంద్రునివాహనమైన, నాగేంద్రమివ = విరా
వతమువలె, చకాసతం = ప్రకాశించుచున్నవాడును.

తా. ఇంకను నాయన స్వభాసిద్ధమైన పలువన్నెల మెత్తని
మెఱుగు వెండ్రుకలు గలదియు, తామరకాండ తుంటువలె తెల్లనైన
దేహముమీదనున్న అందమైన చమూరు చర్తము గలిగి పల్లము
లేయబడిన ఇంద్రుని విరావతదంతివలె బ్రకాశించు చుండెను.

శ. స.— నిసర్గాత్ చిత్రాణి, నిసర్గచిత్రాణి, నిసర్గచిత్రాణి ఉజ్జ్వలాని సూక్ష్మాణి
పక్షాణి యస్యతత్. నిసర్గ . పక్ష తేన నిసర్గ . పక్షణా, పక్షణా పక్షభ్యామ్ పక్షభిః
నిసర్గ...పక్షశబ్దః న. న. తృ. ఏ. బిసస్యఛేదః బిసచ్చేదః. లసంశ్చాసౌ బిసచ్చేదః
లసద్బిసచ్చేదః. లసద్బిసచ్చేదఇవసితం. లస . సితం, లస సితం చ తదన్తంబ, లస...
సితాజ్ఞం లస ..తాజ్ఞే సజ్జతేతి. లస సజ్జి తేన లస సజ్జినా, సజ్జినా సజ్జిభ్యాం
సజ్జిభిః లస ..సజ్జిశబ్దః న. న. తృ. ఏ. చకాసతం, చకాసతం చకాసతో చకాసతః
చకాసచ్చబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. చమూరోః చర్మ చమూరు చర్మ చారుచతః చమూరు
చర్మ చారు ..చర్మ తేన చారు ..చర్మణా, చారుచమూరుచర్మణా చారుచమూరు
చర్మభ్యాం చారుచమూరుచర్మభిః, చారు.. చర్మశబ్దః న. న. తృ. ఏ. కుధేన కుథాభ్యాం
కుథైః. కుథశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. నాగానాం ఇంద్రః, నాగేంద్రః తింనాగేంద్రం,
నాగేంద్రం నాగేంద్రా నాగేంద్రాక్. నాగేంద్రశబ్దః ౧. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ స్రుతిప
దోక్తవ్యయం ఇంద్రస్యవాహనం ఇంద్రవాహనం వాహనం వాహనే వాహనాని,
ఇంద్రవాహనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

నిసర్గతి. పునః నిసర్గా త్వభావాదేవ, చిత్రాణి కృష్ణశారాణి, ఉజ్జ్వలాని భాస్వరాణి నూత్నాని లోమాని యస్య తేన, లసక్ యో బిసచ్ఛేదో మృణాళఖండః, తద్వత్ప్రితేక్షే వపుషి, సంగినా సక్తేన, చారుణా రుచిరేణ, చమూరుచర్మణా మృగ త్వచా, కుఠేన పృష్ఠాస్తరణేన. 'ప్రవేశ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తామః కుఢో ద్వయో రి' త్యమరః. ఇన్ద్రవాహనం నాగేన్ద్ర మైరావణ మివ, ఇహేంద్రవాహన మితి స్వస్వామి భావమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ 'వాహన మాహితా ది'తి న ణత్వమ్. యథాహ వామ నః—'సేంద్రవాహనశబ్దే ణత్వం ఆహితత్వస్యా వివక్షితత్వా ది'తి. చకాసతం దీప్య మానం, చకాసే శృతరి 'నాభ్యస్తా చ్చరు రి' తి సుమభావః. 'జక్ష త్యాదయ ష్షడి' త్యభ్యస్తసంజ్ఞా,

శ్లో. ఆజస్ర మాస్ఫాలితవల్లకీగుణ త్తోజ్జ్వలాఙ్గుప్తనఖాంశుభిన్నయా,
పురః ప్రవాలైరివ పూరితార్థయా విభాంత మచ్ఛస్ఫటికాక్షమాలయా.

టీ.— ఆజస్రమ్ = మిక్కిలి, ఆస్ఫా.. భిన్నయా—ఆస్ఫాలిత = మీటబడిన, వల్లకీ = వీణయొక్క, గుణ = తీగలయొక్క, త్త = రాపిడిచేత, ఉజ్జ్వల = క్రొత్త రేగిన, అఙ్గుప్త = బొటనవేలియొక్క, నఖ = గోరుయొక్క, అంశు = కాంతుల తోడ, భిన్నయా = కూడినది. గనుకనే, పురః = ముందువైపున, ప్రవాలైః = పగ డములచేత, పూరితార్థయేవ - పూరిత = కూర్చబడిన, అర్థయేవ = సగపాలుగలదో యననున్న, అచ్ఛ.. మాలయా—అచ్ఛ = వెలితిలేని, స్ఫటిక = స్ఫటికమణులయొక్క, మాలయా = జపమాలచేత, విభాంతమ్ = వెలుగుచున్నవాడును.

తా. ఆనారదుడు శ్రుతియొక్క మంచిచెడ్డలను గనుగొనుటకై వీణతీగలను మీటుటచే కంది ఎఱ్ఱవారిన బొటనవ్రేలి గోటికాంతులతోఁ గలిసినందున ముందటిదిక్కున సగముదూరము సగడాలతో గుచ్చినట్లున్న అచ్ఛపుస్ఫటికముల జపమాలికను దాల్చి యుండెను.

శ. స.—ఆజస్రమ్. క్రియావిశేషణ మవ్యయమ్ వల్లక్యాః గుణాః వల్లకీ గుణాః ఆస్ఫాలితాశ్చ తే వల్లకీ గుణాశ్చ ఆస్ఫాలిత వల్లకీగుణాః ఆస్ఫా గుణానాం త్తతం ఆస్ఫా.. త్తతం ఆస్ఫా.. త్తతేన ఉజ్జ్వలాః ఆస్ఫా..జ్వలాః అఙ్గుప్తనఖాః అఙ్గుప్తనఖాః అఙ్గుప్తనఖస్య అంశవః అఙ్గుప్తనఖాంశవః ఆస్ఫా. జ్వలాశ్చ తే అఙ్గుప్త నఖాంశవశ్చ ఆస్ఫా.. శవః ఆస్ఫా..శుభిః భిన్నా ఆస్ఫా. భిన్నాతయా ఆస్ఫా.. భిన్నయా, భిన్నయా భిన్నాభ్యాం భిన్నాభిః ఆస్ఫా..భిన్నాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. పురః అవ్యయమ్ ప్రవాలైః, ప్రతాశేన ప్రవాళాభ్యాం ప్రవాలైః ప్రవాళశబ్దః ఆ. న. తృ. బ. పూరితం అర్థం యస్యాస్మా పూరితార్థా తయా పూరితార్థయా, అర్థయా అర్థాభ్యాం అర్థాభిః పూరితార్థాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. విభాంతం, విభాంతం విభాంతా

విభాతః విభాచ్ఛబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అచ్చాశ్చ తే స్ఫటికాశ్చ అచ్చస్ఫటికాః అచ్చ స్ఫటికానాం అక్షమాలా అచ్చస్ఫటికాక్షమాలా తయా అచ్చస్ఫటికాక్షమాలయా, మాలయా మాలాభ్యాం మాలాభిః అచ్చ మాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

అజ సమితి. పునః అజ స్రం ప్రాచుర్యేణ, ఆస్ఫలితాస్తాడితాః, సోపవ పరీక్షార్థం న్యుజ్ఞాంగుష్ఠేన తంత్రీతాడనం ప్రసిద్ధం. తేషాం వల్లక్కిగుణానాం వీణాతస్త్రిణాం. 'గుణ స్త్యావృత్తి శబ్దాది జ్యో సన్ధ్యా ద్యక్ష తస్తు స్వి' తి యాదవః, తుతేన సంఘర్షణేన, ఉజ్జ్వలై రంగుప్తసఖాంశుభిః, భీన్నయా మిశ్రయా, తద్రాగర క్తయేత్యర్థః, అతఏవ పురః పురోభాగే ప్రవాళైః విద్రుమైః 'మ క్రాథ విద్రుమః పుంసి ప్రవాళం పున్నపుంసక మి' త్యమరః. పూరితార్థయేవ స్థితయా అచ్చస్ఫటికానా మక్షమాలయా, జవమాలయేత్యర్థః. తథా ప్రసిద్ధస్ఫటిక గ్రహణా దృష్టే గోక్షార్థిత్వం వ్యజ్యతే. 'స్ఫటికో మోక్షదః పర' ఇతి. మోక్షార్థి నాం స్ఫటికాక్షమాలాభిధానాత్. విభాంతం భాసమానం, భాతే శృతప్రత్యయః. అత్రి సఖాంశుభిన్నయేలి స్వగుణత్వాగే నాన్య గుణస్వీకారలక్షణః తద్గణాలంకార ఉక్తః. 'తస్య స్వగుణత్వాగ దన్యోత్కృష్ట గుణావృత్తి రి' తి అక్షణాత్. తదుత్థాపితా చేయం ప్రవాళపూరితార్థత్వేత్పేక్ష త్యన యో రక్షాజ్జిభావేన సంకరః.

శ్లో. రణద్భి రాఘట్టరయా నభస్వతః

పుథగ్విభిన్నశ్రుతిమణ్డలై స్వరైః,

స్ఫుటీభవద్ద్రావపి శేషమూర్ఛనా

మవేక్షమాణాం మహతీం ముహూర్తముః.

(౧)

టీ. మఱియు, నభస్వతః = గాలియొక్క, ఆఘట్టరయా = తాళుడుచేత, పుథక్ = వేర్వేరుగా, రణద్భిః = మ్రోగుచున్నవియు, విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః = విభిన్న = విభజించి యేర్పఱచబడిన, శ్రుతి = నాదములయొక్క, మణ్డలైః = సమామాములుగల, స్వరైః = పట్టాది స్వరములచేత, స్ఫుటీ...మూర్ఛనామ్ = స్ఫుటీభవత్ = వినబడుచున్న, గ్రామ విశేష = పట్టాది గ్రామములయొక్క, మూర్ఛనామ్ = ఆరోహణావరోహణములుగలిగిన, మహతీమ్ = మహతి యనుతనవీణెను, ముహూర్తముః = లేప లేసకును, అవేక్షమాణామ్ = (వేడుకపడి) చూచుకొనుచున్నవాడును.

తా. మఱియు నాయన గాలితాళున మ్రోగుచు ప్రయత్న పూర్వముగా వాయించినట్టులు వేర్వేరుతేలియుచున్న స్వరముచాయ ముగలగి చక్కగా విశదపడుచున్న పట్టాది గ్రామముల ఆరోహణావరోహణములుగల తనవీణను లేపకు నబ్బురపడి చూచుకొనుచుండును,

శ. స.—రణ స్తీరి రణస్తః తైః రణద్భిః, రణతా రణద్యామ్ రణద్భిః రణచ్ఛబ్దః
త. పు. తృ. బ. ఆఘట్టనయా, ఆఘట్టనయా ఆఘట్టనాభ్యాం ఆఘట్టనాభిః ఆఘట్టనా
శబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ నభస్వతః, నభస్వతః నభస్వతోః నభస్వతామ్ నభస్వచ్ఛబ్దః
త. పు. ష. ఏ. పృథక్ అవ్య. శ్రుతీనామండలాని శ్రుతిమండలాని విభిన్నాని శ్రుతి
మండలాని యేషాం తే విభిన్నశ్రుతిమండలాః తైః విభి డతైః, మండలేన మండలా
భ్యాం మండతైః విభిన్నశ్రుతిమండలశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. స్వరేణ, స్వరేణ స్వరా
భ్యాం స్వరైః స్వరశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. గ్రామాణాం విశేషాః గ్రామవిశేషాః గ్రామ
విశేషాణాం మూర్ఛనాః గ్రామ విశేషమూర్ఛనాః స్ఫుటిభవంతో గ్రామ విశేషమూర్ఛనాః
యస్యాంసా స్ఫుటి. .మూర్ఛనా తాంస్ఫుటి .ర్చనాం, మూర్ఛనాం మూర్ఛనే మూర్ఛ
నాః స్ఫుటి ..మూర్ఛనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవేక్షమాణం, అవేక్షమాణం అవేక్ష
మాణౌ అవేక్షమాణాన్ అవేక్షమాణశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. మహతీం, మహతీం మహ
త్యా మహతీః మహతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ముహుర్దుహుః అవ్య.

రణద్భిరితి. పునః నభస్వతః వాయోః, ఆఘట్టనయా ఆఘాతేన, పృథగసంక్షీర్ణం,
రణద్భిర్ధ్వనద్భిః అనురణనాత్త నోత్పద్యమానైరిత్యర్థః. 'శ్రుత్యా ర్థమనురణ నం స్వర'
ఇతి లక్షణాత్, తదుక్తం సంగీతరత్నాకరే-శ్రుత్యనంతరభాషి యః సిగ్ధో2 నురణనా
త్తకః, స్వతో రంజయతి శ్రోతుశ్చిత్తం స స్వర ఉచ్యత' ఇతి. శ్రుతిర్నామ స్వరారంభ
కావయవః శబ్దవిశేషః. తదుక్తం—'ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్ద శ్చూయతే ప్రాప్తమాత్ర
కః, సా శ్రుతి స్సంపరిక్షేయా స్వరావయవలక్షణే'తి. విభిన్నాని ప్రతీనియతసంఖ్యయా
వ్యవస్థితానిమండలాని సమూహో యేషాం తైః విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః, శ్రుతిసంఖ్యానియమే
దత్తిలః—'చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవ పక్ష మధ్యమ పంచమాః, ద్వే ద్వే నిషాదగాంధారా
త్రిస్త్రీ ఋషభదైవతా వి'తి. స్వరాష్టడాదయః సప్తోక్తిలక్షణాః తదుక్తం—'శ్రుతిభ్య
స్సుర్య స్వరాష్టడర్థగాంధారమధ్యమాః, పంచమా ధైవతశ్చాధనిషాద ఇతి సప్తతే,
తేషాం సంజ్ఞాః సరిగమపదసీత్యపరామతా'ఇతి. తైస్సవైః, స్ఫుటిభవంతో గ్రామవిశే
షాణాం షడ్జాద్యపరనామకానాం స్వరసంఘాతభేదానాం, త్రయాణాం, మూర్ఛనాః
స్వరారోహణావరోహణక్రమభేదాః యస్యాం తాం మహతీం నిజవీణాం. 'విశ్వా
వసోస్తు బృహతీ తుంబురోస్తు కళావతీ, మహతీ నారదస్య స్యా త్సరస్వత్యాస్తు కచ్చ
పీ'తి వై జయంతీ. ముహుర్దుహు రవేక్షమాణం. తంత్రియోజనాభేదలక్షణమహిమ్నా
పురుషప్రయత్నమంతరేణైవావినసంవాదం ధ్వవతీతి కాతుకాదనుసందధాన మిత్యర్థః,
అత్ర గ్రామలక్షణం—'యథా వీటుంబినస్సర్వేష్యేషీభూతా భవంతి హి, తథా
స్వరాణాం సందోహో గ్రామ ఇత్యభిధీయతే. షడ్జగ్రామా భవే దాదౌ మధ్యమగ్రామ
ఏవచ, గాంధారగ్రామ ఇత్యేత ద్ద్రామిత్రయ ముదాహృతమ్' ఇతి తథా—'నంద్యా
మాఘటిక—3

వనోదభ జీమూత స్సుభద్రో గ్రామకాస్త్రయః, షడ్జమధ్యమగాంధారా స్త్రయా
 ణాం జన్తపేతవ'ఇతి. మూర్ఛనాలక్షణంచ—'క్రమాత్స్వరాణాం సప్తానా మారో
 హశ్చావరోహణం, మూర్ఛనేత్యుచ్యతే గ్రామ స్థా ఏతా స్సప్త సప్త చ. గ్రామత్ర
 యేఽపి ప్రత్యేకం సప్త సప్తచ మూర్ఛనా' ఇత్యేకవింశతిమూర్ఛనా భవన్తి. రన్నా
 మానితు. 'నానపేక్షితముచ్యత' ఇతి ప్రతిజ్ఞాభజ్జభయా న్మలిఖ్యంత ఇతి సర్వ మవ
 దాతమ్. అత్ర పుంవ్యాపారమంతరేణ స్వరాద్యావిర్భావోక్త్యా కోఽపి లోకాతి
 క్రాంతోఽయం శిల్పసాధనావళిశయో వీణాయాః ప్రత్యయతే. తేనసహస్వతస్సిద్ధాతి
 శయస్యాభేదేనాధ్యవసితత్వాత్ తన్మూలా అతిశయోక్తిరలంకారః. సా చ మహ
 త్యాః పుంవ్యాపారం వినా మూర్ఛనాద్యసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాత్ ఆసం
 బంధే సంబంధరూపతయా పుంవ్యాపారాఖ్యకారణం వినాపి మూర్ఛనాదికార్యోత్ప
 త్తిద్యోతనాత్ విభావనా వ్యజ్యత ఇత్యలంకారణాలంకారధ్వనిరితి సంక్షేపః.

శ్లో. నివర్త్య సోఽనువ్రజతః కృతానతీ నతీంద్రియజ్ఞాననిధి ర్నభస్పదః,
 సమాసదత్సాదితవైత్యసంపదః పదం మహేంద్రాలయచారు చక్రిణః.

టీ. అతీ...నిధిః - అతీంద్రియ = ఇంద్రియగోచరములు కానివానియొక్క,
 జ్ఞాన=ఎఱుకకు, నిధిః=స్థానమైన, సః=ఆనారదమహాముని, కృతానతీక్-కృత=చేయఁ
 బడిన, ఆనతీక్=నమస్కారములుగలవారును, అనువ్రజతః=వెన్నంటి వచ్చుచున్న, నభ
 స్పదః=దేవతలను, నివర్త్య=వెనుకకుఁబరికి, సాదితవైత్యసంపదః=సాదిత=నిర్మలించఁ
 బడిన, వైత్య = రాక్షసులయొక్క, సంపదః=కలుములుగల, చక్రిణః=శ్రీకృష్ణమూర్తి
 యొక్క, మహేంద్రాలయ చారు=మహేంద్ర = దేవేంద్రుని, ఆలయ=నదనమువలె,
 చారు=సాబగైన, పదం=గృహమునుగూర్చి, సమాసదత్=పొందెను.

తా. ఇంద్రియగోచరములుకాని యెల్ల విషయముల నెఱింగిన
 యా నారదుఁడు ఆకాశమున మోడ్చుగేలుతోఁ దనవెంట వచ్చుదేవ
 తలకు నెలవొసంగి వెనుకకుఁ బరికి దేవేంద్రభవనమువలెనున్న రాక్షస
 నాశకరుఁడగు శ్రీకృష్ణస్వామియింటికి వచ్చెను.

శ. స.—నివర్త్య. ల్యబస్తమవ్యయమ్ సః తా తే తచ్ఛబ్దః. ద. పు. ప్ర. ఏ.
 అనుసృత్యవ్రజంతీతి అనువ్రజంతః తాక్ అనువ్రజతః, అనువ్రజంతం అనువ్రజంతా
 అనువ్రజతః అనువ్రజచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. కృతానతీః యైస్తే కృతానతయః తాక్
 కృతానతీక్, కృతానతిం కృతానతీ కృతానతీక్ కృతానతిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. ఇన్ద్రి
 యాక్ అతిక్రాంతాః అతీంద్రియాః అతీంద్రియాణాం జ్ఞానం అతీంద్రియజ్ఞానం అతీం

ద్రియజ్ఞానస్యనిధిః అతీంద్రియజ్ఞాననిధిః, అతీంద్రియజ్ఞాననిధిః అతీంద్రియజ్ఞాననిధీ అతీంద్రియజ్ఞాననిధయః అతీంద్రియజ్ఞాననిధిశ్చబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. నభసి సీదన్తితి నభస్సదః తాన్ నభస్సదః, నభస్సదం నభస్సదౌ నభస్సదః నభస్సచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. సమాసదత్ సమాసదతాం సమాసదత్ సమ్ ఆమ్ ఏతదుపసర్గద్వయ పూర్వక మద్ గ్రవిశరగాత్యవ సాదనేషు ఇత్యస్తాధాతోః సకర్త కాత్కర్తరి లజి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచ నాన్తః. దైత్యానాం సంపదః దైత్యసంపదః సాదితాః దైత్యసంపదః యేనసః సాదిత దైత్యసంపత్ తస్య సాదితదైత్య సంపదః సంపదః సంపదోః సంపదామ్ సాది . సంప చ్ఛబ్దః త. పు. ఘ. ఏ. పదం, పదం పదే పదాని పదశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. మహేం శ్చాసావిద్యోశ్చ మహేంద్రః మహేంద్రస్యాలయః మహేంద్రాలయః మహేంద్రాల యభవ చారు మహేంద్రాలయచారు తత్ మహే . చారు, చారు చారుణీ చారుణి మహేంద్రాలయచారుశబ్దః ఉ. న. ద్వి. ఏ. చక్రమస్యాస్తీ చక్రీ తస్య చక్రిణః, చక్రిణః చక్రిణోః చక్రిణాం చక్రికౌశబ్దః. న. పు. ఘ. ఏ.

నివర్త్యేతి. అతీంద్రియాః ఇంద్రియ మతిక్రాంతాః, దేశకాలస్వరూపవిప్ర కృష్టార్థాః. 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యధే ద్వితీయయే'తి సమాసః. 'ద్విగుప్తాస్తా పన్నాలంపూర్వగతిసమానేషు పరవల్లింగతాప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి విశేష్యలింగ త్వం. తేషాం జ్ఞానం, తస్య నిధిః, సర్వాన్ధద్రష్టేత్యర్థః. సః నారదః కృతానతిక్, కృతప్రణామాక్, అనువ్రజతోఽనుగచ్ఛతః, నభసి సీదన్తి గచ్ఛన్తితి నభస్సదః సురాక్, 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్షిప్. నివర్త్య ప్రతియాప్య, సమునిః, వివాశితాః, దైత్యానాం సంపదో యేన తస్య, చక్రిణో హరేః, మహేంద్రస్యాలయో భవనం, తద్వచ్ఛారు, పదం స్థానం, సమాసదత్ ప్రాపత్, సీదతే ర్లుక్. పుషాదిత్వా దణ్. అత్ర నతీ నతీతి పదః పద మిలిచ ద్వయో ర్వ్యంజనయుగ్తయో రసకృదావృత్త్యా ఛేకానుప్రాసః అస్యత్ర వృత్త్యనుప్రాస ఇత్యనయో శ్శుంసృష్టిః.

శ్లో. పతత్పతజ్జప్రతిమ స్తపోనిధిః పురోఽస్య యావ న్ను భువి వ్యలీయత, గిరే స్తటిత్వానివ తావదుచ్ఛక్తై ర్జవేన పీరాదుదతిష్ఠదచ్యుతః. ౧౨

టీ. పత...తిమః=పరత్=ఆకాశమునుండి దిగుచున్న, పతజ్జ=నూర్మగజే, ప్రతి మః = పోలికగాంగల, తపోనిధిః = నారదమహాముని, అస్య = ఈకృష్ణనియొక్క, పురోభువి=ముందట, యావత్=ఎంతలో, నవ్యశీయత = చేరేపోయెనో, తావత్ = అలోపలనే, అచ్యుతః = శ్రీకృష్ణస్వీమి, గిరే = కొంగనుండి, తటిత్వానివ = మేఘ మువలె, ఉచ్ఛక్తైః = ఎత్తైన, పీరాత్ = సింహాసనమునుండి, జవేన = వేగముతో, ఉదతిష్ఠత్ = లేచెను.

తా. ఆకాశమునుండి దిగివచ్చు సూర్యునివడుపున నారదమహాముని తనయెదుటికి వచ్చునంతలో శ్రీకృష్ణస్వామి తనయాసనమునుండి కొండమీదనుండి మేఘములేచి దిగినట్లు వెగముగా దిగెను.

శ. స.—పతంశ్చానా పతజ్జ పతత్పతజ్జః పతత్పతజ్జవీవ ప్రతిమాయస్యః పతత్పతజ్జప్రతిమః, ప్రతిమః ప్రతిమా ప్రతిమాః పత.. ప్రతిమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తపనానిధిః తపోనిధిః, తపానిధిః తపోనిధీ తపోనిధయః తపోనిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. పురః అవ్య. అన్య అనయోః ఏనయోః ఏనామ్ ఇదంశబ్దః మ. పు. ప. ఏ. యావత్ అవ్య. న అవ్య. భువి, భువి భువో భూష భూశబ్దః ఉ. స్త్రీ. స. ఏ. వ్యలీయత వ్యోయేతాం వ్యోయన్త విపూర్వక లిక్లేషణే ఇత్యస్తాద్ధాతోర కర్త కాత్ కర్తరి లజ్జేభూ తే ఆత్మ నేపది ప్రథమపురుషవీకవచనాన్తః. గిరిణాం, గిరీ గిర్యోః గిరిణాం గిరిశబ్దః ఇ. పు. ప. ఏ. తటితి. అన్యసన్తి తటిత్వాక్, తటిత్వాక్ తటిత్వం౯౯ తటిత్వంతః తటిత్విచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్య. ఉచ్చక్షైః విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం. జవైః, జవేన జవాభ్యాం జవైః జవశబ్దః అ. పు. త్య. ఏ. పీరాత్ పీరాభ్యాం శిశేభ్యః అ. పు. పం. ఏ. ఉదతిష్ఠత్ ఉదతిష్ఠతామ్ ఉదతిష్ఠక్ ఉత్పూర్వకస్య గతి నివృత్తావిత్తస్తాద్ధాతోరకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలజ్జ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అచ్యుతః, అచ్యుతిః అచ్యురో అచ్యుతాః అచ్యుతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

పతదితి. పతక్ యః పతజ్గ నూర్యః, స ప్రతిమా ఉపమానం యస్య సః 'పతంగ' పక్షినిర్మితే చేత్యమరః. తపోనిధిః మునిః, తస్య హరేః, పురో భువి పురః ప్రదేశే, యావత్పవ్యలీయత నాతిష్ఠత్, 'లిక్లేషణ' వితి ధాతోః దైవాదికాత్కర్తరి లిక్. తావ దచ్యుతః. గిరీ శైలాత్, తటితోఽన్య సన్తి తటిత్వాక్ మేఘఇవ, 'యుయ' ఇతి మతుపో మకారస్య వకారః. 'తసా మత్స్వర్గ' ఇతి భసంజ్ఞాయామక సంజ్ఞాధికారేణాపదత్వాన్న జత్వం ఉచ్చక్షై రున్నతా త్పీరాత్, జవేనోదతిష్ఠత్, మునిచరణస్య భూస్పర్శా త్పిగేవ స్వయ ముత్థితవాక్ 'ఉర్వంప్రాణా హ్యుత్క్ర' మన్తి యూనః క్షవిర ఆగతే, ప్రత్యుత్థానాభివాదాభ్యాం పునస్తాక్ ప్రతిపద్యతే ఇతిశాస్త్రమనుసరన్నితి భావః. 'ఉదో నూర్ధ్వకర్తజీ'తి నియమాత్, ఇహోర్ధ్వ కర్తజీ ఆత్మనేపదం. పతత్పతంగ ఇత్యేత్ర, పతంగస్య పతినాన్యవాదియ మభూతోపసేత్యచార్యుండప్రభృతయో బభృణుః ఆతపవత్ప్రసిద్ధస్యోపమానత్వా యోగాదుప్యేతే త్యాధునికాలంకారికా స్సర్వేవర్ణయంతి.

శ్లో. అథ ప్రయత్నోన్మునితాపమత్ఫలైర్ధృతే కథంచిత్ఫలినాం గతైః, న్యధామతా మభిదేవకీసుతం సుతేన ధాతు శ్చుణౌ భుం స్థునే.

టీ. అథ=శ్రీకృష్ణుడు లేచినపిదప, ధాతుః-బ్రహ్మయొక్క, సుతేన=కొడుకగు నారదునిచేత, ప్రయ త్ఫణైః-ప్రయత్న = పూనికచేత, ఉన్నమిత=ఎత్తబడినవైనను (నారదునియిడుగుల బరువువలన), ఆనమత్=వ్రంగుచున్న, ఫణినామ్=సర్పములయొక్క, గణైః=సమూహములచేత, అధః=క్రిందివైపున, కథంచిత్=ఏలాగుననో (కష్టముగా), ధృతే=మోయబడిన, భువః = భూమియొక్క, స్థలే=ప్రదేశమందు, అభిదేవకీసుతం = శ్రీకృష్ణునకెదురుగా, చరణౌ = తనపాదములు, న్యధాయితాం=ఉంచబడినవి.

తా. తరువాత నారదుడు బరువుతగిలి ఎంతపూనికమై నెత్తిన నిలువక వంగిపోవుచు తుద కెట్లొ నిలవబడిన తలలతో సర్పములు క్రింద మోయుచుండగా తనపాదములను భూమిమీద శ్రీకృష్ణునకెదురుగానుంచెను. నారదుడు వచ్చి శ్రీకృష్ణునియెదుట నిలచెను.

శ. స.—అథ. అవ్య. ప్రయత్నేన ఉన్నమితాః ప్రయత్నోన్నమితాః ఆనమంతశ్చతే ఫణాశ్చ ఆనమత్ఫణాః ప్రయత్నోన్నమితాః ఆనమత్ఫణాః యేషాంతే ప్రయత్నోన్నమితానమత్ఫణాః తైః ప్రయ. త్ఫణైః, ఫణేన ఫణాభ్యామ్ ఫణైః ప్రయ.. ఫణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ధృతే, ధృతే ధృతయోః ధృతేషు ధృతశబ్దః అ. న. స. ఏ. కథంచిత్ అవ్య. ఫణాః ఏషాం సప్తీతి ఫణినః తేషాం ఫణినాం, ఫణినః ఫణినోః ఫణినాం ఫణిశబ్దః న. పు. ష. బ. గణైః, గణేన గణాభ్యాం గణైః గణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అధః అవ్య న్యధాయితామ్ న్యధాయన్యధాయితామ్ న్యధాయిత నిపూర్వక డుధాక్షో ధారణపోషణయోః ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్త కాత్ కర్తణి భూతే లుజి ఆత్మ సేవది ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః. దేవక్యాస్సుతః దేవకీసుతః దేవకీసుతస్యాధి అభిదేవకీసుతం అవ్యయిభావావ్యయమ్ సుతన, సుతేన సుతాభ్యాం సుతైః సుతశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ధాతుః ధాత్రో ధాత్వాణాం ధాత్వ శబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. చరణౌ చరణః చరణౌ చరణా. చరాశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. భువః, భువః భువోః భువామ్ భువశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ష. ఏ. స్థలే, స్థలే స్థలయోః స్థలేషు స్థలశబ్దః అ. న. స. ఏ.

అధేతి అధామ్యతోద్ధానానంతరం, ధాతు స్సుతేన నారదేన, ప్రయత్నే నోన్నమి తాన్తధాపి మునిపాదన్యాసభారా దానమంతః ఫణాః యేషాంతైః ఫణి గాం గణైః అధః అధఃప్రదేశే, కథంచిద్ధృతే స్థాసితే, భువః స్థలే భూప్రస్థే, అభిదేవకీసుతం 'లక్షణేనాభిప్రతీకర్షముఖ్య' ఇత్యవ్యయిభావః. చరణౌ న్యధాయితాం నిహితౌ, దధాతేః కర్తృలుక్. 'స్మసిచ్ఛీయుడి' త్యాదినా చిన్వాదిటి యుగాగమః.

అభీప్సూ అభీప్సవః అభీప్సశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. భవంతి, భవతి భవతః భవంతి భూసత్తాయా మిత్యస్తాత్ అకర్త కాత్ వర్తమానే కర్తరి లటి ప్రథమపురుషైకవచ నాన్తః. స. అవ్య. పుణ్యం కృతవంతః పుణ్యకృతః పుణ్యకృతోన భవంతీతి అపుణ్య కృతః తేషాం అపుణ్యకృతాం, అపుణ్యకృతః అపుణ్యకృతోః అపుణ్యకృతాం అపుణ్య కృచ్ఛబ్దః త పు. ష. బ. మనసఃకషిణో మనషిణః, మనషీ మనషిణౌ మనషిణః మన షిణ్శబ్దః స. పు. ప్ర. బ.

తమితి. ఆదిపూరుషః పురాణపురుషః 'అన్యేషామపిదృశ్యత' ఇతి వా దీర్ఘః. స కృష్ణః, అర్జుని పూజార్హ మిత్యర్థః. 'దండాదిభ్యోయః.' తం నారదం అర్హార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్జుని, 'పాదార్హాభ్యాంచేతి యత్ప్రత్యయః 'మూల్యేపూజావిధా వర్ణః, షట్పత్రిష్వర్ణ్య మర్హార్థ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. అర్జుని మాది ర్యస్యా స్తయా, అర్హాదికయా 'శేషా ద్విభా షే'తి కప్రత్యయః. సపర్యయా పూజయా 'పూ జా నమస్యాపచితి సుపర్యా రాచ్చర్తా సమ' ఇత్యమరః. సాధు యథా తథాపర్య పూశ్చజత్ పరిపూజితవాక్, శౌచక్ యుక్తం చైత దితి అర్థాంతరం న్యస్యతి— గృహీనీతి. మనస ఈషిణో మనషిణః సంతః, పృషాదరాదిత్వాత్సాధుః అపుణ్యకృతాం పుణ్య మకృతవతాం, 'శుకర్త పాపమంత్ర పుణ్యేషుకృతో' ఇతి భూతే క్విప్. గృహీణ ప్రణయా దుపైతుం, అభీప్సవోభ్యాస్తు మిచ్ఛవః, అపోతే స్సన్నంతా దుప్రత్య యః. 'ఆవ్జ్ఞ ప్ప్రధామిది' తీకారః స భవంతి కింతు పుణ్యకృతామేవ. అతః కృచ్ఛి లభ్యాస్సంతః పూజ్యా ఇత్యర్థః.

శ్లో. నయావదేతా పునఃశ్య దుత్థితౌ జవ స్తుమారాంజవఃసర్వతా వివ,
స్వహస్తవ త్తే ముని మానసే మునిభిరంతన స్తావ దభివ్యవీశత్. ౧౫

టీ. ఉత్థితౌ = లేచినిలచిన, ఏకౌ = ఈ నారదుని కృష్ణుని, జవః = చూచుచున్న జవము, తుషా .. తావివ = మంచుకొండ కాటుకకొండలవలె, యావత్ = ఎంతలో, నోదపశ్యత్ = తలచుకొనకపోయెనో, తావత్ = అంతలోనే, చిరస్తవః = పురాణుడైన, మునిః = కృష్ణుడు, స్వహస్తవ త్తే = స్వ = తనయొక్క, హస్త = చేతనుండి, దత్తే = వేయఁ బడిన, అసనే = పీఠమందు, మునిం = నారదుని, అభివ్యవీశత్ = తనకెదురుగాఁ గూర్చుండఁబెట్టెను.

తా. ఆనారదుని కృష్ణుని జూచి జనులు వీరిలో నొకడు (నార దుడు) మంచుకొండవలెను, వేటొకడు (కృష్ణుడు) కాటుకకొండ వలెను నున్నారని వితర్కించుకొనకముందే శ్రీకృష్ణుడు శీఘ్రముగా నొక

వీటవేసి నారదునిఁ దనకెదురుగాఁ గూర్చుండఁ బెట్టుకొనెను. తానే వీటవేసె ననుటచే నారదాతిశయము. కనులుమూసి తెలుచునంతలో వారు గూర్చుండిరి.

శ. స.—స. అవ్య. యావత్ అవ్య. ఏతా, ఏతం ఏతా ఏతాన్ ఏతచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ద్వి. ఉదపశ్యత్, ఉదపశ్యత్ ఉదపశ్యతామ్ ఉదపశ్యన్ ఉత్సా ర్యకదృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్తా త్సకర్త కాత్ ధాతోః కర్తరిభూతే లజి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః ఉత్థిరౌ, ఉత్థితం ఉత్థితా ఉత్థితాన్ ఉత్థితశబ్దః అ. పు. ద్వి. ద్వి. జనః, జనః జనౌ జనాః, జనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తుషారశ్చ అంజనం చ తుషారాజ్ఞానే తుషారాజ్ఞానయోః పర్వతో తుషారాంజనపర్వతో తౌ తుషారాజ్ఞాన పర్వతో, పర్వతం పర్వతో పర్వతాన్ తుషా పర్వతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ద్వి. ఇవ అవ్య. స్వహస్తాస్తః స్వహస్తాస్తః స్వహస్తేన దత్తః స్వహస్తా దత్తః తస్మిన్ స్వహస్తా దత్తే, దత్తే దత్తయోః దత్తేషు స్వహస్తా దత్తశబ్దః అ. న. స. ఏ. మునిం, మునిం మునీ మునిన్ మునిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. ఆననే, ఆననే ఆననయోః ఆననేషు ఆనన శబ్దః అ. న. స. ఏ. మునిః, మునిః మునీ మునయః మునిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. చిరం భవః చిరన్తనః చిరన్తనః చిరన్తనౌ చిరంతనాః చిరంతనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్య. అభిన్యవీవిశత్ అభిన్యవీవిశతాం అభిన్యవీవిశన్ అభిపూర్వక విశప్రవేశన ఇత్య స్తాత్ హేతుణి జన్తాత్ సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లజి పరస్మైపది ప్రథమపురు షైకవచనాన్తః.

నేతి. ఉత్థితా నేరౌ మునికృష్టౌ, జనః, తుషారాంజనయోః పర్వతావివ, యావ న్నోదపశ్యత్ నోత్ప్రేక్షితవాన్, తావ చ్చిరంతనః పురాణః, మునిః కృష్ణః, పురా కిల భగవాన్ బదరికారణ్యే నారాయణావతారే తపసి స్థితవా నితి పురాణవచనాత్. 'సాయం చిర మిత్యాది నా ల్యుట్ప్రీత్యయ స్తుడాగమశ్చ. స్వహస్తేన దత్తే ఆననే, మునిం నారదం, అభిన్యవీవిశత్ స్వాభిముఖ్యేనోపవేశితవాన్, అభినిపూర్వాద్విశతే ర్జ్యోతా ల్లజి 'ణి క్రి' ఇతి చక్షే.

శ్లో. మహామహానీలశిలారుచః పురో

నిషేదివాన్ కంసకృష స్స విష్ణురే,

శ్రితోదయాద్రే రభిషాయ ముచ్చుకై

రచూచుర చ్చుంగ్రమసోఽభిరామతామ్.

౧౬

శ్లో. మహా ..రుచః- మహా = గొప్పదగు, మహానీలశిలా = సింహాశ్రద్ధీపమందుఁ బుట్టినయింద్రనీలమణియొక్క, రుచః = కౌంతివంటికౌంతిగల, కంస కృష = (కంసుని

జంపిన శ్రీకృష్ణునియొక్క, పురః=ముందట, ఉచ్చకైః=ఎత్తైన, విష్టరే=వీరముందు, నిషేదివాక్ = కూర్చున్న, సః=ఆనారదుడు, అభిసాయం=సాయంకాలమునకు ఎదురుగా, శ్రితోదయాద్రేః-శ్రీత-ఆశ్రయించబడిన, ఉదయాద్రేః=ఉదయపర్వతముయొక్క, అభిరామతాం=మనోహరత్వమును, అచూచరత్=దొంగిలించెను.

తా. మేలుజాతి యంద్రనీలమణివలెనుండు శ్రీకృష్ణునిముందట పెద్దపీటమీదఁ గూర్చున్న నారదుడు సాయంకాలము ముందటగా ఉదయపర్వతముమీదఁ జూపట్టు చంద్రునివలె నుండెను. చీకటిలో వెన్నెలకు హెచ్చుకాంతి గలిగినట్లు నల్లని కృష్ణశరీరముముందు తెల్లని నారదుడు చాలఁ బ్రకాశించెనని భావము.

శ. స.——మహానీల ఇతి శిలా మహానీలశిలా మహతీ చ సా మహానీల శిలాచ మహా..శిలా మహా..శిలాయాః రుగివ రుగ్యస్య సః మహా.. రుక్. తస్య మహా...రుచః, రుచః, రుచోః రుచాం మహా..రుచ్ఛబ్జః చ. పు. ష. ఏ. పురః అవ్య. నిషేదివాక్, నిషేదివాక్ నిషేదివాంసా నిషేదివాంసః నిషేదివచ్ఛబ్జః స. పు. ప్ర. ఏ. కంసం కృష్టవాక్ కంసకృత్. తస్య కంసకృషః, కంస కృషః కంసకృషోః కంసకృషాం కంసకృట్కృష్టః ష. పు. ష. ఏ. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్జః డ. పు. ప్ర. ఏ. విష్టరే, విష్టరే విష్టరయోః విష్టరేషు విష్టర శబ్దః అ. పు. స. ఏ. ఉదయ ఇతి అద్రిః ఉదయాద్రిః శ్రీతః ఉదయాద్రిః యేనసః శ్రితోదయాద్రిః తస్య శ్రితోదయాద్రేః, అద్రేః అన్యోః అద్రీణాం శ్రితో...ద్రి శబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. సాయమభి అభిసాయం. అవ్యయీభావావ్యయం. ఉచ్చకైః విభక్తి ప్రతిరూపకావ్యయం, అచూచరత్ అచూచరతాం అచూచరక్ చురస్తే యే ఇత్యస్తా చ్చారాదికాత్ సకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలుజి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చంద్రమసః, చంద్రమసః చంద్రమసోః చంద్రమసాం చంద్రమశ్చబ్జః స. పు. ష. ఏ. అభిరామస్య భావః అభిరామతా తాం అభిరామతాం, అభిరామతాం అభిరామతే అభిరామతాః. అభిరామతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

మహాదితి. మహాత్యాః మహానీలశిలాయాః, సింహశద్విసంభవేంద్రనీలోపలస్య రుగివ రుగ్యస్య తస్యేత్యుపమాలంకారః. 'సింహశన్యాకరోద్భూతా మహానీలాస్తుతే స్మృతా' ఇతి భగవా నగస్త్య. కంసకృషః శ్రీకృష్ణస్య, పురోఽగ్రేవిష్టరే ఆసనే. 'పుష్కాసనయో ర్విష్టర' ఇతి శ్లోకం. నిషేదివాక్ ఉపవిష్టవాక్, 'భాషాయాం సదవసక్రవ' ఇతి క్వముః. స మునిః, అభిసాయం సాయంకాలాభిముఖం, అవ్యయీభావః. సాయంకాలస్య కార్త్యా త్కృష్ణోపమానత్వం. శ్రీతః ఉదయ ఇత్యద్విధేన తస్య చంద్ర

మను, అభిరామతాం ఉచ్చైశ్చోభాం, అచూచురత్ చోరితవాక్, ప్రాప్తవానిత్యర్థః. చురక్తేయే, 'ఓప్రి'త్యాదినాచక్షే. అత్రాన్యస్యాన్యసంబంధాసంభవా చ్చన్ద్రమసోఽభి రామతామివాభిరామతా మి త్యోపమ్యపర్యవసానా దసంభవద్వస్తు సమ్మన్ధరూపో నిదర్శనాభేదః స చోక్తోపచాయా మంగాంగీభావేన సంకీర్తతే.

శ్లో. విధాయ తస్యాపచితిం ప్ర సేదుషః

ప్ర కామ మప్రియత యజ్వనాం ప్రియః,
గృహీతు మార్యా స్పరిచర్యయా ముహూ
ర్మహాచుభావా హి నితాన్త మర్థినః.

17

టీ. యజ్వనాం=శాస్త్రరీతిని యజ్ఞములు జేసినవారికి, ప్రియః=హితుడైన శ్రీ హరి, ప్ర సేదుషః=ముదంపడియున్న, తస్య=ఆ నారదునియొక్క, అపచితిం=పూజను, విధాయ=ప్రకరణశుద్ధిగాఁ జేసి, ప్ర కామం=మిగుల, అప్రియత=సంతసించెను. మహాచు భావాః=మహాత్ములగు కృష్ణునివంటివారు, ఆర్యాక్ = ఉత్తమపురుషులను, పరిచర్యయా =శుశ్రూషచేత, గృహీతుం = స్వాధీనపఱచుకొనుటకొఱచు, ముహూః = మిక్కిలి, అర్థి నోహి=అభిలషించువారుగదా.

తా. యజ్ఞాంశభోక్తయగు నాశ్రీకృష్ణదేవుడు బహువిధములఁ బూజించి నారదుని దృష్టిపఱచి తామిగులఁ దృష్టిగాంచెను. లోకమున నుత్తములు మహాత్ములను తిన్నగాఁ బూజించి వారిని బ్రసన్నులఁగా జేసికొనుట కెప్పుడును గోరుచుందురుగదా.

శ. స.—విధాయ. ల్యబస్తావ్యయం. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అపచితిం, అపచితిం అపచితీ అపచితీః అపచితీశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్ర సేదుషః, ప్ర సేదుషః ప్ర సేదుషాః ప్ర సేదుషాం ప్ర సేదివచ్ఛబ్దః స. పు. ష. ఏ. ప్ర కామం అవ్య. అప్రియత అప్రియేతాం అప్రియన్త ప్రేక్ష ప్రేణే ఇత్యస్తాధాతో రకర్తకాత్కర్తరి భూతే లఙి ఆత్మ సేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. యజ్వనాం, యజ్వనః యజ్వనో యజ్వనాం యజ్వకశబ్దః న. పు. ష. బ. ప్రియః, ప్రియః ప్రియా ప్రియాః ప్రియశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. గృహీతుం తుమున్నంతావ్యయమ్ ఆర్యాక్, ఆర్యం ఆర్యో ఆర్యాక్ ఆర్యశబ్దః. అ. పు. ద్వి. బ. పరిచర్యయా, పరిచర్యయా పరిచర్యాభ్యాం పరిచర్యాభిః పరిచర్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. మహాకా అనుభావః యేషాంతే మహాచుభావాః, మహాచుభావః మహాచుభావో మహాచు భావాః మహాచుభావశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. హి. అవ్య. నితాన్తం అవ్య. అర్థః ఏషామ స్తీతి అర్థినః, అర్థి అర్థినా అర్థినః అర్థికశబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

విధాయేతి. యజ్ఞానో విధి నేష్టవన్తః. 'యజ్ఞా తు విధి నేష్టవా నిత్యమరః. సుయజ్ఞోర్జ్జ్వనిత్, తేషాం ప్రియో హరిః, ప్రనేదుషః ప్రసన్నస్య, సడేః క్వసు రిత్కుక్తం తస్య మునే రపచితిం పూజాం, 'పూజా సమస్యాపచితి రిత్త్యమరః. విధాయ కృత్వా, ప్రకామమత్యంతం, అప్రీయతప్రతోఽభవత్, ప్రీయతేగైవాదికాత్కర్తరిలక్ష్ మునిపూజాయాః స్త్రీతిహేతుత్వేఽర్థాంతరం న్యస్యతి—గృహీతుమితి మహాసుభావాః మహాత్మానః, అర్చ్యార్చ్యకాపూజ్యాకా, పరిచర్యయా, వదివస్యయా గృహీతుం వశీకర్తుం 'గ్రహాలిటిదీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః. ముహు ర్నితాంతం, అర్ధిన్ఽభిలాషవంతోహి, అర్ధ న మగ్ధోఽభిలాషః స ఏషా మస్తీతి మత్స్వర్ధీయ ఇనిః. న తు ణినిః. కృద్వృత్తేఽన్ దితవృత్తి ర్భవీయ సీతి భాష్యే ఉక్తత్వాత్.

అశేషతీర్థోపహృతాః కమణ్డలో ర్నిధాయ పాణా వృషిణాభ్యుదిరితాః, అఘాఘవిధ్వంసవిధౌ పటియసీ ర్నతేన మూర్ధ్నా హరి రగ్రహీ దషః.

టీ. అశే . హృతాః—అశేష=సమస్తములైన, తీర్థ=పావనజలశయములనుండి, ఉపహృతాః = పట్టి తేబడినవియు, కమణ్డలోః=కమండలువునుండి, పాణౌ = చేతి యందు, (నిధాయ = పోసికొని) ఋషిణా = నారద మహామునిచేత, అభ్యుదీరితాః= ప్రోక్షించబడినవి గనుకనే, అఘాఘ . విధౌ—అఘ = పాపములయొక్క, విధ్వంస విధౌ = పోకార్చుటయందు, పటియసీ = క్రేష్టములైన, అపః=ఉదకములను, హరిః = శ్రీకృష్ణస్వామి, నతేన = వంచబడిన, మూర్ధ్నా = శిరస్సుతోడ, అగ్రహీత్ = కైకొనెను.

తా. నానావిధములయిన పుణ్యతీర్థములలోనుండి సంగ్రహించి తేబడినవియు కమండలువునుండి నారదునిచేతిగుండ చల్లబడినవియు సమస్త పాపనాశంకరము లయిన పావన జలములను శ్రీకృష్ణుడు నమ్ము డై యాదలఁ దాల్చెను.

శ. స.—అశేషాణి చ తాని తీర్థాని అశేషతీర్థాని అశేషతీర్థభ్యః ఉపహృతాః అశే ..హృతాః తాః అశే ..హృతాః. హృతా హృతే హృతాః అశే హృతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. కమణ్డలోః, కమణ్డలోః కమండలుభ్యాం కమణ్డలుభ్యః కమం డలుశబ్దః ఉ. పు. పం. ఏ. నిధాయ ల్యబన్తావ్యయం పాణౌ, పాణౌ పాణ్యోః పాణిషు పాణిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. ఋషిణా, ఋషిణా ఋషిభ్యాం ఋషిభః ఋషిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. అభ్యుదీరితాః, అభ్యుదీరితౌ అభ్యుదీరితే అభ్యుదీరితాః అభ్యు దీరితా శబ్దః ఆ. సీ. ద్వి. బ. అఘానాం ఓఘాః అఘాఘాః అఘాఘానా . విధ్వంసః అఘాఘవిధ్వంసః అఘాఘవిధ్వంసస్య విధిః, అఘాఘవిధ్వంస విధిః, తస్మి

అఘా.. విధా, విధా విధోః విధిః అఘా...విధిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. అత్యంతం పట్వ్యః పటియస్యః, తాః పటియసీః, పటియసీం పటియస్య పటియసీః పటియసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నతేన, నతేన నతాభ్యాం నతైః సతశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. మూర్ధ్వా, మూర్ధ్వా మూర్ధ్వాం మూర్ధ్వాః మూర్ధ్వాశబ్దః స. పు. తృ. ఏ. అగ్రహీత్ అగ్రహీష్టాం అగ్రహీషుః గ్రహ ఉపాదానే ఇత్యస్తాధాతోః సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లుజే పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అపః ఆపః అపః అద్భిః అద్భ్యః అద్భ్యః అపాం అపు అప్పబ్దః ప. స్త్రీ. ద్వి. నిత్యబ.

అశేషేతి. అశేషతీర్థేభ్యః ఉపహృతాః ఆహృతాః, తథా కమండలోః పాణౌ నిధాయ, కమండలో రుదపాత్రా దుద్భృత్య పాణౌ నిధాయేత్సర్వః. తుసూలా త్వచతీ త్యాదివత్ క్రియాంతరాక్షిప్తక్రియాపేక్షయా కమండలో రపాదానత్వా త్వంచమి. 'అస్త్రీ కమండలః కుణ్డి' త్యమరః. ఋషిణా, అభ్యుదీరితాః క్షిప్తాః, అత ఏవాఘాఘానాం పాపసమాహానాం, విధ్వంసవిధౌ వినాశకరణే, పటియసీ స్స మర్థతరాః, పటుశబ్దాదీయసుని ఉగితశ్చే' తిశీవ్. అపో జలాని, హరిః కృష్ణః, నతేన మూర్ధ్వా శిరసా, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాక్, గ్రహే ర్లుక్.

శ్లో. స కాంచనే యత్రమునే రచుజ్జయా
నవాంబుదశ్యామతను ర్నృవిక్షత,
జిగాయ జంబూజనిత శ్రియ శ్రియం
సుమేరుశృంగస్య తదా తదాసనమ్.

౧౯

టీ. నవా...తనుః-నవ = క్రొత్త, అమ్బుద = మబ్బువలె, శ్యామ = నల్లని, తనుః = దేహముగల, సః = ఆశ్రీకృష్ణస్వామి, మనో = నారదమహర్షి యొక్క, అనుజ్జయా = అనుమతిచేత, కాంచనే = బంగారపుదగు, యత్ర = ఏ, ఆసనే = పీఠమందు, నృవిక్షత = కూర్చుండెనో, తత్ = ఆ, ఆసనమ్ = పీఠము, తదా = ఆశ్రీహరి కూర్చున్నప్పుడు, జమ్బూ . శ్రియః-జమ్బూ = నేరేడుచెట్టుచేత, జనిత = కలిగించబడిన, శ్రియః = కాంతిగల, సుమేరుశృంగస్య-సుమేరు - మేరుపర్వతముయొక్క, శ్రియం = కాంతిని, జిగాయ = ఓడించెను.

తా. మునివలన ననుజ్ఞపొంది యాకృష్ణుడు కూర్చున్న బంగారు పీఠము నేరేడుగుంబురుతోఁ గూడిన మేరుపర్వతశృంగమువలె నుండెను.

శ. స. — సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. కాఞ్చనస్యవికారః కాఞ్చనం తస్మిన్ కాఞ్చనే, కాఞ్చనే కాఞ్చనయోః కాఞ్చనేషు కాఞ్చనశబ్దః అ. న.

స. ఏ. యత్ర త్రలంతావ్యయం. మునేః, మునేః మునోః మునీనామ్ మునిశబ్దః ఇ. పు.
 మ. ఏ. అనుజ్ఞయా, అనుజ్ఞయా అనుజ్ఞాభ్యాం అనుజ్ఞాభిః అనుజ్ఞాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. త్వు. ఏ.
 అమ్బుదదాతీత్యమ్బుదః నవశ్చాసావమ్బుదశ్చ నవామ్బుదః నవామ్బుదఇవశ్చామా
 నవామ్బుదశ్చామా నవామ్బుదశ్చామా తనుర్వస్యసః నవామ్బుదశ్చామతనుః, తనుః
 తనూ తనవః నవా...తనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. న్యవితృత న్యవితృతాం న్యవితృంత
 నిపూర్వకవిశప్రవేశనే ఇత్యస్తాదకర్తకాత్థాతోః కర్తరి భూతే లుజీ ఆత్త నేపది
 ప్రథమపురుషైకవచనాస్తః జిగాయ జిగ్యతుః జిగ్యః జి జయఇత్తస్తాద్ధాతోః సకర్త
 కాత్కర్తరి భూతే అనద్యతనపరోక్షలటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. జమ్బూజనితా
 జమ్బూజనితా జమ్బూజనితా శ్రీర్యస్యసః జమ్బూజనితశ్రి. తస్య జమ్బూ . శ్రియః,
 శ్రియః శ్రియోః శ్రియామ్ జమ్బూ . శ్రీశబ్దః ఇ. న. మ. ఏ. శ్రియం, శ్రియం
 శ్రియా శ్రియః శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. సుమేరోః శృజం సుమేరుశృజం తస్య
 సుమేరుశృజస్య, సుమేరుశృజస్య సుమేరుశృజయోః సుమేరుశృజాణాం సుమేరుశృ
 జ్జశబ్దః ఆ. న. మ. ఏ. తదాఅవ్య. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ.
 ఆసనం, ఆసనం ఆసనే ఆసనాని ఆసనశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ.

స ఇతి. నవాంబుదశ్చామతనుః, సః హరిః, మునేరన్జయా, కాంచనే
 కాంచనవికారే, వైకారికోఽన్వృత్తయః. యత్ర ఆసనే, న్యవితృత ఉపవిష్ట
 వాక్, నిపూర్వవిశో లుజీ 'నేర్విశ' ఇత్యాత్త నేపదే 'శల ఇగుపథా దనిటః క్క'
 ఇతి క్కః. తదాసనం, తదా హర్యుపవేశనసమయే, జంబూ ర్నిలఫలో వృక్షవిశేషః.
 'జంబూస్సరభిపత్త్రాచ రాజజంబూ ర్నహాఫలే' త్యభిధానరత్నమాలాయామ్. తయా
 జనితా శ్రీ ర్యస్య తస్య తధోక్తస్య, భాషితపుంస్కత్వా త్పక్షే పుంపద్భావః. అతో
 నుమభావః. సుమేరుశృంగస్య శ్రియం, జిగాయ తద్వద్భావిత్వర్థః. 'సక్
 లిటోజ్జే' రితి కుత్వం. ఉపమానుప్రాసయో స్సంస్పృష్టిః.

శ్లో. స తప్తకాత్స్వరభాస్వరాంబరః కరోరతారాధిపలాఞ్చనచ్ఛవిః,
 విదిద్యుతే బాడబజాతవేదస శ్శిఖాభి రాగ్నిష్ట ఇవాంభసాం నిధిః. ౨౦

టీ. తప్త...బరః-తప్త=పుటపాకశోధితమైన, కాత్స్వర=బంగారువలె, భాస్వర=
 మెఱయుచున్న, అమ్బురః=వంగపండువన్నె పట్టుతాప్రాగలవాడును, కరోర .. ఛవిః=
 కరోర=ముదిరిన, తారాధిప=చంద్రునియొక్క, ఛవిః = 'కాంతివంటి కాంతిగల, సః =
 ఆశ్రీకృష్ణస్వామి, బాడబజాతవేదసః = బడబాగ్నియొక్క, శిఖాభిః=మంటలచేత,
 అగ్నిష్టః=బట్టుకోబడి, అమ్బుసాం నిధిరవ=సముద్రమువలెనే, విదిద్యుతే=మెఱయు
 చుండెను.

తా. పుటముదీర్చిన బంగారువంటి ధోవతినీధరించి పూర్ణ చంద్రునిలోని కళంకమువలె నీలవర్ణమున ఆకృష్టమూర్తి బడబాగ్ని మంటలుగ్రమ్మిన సముద్రమువలె మిగుల బ్రకాశించుచుండెను.

శ. స. — సః, సః తౌ తే తచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. తప్తంచతత్ కార్తస్వరం చతప్తకార్తస్వరంతప్తకార్తస్వరమివ భాస్వరం తప్త .. స్వరంతప్త స్వరం అమృతం యస్యసః తప్త . బరః, అమృతః అమృతౌ అమృతాః తప్త .. మృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తారాణాం అధిపః తారాధిపః కరోరశ్చాసౌ తారాధిప శ్చ కరోరతారాధిపః కరోర తారాధిపస్య లాఞ్ఘనం కరో . లాఞ్ఘనం కరో శ్చానస్య ఛవిరివ ఛవిర్యస్యసః కరో . ఛవిః, ఛవిః ఛవీ ఛవయః కరో.. ఛవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. విదిద్యుతే విది ద్యుతౌతే విదిద్యుతిరే విపూర్వక ద్యుతదీప్తావిత్యస్తాత్ ఆకర్త కాత్కర్తరి భూతానద్య తనపరోజ్జీలితి ఆత్మనేపది ప్రథ. ఏ. బాడబ ఇతి జాతవేదాః బాడబజాతవేదాః తస్య బాడబజాతవేదసః, జాతవేదసః జాతవేదసాః జాతవేదసాం బాడ . వేద శబ్దః స. పు. ష. ఏ. శిఖాభిః, శిఖయా శిఖాభ్యాం శిఖాభిః శిఖాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. బ. ఆశ్లిష్టః, ఆశ్లిష్టః ఆశ్లిష్టౌ ఆశ్లిష్టాః ఆశ్లిష్టశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ ఆవ్య. అమృతసాం, అమృతసః అమృతసాః అమృతసాం అమృతశబ్దః స. న. ష. ఏ. నిధిః, నిధిః నిధీ నిధయః నిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

స ఇతి. తప్తం పుటపాకశోధితం, కార్తస్వరం స్వర్ణం, 'రుక్తం కార్తస్వరం జాంబూనద మ్మస్తాపదోఽస్త్రియా మి' త్యమరః, తద్వద్భాస్వరాంబరః పీతాం బర ఇత్యర్థః. కరోరతారాధిపస్య పూర్ణేందోః, లాంఛనస్య కళంకస్య ఛవిరివ ఛవిర్యస్యసః, ఉపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః. ఉత్తరపదలోపశ్చ స హరిః, బాడబజాత వేదసా బడబాగ్నేః, శిఖాభిః, ఆశ్లిష్టౌ యుక్తః, అంభసాం నిధిరివ విదిద్యుతే బభౌ.

శ్లో. రథాంగపాణేః పటలేగ రోచిషా మృషిత్విష సునళితా విరేజరే,

చలత్పలాశాస్తరగోచరాస్తరోస్తుషారమూర్తే రివ నక్తవ శవః.

టీ. రథాజ్ఞపాణేః = శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, రోచిషామ్ = తనుకాం, లయొక్క, పటలేన = మొత్తముతోడ, సునళితాః = కూడిన, మృషిత్విషః - మృషి = నారదుని, త్విషః = దేహకాంతులు, నక్తం = రాత్రియందు, తరోః = వృక్షముయొక్క, చల .. చరాః - చలత్ = అల్లలాడుచున్న, పలాశ = ఆకుల, అస్తర = సందులే, గోచరాః = ఉనికిగల, తుషారమూర్తేః = చంద్రునియొక్క, అంశవఇవ = కిరణములువలెనే, విరే జరే = ప్రకాశించెను.

తా. శ్రీకృష్ణునిమేని నల్లనికాంతులతోఁగూడిన నారదుని తెల్లని కాంతులు కదలుచున్న వృక్షముయొక్క ఆకులసందులనుండి యగపడుచున్న వెన్నెలలవలె యనోహరముగా నుండెను.

శ. స.—రథస్య అంగం రథాజం రథాజంపాణో యస్య సః రథాజ్లపాణిః తస్య రథాజ్లపాణేః, పాణేః పాణ్యోః పాణీనాం రథా.. పాణిశబ్దః ఇ. పు. ఘ. ఏ. పట లేన, పటలేన పటలాభ్యాం పటలైః పటలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. రోచిషాం, రోచిషః రోచిషోః రోచిషాం రోచిశబ్దః స. న. ఘ. బ. ఋషేః త్విషః ఋషిత్విషః, త్విష్త్ త్విషా త్విషః ఋషిత్విట్పబ్దః ఘ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సంవళితాః, సంవళితా సంవళితే సంవళితాః సంవళితాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. బ. విరజే విరజాతే విరజిరే విపూర్వక రాజ్య దీప్తావిత్పస్తాదకర్త కాత్ కర్తరిధాతే లిటి ఆత్త నేపది ప్రథ. పు. బ. చలన్తి చ తాని పల్లవాని చలత్పల్లవాని చలత్పల్లవానామంతరాణి చలన్తరాణి చల..రాణి గోచరా యేషాంతే చల.. చరాః, గోచరః గోచరా గోచరాః చలన్ గోచరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తరోః, తరోః తర్వోః తరూణాం తరుశబ్దః ఉ. పు. ఘ. ఏ. తుషారా మూర్తి ర్యస్య సః తుషారమూర్తిః తస్య తుషారమూర్తేః, మూర్తేః మూర్త్యోః మూర్తీ నాం తుషారమూర్తిశబ్దః ఇ. పు. ఘ. ఏ. ఇవ అవ్య. నక్తం అవ్య. అంశవః, అంశుః అంశూ అంశవః అంశుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ.

రథాంగేతి. రథాంగం చక్రం పాణో యస్య తస్యహరేః, 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్టాసప్తమ్యా భవతే' ఇతి పాణేః పరనిపాతః. రోచిషాం పటలేన, సంవళితాః మిశ్రితాః, ఋషేః త్విషో రుచయః, నక్తం రాత్రౌ, సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః. తరోః వృక్షస్య చలతాం పలాశానాం పత్రాణాం, అంతరాణి వివరాణి, గోచరా ఆశ్రయా యేషాంతే తుషారా మూర్తి ర్యస్య తస్యేన్ద్రోః. అంశవో మయూఖా ఇవ, విరజిరే, చకాశిరే, ఉత్పేక్షా.

శ్లో. ప్రపుల్లతాఽంఘనిభై రభీశుభి శ్శుభై శ్చ సప్తచ్ఛదపాంసుపాణ్డుభిః, పరస్పరేణ ఛురితామలచ్ఛవీ తదైకవర్ణావివ తౌ బభూవతుః. ౨౨

టీ. ప్రపు ..నిభైః-ప్రపుల్ల = చక్కఁగాఁబూచియున్న, తాపింఘ = కాసుగుల తోడ, నిభైః = సమానములైనవి గనుక నే, సప్తచ్ఛదపాంసుపాండుభిః-సప్తచ్ఛద = ఏడాకులరచి (కర్పూరపనఁటి) చెట్లయొక్క, పాంసు = పరాగములవలె, పాండుభిః = తెల్లనైనవియు, శుభైః = మంగళ ప్రదములైన, అభీశుభిః = (ఉభయుల) కాంతులచేత, పరస్పరేణ = ఒకరి కొకరు, ఛురి ..ఛురిత = కవులకోబడిన, అమల = నిర్మలములైన, ఛవీ = కాంతులుగల, తౌ = ఆకృష్ణ నారదులు, తదా = అప్పుడు, ఏకవర్ణావివ = ఒక్కరంగు గలవారవలె, బభూవతుః = విరి.

కా. అప్పు డింకను, కానుగుపూగుతులవలె నల్లనైన శ్రీ కృష్ణుని దేహకాంతులును, కర్పూరమువలె తెల్లనైన నారదుని దేహకాంతులును గలసి పోవుటచేత వారిలో మార్పుదెలియరాక ఇద్దఱును ఒక వన్నెగలవారుగానే యుండిరి.

శ. స.—తాపింఛస్య పుష్పం తాపింఛంప్రపుల్లంచతత్ తాపింఛంద ప్రపుల్ల తాపింఛం ప్రపుల్ల తాపింఛైః నిభాః ప్రపుల్ల తాపింఛనిభాః తైః ప్రపు ..భైః, నిభేన నిభాభ్యాం నిభైః ప్రపుల్ల తాపింఛనిభశబ్దః అ. పు. త్య. బ. అభీశుభిః, అభీశునా అభీశుభ్యాం అభీశుభిః అభీశుశబ్దః ఉ. పు. త్య. బ. సప్తచదాని యేషాం తే సప్తచ్ఛదాః సప్తచ్ఛదానాం పాంసవః సప్త ..వః సప్త ..సవ ఇవ పాండవః సప్త...పాండవః తైః సప్త ..భిః, పాండునాపాండుభ్యాం పాండుభిః సప్త పాండుశబ్దః ఉ. పు. త్య. బ. పరస్పరేణ విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమ్ అమలేచ తే ఛవీచ అమలచ్ఛవీ ఛరితేచ తే అమలచ్ఛవీ యయోస్తా ఛరితామలచ్ఛవీ, ఛవిః ఛవీ ఛవయః ఛవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ద్వి. తదా అవ్య ఏకః వర్ణః యయోస్తా ఏకవర్ణా ఏకవర్ణః ఏకవర్ణా ఏకవర్ణాః ఏకవర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. ఇవ అవ్య. తా, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ద్వి. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయామిత్యస్తాదకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలిటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః.

ప్రపుల్లేతి. ప్రపుల్లం వికసితం “పుల్ల వికసన” ఇతి ధాతోః పచాద్యజంతం. ఛలే ద్విషాయాం ‘అనుపసగ్గాత్ఫుల్ల త్తీబకృశోల్లాసూ’ ఇతి నియమాత్ ‘పుల్ల ఇత్యేవేతి త్తీరస్వామి. తాపింఛస్య తమాలస్య పుష్పం తాపింఛం ‘ఫలేలుబి’తి తద్ధితలువ్. ‘ద్విహీనం ప్రసవే సర్వ మి’తి నపుంసకత్వమ్. ‘కాలస్కంధ స్తమాలస్యా త్తాపింఛోఽప్యథ సింధుక’ఇత్యమరః. తేన సద్భుజైః ప్రపుల్ల తాపింఛనిభైః, నిత్యసమానత్వా దస్యపదవిగ్రహః అతఏవ ‘స్మయత్రరపదత్వమి, ‘నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయః’ ఇత్యమరః. సప్తచ్ఛదాః పల్లాని పర్వసు యశ్యేతి సప్తచ్ఛదో వృక్షభేదః, ‘సప్తపల్లేవికాలత్వకౌఞ్చరదో విషమచ్ఛద’ ఇత్యమరః. సంఖ్యాకల్పస్య వృత్తివిషయే వీష్వానరత్వం సప్తపల్లాదిమాక్తం భాష్యే. కేషం తాపింఛవత్. తస్య పుష్పాణి సప్తచ్ఛదాని, తేషాం పాంసుః రజః, తద్వత్పాండుభి స్సితైః, శుభ్రై శ్చ శుభ్రైః, అభీశుభిరన్యోన్యరశ్చ భిః, ‘అభీశుః ప్రగ్రహే రక్తా వి’తి కాశ్యతః. పరస్పరేణ ఛరితే రూపి తే, అమలే ఛవీ అన్యోన్యకాంతీ యయో స్తా, ఛవ్యో రభీశూనాం చావయవా వయవిభావాద్భేదేన నిర్దేశః. తా హరినారదౌ, తదా ఏకవర్ణా వివ బభూవతుః, ఉభయప్రభామేశనా దుభయౌ రపి సర్వాంగీణో గంగాయమునాసంగమ ఇవ స్ఫటికేంద్ర

నీలమణిప్రభామేశనప్రాయః కశ్చి దేకవర్ణః ప్రాదుర్బభూవ తన్నిమిత్తా చేయ మనయో
రేకవర్ణతోవ్యేతా.

శ్లో. యుగాంతకాలప్రతిసంహృతాత్తనో జగన్తి యస్యాం సవికాస మాసత,
తనౌ మము స్తత్ర న కైటభద్విషస్తపోధనాభ్యాగవసంభవా ముదః.

టీ. యుగాంత...త్తనః-యుగాంతకాల = ప్రళయమందు, ప్రతి సంహృత =
తనలో దాచుకొనబడిన, ఆత్తనః = ఎల్లజంతువులుగల, యస్యాం = ఏవిష్ణుశరీర
మందు, జగన్తి = లోకములన్నియు, సవికాసం = సువర్ణములేక హాయిగా, ఆసత =
ఉండినవో, తత్ర = అట్టిదగు, కైటభద్విషః = శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, తనౌ = ఒడలి
యందు, తపో. భవా-తపోధన = నారదునియొక్క, అభ్యాగమ = రాకవలన,
సంభవా = కలిగిన, ముదః = సంతోషములు, నమముః = ఇముడక పోయినవి.

తా. ప్రళయసమయమందు సైతము లోకములన్నియు ఒత్తిడి
లేకుండ నుండుటకుఁ జాలినంత విరివి గలదయ్యుచు శ్రీకృష్ణస్వామి
కుక్షియందు నాడు నారదాగమమువలనఁ బుట్టిన మోదము పట్టక
పొంగి పొరలిపోయెను.

శ. స.-యుగానా మంతః యుగాంతః యుగాంత ఇతి కాలః యుగాంతకాలః
యుగాంతకాలే ప్రతిసంహృతాః యుగాంతకాలప్రతిసంహృతాః యుగాంత...
హృతాః ఆత్తనః యేనసః యుగాంత . తాత్త తస్య యుగాంత...తాత్తనః, ఆత్తనః
ఆత్తనోః ఆత్తనాం యుగాంత.. త్తక్ శబ్దః న. పు. ష. ఏ. జగత్, జగత్ జగతి
జగన్తి జగచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః
ద. స్త్రీ. స. ఏ. వికాసేన సహితం యథా తథా సవికాసం క్రియా విశేషణమవ్యయం.
అస్త ఆసాతాం ఆసత ఆసద్ ఉపవేశనే ఇత్యస్తాత్ అకర్తృకాధాతోః కర్తర భూతే
లజి ఆత్త నేపది ప్ర. పు. బ. తనౌ, తనౌ తన్వోః తనుష తనుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. స. ఏ.
మమా మమతుః మముః మామానే ఇత్యస్తాదకర్తృకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పర ప్ర.
బ. తత్ర త్రలంతావ్యయం. న. అవ్య. కైటభస్య ద్విబ్ కైటభద్విబ్ తస్య కైట
భద్విషః, ద్విషః ద్విషోః ద్విషాం ద్విట్ఛబ్దః ష. పు. ష. ఏ. తపవన ధనం యస్యసః
తపోధనః తపోధనస్య అభ్యాగమః తపోధనాభ్యాగమః తపోధనాభ్యాగమేన
సంభవా తపో... భవా, సంభవా సంభవే సంభవా తపో ..భవాశబ్దః ఆ. స్త్రీ.
ప్ర. బ. ముదః, ముత్ ముదౌ ముదః ముచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. ప్ర. బ.

యుగాంతేతి, యుగాంతకాలే ప్రళయసమయే, ప్రతిసంహృతాః అత్తస్యప
సంహృతాః, ఆత్తనో జీనాః యేన తస్య, కైటభద్విషో హరేః, యస్యాం తనౌ,
మాఘటిక-5

జగంతి లోకాః, నీవికాసం సవిస్త్రంభం, ఆసత అతిష్ఠా. 'ఆస ఉపవేశనే' లభ్య. తత్రతనా జేసా, తపోధనస్య నారదస్య, అభ్యాగమేన ఆగమనేన సంభవంతీతి సంభ వాస్సంభూతాః, పచాద్యచ్, ముదః సంతోషాః, నమఃః అతిరిచ్యం తేత్యర్థః. చతు ర్దశహవసధరణపర్యాప్తేఽప్యంతర్నమాంతీతి కవిప్రాధోక్తి సిద్ధాంతిశయేన, స్వతస్సిద్ధ స్యాభేదేనాధ్యవసితత్వా దతిశయోక్తిః, సా చ ముదామంతస్సంబంధేఽపి ఆసంబం ధోక్త్యా సంబంధాసంబంధరూపా.

శ్లో. నిదాఘధామాన మివాతిదీధితిం ముదా వికాసం ముని మభ్యుపేయషీ, నిలోచనే బిభ్రదధిశ్రితశ్రిణీ సపుణ్డరీకాక్ష ఇతి స్ఫుటోఽభవత్. ౨౪

టీ. నిదాఘధామానమివ=సూర్యనివలె, అతిదీధితిమ్=గొప్ప వెలుగుగల, ముని మభి=నారదమహామునినిగుర్తించి, ముదా=సంతోషముచేత, వికాసం=ప్రకాశమును, ఉపేయషీ = పొందినవికనుకనే, అధిశ్రితశ్రిణీ=పొందబడినలక్ష్మిగల, విలోచనే= నేత్రములను, బిభ్రత్=భరించుచున్న, సః = ఆ శ్రీకృష్ణస్వామి, పుండరీకాక్షఇతి= తెల్ల దామరలఃబోలు కన్నులుగలవాఁడు, అని, స్ఫుటః=వెల్లడియైనవాఁడా, అభవత్= ఆయెను.

తా. సూర్యనిబోలి వెలుగుచున్న యీనారదుని ముందర అత్యానందముచే విశాలములైన నేత్రములతోఁ గూడుకొని ఆశ్రీకృష్ణ స్వామి పుండరీకాక్షుఁడను తననామమును సార్థకముచేసికొనెను.

శ. స.—నిదాఘం ధామ యస్యసః నిదాఘధామా తం నిదాఘధామాసం, ధామాసం ధామాకా ధామ్నః నిదాఘధామకశబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య. అతి శయితా దీధితిర్యస్యసః అతిదీధితిః తం అతిదీధితిం అతిదీధితిం అతిదీధితి అతిదీధితీక అతిదీధితిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. ముదా, ముదా ముద్భావం ముద్భిః ముచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. తృ. ఏ. వికాసం, వికాసం వికాసా వికాసాక వికాసశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. మునిం, మునిం మునీ మునీక మునిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అభి. అవ్య. ఉపేయషీ, ఉపేయః ఉపేయషీ ఉపేయాంషి ఉపేయివచ్చబ్దః స. న. ద్వి. ద్వి. విలోచనే, విలోచనం విలోచనే విలోచనాని విలోచనశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ద్వి. బిభ్రత్, బిభ్రత్ బిభ్రరా బిభ్రతః బిభ్రచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అధిశ్రితాశ్రీః యాభ్యాంతే అధిశ్రితశ్రిణీ తే అధిశ్రితశ్రిణీ, అధిశ్రితశ్రిణి అధిశ్రీతశ్రిణీ అధిశ్రితశ్రీణి అధిశ్రితశ్రీశబ్దః ఇ. న. ద్వి. ద్వి. సః సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పుండరీకే ఇవ అక్షిణీ యస్యసః పుండరీకాక్షః, పుండరీకాక్షః పుండరీకాక్షే పుండరీకాక్షాః పుండరీకాక్షశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. స్ఫుటః, స్ఫుటః స్ఫుటౌ స్ఫుటాః స్ఫుటశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

అభవత్ అభవతాం అభవత్ భూసత్తాయా మిత్యస్తాదకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లజి పరస్మైపది ప్ర. ఏ.

నిదాఘతి. నిదాఘ ముష్ణం, ధామ తేజో యస్య తం తపోక్తం. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యా దుష్ణస్వేదాంబునో రపీతి విశ్వః. ఆర్కం సూర్యమివ అతిధీధితి మధికకాంతిం, మునిమభి నారద మభిలత్య, 'అభి రభాగ' ఇతిలక్షణే కర్తృప్రవచనీయ సంజ్ఞా. 'కర్తృప్ర వచనీయయుక్తేద్వితీయా' యదా సంతోషేణ వికాసముపేయషీ ఉపగతే, కస్యప్రత్యయాంతో నిపాతః. అతఏవాధిగ్రీతా ప్రాప్తా శ్రీర్యాభ్యాం తే తపోక్షే 'ఇకోఽచివిభక్తావి'తి సుమాగమః. విలోచనే నేత్రే బిభ్రత్, 'నాభ్యస్తా చ్చతురితి సుమభావః. స హరిః పుణ్డరీకాక్ష ఇత్యేవం, స్ఫుటోభవత్, సూర్య సన్నిధానే శ్రీవికాసభాక్త్యేన పుండరీకసాధర్మ్యాత్ పుండరీకే ఇవాక్షిణీ యస్యే త్యవయవార్థలాభే పుండరీకాక్ష ఇతి వ్యక్త మస్వర్గసంజ్ఞోఽభూదిత్యర్థః. అత్ర బిభ్రత్ స్ఫుటోఽర్హవదితి పద్ధార్థహేతుకస్య కావ్యలింగస్య నిదాఘధామాన మివే త్యుపమా సాపేక్షత్వా దనయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

శ్లో. సితం సితిమ్నా సుతరాం మునే ర్వపు

ర్విసారిభి స్సౌధ మివాధ లమ్భయన్,

ద్విజావళివ్యాజనిశాక రాంశుభి

శ్శుచిస్తితాం వాచ మవోచ దచ్యుతః.

౨౫

టీ. అథ=వారిద్దఱు కూర్చున్నపిదప, అచ్యుతః=శ్రీకృష్ణస్వామి, విసారిభిః= నలుగెలంకుల వేగముగాఁ గలయ నల్లుకొనుచున్న, ద్విజా శుభిః=ద్విజ=పండ్లయొక్క, ఆవళి=వరుసయను, వ్యాజ=కపటమాగల, నిశాకర=చంద్రనియొక్క, అంశుభిః=కాంతులచేత, సితం = స్వభావముననే తెల్లనైన, మునేః = నారద మహామునియొక్క, వపుః=దేహమును, సౌధమివ=మేడనువలెనే, సుతరాం=మిగుల, సితిమ్నా=తెలుపుచే, లంభయన్ = కూర్చుచు, శుచిస్తితాం = తెల్లని చిలుకవృద్ధిగూడిన, వాచం = మాటను, అవోచత్=పలికెను.

తా. ముచుపే తెల్లనియొడలుగల నారదుని వెన్నెలలవంటి తన దంతమరీచులచే మఱిత తెల్లబఱచుచు శ్రీకృష్ణమూర్తి యాతనితోఁ బిన్ననవ్వుచొలఁగ మాటల ఁ తొడంగెను.

శ. స.---సరిం, సితం సితే సతాని సితశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. సితస్యభావ స్సృతిమా తేన సితిమ్నా, సితిమ్నా సితమిభ్యాం సితమక్షిః సితమక్షిశబ్దః న. పు. తృ. ఏ.

సుతరాం. అవ్య. మునేః, మునేః మున్యోః ముసీనాం మునిశబ్దః ఇ. పు. య. ఏ. వపుః, వపుః వపుషీ వపుంషి వపుశ్చబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. విసారిభిః, విసారిణా విసారిభ్యాం విసారిభిః విసారిణాశబ్దః న. పు. త్వు. బ. సుధా అస్యాస్తీతి సాధః తం సాధం, సాధం సాధా సాధాకా సాధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ. అవ్య. లమ్భయన్, లమ్భయన్ లమ్భయన్తే లమ్భయన్తః లమ్భయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ద్వి. జాతాః ద్విజాః ద్విజా నామావళిః ద్విజావళిః ద్విజావళిరేవ వ్యాజః యస్యసః ద్విజావళివ్యాజః నిశాంకరో తీతి నిశాకరః ద్విజావళివ్యాజశ్చసా నిశాకరశ్చ ద్విజా . కరః ద్విజా...కరస్య అంశవః ద్విజా...శవః తైః ద్విజా . శుభిః, అంశునా అంశుభ్యాం అంశుభిః ద్విజా .. శుశబ్దః ఉ. పు. త్వు. బ. శుచిన్తితం యస్యాస్మా శుచిన్తితా తాం శుచిన్తితాం, శుచిన్తితాం శుచిన్తితే శుచిన్తితాః శుచిన్తితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచా వాచః. వాక్ష్పః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవోచత్ అవోచతాం అవోచత్ బ్రూక్ ప్యక్తాయాం వాచీత్యస్తాధాతోః సకర్తృకాత్కర్తృరిధూతే లుజి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. అచ్యుతః, అచ్యుతః అచ్యుతా అచ్యుతాః అచ్యుతశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

సితమితి. అధోభయో రుపవేశనానంతరం అచ్యుతః కృష్ణః, హేతుకర్తా, విసారిభిరభీక్షం విసర్పద్భిః 'బహుళమాభీక్ష్యే' ఇతి జినిః. ద్విజావళిః దంతపక్షిః. 'దన్తవిప్రాణా ద్విజా' ఇత్యమర . సైవ వ్యాజః కపటం యస్య సః తద్రూపఇత్యర్థః. సచాసా నిశాకరశ్చ తస్యాంశుభిః కిరణైః, సితం స్వభావశుభ్రం మునే ర్నారదస్య వపుః శరీరం, సాధం వ్రానాదమివ, సుతరా మత్యంతం, అవ్యయాద్ధాదామ్ని త్యయః. సీతిమ్నా ధావశ్యేన ప్రయోజ్యకర్తా, లంభయన్ ప్రాపయన్, అతిధవళ యన్నిత్యర్థః. లభే రత్ర గత్యుపచరనప్రాప్త్యర్థత్వేనాగత్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి' త్యాదినా అణి కర్తు ర్నకర్తృత్వం, సుధాహ వామనః—'లభే రత్యర్థత్వా న్నిచ్యణౌ కర్తుః కర్తృత్వా కర్తృత్వే' ఇతి ప్రాప్త్యుపచరనగత్యర్థత్వే తు కర్తృత్వ మేవేతి రహస్యమ్. 'లభే' తి నునాగమః. శుచిన్తితాం వాచం, అవోచత్ ఉక్తవా, 'సిత పుర్యాభిభాషీవపూర్వభాషీ చ రాఘవ' ఇతి న్యాయా న్ని భావః. 'బ్రూణోచో వాలుక్త వగ ఉమి'తి ఉహాగమేగుణః. అత్ర, సాధమివేత్యుపమాయా, 'సితమ్నా లంభయన్నిత్యసంబంధే సంబంధరూపాతికయోక్తిః ద్విజావళివ్యాజనిశాకరేతి చలాది శబ్దై రసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నవస్య చ, మిథో వైరపేక్ష్యా తస్మిన్ప్రతిః.

శ్లో. హేత్యుభుం సంప్రతి హేతు రేష్యత

శ్చుభస్య పూర్వాచరితైః కృతం శుభైః,

శరీరభాజాం భవదీయదర్శనం

వ్యనక్తి కాలప్రితయేఽపి యోగ్యతామ్.

౨౬

టీ. భవదీయదర్శనమ్ - భవదీయ = మీదగు, దర్శనమ్ = సాక్షాత్కారము, శరీరభాజాం = దేహధారులకు, సంప్రతి = తత్కాలమున, అఘం = పాపమును, హరతి = పోగొట్టుచున్నది, ఏష్యతః = రాజోవు, శుభస్య = మేలునకు, హేతుః = కారణము, పూర్వాచరితైః పూర్వ = తొలిమేన, ఆచరితైః = చేయబడిన, శుభైః = పుణ్యములచేత, కృతం = దొరకినది, (ఏవం = ఇట్లు) కాలప్రితయేఽపి = భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలములు మూడియందును, యోగ్యతాం = పాత్రతను, వ్యనక్తి = ఎఱిగించుచున్నది.

తా. అయ్యా నారదులవారూ! మాబోటి దేహధారులకు తమ వంటిమహాత్ముల సాక్షాత్కారము దర్శనక్షణముందే ఉన్న పాపములన్ని పోగొట్టును. ఉత్తరకాలమున మేలుగలుగుటకు కారణమగును. పూర్వ జన్మపుణ్యవశమున లభించునేగాని యూరక దొరకదు. గావున కాల త్రయమందును యోగ్యతను వెల్లడించునదిగా నున్నది.

శ. స.—హరతి హరతః హరన్తి హృత్ హరణే ఇత్యస్తాధాతోః సకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. అఘం, అఘం అఘే అఘాని అఘ శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. సంప్రతి అవ్య. హేతుః, హేతుః హేతూ హేతవః హేతు శబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఏష్యతః, ఏష్యతః ఏష్యతోః ఏష్యతాం ఏష్యచ్ఛబ్దః త. న. ష. ఏ. శుభస్య, శుభస్య శుభయోః శుభానాం శుభశబ్దః అ. న. ష. ఏ. పూర్వస్మిన్ ఆచరితాని పూర్వాచరితాని తైః పూర్వాచరితైః, పూర్వాచరితేన పూర్వాచరితాభ్యాం పూర్వాచరితైః పూర్వాచరితశబ్దః అ. న. తృ. బ. కృతం, కృతం కృతే కృతాని కృతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. శుభైః, శుభేన శుభాభ్యాం శుభైః శుభశబ్దః అ. న. తృ. బ. శీర్యత ఇతి శరీరం శరీరం భజన్తీతి శరీరభాజః తేషాం శరీరభాజాం, భాజః భాజోః భాజాం శరీరభాజశబ్దః జ. పు. . బ. భవతః ఇదం భవదీయం భవదీయం చ తద్దర్శనంచ భవదీయదర్శనం, దర్శనం దర్శనే దర్శనాని భవదీయ దర్శనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. వ్యనక్తి వ్యనక్తః వ్యంజన్తి అంజువ్యక్తి శ్లక్ష్యకాంతి గతిః. ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. త్రయః అవయవాః అస్య త్రితయం కాలానాం త్రితయం కాలప్రితయం తస్మిన్ కాలప్రితయే, త్రితయే త్రితయయోః త్రితయేషు కాలప్రితయశబ్దః అ. న. స. ఏ. అపి అవ్య. యోగ్య

స్యభావః యోగ్యతా తాం, యోగ్యతాం యోగ్యతే యోగ్యతాః యోగ్యతాశ్చః
ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

హరితీతి. భవదీయదర్శనం, శరీరం భజంతీతి శరీరభాజః తేషాం, దృష్ట్యాణా
మితి భావః, భవో ణ్యః. కాలత్రితయే భూతాదికాలత్రయేఽపి యోగ్యతాం పాత్ర
తాం, వ్యవక్తి గమయతి కుతః సంప్రతి దర్శనకాలే, అఘం పాపం హరితి అపను
దతి, ఏవ్యతో భావినః, శుభస్య శ్రేయః. హేతుః తిథా పూర్వాచరితైః ప్రాగను
ష్ఠితైః శుభైః స్సుకృతైః కృతం, ఏవం త్రైకాల్యేన కార్యత్వేన కారణత్వేన చ పుంసి
సుకృతసమవాయమవగయతి. తత్తే దర్శనం కస్య నాశాస్య మితి భావః. అత్ర హరితీ
త్యాదివాక్యార్థస్య శరీరేత్యాదివాక్యార్థహేతుతోక్త్యా వాక్యార్థహేతుకం కావ్య
లింగ మలంకారః.

శ్లో. జగత్ప్రపర్యాప్తసహస్రభానునా

నయన్నియంతం సమభావి భానునా,

ప్రసహ్య తేజోభి రసంఖ్యతాం గతై

రదస్త్యయా నుత్త మనుత్తమం తమః.

౨౭

టి. జగతి = లోకమందు, అప . భానునా-అపర్యాప్త = లెక్కియిడరాని,
సహస్ర = అనేకములగు, భానునా = కిరణములు గల, భానునా = సూర్యునిచేత,
యత్ = ఏ చీకటిని, నియంతుం = అణచుటకొఱకు, సమభావి = శత్రుముకాకి
పోయెనో, అనుత్తమం = అతిశయమైన, అదః = ఈ, తమః = అజ్ఞానపుఁ జీకటి,
అసంఖ్యతాం = లెక్కకెక్కుడగుటను, గతైః = పొందిన, తేజోభిః = జ్ఞానప్రకాశ
ములచేత, ప్రసహ్య - బలవంతముగా, నుత్తం = అంద్రోలబడినది.

తా. ముల్లోకములు నిండి మొదలు తుదలేని ఆనంతకీణములు
గలవాడయ్యును సూర్యుఁ డేయాంతరతమమును బోగొట్టఁ జాలఁడో
అట్టిగాఢమైన అజ్ఞానాంధకారము నీజ్ఞానప్రదీప్తలచేఁ దుదల పట్టఁ బోకా
ర్చుటచేసినది.

శ. స. — జగతి, జగతి జగతోః జగత్సు జగచ్ఛబ్దః త. న. స. ఏ. పర్యాప్తాః
నభవన్తిత్యపర్యాప్తాః అపర్యాప్తాః సహస్రం భావనః యస్యనః అప నుః తేన
అప. నునా, భానునా భానుభ్యాం భానుభిః అప...భానుశబ్దః ఉ. ఖ. తృ. ఏ. స.
అవ్య. యత్, యతో యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. సి. ప్ర. ఏ. నియంతుం టమున్నత
మవ్యయం. సమభావి సంపూర్వక భూసత్తాయామిత్యస్తాదకర్తృకాత్ భావే లుజీ అత్తి సే
పది ప్రథ. నిత్యైకివచనాంతః. భానునా, భానునా భానుభ్యాం భానుభిః భానుశబ్దః

ఉ. పు. తృ. ఏ. ప్రసవ్యా ల్యబన్తావ్యయం. తేజోభిః తేజసా తేజోభ్యాం తేజోభిః
తేజశ్శబ్దః స. న తృ. బ. విద్యతే సంఖ్యాదేహం తాన్యసంఖ్యాని అసంఖ్యానాం
భావః అసంఖ్యతా తాం అసంఖ్యతాః, అసంఖ్యతాం అసంఖ్యతే అసంఖ్యతాః అసం
ఖ్యతాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. గతైః, గతేః గతాభ్యాం గతైః గతశ్చబ్దః అ. న. తృ. బ.
అదః, అదః అమూ అమూని అదశ్శబ్దః స. స. ప్ర. ఏ. త్వయా, త్వయా యువా
భ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. నుత్తం, నుత్తం నుత్తే నుత్తాని నుత్త
శ్చబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అవిద్యమానం ఉత్తమం యస్తా త్తదనుత్తమం, అనుత్తమం అను
త్తమే అనుత్తమాని, అనుత్తమశ్చబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. తమః, తమః తమసీ తమాంసి
తమశ్చబ్దః స. న ప్ర. ఏ.

జగతీతి. జగతి లోకే అపర్యాప్తా అపరిచ్ఛిన్నాః, సహస్రం భానవోఽం
శవో యస్య తేన, భానునా అర్కేణ, 'భానవోఽర్కశ్చారాంశవ' ఇత్యుభయత్రాపి
వైజయంతీ. యత్తమో నియన్తుం నివారయతుం, న సమభావి నాశంకి, భావే లుక్.
అవిద్యమాన ముత్తమం యస్తా త్తదనుత్తమం సర్వాధికం, అదస్తమః మోహాత్తకం,
అసంఖ్యతాం గతైః తేజోభిః ప్రసవ్యా బలాత్, త్వయా నుత్తం నుత్తం, అత
శ్శాఘ్నదర్శనో భవానితి భావః. 'నుదవిదే' త్యాదినా వికల్పత్వాన్నిష్ఠానత్వా
భావః, ఆత్మోపమానాద్భానోః మనో రాధిక్యప్రతిపాదనాద్వ్యతిరేకః.

శ్లో. కృతః ప్రజాక్షేమకృతా ప్రజాస్మజా

సుపాత్రనిక్షేపనిరాకులాత్తనా,

సదోపయోగేఽపి గురు స్త్వమక్షయో

నిధి శ్రుతీనాం ధనసంపదామివ.

౨౮

టీ. ప్రజాక్షేమకృతా-ప్రజా = జనులకు (బిడ్డలకు), క్షేమకృతా = మేలు
జేయువాడును, సుపాత్ర . త్తనా-సుపాత్ర = అర్హుడైనపురుషునియందు (గంగా
శము మొదలగు గట్టి పాత్రయందు), నిక్షేప = ఉంచుటచేత, నిరాకులాత్తనా =
దిగులుదీరిన మనస్సుగల, ప్రజాస్మజా = బ్రహ్మదేవునిచేత (బిడ్డలుగలవానిచేత), త్వం
= నీవు, ధనసంపదామివ = ద్రవ్యసంపదలకువలెనే, శ్రుతీనాం = వేదమంత్రములకు,
సదా = ఎల్లప్పుడును, ఉపయోగేఽపి = వాడుకొనుటయందును, అక్షయః = తఱుగు
వడని, గురుః = సంప్రదాయ బోధకుడవైన (గొప్పవైన), నిధిః=పాతరగా, కృతః
= చేయబడితివి.

తా. ధనికుడొకడు తనబిడ్డలకొఱకు నుచితస్థలమందు తరుగని
గొప్పధనమును దాచినట్లు బ్రహ్మదేవుడు లోకక్షేమము కొఱకు సర్వ

వేదములు నీయిడునిచి నిన్ను సంప్రదాయప్రవర్తకుడైన యాచార్యునిగాఁ జేసెను.

శ. స.—కృతః, కృతః కృతా కృతాః కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తేమం కరోతీతి తేమకృత్ ప్రజానాం తేమకృత్ ప్రజాతేమకృత్ తేన ప్రజాతేమకృతా, కృతా కృదాభ్యం కృద్భిః ప్రజాతేమ కృచ్ఛః త. పు. తృ. ఏ. ప్రజాః సృజతీతి ప్రజాసృజ్ తేన ప్రజాసృజా, ప్రజాసృజా ప్రజాసృడాభ్యం ప్రజాసృడ్భిః ప్రజాసృట్పద్యః జ. పు. తృ. ఏ. శోభనం పాత్రం సుపాత్రం సుపాత్రే నితేషః సుపాత్ర నితేషః సుపాత్రనితేషేణ నిరాకులః సు కులః సు . లః ఆత్మాయస్యసః సుపా. త్తా తేనసుపా. .త్త నా, ఆత్మ నా ఆత్మభ్యాం ఆత్మభిః సుపా .. లాత్తకశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. సదా. అవ్య. ఉపయోగే, ఉపయోగే ఉపయోగయోః ఉపయోగేషు ఉపయోగశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. త్వం, త్వంయువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అక్షయః, అక్షయః అక్షయో అక్షయాః అక్షయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నిధీయతే అత్రేతినిధిః, నిధిః నీధీ నిధయః నిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. శ్రుతీనాం, శ్రుతేః శ్రుతోః శ్రుతీనాం శ్రుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. బ. ధనానాం సంపదః ధనసంపదః తానాం ధనసంపదాం, ధనసంపదః ధనసంపదోః ధనసంపదాం ధనసంపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ష. బ. ఇవ. అవ్య.

కృతఇతి. ప్రజానాం జనానాం, అపత్యానాం చ, తేమకృతా కుశలకారిణా 'ప్రజాసృజ్యంతతా జన' ఇత్యమరః. సుపాత్రే యోగ్యపురుషే, కటాహాదిదృఢభాజనేద, నితేషేణ నిధానేన, నిరాకులాత్త నా స్వస్థ చిత్తేన, 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర మిత్యమరః. ప్రజాసృజా బ్రహ్మణా, పుత్రిణా చ త్వం ధనసంపదామివ శ్రుతీనాం వేదానాం, సదోపయోగే దానభోగాభ్యాం వ్యయేఽపి, అక్షయః ఏకత్రామూయా దన్యత్రాసంత్యా చేతి భావః. గురు రుపదేష్టా, సంప్రదాయప్రవర్తక ఇతి యావత్. అన్యత్ర మహాకా నిధీయతేత్రేతి నిధిః నితేషః కృతః, 'ఉపసర్గేఘోః కిరి'తి క్రిత్యయః. శ్రుతిసంప్రదాయద్వారా ధర్మాధర్మవ్యవస్థాపకతయా జగత్ప్రతిష్ఠాపేతానాం భవాదృశాం. దర్శనం కన్య న క్లాఘ్య మితి భావః. అత్ర శబ్దమాత్రసాధర్మాత్ క్లేమోఽయం ప్రకృతాప్రకృతవిషయ ఇత్యాహుః.

శ్లో. విలోకనేనైవ తవామునా మునే

కృతః కృతార్థోఽస్తి నిబర్హితాంహసా,
తథాపి శుక్రాఘ రహం గరియసీ

ర్గిరోఽథవా శ్రేయసి కేన తృప్యతే.

టీ. హేమునే=హేమనారద మహామునీ, నిబర్హితాంహసా - నిబర్హిత=మాడ్చు బడిన, అంహసా=పాపములు గలది గనుకనే, అమునా=ఈ, తప=నీయొక్క, విలోకనేనైవ = దర్శనముచేతనే, కృతార్థః=కృతకృత్యుడనుగా, కృతః = చేయబడిన వాడను, అస్తి = అయినాను, తథాపి = అట్లులైనను, అహం = నేను, గరియసీ = అర్ధగౌరవముగల, గిరః = నీమాటలనుగూడ, శుశ్రావః = వినఁగోరిక కలవాడను, అస్తి = అయితని. అధవా = అటుగాదేని, శ్రేయసి = మేలుపట్టున, కేన = ఎవని చేత, తృప్యతే = తనియబడుచున్నది. ఎవడును దనియఁడు. కావలెననియే కోరుచుండును.

తా. నారదమహామునీ! పాపవిధ్వంసన ప్రవీణమైన నీదర్శనము లభించుటచేతనే నేను కృతకృత్యుడనైతిని. అయినను ప్రసన్నగంభీరములైన నీమాటలనుగూడ వినఁగోరుచున్నాను. సిరిరా మోకాలోడ్డువారును గలరా.

శ. స.—విలోకనేన, విలోకనేన విలోకనాభ్యాం విలోకనైః విలోకనశబ్దః
అ. న. తృ. ఏ. ఏవ అవ్య. తవ, తే యువయోః, వాం యుష్మాకంవః యుష్మచ్ఛబ్దః
ద. పు. మ. ఏ. అమునా, అమునా అమూభ్యాం అమీభిః అదశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ.
మునే, హేమునే హేమునీ హేమునయః మునిశబ్దః ఇ. పు. సం. ప్ర. ఏ.
కృతః, కృతః కృతా కృతాః కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కృతః అర్థః యేనసః
కృతార్థః, అర్థః అర్థా అర్థాః కృతార్థశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అస్తి స్వః స్తః
అసభువీత్యస్తాదకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానే భూతే చ లటి ఉత్తమ. ఏ. నిబర్హితాని
అంహంసి యేనసః నిబర్హితాంహః తేన నిబర్హితాంహసా, అంహసా అంహోభ్యాం
అంహోభిః నిబర్హితాంహశ్శబ్దః స. పు. తృ. ఏ. తథా అవ్య. అపి అవ్య. శ్రోతు
మిచ్ఛః శుశ్రావః, శుశ్రావః శుశ్రావూ శుశ్రావవః శుశ్రావశబ్దః ఉ. పు.
ప్ర. ఏ. అహం, అహం ఆహం వయం అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతం గుర్వ్యః
గరియస్యః తాః గరియసీః, గరియసీం గరియస్యో గరియసీః గరియసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ.
ద్వి. బ. గిరః, గిరం గిరౌ గిరః గీర్వబ్దః రేఫాస్తః స్త్రీ. ద్వి. బ. అథ అవ్య. వా అవ్య.
శ్రేయసి, శ్రేయసి శ్రేయసోః శ్రేయస్సు శ్రేయశ్శబ్దః స. న. స. ఏ. కేన, కేన
కాభ్యాం కైః కింశబ్దః మ. పు. తృ. ఏ. తృప్యతే తృప్ప్రీణన ఇత్యస్తాదకర్తకా
ర్థతో భావేలటి ఆత్మ నేపది ప్రథమపురుషైకవచనాస్తః.

విలోకనేనేతి. హే మునే నిబర్హితాంహసా అపహృతపాప్తనా అత
ఏవ అమునా తవ విలోకనేనైవ కృతార్థః కృతోఽస్మి, తథాప్యహం, గరియసీః

అర్థ వత్తరాః, 'స్త్రివచనవిభజ్యోపపదే' ఇత్యాదినా ఈయసున్. 'ఉగితశ్చే'తి జీవ్. 'ప్రియస్థితే' త్యాదినా గురోర్గరాదేశః, గిర స్తవ వాచోఽపి, కుశ్రాఘః శ్రోతు మిచ్ఛురస్తి శృణోతేస్సన్నంతాదు ప్రత్యయః, న చైతద్వృధేత్యాహ—అథవేతి. తథా హీత్యర్థః అథవేతి పక్షాంతర ప్రసిద్ధ్యో రితి గణవాన్యథ్యానాత్. శ్రేయసి విషయే, కేన తృప్యతే, నకేనాపీత్యర్థః. కృతార్థతాయా ఇయత్రాభావా దితి భావః, భావేలిట్.

ఆవ. ఇట్లు ప్రియమువలికి యింక వచ్చినపని యేమని వినయముగా నడుగు చున్నాడు.—

శ్లో. గతస్పృహోఽప్యగమనప్రయోజనం

వదేతి వక్తుం వ్యవసీయతే యయా,

తనోతి న స్తా ముదితాత్తగౌరవో

గురు స్తవే వాగమ ఏష ధృష్టతామ్.

30

టీ. గతస్పృహోఽపి=(నీవు) ఏకోరికయు లేనివాడవైనను, ఆగమన ప్రయోజనం—ఆగమన=సీరాకాయందలి, ప్రయోజనం=పనిని, వద=చెప్పుము. ఇతి=అని, వక్తుం=అడుగుటకొఱకు, యయా=ఏనాహసముచేత, వ్యవసీయతే=యత్నింపఁబడుచున్నదో, ఉదితాత్తగౌరవః—ఉదిత=పుట్టిన, అత్త = నాయుక్కు, గౌరవః = గౌరవముగలదియు, గురుః=మెచ్చుకొఁదగిన, ఏషః=ఈ, తవ=నీయొక్క, ఆగమఏవ=రాకయే, నః=మాకు, తాం=ఆ, ధృష్టతాం = ప్రగల్భితమ, తనోతి=కలిగించుచున్నది.

తా. మీరు నిష్కాములే యైనను నాయొంటికివచ్చి నన్నొక పెద్దజేసినందునఁ గలిగిన సాహసమొకటి నన్ను మీరేపనికై యిటు వచ్చితిరని విమృడుగఁ బురివెట్టుచున్నది.

శ. స.—గతా స్పృహో యస్య సః గతస్పృహః, గతస్పృహః గతస్పృహా గతస్పృహః గతస్పృహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. ఆగమనస్య ప్రయోజనం ఆగమనప్రయోజనం, ప్రయోజనం ప్రయోజనే ప్రయోజనాని ఆగమనప్రయోజన శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. వద వదతాత్ వదతం వదత వదవ్యక్తాయాం వాచీత్యస్తా త్సకర్తకాత్ కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః ఇతి అవ్య. వక్తుం తుమున్నంతావ్య. విఆవ. ఏతదుపసర్గద్వయపూర్వకమోఽస్తకర్త జీత్యస్తా దకర్తకాత్ భావేలిటి అత్త నేపది ప్రథమపురుషే. ఏ. యయా, యయా యాభ్యాం యాభిః యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. తృ. ఏ. తనోతి, తనోతి తనుతః తన్నన్తి తనువిస్తారే ఇత్య స్తాత్సకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానే లిటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః నః

మమ మే అవయోః నా అస్తాకం నః|అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. బ. త్సం, తాం తే తాః
తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆత్మనః గౌరవం. ఆత్మ గౌరవం ఉదితం ఆత్మ గౌరవం యేనసః
ఉదితాత్మ గౌరవః, గౌరవః గౌరవా గౌరవాః ఉదితాత్మ గౌరవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. తవ, తవ తే యువయోః
వాం యుష్టాకం వః యుష్టచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. ఏవ అవ్య. ఆగమః, ఆగమః ఆగమా
ఆగమాః ఆగమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఏషః, ఏషః ఏతా ఏతే ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు.
ప్ర. ఏ. ధృష్టస్యభావః ధృష్టతా తాం ధృష్టతాం, ధృష్టతాం ధృష్టతే ధృష్టతాః
ధృష్టతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

అవ. ఏవం ప్రియ ముక్త్యై సంప్రత్యాగమనప్రయోజనం వినయేన ప్రార్థతి.—

గతస్పృహశ్చిలి. గతస్పృహా విరక్తోఽపి, త్వం ఆగమనప్రయోజనం, వదేతి
వక్త్రం యయా ధృష్టతయా, వ్యవసీయతే ఉద్యమ్యతే, స్యతేర్భావేలబ్. ఉదిత
ముత్పన్నం ఉక్తంవా, ఆత్మనో మమ గౌరవం యేన సః, గురుః శ్లాఘ్యః, ఏష తవ
ఆగమ ఆగమనమేవ, నోఽస్తాకం, తాం ధృష్టతాం, తనోతి, భగవతో నిస్సవృహ
త్వేఽపి ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తేః ప్రయోజనవ్యాప్త్యా సావకాశః ప్రశ్న ఇతి భావః.

శ్లో. ఇతి బ్రువంత తమువాచ స వ్రతీ

స వాచ్య మిత్థం పురుషోత్తమ త్వయా,

త్వ మేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యతః

కి మన్తి కార్యం గురు యోగినా మపి.

30

టీ. ఇతి=ఈలాగున, బ్రువంత=పలుకుచున్న, తం=ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తినిగూర్చి,
సః=ఆ, వ్రతీ=నారదమహాముని, ఉవాచ=మఱివలికెను. సాక్షాత్కరణీయం=ఓ శ్రీ
కృష్ణస్వామి, త్వయా = నీచేత, ఇత్థం = ఈలాగున, సవాచ్యం = పలుకదగినదికాదు.
యోగినామపి = యోగసిద్ధులకుఁగూడ, త్వమేవ = నీవే, సాక్షాత్కరణీయః=దర్శింపఁ
దగినవాఁడవు, ఇత్యతః = అనుదీనికం బె, వేదైన, గురు = గొప్పదగు, కార్యం =
పని, కిం = ఏది, అన్తి = కలదు? లేదనుట.

తా. అని పలుకుచున్న కృష్ణునిజూచి నారదులవారు బదులు
చెప్పుచున్నారు. స్వామి మీటులునవలదు. ఎంతంత దొడ్డమహిమగల
యోగులకుఁగూడ మీరే దర్శింపదగినవారనినచో నింక సాకుమాత్రము
తమను దర్శించుటకన్న నెక్కువపని యేమున్నది? ఏమియులేదు.

శ. స. — ఇతి అవ్య. బ్రవంతం, బ్రవంతం బ్రవంతౌ బ్రవతః బ్రవచ్ఛబ్దః
త. పు. ద్వి. ఏ. తం, తం తౌ తా తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఉవాచ, ఉవాచ
ఉంచతుః ఉంచుః బ్రాహ్మ వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్తాత్పకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలిటి
పరస్మైపది ప్రథ. పు. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. వ్రతమస్యా
స్తీతి వ్రతీ, వ్రతీ వ్రతినౌ వ్రతినః వ్రతీశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. వక్తుం
యోగ్యం వాచ్యం, వాచ్యం వాచ్యే వాచ్యాని వాచ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.
ఇత్థం అవ్య. పురుషేషాత్తమః పురుషోత్తమః తస్య సంబుద్ధిః హేపురుషోత్తమ,
హేపురుషోత్తమ హేపురుషోత్తమా హేపురుషోత్తమాః పురుషోత్తమశబ్దః అ. పు.
ప్ర. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. త్వ. ఏ.
త్వం, త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః వ. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. సాక్షా
త్కర్తం యోగ్యః సాక్షాత్కరణీయః, కరణీయః కరణీయా కరణీయాః సాక్షాత్క
రణీయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. అతః అవ్య. కిం, కిం కే కాని కింశబ్దః
మ.న.ప్ర.ఏ. అస్తి స్తః సస్తి అసభుపీత్యస్తాదకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానేలిటి పరస్మై
ప్ర. ఏ. కార్యం, కార్యం కార్యే కార్యాణి కార్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. గురు, గురు
గురుణీ గురుణి గురుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. యోగః ఏషామస్తీతియోగినః తేషాం
యోగినాం,యోగినః యోగినోః యోగినాం యోగీశబ్దః న. పు. మ. బ. అపి అవ్య.

ఇతీతి. ఇతి బ్రవంతం తం హరిం, స వ్రతీ ముని రువాచ, కిమితి హేపురు
షోత్తమ పురుషేషు శ్రేష్ఠ. 'సనిర్ధారణ' ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధః. త్వయా ఇత్థం గత
స్పృహోఽపీత్యేవం, న వాచ్యం, గతస్పృహస్యా ప్యత్ర ప్రయోజనసంభవా దితి
భావః. తదేవాహ—యోగినామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయః ప్రత్యక్షీకర్తవ్యః,
ఇత్యతోఽస్తాత్, అన్య ధ్గురుకార్యం. కి మస్తి న కించి దిత్వర్థః. తస్మాన్న ప్రయోజ
నాంతరప్రశ్నావకాశ ఇతి భావః.

అవ. యోగులకును నీవే దర్శింపఁదగువాఁడ వసుదానిని గట్టి జేయు
చున్నాఁడు.

శ్లో. ఉదీర్ఘరాగప్రతిరోధకం జన్తై

రభీక్ష మత్కులతయాతిదుర్గమమ్,

ఉపేయుషో మోక్షపథం మనస్విన్

స్త్య మగ్రభూమి ర్నిరహాయసంశ్రయా.

౩౨

టీ. ఉదీర్ఘ. ధకం—ఉదీర్ఘ = చెలరేగిన, రాగ=విషయాభిలాషయను, ప్రతి
రోధకం=అడ్డము (దొంగ) గలదియు, రభీక్షం=మిక్కిలి, అత్కులతయా=అలమటుపఁ

బడని (నలగఁద్రొక్కబడని) దగుటచేత, జనైః=మనుజులచేత, అతిదుర్గమం=మిగుల పొందనలవికొని, మోక్షపథం=ముక్తిమార్గమును (అడవిదారిని), ఉపేయుషః= ప్రవేశించిన, మనస్వినః=పండితునకు (ధీరునకు), త్వమేవ=నీవే, నిరపాయ సంశ్రయా = మరలుపాటులేని యునికిగల, అగ్రభూమిః=చేరఁదగినచోటు.

తా. దొంగలు కంటకాదులు వీనిచే నిండి నలిగి మెత్తబడని అడవిదారిలో కష్టపడిపోవువానికి ఒక మంచిచో పెట్టో, విషయతృప్తి చే పలుమాటు అడ్డగించబడి అతికష్టభయమై మోక్షమార్గమును జేరువానికి నీవొక పునరావృత్తిలేని మంచి ప్రాప్త్యస్థాన మవుగదా.

శ. స.—రాగవ ప్రతిరోధకః రాగ ప్రతిరోధకః ఉదీర్ఘ రాగ ప్రతిరోధకః యస్మిన్ రాగ ఉదీర్ఘ . ధకః తం ఉదీ ధకం, రోధకం రోధకా రోధకా ఉదీ... రోధకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జనైః, జనేన జనాభ్యాం జనైః జనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అభీక్షం అవ్య. త్కుణ్ణో నభవతీతృత్కుణ్ణః అత్కుణ్ణస్యభావః అత్కుణ్ణతా తయా అత్కుణ్ణ తయా, అత్కుణ్ణతయా అత్కుణ్ణతాభ్యాం అత్కుణ్ణతాభిః అత్కుణ్ణతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అత్యంతం దుర్గమః అతిదుర్గమః తం అతిదుర్గమం, అతిదుర్గమం అతిదుర్గమా అతిదుర్గ మాకా అతిదుర్గమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉపేయుషః, ఉపేయుషః ఉపేయుషాః ఉపేయుషాం ఉపేయినచ్యుబ్దః స. పు. ష. ఏ. మోక్షసృపంధాః మోక్షపథః తం మోక్షపథం, మోక్షపథం మోక్షపథౌ మోక్షసథాకా మోక్షపథశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రశస్తం మనః ఆస్మాస్తీతి మనస్వీ తస్య మనస్వినః, మనస్వినః మనస్వినోః మనస్వినాం మనస్విన్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. త్వం, యవాం యూయం యుష్మ చ్యుబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అగ్రాచసా భూమిశ్చ అగ్రభూమిః, భూమిః భూమీ భూమ యః అగ్రభూమిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. నిర్గతః నిరపాయః యస్తాత్మః నిరపాయః నిరపాయః సంశ్రయః యస్యాస్మా నిరపాయసంశ్రయా, సంశ్రయాసంశ్రయే సంశ్ర యాః నిరపాయసంశ్రయాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అవ. యదుక్తం యోగినామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి తదేవ ద్రఢ యతి.—

ఉదీర్ఘేతి. ఉదీర్ఘ ఉద్రిక్తః, రాగో విషయాభిలాషః, స ఏవ ప్రతిరోధకః ప్రతిబంధః, పాటచ్చరశ్చ యస్మిన్ తం, 'ప్రతిరోధిపరాస్కందిపాటచ్చరమలి మ్లుచా' ఇత్యమరః. అభీక్ష మత్కుణ్ణితయా అనభ్యస్తత్వేన, అన్యతాప్రతిహతత్వే న చ, జనై రతిదుర్గమం, మోక్షపథం అపవర్గమార్గం, కొంతారం చ, ఉపేయుషః ప్రాప్తవతః, 'ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చేతి' క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః.

మనస్విని స్వమనసో ధీరస్య 'ప్రశంసాయా మినిః' త్వమేన నిరపాయః పునరావృత్తి రహితః, సంశ్రయః ఆశ్రయః ప్రాప్తి ర్యస్యా సా తథోక్తా, 'న చ పునరావృత్తే' ఇతి శ్రుతేః అగ్రభూమిః ప్రాప్త్యస్థానం. 'అగ్ర మాలంబనే ప్రాప్త్య' ఇతివిశ్వః. 'సోఽహ మి'త్యాది శ్రుతేః. త్వత్ప్రాప్తేరేవ మోక్షత్వా దితి భావః. తస్మాత్తు ము డ్మాణా మపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సిద్ధమ్. 'త మేవం విదిత్వాతిమృత్యు మేతి నాన్యః పంథా విద్యతేఽయ నా యే'తి శ్రుతేః. యథా కస్య చి త్కుతశ్చి త్సజ్జుటా నిర్గుత్య కేనచిత్కాంతారేణాగతస్య కించి నిర్బాధస్థానప్రాప్తి రభయాయ కల్పతే తథా త్వమేవ ముముక్షో రితి ధ్వనిః.

అవ. అయ్యా! మాయాతీతుఁ డైనయీశ్వరుని బొందినచో మోక్షము గలుగుఁ గాని నావలన నే మున్న దగు నని యాయీశ్వరుఁడు నీవే యనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉదాసితారం నిగృహీతమానసై

ర్గృహీతమధ్యాత్మదృశా కథంచన,

బహిర్వికారం ప్రకృతేః పృథగ్విదుః

పురాతనం త్వాం పురుషం పురావిదః.

33

టీ. పురావిదః = పూర్వగాథరెఱిగిన కపిలాదిమునులు, త్వాం = నిన్ను, నిగృహీతమానసైః—నిగృహీత = నియమించబడిన, మానసైః = చిత్తముగలవారి చేత, అధ్యాత్మ దృశా = బ్రహ్మజ్ఞానముచేత, కథంచన = ఎట్లో, గృహీతం = కని పట్టబడినవాఁడును, ఉదాసితారం = ప్రకృతిలోఁబడక తొలగియున్నవాఁడును, బహిర్వికారం = మహదాది వికారములకు వెలియైనవాఁడును, ప్రకృతేః = త్రిగుణ స్వరూపమైన మూలావిద్యకంటె, పృథక్ = వేరుపడినవాఁడును, పురాతనం = మిక్కిలి ప్రాచీనుఁడైన, పురుషం = పురుషునిగా, విదుః = ఎఱుఁగుదురు.

తా. పూర్వచరిత్ర మెఱిగిన కపిలాది మహర్షులు నిన్నే నియత చిత్తులగు యోగులచేత జ్ఞానదృష్టిచేత నతిప్రయాసముచేతఁ గనుఁగొనఁ బడినవాఁడును, మహదాదులకంటెను మూలప్రకృతికంటెను వేఱైన పురాతనపురుషునిగాఁ దెలిసికొనుచున్నారు.

శ. స.—ఉదాసితారం, ఉదాసితారం ఉదాసితారో ఉదాసితృణా ఉదా సితృశబ్దః ఋ. పు. ద్వి. ఏ. నిగృహీతం మోనసం యైస్తే నిగృహీతమానసాః తైః నిగృహీత మానసైః, మానసేన మానసాభ్యాం మానసైః నిగృహీత మానసశబ్దః అ. పు. త్వు. బ. గృహీతం, గృహీతం గృహీతో గృహీతా గృహీతశబ్దః అ. పు.

ద్వి. ఏ. ఆత్మని అధి అధ్యాత్మం అధ్యాత్మం చ తద్వృక్ష్య అధ్యాత్మ ద్భక్తయా అధ్యాత్మ దృశా. దృశా దృగ్భావం దృగ్భిః అధ్యాత్మ దృశ్యబ్జః శ. స్త్రీ. తృ. ఏ. కథం అవ్య. చన అవ్య. వికారేభ్యో బహి ర్బహిర్వికారం అవ్యయిభావావ్యయం. ప్రకృతే, ప్రకృతేః ప్రకృతోః ప్రకృతీనాం ప్రకృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. పృథక్. అవ్య. వేద విదతుః విదుః విదజ్ఞానే ఇత్యస్తా త్వకర్తృకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్రథ. బహు. పురాభవః పురాతనః తం పురాతనం, పురాతనం పురాతనా పురాతనాక, పురాతనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. త్వాం, త్వాం త్వా యువాం వాం యుష్మాన్ వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. పురుషం, పురుషం పురుషే పురుషా పురుషశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. పురావిదంతీతి పురావిదః, పురావితౌ పురావిదౌ పురా విదః పురావిచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ.

నను ప్రకృతివివిక్తపురుషసాక్షాత్కారా న్తోక్షః నాస్తత్సాక్షాత్కారాదిత్యా శంక్య సోఽపి త్వమేవేత్యాహ—

ఉదాసితారమితి. పురావిదః పూర్వజ్ఞాః కపిలాదయః, త్వాం నిగృహీతమా నస్తైః అంతర్నిరర్థచిత్తైః, యోగిభిః, ఆత్మ ని అధి ఇత్యధ్యాత్మం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయి భావః. ‘అనశ్చే’తి సమాసాంతప్తచ్. అధ్యాత్మం దృక్ జ్ఞానం తయా అధ్యాత్మ దృశా, ప్రత్యక్షబుద్ధ్యై, కథంచన, గృహీతం సాక్షాత్కృతం కేన రూపేణ గృహీత మత ఆహ—ఉదాసితారముదాసీనం ప్రకృతౌ స్వాధ్యం ప్రవృత్తాయామపి స్వయం కర్తృత్వాద్యస్పృష్ట మిత్యర్థః. ఆసేచ్ఛచ్. బహి ర్వికారేభ్యో బహిర్వికారం, మహ దాదిభ్యః పృథగ్భూత మిత్యర్థః. ‘అపపరిబహిరంచవః పంచమ్యా’ ఇత్యవ్యయిభావః. కించ ప్రకృతే స్త్రైగుణ్యాత్తనో మూలకారణాత్, పృథ గ్విభిన్నం. ‘ప్రకృతిః పంచ భూతేషు ప్రధానే మూలకారణ’ ఇతి యాదవః. పురా భవం పురాతనం, అనాదిం, ‘సాయంచర మి’త్యాదినా ట్యుక్త ప్రత్యయః. పురుషం పురుషశబ్దవాచ్యం, విజ్ఞానఘనం విదుః విదంతి, ‘విదోలటో వే’తి యేరుసాదేశః. యదాహుః—‘మూలప్రకృతి రవికృతి ర్మహదాద్యాః ప్రకృతి వికృతయ స్సప్త, షోడశకశ్చ వికారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుష’ఇతి. ‘అజామేకాం లోహిత శుక్లకృష్ణా మి’త్యాదిప్రత్యేశ్చ. సోఽపి త్వమేవ. ‘తత్త్వ మసీ’త్యాది వాక్యై రైక్యవ్రణణాత్. తస్మా త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సుస్మాక్తమితి భావః.

అవ. ఇట్లు దేవుని నిర్గుణరూపమును జెప్పి ప్రకృతోపయోగిగావున నాటుపద్య ములచే సగుణరూపమును స్తుతించును. ౨

శ్లో, నివేశయామాసిధ హేల యోధృతం

ఫణాభృతాం చాదన మేక మోకసః,

జగత్త్రయైకస్థతి స్వ ముచ్చైకే

రహీశ్వర స్తంభశిరస్సు భూతలమ్.

38

టీ. జగత్త్ర. పతిః - జగత్త్రయ = ముల్లోకములకు, ఏక = ఒక్కండైన, స్థపతిః = ప్రభువును, నిర్మాతయునునగు, త్వం = నీవు, హేలయా = విలాసముచేత, ఉద్భృతం = ఎత్తబడిన, ఫణాభృతాం = పాముల యొక్క, ఓకసః = నివాసమునకు (ఇంటికి), ఏకం = ఒక్కటగు, ఛాదనం = మూతయగు, భూతలం = భూభాగమును, ఉచ్చకైః = గొప్పవగు, అహీశిరస్సు, అహీశ్వర = ఆదిశేషుడనై, స్తంభ = కూచము యొక్క, శిరస్సు = తుదలయందు (తలలయందు), నివేశయామాసిధ = ఉంచుటచే.

తా. లోకత్రయ నిర్మాణసారీణుడైననీవు వరాహరూపుఁ దాల్చి పాతాళగృహమున కొకమూతగానున్న యీభూమండలమును అనాయాసముగా లేవనెత్తి ఆదిశేషుడను స్తంభముమీఁదఁ బూనిక చేసి పెట్టినాడవుగదా!

శ. స. — నివేశయామాసిధ నివేశయామాసః నివేశయామాస. నిపూర్వక విశప్రవేశన ఇత్యస్తా ణ్ణిజంతాచామంతాత్ అనుప్రయుక్తా దసధాతోస్సకర్త కాత్ కర్తరీభూతేలిటి పరస్మైపది మధ్యమ. ఏ. హేలయా, హేలయా హేలాభ్యాం హేలాభిః హేలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. త్వ. ఏ. ఉద్భృతం, ఉద్భృతం ఉద్భృతే ఉద్భృతాని ఉద్భృతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఫణాభృతాని ఫణాభృతే ఫణాభృతః ఫణాభృతః ఫణాభృతః ఫణాభృతాం ఫణాభృతశబ్దః త. పు. మ. బ. ఛాదనం, ఛాదనం ఛాదనే ఛాదనాని ఛాదనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఏకం, ఏకం ఏకేన ఏకస్మై ఏకస్తాత్ ఏకస్య ఏకస్మిన్ ఏకశబ్దః అ. న. ద్వి. నిత్యైకవచనమ్. ఓకసః, ఓకసః ఓకసాః ఓకసాం ఓకశబ్దః స. న. మ. ఏ. జగతాంత్రయం జగత్త్రయం. ఏకశ్చాసాన్ధపతిశ్చ ఏకస్థపతిః జగత్త్రయస్య ఏకస్థపతిః జగత్త్రయైకస్థపతిః, పతిః, పతిపతయః జగ...పతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. త్వం, త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఉచ్చకైః అవ్య. అహీనాం ఈశ్వరః అహీశ్వరః అహీశ్వర ఏవ స్తంభః అహీశ్వర స్తంభస్య శిరాంసి అహీ. రాంసి లేషు అహీ...రస్సు, శిరసి శిరసాః శిరస్సు అహీ...శిరశశబ్దః స. న. స. బ. భూతలం, భూతలం భూతలే భూతలాని భూతలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

ఏవం భగవతో నిర్మాణస్వరూప ముక్త్యా సంప్రతి ప్రస్తుతోపయోగితయా సగుణ మాశ్రిత్య వడ్డింప స్థాతి.—

నివేశయామాసిధేతి. జగత్త్రయస్య లోక త్రయస్య, ఏకస్థపతిరేకాధిపతిః, ఏక శిల్పిచ, 'స్థాపత్యేధిపతా తక్షి స్థపతి స్సచివేఽపి చేతి వైజయంతీ, త్వం హేలయా లీలయా ఉద్భృతవరాహావతార ఇతి భావః. ఛాణాభృతా మురగాణాం, ఓకస ఆశ్ర యస్య, సద్దనశ్చ, 'ఓక స్సద్దని చాశ్రయ' ఇతి విశ్వః. ఏకం ఛాదనమావరణం భూతలం, ఉచ్చక్షై రున్న తేషు, అహిశ్వరః కేషుః, సఏవ స్తంభః, తస్య శిరస్సు మూర్ధను, అగ్రేషుచ, సహస్రేఽపీతి భావః. నివేశయామాసిథ నిహితవాక్. విశతేర్వ్యంతా ల్లిటి ధల్ 'కృత్వానుప్రయుజ్యతే లిటి' తి అస్తే రనుప్రయోగః. అత్ర శ్లిష్ట శ్లిష్ట రూపకయో హ్లాతు హేతుమద్యావాత్ శ్లిష్టపరంపరితరూపకమ్.

శ్లో. అనన్యగుర్వాన్య స్తవ కేన కేవలం

పురాణమూర్తే ర్మహిమావగమ్యతే,

మనుష్యజన్తాపి సురాసురాన్సుణౌ

ర్భవాన్ భవచ్ఛేదకరైః కరోత్యధః.

3౫

టీ. అనన్యగుర్వాన్యః=సర్వశ్రేష్ఠమైన, తవ=నీయొక్క, పురాణమూర్తేః=సనాతన స్వరూపమయొక్క, కేవలం = కృత్స్నముగా, మహిమా = ప్రభావము, కేన=ఎవని చేత, అవగమ్యతే = తెలిసికొనబడుచున్నది. మనుష్యజన్తాపి = మానవావతారముల గలవాడైనను, భవాన్ = నీవు, భవచ్ఛేదకరైః = సంసారవిచ్ఛేదనకరములైన, గుణైః = జ్ఞానాదిసద్గుణములచేత, సురాసురాన్ = దేవదానవులచేత, అధఃకరోతి=క్రిందుపడుచు చున్నావో.

తా. దేవా ! ఆది మధ్యాంతరహితమైన నీ సనాతనరూపము యొక్క మహిమను గొనియాడుట కెంతటివాడు గావలెను? నీవు జన్మ మాత్రముచేత మనుష్యుడవైయైనను మహిమచేత దేవాసురులను మీఠినవాడవు.

శ. స.—నవిద్యతే అన్యః గురుః యస్మాస్మా అనన్యగురుః తస్యాః అనన్య గుర్వాన్యః, గుర్వాన్యః గురోః గురోః గురూణాం అనన్యగురుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప. ఏ. తవతే యువయోః వాం యుష్మాకంవః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప. ఏ. కేన కాభ్యాం కైః కింశబ్దః మ. పు. తృ. ఏ. కేవలం అవ్యయం. పురాణా చనామూర్తిశ్చ పురాణమూర్తిః తస్యాః పురాణమూర్తేః, పురాణమూర్తేః పురాణమూర్తోః పురాణమూర్తీనాం పురాణ మూర్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప. ఏ. మహతోభావః మహిమా, మహిమా మహిమానా మహి మానః మహిమకౌశల్యః స. పు. ప్ర. ఏ. అవగమ్యతే, అవగమ్యతే అవగమ్యంతే

అవపూర్వకగమ్యతావిత్యస్తాత్ సకర్తకాత్ కర్తణివర్తమానే లటి ఆత్మనే,
 ప్ర. ఏ. మనుష్యాత్ జన్మయస్య సః మనుష్యజన్మా జన్మా జన్మానా జన్మానః
 మనుష్యజన్మశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అపి. అవ్య. సురాశ్చ అసురాశ్చ సురాసురాః
 తాన్ సురాసురాన్, సురాసురం సురాసురౌ సురాసురాన్ సురాసురశబ్దః
 అ. పు. ద్వి. బ. గుణైః, గుణేన గుణాభ్యాం గుణైః గుణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. భవాన్,
 భవాన్ భవంతా భవంతః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. భవస్య ఛేదః భవచ్ఛేదః భవ
 ఛేదం కుర్వంతీతి భవచ్ఛేదకరాః తైః భవచ్ఛేదకరైః, కరేణ కరాభ్యాం కరైః
 భవచ్ఛేదకరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. కరోతి కరుతః కుర్వంతి. డుక్పఞ్ కరణే ఇత్యస్తా
 త్సకర్తకాత్ కర్తరివర్తమానేలటి పరస్మైపది. ప్రథ. ఏ. అధః, అవ్య.

అనన్యేతి. న విద్యతే అన్యో గురు ర్యస్యా స్తస్యాః, అనన్యగుర్వా ఇత్యేత
 దీకారాంతః పారః. సమాసాత్ప్రగుకారేణ 'న ద్వ్యుత శ్చేతి కప్రుసంగోన.
 పశ్చాత్త్వసుపసర్జనాధికారాత్. 'ఓతో గుణవచనాది'తి న ప్రాప్నోతీతి. 'జీతి హ్రస్వ
 శ్చేతి వా'నదీత్వాత్. 'ఆణ్ణద్యాః' ఇతి ఆడాగమః. కేచి త్సమాసాంతవిధి
 రనిత్య ఇతీకారం సంపాదయంతి. తస్యాః సర్వోత్తరాయాః, తవ పురాణమూర్తేః
 కేవలం అమానుషస్వరూపస్యైవ, 'కేవలః క్షుత్స్న ఏక స్సాన్య త్కేవలం చావధారణే'
 ఇతి శాశ్వతః. మహిమా కేనావగమ్యతే, న కేనాపీత్యర్థః. కుతః మనుష్యాజ్జన్మ
 యస్య సః, మనుష్యజన్మాపి భవాన్. 'అవర్జ్యో హి బహుప్రహిర్వ్యధికరణో జన్మా
 ద్యుత్తరపదః' ఇతి వామనః. భవచ్ఛేదకరైః సంసారనివర్తకైః గుణైః జ్ఞానాదిభిః,
 సురాసురాన్, సురాసురవిరోధస్య కార్యోపాధికత్వేనాశాశ్వతికత్వాత్. 'యేషాం చ
 విరోధ శ్శాశ్వతిక' ఇతి న ద్వంద్వైకవదాభవ ఇత్యాహుః అధః కరోతి. 'కేషే
 ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః. భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్మదన్యత్వేన కేషత్వాదితి.
 మానుషవీర తే మహిమా దురవగాహః, అమానుషస్తు కిముతేతి తాత్పర్యార్థః. ద్వితీ
 యార్థే అసక్పద్వ్యంజనయగ్దావృత్త్యా ఛేకామప్రసః.

శ్లో. లఘూకరిష్య స్తు తిభారభజ్గురా

మమూం కిల త్వం త్రిదివాదవాతరః,

ఉదూఢలోక త్రితయేన సాంప్రతం

గురు ర్ధరిత్రీ క్రియతే తరాం త్వయా.

3౬

దీ. త్వం=నీవు, తిభారభజ్గురాం - తిభార=అధికమైన (దుర్జనుల) బరువు
 చేత, భంగురాం=చేడ్చుడియున్న, అమూం = ఈ భూమిని, లఘూకరిష్యన్ = తేలిక
 గలదానిగాఁజేయుఁగోరినవాఁడవై, త్రిదివాత్ = స్వర్గమునుండి, అఘాతరఃకిల=ఉద్భవిం

చిలివిగదా, సాంప్రతం=ఇప్పుడు, ఉదాహరణకే త్రితయేన-ఉదాహరణ=కుక్షినిడుకొనఁబడిన, లోక త్రితయేన=మూడులోకములుగల, త్వయా=నీచేత, ధరిత్రీ=భూమి, గురుః=గౌరవింపఁదగినది (బరువుగలది)గా, క్రియతేతరాం=మిగులచేయఁబడుచున్నది.

తా. దుష్టజనభారముకతన మిగుల వన్నె దరిగియున్న మీ భూమి భారమును బాపుటకై నీ వవతరించితివి. అయినను కుక్షిస్థాపితభువనుడవైననీవు ఈభూమిని మిగుల బరువు (గౌరవము) గలదానినిగా జేయుచున్నావు. నీయావిర్భావముచేత నీభూమి పవిత్రయై సర్వజనపూజ్యమైనది.

శ. స.—అలఘుం లఘుం సంపద్యమానాం కరిష్యక్ లఘూకరిష్యక్, కరిష్యక్ కరిష్యంతా కరిష్యంతః లఘూకరిష్యచ్చబ్జః త. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతభారః అతిభారః అతిభారేణ భక్తురా అతిభారభక్తురా తాం అతిభారభక్తురాం, భక్తురాం భక్తురే భక్తురాః అతిభారభక్తురాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అమాం, అమాం అమా అమాః అదశబ్దః స. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. కిల. అవ్య. త్వం, త్వం యువాం యూయం యుష్టచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. తృతీయాద్యైః త్రిదివః తస్తాత్, త్రిదివాత్, త్రిదివాత్ త్రిదివాభ్యాం త్రిదివేభ్యః త్రిదివశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అవాతరః అవాతరతం అవాతరత. అవపూర్వకత్వాప్లవనతరణయో రిత్యస్తా త్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలజి పరస్మై. మధ్య. పు. ఏ. త్రయః అవయవా అస్య త్రితయం లోకనాం త్రితయం లోక త్రితయం ఉదాహం లోక త్రితయంయేనః ఉదాహలోక త్రితయః తేన ఉదా...యేన, త్రితయేన త్రితయాభ్యాం త్రితయైః ఉదా . త్రితయశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. సాంప్రతం అవ్య. గురవః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ధరిత్రీ, ధరిత్రీ ధరిత్ర్యై ధరిత్ర్యః ధరిత్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. క్రియతే క్రియేతే క్రియంతే. దుక్కు శ్లోకరణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తణి వర్తమానే లటి ఆత్మ సేషది ప్రథ. పు. ఏ. అతిశయేన క్రియతే క్రియతేతరాం అవ్య. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్టచ్చబ్జః ద. పు. తృ. ఏ.

లఘూకరిష్యన్నితి. త్వమతిభారేణోర్జేన స్వరూపేణ, భంగురాం స్వయం భజ్యమానాం, 'భంజభాసమిదోఘుర జి'తి ఘురచ్. 'భక్తురః కర్త కర్తరీ'తి వామనః. అమాం భువ మిత్యర్థః. లఘూకరిష్య నిర్భరాం కరిష్యక్ కిల. 'కృభ్యస్తి—'ఇత్యాది నా ఒభూతతదభివేచ్యి. 'చ్యవే'తి దీర్ఘః తృతీయా ద్యోస్తిదివ స్వర్గః, తస్తాత్, 'ఘజర్థే కవిధానం' వృత్తివిషయే సంఖ్యాశబ్దస్య పూరణార్థత్వం త్రిభాగాదివత్ అవాతరః అవతీర్ణోఽసి, సాంప్రతం సంప్రతి, ఉదాహలోక త్రితయేన, కుక్షావిలికేషః.

త్వయా ధరిత్రీభూమిః, గురుః పూజ్యా భారవశీచ, క్రియతేతరాం అతిశయేన క్రియతే,
 'తిజ శ్చే'తి తరవ్. 'కిమేత్తి జవ్యయఘాదామ్యద్రవ్యప్రకర్ష' ఇత్యాంప్రత్యయః.
 లఘుకర్తాపి గురుకర్తృతి. విరోధప్రతీతేః విరోధాభాసోఽలంకారః. 'అభాసత్వే విరో
 ధస్య విరోధాభాస ఉచ్యత' ఇతిలక్షణాత్.

శ్లో. నిజౌజసోజ్ఞాసయితుం జగద్ద్రుహం

ముపాజహీథా న మహీతలం యది,

సమాహితై రప్యనిరూపిత స్తతః

పదం దృశ స్యాన్యః కథ మిశ మాదృశామ్.

32

టీ. నిజౌజసా-నిజ=స్వకీయమగు, ఓజసా = ప్రతాపముచేత, జగద్ద్రుహం-
 జగత్=లోకములకు, ద్రుహం=కీడుచేయునట్టి కంసాదిదుష్టులను, ఉజ్ఞాసయితుం=
 ఉన్నాశించుటకొఱకు, మహీతలం=భూలోకమునుగూర్చి, నోపాజహీథాయది=అవ
 తరించక పోయితివేని, తతః=అలాగైనచో, సమాహితై రపి=ఏకాగ్రచిత్తులగు యోగుల
 చేత సైతము, అనిరూపితః=నిశ్చయించి కనుగొనబడని, త్వం=నీవు, హేఈశ=
 ఓప్రభూ! కృష్ణ, మాదృశాం=మావంటివారలయొక్క, దృశః =చూపునకు, పదం=
 లక్ష్యమైనవాడవు, కథం=ఎట్లు, స్యాన్యః=అగుదువు.

తా. స్వామీ! లోకద్రోహముచేయు కంసాదిదుష్టులను శిక్షిం
 చుటకై నీ వీభూమియం దవతరింతువేని యొరులకు సైతము అందరాని
 యిదివ్యరూపము మా యీచర్తచక్షుస్సుల కెట్లు లభ్యమగును? నీ
 యచతారము జగన్తంగళమునకే గాక మాయానందమునకు నని తా.

శ. స. — నిజం చ తదోజశ్చ నిజౌజః తేన నిజౌజసా, ఓజసా హ్యోగ్యం
 ఓజోభిః నిజౌజశ్చబ్ధః స.న.తృ.ఏ. ఉజ్ఞాసయితుం తుమున్నంత మవ్యయం. జగద్భ్యః
 ద్రుహ్యంతీతి జగద్ద్రుహః తేషాం జగద్ద్రుహం, ద్రుహః ద్రుహోః ద్రుహం జగద్ద్రుహ్నబ్ధః
 గా. పు. ప. ఏ. ఉపాజహీథాః ఉపాజహీథాం ఉపాజహీథ్వం ఉసపూర్వక ఓహో
 తా విత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి భూలేలజి అత్త. మధ్య. ఏ. న. అన్య. మహ్యస్తలం
 మహీతలం తత్ మహీతలం, మహీతలం మహీతలే మహీతలాని మహీతలశబ్దః అ. న.
 య. ఏ. యది అవ్య. సమాహితైః సమాహితేన సమాహితాహ్యం సమాహితైః
 మాహితశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. అనిరూపితో నభవతీత్యనిరూపితః అని
 రాపితః అనిరూపితో అనిరూపితాః అనిరూపితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తతః తనిబన్తా
 గ్రియం పదం, పదం పదే పదాని పదశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. దృశః, దృశః దృశోః

దృశాం దృక్పదైః శ. స్త్రీ. ప. ఏ. స్యాః స్యాతం స్యాత అసభసీత్యస్తా దకర్తౌ
త్కర్తరి విధ్యాదౌ లిజి పరస్మై మధ్య. పు. ఏ. కథం అవ్య. ఈశ, హేఈశ
హేఈశౌ హేఈశాః ఈశశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. అహమివ పశ్యంతీతి మాదృశః
తేషాం మాదృశాం, మాదృశః మాదృశోః మాదృశాం మాదృక్పదైః శ. పు. ప. ఏ.

నిజౌజసేతి. నిజౌజసా స్వతేజసా, జగదోభ్యై న్రుహ్యంతీతి జగద్బ్రుహః కంసా
దయః, 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్. తేషా మజ్ఞానయితం తాన్ హంతు మిత్య
ర్థః. 'జానిని ప్రహణే'త్యాదినా కర్తృణి కేషే షస్తి, 'జనుహింసాయామి'తి చురాదిః.
మహీతలం భూలోకం, నోపాజహీధాయది నావాతరశ్చేత్, 'ఓహంజ్ గతా' వితి
ధాతో ర్జజి థాన్. తత స్తస్మి, సమాహితై సమాధినిష్ఠైరపి. సకర్తౌ కాదప్యాశితాది
వదవివక్షితే కర్తృణి కర్తరి క్తః. అథ వా సమాహితచిత్తైరిత్యర్థః. విభక్తధనేషు 'విభక్తా
భ్రాతర' ఇతి వదుత్తరపదలోపా ద్రప్తవ్యః. గమ్యమానార్థస్యాప్రయోగ ఏవ లోప
ఇతి కైయటః అనిరూపితః అగృహీత స్త్వం, హేఈశ మాదృశాం చర్తచక్షుషా
మితిభావః. వినయోక్తి రియం. దృశో దృష్టేః పదం గోచరః, కథం స్యాః న కథంచి
దిత్యర్థః. తస్మా త్వత్సాక్షాత్కార ఏవ అగమనప్రయోజన మితి భావః.

అవ.—అయ్యా! ఎప్పుడును నేనే యీదుష్టనిగ్రహము చేయవలె నని నాకేమి
యీకట్టడి యనినచో నిది మఱియొకరివలనఁ గానరదనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉపప్లుతం పాతు మదోమదోద్ధతై స్త్వమేవ విశ్వంభర విశ్వ మీశిషే,
ఋతే రవేః త్షాళయితుం త్షమేత కః త్షపాతమస్కాండమలీమసం నభః.

టీ. హేవిశ్వంభర=ఓలోకరక్షకా! మదోద్ధతైః=పాగరు బోతులగు కంసుఁడు
మొదలగువారిచేత, ఉపప్లుతం = ఇడుముగుడువఁబడిన. అదః = ఈ, విశ్వం=జగత్తును,
పాతుం=దొంగు బాపి రక్షించుటకొఱకు, త్వమేవ=నీవొక్కఁడవే, ఈశిషే=శక్తుఁడ
వగుదువు. త్షపా...మసం-త్షపా=రాత్రియందలి, తమః=చీకటులయొక్క, కాండ
=తుట్టలచేత, మలీమసం=రూపరియున్న, నభః=ఆకాశమును, త్షాళయితుం=కడిగి
శుభ్రముచేయుటకొఱకు, రవేఃఋతే=సూర్యుఁడుగాక, కః=ఎవఁడు, త్షమేత=సమర్థు
డగును? కాండనుట.

తా. దేవా! దుష్టులను బరిమార్చి లోకము నిరాకులము జేయ
నీవొక్కఁడవే చాలుదువుగాని యన్యుఁడులేడు. రాత్రి చీకట్లుచే నిండు
కొనియున్న యాకాశమును వెలిగింపఁజేయుటకు సూర్యుఁడు దక్క
నింకొకఁడు శక్కుడగునే, కాఁడు.

శ. స. — ఉపప్లుతం ఉపప్లుతం ఉపప్లుతే ఉపప్లుతాని ఉపప్లుతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. పాతుం తుమున్నంతావ్యయం. అదః, అదః అమా అమాని అదశ్యబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. మదేన ఉద్ధతాః మదోద్ధతాః తైః మదోద్ధతైః ఉద్ధతేన ఉద్ధతాభ్యాం ఉద్ధతైః మదోద్ధతశబ్దః అ. పు. తృ. బ. త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ ఆవ్య. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరః తస్యసంబుద్ధిః హే విశ్వంభర, హేవిశ్వంభర హేవిశ్వంభరా హేవిశ్వంభరాః విశ్వంభరశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. విశ్వం, విశ్వం విశ్వే విశ్వాని విశ్వశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఈశిషే ఈశాధే ఈశిధ్వే ఈశవిశ్వర్య ఇత్యస్తాదకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. మధ్య. పు. ఏ. ఋతే. అవ్య. రవేః రవేః రవ్యోః రవీణాం రవిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. త్వాశయితుం తుమున్నంత మవ్యయం. త్వామేత త్వామేతాంత్వామేత త్వామామ్ సహనే ఇత్యస్తాదకర్తకాత్ కర్తరి విధ్యాదాలిజి ఆత్మ. ప్ర. పు. ఏ. ఈ కా కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. తమసాంకాండాః తమస్కాండాః త్వాపాయాః తమ స్కాండాః త్వాపాతమస్కాండాః త్వాపాతమస్కాండాః మలీమసంతవా...మసం, మలీమసం మలీమసే మలీమసానిక్షిపా ..మసశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. నభః, నభః నభసి నభాని నభశబ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

నను కోఁసా నిర్బంధః య న్నమై వాయం దుష్టనిగ్రహాధికార ఇత్యాశంక్య అనన్యసాధ్యత్వాదిత్యాహ. —

ఉపప్లుతమితి. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరః విశ్వత్రాతా, 'సంజ్ఞాయాం భృతృ వృజీ'త్యాదినా ఖచ్చిత్ర్యయే ముమాగమః. మదోద్ధతైః కంసాదిభిః, ఉపప్లుతం పిడి తం, అదో విశ్వం లోకం పాతుం రక్షితుం, త్వమేవ ఈశిషే శక్నోసి, విశ్వంభర త్యాదితి భావః. ఈశ విశ్వర్యే లటి ధాన్. అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతమాహ — ఋత ఇతి. త్వాపాయా రాత్రేః, తమస్కాండాః స్తమోవర్తైః, 'కాండోఽస్త్రిదృష్టబాణాన్వి వర్గావసరవానిష్ఠి'త్యమరః, 'కస్కాదిషు చేతి విసర్జనీయస్య సత్వమ్. మలీమసం మలీనం, 'మలీమసం తు మలీనం కచ్చరం మలదూషిత మ'త్యమరః. 'విశ్వోత్సాన్నతమి స్రే'త్యాదినా మత్వర్థీయో నిపాతః నభః త్వాశయితుం విశదీకర్తుం, రవేః ఋతే రవిం వినా, 'అన్యారా దితరర్త' ఇత్యాదినా పంచమి. ఈ త్వామేత శక్నూయాత్, నకోఽపిత్యర్థః. త్వామామ్ సహనే లిజ్. అత్ర వాక్యద్వయేఽపి సమానధర్మస్యైక స్య ఈశిషే త్వామేతేతి శబ్దద్వయేన వస్తుప్రతిపస్తుభావేన నిర్దేశా త్తత్రాపి వ్యతిరేక ముఖ్యత్వా ద్వైధర్మ్యేణ ప్రతిపస్తూపమాలంకారః. తదుక్తం — 'సర్వస్య వాక్యార్థగత త్వేన సామాన్యస్య వాక్యద్వయే పునర్జన్మేణే ప్రతిపస్తూపమా.

శ్లో. కరోతి కంసాదిమహీభృతాం వధా

జనో మృగాణామివ య త్తవస్తవమ్,
హరే హిరణ్యాక్షపురస్సరాసుర

ద్విపద్విషః ప్రత్యుత సా తిరస్క్రియా.

3F

టీ. జనః = లోకము, మృగాణామివ = క్రూరమృగములయొక్కవలె, కంసాది...తాం-కంస = కంసుడే, ఆది = మొదలుగాఁగల, మహీభృతాం = దుష్టరాజులయొక్క, వధాత్ = సంహారమువలన, తవ = నీయొక్క, స్తవం = స్తోత్రమును, కరోతీతియత్ = చేయుచున్నదనుట యేదికలదో, హేహరే = ఓకృష్ణా, హిర...ద్విషః-హిరణ్యాక్ష = హిరణ్యాక్షుడే (బంగారుకండ్లవాఁడు), పురస్సర = మొదలైన, ఆసుర = రాక్షసులను, ద్విష = ఏనుఁగులకు, ద్విషః = శత్రువైన, తవ = నీకు, ప్రత్యుత = యోచించఁగా, సా = ఆస్తోత్రము, తిరస్క్రియా = అవమానమే.

తా. కృష్ణా! కంసాదిదుష్టరాజులను క్రూరమృగములను జంపినట్లుచంపి లోకమునకు మేలొనర్చినందులకై నిన్ను జనులు మిగులస్తుతింతురుగాని హిరణ్యాక్షుఁడు మొదలగు మహాపరాక్రమవంతులను సయితము రూపుమాపిన నీకీవీరి స్తోత్రములు గౌరవాపాదకములు కావు సరిగదా! పై పెచ్చు అకీర్తికరములుగూడ నగును. మహావిభవముగల నీకీ శుచ్చులను బరిమార్చుటన నెంతవని? అత్యల్పము.

శ. స.—కరోతి కురుతః కుర్వన్తి డుకృత్ కరణే ఇత్యస్తాత్స కర్తృకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. ఏ. కంసః ఆదిః యేషాం తేకంసాదయః మహీం బిభ్రతీతి మహీభృతః కంసాదయశ్చ తే మహీభృతశ్చ కంసాది మహీభృతః తేషాం కంసా...భృతాం, భృతః భృతోఃభృతాం కంసాది...భృచ్చబ్జః త. పు. ష. బ. వధాత్, వధాత్ వధాభ్యాం వధేభ్యః వధశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. జనః, జనః జనా జనాః జనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాణాం, మృగస్య మృగయోః మృగాణాం మృగశబ్దః అ. పు. ష. బ. ఇష. అవ్య. యత్ అవ్య. తవ, తవతే యువయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్చబ్జః ద. పు. ష. ఏ. స్తవం, స్తవం స్తవో స్తవాకా స్తవశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హరే, హేహరే హేహరీ హేహరయః పూరిశబ్దః ఇ. పు. సం. ప్ర. ఏ. పురః సరతీతి పురస్సరః, హిరణ్యవికారే అక్షిణీయస్యః హిరణ్యాక్షః హిరణ్యాక్షః పురస్సరః యేషాంతే హిర...స్సరాః హిర...రాశ్చ తే అసురాశ్చ

హిర...సురాః, హిర...సురా ఏవద్విషాః హిర...ద్విషాః హిర...ద్విషానాం ద్విట్ హిర...ద్విట్ తస్య హిర...ద్విషః, ద్విషః ద్విషోః ద్విషాం హిర.. ద్విట్కబ్జః ష. పు. ష. ఏ.

కరోతీతి. కించ జనో మృగాణామివ, కంసాది మహీభృతాం వధా క్షతోః తవస్తవం స్తోత్రం, 'స్తవః స్తోత్రం స్తుతి ర్నుతి రి'త్యమరః. కరోతీతి యత్, హే హరేకృష్ణ, సింహేతి చ గమ్యతే. సా స్తుతి క్రియా, హిరణ్యాక్షపురస్సరాః హిరణ్యాక్షప్రముఖాః యే అసురాః త ఏవ ద్విషా గజా స్తేషాం ద్విషో హంతురిత్యర్థః. తస్య తవ. ప్రత్యుత వై పరీత్యేన, 'ప్రత్యుతేత్యుక్తవైపరీత్యే' ఇతి గణవాభ్యాసే. తిరస్క్రియా అవమానః, యదితి సామాన్యే నపుంసకమ్. నేతి విధేయలిబ్ధమ్ గజ ఘాతిన స్సింహాశ్రయ, మృగవధవర్ణనమివ మహాసురహంతు స్తవ కంసాదిక్షుద్రస్రవ వధోద్ఘాటనం తిరస్కార ఏవేత్యర్థః. అత్రాసురద్విషానామితి హరివద్ధరి రితి క్లిష్ట పరంపరితరూపకమ్. మృగాణా మివేత్యుపమయా అంగాంగీభావేన సంకీర్త్యతే.

అవ.—ఇట్లుల తనమాటలమీఁద రుచిపుట్టించి యింక దావచ్చినకార్యమును చెలుపుచున్నాఁడు.

శ్లో. ప్రవృత్త ఏవ స్వయ ముజ్ఞితక్లమః

క్రమేణ వేష్టం భువనద్విషా మసి,

తథాపి వాచాలతయా యునక్తి మాం

మిథ స్వదాభాషణలోలుపం మనః.

౪౦

టీ. త్వం = నీవు, ఉజ్ఞితక్లమః - ఉజ్ఞిత = విడువబడిన, క్లమః = అలయిక గలవాడవై, క్రమేణ=వరుసతో, భువనద్విషాం - భువన = లోకములకు, ద్విషాం = ద్రోహకారులైనవారికి, వేష్టం = నులుమాడుటకొఱకు, స్వయం = ఒకరిప్రోత్సాహ మవశ్యములేక నీయంత నీవే, ప్రవృత్తః = కడంగినవాడవు, అన్యేష = అయితివి. తథాపి=అట్లులైనను, మిథః=ఏకాంతమున, త్వదాభాషణలోలుపం - త్వత్=నీతోడ, ఆభాషణ = ముచ్చటించుటయందు, లోలుపం = ఉవ్విళ్లూరుచున్న, మనః = నా చిత్తము, మాం = నన్ను, వాచాలతయా=వదరుబోతుతనముతోడ, యునక్తి=కూర్చు చున్నది.

తా. ఒకరి ప్రేరేపణలేక నీయంతనీవే లోకపీడాకరులైన దుష్టుల నందఱును మఱువకుండ నొక్కొకనిగా నుక్కడంచుచున్నను మీతోఁ గొంచెముసేపైనను ఏకాంతమున ముచ్చటించుమనుకొరికయేనా కీవాఁగుఁ బోతుతనమును గలిగించుచున్నది.

శ. స.—ప్రవృత్తః, ప్రవృత్తః ప్రవృత్తైః ప్రవృత్తైః ప్రవృత్తశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. స్వయం అవ్య. ఉజ్జితః క్లమః యేన సః ఉజ్జితక్లమః, క్లమః క్లమా క్లమాః ఉజ్జితక్లమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. క్రమేణ, క్రమేణ క్రమాభ్యాం క్రమైః క్రమశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. శేష్టం తుమున్నంతావ్యయం. భువనాని ద్విషన్తీతి భువనద్విషః తేషాం భువనద్విషాం, ద్విషః ద్విషోః ద్విషాం భువనద్విషట్పబ్దః ష. పు. ష. బ. అసి ధః స అసభవీత్యస్తాదకర్త కా త్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపది మధ్య. పు. ఏ. తథా అవ్య. అపి అవ్య. తత్సితాః వాచః అస్య సంతీతి వాచాలః వాచాలస్యభావః వాచాలతా, తయావాచాలతయా వాచాలతాభ్యాం వాచాలతాభిః వాచాలతాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. యునక్తియుజ్జః యుజ్జన్తి, యుజీర్ యోగే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. మాం, మాం మా ఆవాంకా అస్తాక్ నః అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. మిథః అవ్య. త్వయా ఆభాషణం త్వదాభాషణం త్వదాభాషణే లోలుపం త్వదా . లోలుపం, లోలుపం లోలుపే లోలుపాని త్వదా ..లోలుపశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. మనః, మనః మనసీ మనాంసి మనశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

ఏవం సుత్యాదిభిరభిముఖీకృత్యాగమనప్రయోజనం వర్త ముపోద్ఘాతయతి.

ప్రవృత్తిభిః, త్వ ముజ్జితక్లమ స్త్రీకృతమస్సక్, క్రమేణ భువనాని ద్విషంతీతి భువనద్విషో దుష్టాః తేషాం శేష్టం తాక్ హంతుమిత్యర్థః. 'జాసీనిప్రహణనాటకోధ్రపిషాం హింసాయా' మితి కర్తణి శేషే షష్ఠీ. స్వయమేవాప్రేరిత ఏవ ప్రవృత్తోఽప్రేరణ తర్హి పిప్లపేషణం మాకార్షే రిచిచెత్తత్రాహ—తథాపి స్వతః ప్రవృత్తేఽపి మిథోరహసి, త్వదాభాషణే త్వయా సహ గల్లాపే, లోలుపం లుబ్ధం 'లుబ్ధోఽభిలాషుక స్తుష్ట క్నమా లోలుపలోలుభా' విత్యమరః. మనః మాం వాచాలతయా సహ యునక్తి లట్ వాచాలం కరోతీత్యర్థః. వాచో బహ్వ్యోఽస్య సంతీతి వాచాలః. 'ఆలజాటకౌ బహుభాషిణీ'తి ఆలవృత్తయః. 'స్వా జ్జలాప్కస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవా గి'త్యమరః.

అవ. ఇకఁ దనమాట నక్కఱతో వినుమని సకారణముగాఁ బ్రార్థించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తదింద్రసందిప్త మువేంద్ర యద్వచః

క్షణం మయా విశ్వజనీన ముచ్యతే,

సమస్తకార్యేషు గతేన ధుర్యతా

మహిద్విష స్తద్భవతా నిశమ్యతామ్,

౪౧

మాఘటిక—౪

టీ. తత్ = అందువలన, హే ఉపేంద్ర = ఓ శ్రీకృష్ణస్వామి, ఇంద్రసందిప్తం = ఇంద్ర = ఇంద్రునిచేత, సందిప్తం = చెప్పింపంబడినదియు, విశ్వజనీనం = ఎల్లవారికి హితమైన, యద్వచః = ఏమాట, త్సం = కొంచెమునేపు, మయా = నాచేత, ఉచ్యతే = చెప్పబడుచున్నదో, తత్ = ఆమాట, అహిద్విషః = దేవేంద్రునియొక్క, సమస్తకార్యేషు = ఎల్లపనులయందును, ధుర్యతాం = నిర్వాహకత్వమును, గతేన = పొందిన, భవతా = నీచేత, నిశమ్యతాం = వినబడుగాక.

తా. కావున నోయింద్రానుజా దేవేంద్రుడు మీవద్ద మనవి చేయు మని పంచినమాట యొకటి గలదు. లోకక్షేమదాయకమైన దానిని సావధానముగా నవధరింపుము. నీవెప్పుడును ఇంద్రునికే గావలసిన యెల్లకార్యములలో భారపడి యుండువాడవేకదా.

శ. స. — తత్, అవ్య. ఇంద్రేణసందిప్తం ఇంద్రసందిప్తం, ఇంద్రసందిప్తం ఇంద్రసందిప్తే ఇంద్రసందిప్తాని ఇంద్రసందిప్తశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఇంద్రముపగతః ఉపేంద్రః తస్యసంబుద్ధిః హే ఉపేంద్ర, హే ఉపేంద్ర హే ఉపేంద్రా హే ఉపేంద్రాః ఉపేంద్రశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్చశబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. వచః, వచః వచసీ వచాంసి వచశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. త్సం అవ్య. మయా, మయా అవాభ్యాం అస్తాభిః అస్తచ్చబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. విశ్వస్మైజనాయ హితం విశ్వజనీనం, విశ్వజనీనం విశ్వజనీనే విశ్వజనీనాని విశ్వజనీనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉచ్యతే ఉచ్యతే ఉచ్యతే వచపరిభాషణ ఇత్యస్తా త్సకర్త కాత్కర్తణి వర్తమానే లటి, అత్త నేపది ప్ర. పు. ఏ. సమస్తాని చ తాని కార్యాణి సమస్తకార్యాణి తేషు సమస్తకార్యేషు, కార్యే కార్యయోః కార్యేషు కార్యశబ్దః అ. న. స. బ. గతేన, గతేన గతాభ్యాం గతైః గతశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ధురం వహతీతి ధుర్యః ధుర్యస్య భావః ధుర్యతా తాం ధుర్యతాం, ధుర్యతాం ధుర్యతే ధుర్యతాః ధుర్యతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అహేః ద్విట్ అహిద్విట్ తస్య అహిద్విషః, ద్విషః ద్విషోః ద్విషాం అహిద్విట్శబ్దః ష. పు. ష. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. భవతా, భవతా భవదాభ్యాం భవద్భిః భవచ్చబ్దః త. పు. తృ. ఏ. నిశమ్యతాం నిశమ్యేతాం నిశమ్యంతాం నిపూర్వక శముద్ ప్రశమ ఇత్యస్తా త్సకర్త కాత్ కర్తణి ప్రార్థనాయాం లోటి ప్ర. పు. ఏ.

అథ స్వవాక్యశ్రవణం సహేతుకం ప్రార్థయతే. —

తదితి. తత్తస్మాత్, ఇంద్ర ముపగత ఉపేంద్రః, హేఇంద్రానుజ అతఏవేంద్ర సందిప్తం శ్రోతవ్యమితి భావః, కించ విశ్వస్మైజనాయ హితం విశ్వజనీనం, 'అత్తన్విశ్వ

జనభోగోత్తరపదార్థ' ఇతి ఖప్రత్యయః. య ద్వచః, త్తణం న తు చిరం, మయో చ్యతే, తద్వచః, అహిద్విహో వృత్తఘ్నస్య, 'సర్వే వృత్తాసురేఽప్యహి' రితి వైజయంతీ. సమస్తకార్యేషు, ధుర్యతాం ధురంధరత్వం, గతేన అతోఽపి భవతా నిశమ్యతాం శూయతాం, ప్రార్థనాయాం లోబ్. ధురం వహతీతి ధుర్యః. 'ధురో యద్ధకా' వితి యత్ప్రత్యయః. స్ఫుట మత్ర పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

అవ. శిశుపాలుని జంపవలెనని చెప్పబోవుచు వానింజంప నీవేకాని యన్యులు శక్తులుగా రని నూచించుటకు ముందు వాని పూర్వజన్త వృత్తాంతము జెప్పి వాని యాధత్యమును జెలుపుచున్నాఁడు.—

శ్లో. అభూ దభూమిః ప్రతిపక్షజన్తనాం భియాం తనూజ స్తపనద్యుతి ర్దితేః, య మింద్రశబ్దార్థనిషాదనం హరే హిరణ్య పూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే.

టీ. ప్రతిపక్షజన్తనాం-ప్రతిపక్ష=శత్రువులవలన, జన్తనాం=పుట్టిన, భియాం=భయములకు, అభూమిః=గోచరుఁడు కానివాఁడును, తపనద్యుతి=నూర్చునివేడిమి వంటి ప్రతాపము గలవాఁడును, దితేః=దితియొక్క, తనూజః=కొడుకు, అభూత్=ఉండెను. హరే = ఇంద్రుని యొక్క, ఇంద్ర .దనం-ఇంద్రశబ్ద = ఇంద్రశబ్దము యొక్క, అర్ధ=వాచ్యమైన మహదైశ్వర్యలక్షణమైన యర్థమునకు, నిషాదనం=ఉచ్చేదకుఁడైన, యం=ఏదై త్యుని, హిరణ్యపూర్వం=హిరణ్యశబ్దము పూర్వపదమునగల, కశిపుం=కశిపునామధారినిగా, ప్రచక్షతే=చెప్పదురో.

తా. ఇంద్రుని యింద్రత్వమునకుఁ బాపి త్రిలోకములలో నేరికిని లోఁగక సూర్యప్రతాపుడై యుద్ధతిమై జరించిన హిరణ్యకశిపుఁడను దైత్యుఁ డొకఁ డుండెను.

శ. స.—అభూత్, అభూత్ అభూతాం అభూవక్ భూసత్తాయా మిత్యస్తా దకర్త కాత్ క ిరి భూతే లుజి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. భూమిః న భవతీత్యభూమిః అభూమిః అభూమి అభూమయః అభూమిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రతిపక్షజన్తనాం సాంతాః ప్రతిపక్షజన్తనాః, తాసాం ప్రతిపక్షజన్తనాం, జన్తనః జన్తనోః జన్తనాం ప్రతిపక్షజన్తకాశబ్దః న. స్త్రీ. ప. బ. భియాం, భియః భియోః భియాం భీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప. ఏ. తన్వాః జాతః తనూజః తనూజః తనూజౌ తనూజాః తనూజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తపనస్య ద్యుతిరిహద్యుతిః యస్యసః తపనద్యుతిః, ద్యుతిః ద్యుతీ ద్యుతయః తపనద్యుతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. దితేః, దితేః దిత్యోః దితీనాం దితిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప. ఏ. యం, యం యౌ యాక్ యచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. యచ్చితిశబ్దః

ఇంద్రశబ్దః, ఇంద్రశబ్దస్వార్థః ఇంద్రశబ్దార్థః ఇంద్రశబ్దార్థస్య నిఘాదనః ఇంద్రశబ్దార్థ
నిఘాదనః తం ఇంద్ర . దనం, నిఘాదనం నిఘాదనా నిఘాదనాన్ నిఘాదనశబ్దః
అ. పు. ద్వి. ఏ. హరేః, హరేః హరోః హరోజాం హరిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. హిరణ్యం
పూర్వేయస్యసః హిరణ్యపూర్వః తం హిరణ్యపూర్వం, హిరణ్యపూర్వం హిరణ్యపూర్వా
హిరణ్యపూర్వాన్ హిరణ్యపూర్వశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. కశిపుం, కశిపుం కశిపూ కశి
పూన్ కశిపుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రచక్షేప్రచక్షాతే ప్రచక్షతే ప్రపూర్వకవక్షిత్
వ్యక్తాయాం వాచీ త్యస్తాద్ధాతోర్ద్వికర్తకాత్ కర్తరివర్తమానే లటిపరస్మై. ప్ర. బ.

అథ శిశుపాలో హంతవ్య ఇతి వత్తుం తస్యవశ్యవధ్యత్వేననవ్యవధ్యత్వజ్ఞాప
నాపయికతయాత్యైధత్యప్రకటనార్థం జన్మాంతరవృత్తాంతం తావదుద్ఘాటయతి.—

అభూదితి. ప్రతిపక్షాచ్చిత్త్రో జన్మ యాసాం తాసాం భియాం, అభూమి
రవిషయః, నిర్భీక ఇత్యర్థః, తపనద్యుతినూన్యప్రతాపః, దితేస్తనూజోదైత్యోఽ
భూత్. తోఽసావత ఆహ—హచేరింద్రస్య ఇంద్రశబ్దార్థనిఘాదనం ఇందతీతీంద్రః
'ఇదిపరమైశ్వర్యే' 'బుక్షేంద్రే'త్యాదినా రస్పిత్యయాంత బౌణాదికో నిపాతః.
తస్య ఇంద్రశబ్దస్య ఇంద్రఇతి సంజ్ఞాపదస్య, యోఽర్థః. పరమైశ్వర్యలక్షణః తస్య
నిఘాదనం నివర్తకం కర్తరిల్యుట్. హరే వైశ్వర్యహరార మిత్యర్థః. యం దైత్యం
హిరణ్యపూర్వం హిరణ్యశబ్దపూర్వం, కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే, హిరణ్యకశిపుమాహు
రిత్యర్థః. అత్ర హిరణ్యశబ్దపూర్వత్వం కశిపుశబ్దస్యైవ నతు సంజ్ఞనః తదర్థస్యేతి
శబ్దపరస్య కశిపుశబ్దస్వార్థగతత్వేనాప్రయోజ్యస్య ప్రయోగాదవాచ్యవచనాఖ్యాన్తి
దోష మాహుః—'యదవాచ్యస్య వచన మవాచ్యవచనం హిత దితి సమాధానంతు,
ఏవంవిధవిషయే శబ్దపరేణాప్యర్థలక్షణేతి కథంచితస్సంపాద్య మిత్యుక్తమస్తాఘ్నై
వపూర్వం గిరింతే ఇతి, 'ధనురుపపద మున్నై వేదమభ్యాదిదేశ' ఇత్యేతద్వాన్యఖ్యానావ
సరే సంవిద్యాం ఘంటాపథేన. విశేషతశ్చాత్—యం దైత్య ముద్దిశ్య హిరణ్య
పూర్వం కాపుం హిరణ్యశబ్దపూర్వం కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే సంజ్ఞాత్వేనప్రయుక్తే ఇతి.

శ్లో. స మత్సరేణాసుర ఇత్యుపేయమా

చిరాయ నామ్నః ప్రథమాభిధేయతామ్,

భయస్య పూర్వావతరస్తస్మినా

మోస్సుయేన ద్యుసదాం న్యధీయత.

౪౩

టి. సమత్సరేణః=పగతోఁగూశినవాఁడును, అసురః ఇతి=అసురుఁ (నాశము
చేయువాఁ) డను, నామ్నః=పరునకు, చిరాయ = చాలకాలమునకు, ప్రథమాభి
ధేయతాం = మొదటి లక్ష్యమిగుటను, ఉపేయమా=పొందినవాఁడును, తరస్మినా=

బలవంతుడైన, యేన=ఏహిరణ్యకశిపునిచేతి, ద్యుసదాం=దేవతలయొక్క, మనస్సు=చిత్తములయందు, భయస్య=దిగులుయొక్క, పూర్వావతరః = అదృష్టప్రవేశము, న్యధీయత=చేయఁబడినదో.

తా. అత్యోపనుడును అతినిర్దయుడై లోకవీడనొనరించి 'అసుర' శబ్దమునకు ప్రథమలక్ష్యముగా నేర్పడినవాడును, మహాబలపరాక్రమ సంపన్నుడగు నీహిరణ్యకశిపుఁ డొకఁడు ప్రబలినది మొదలుకొనియే దేవతలకు భయమననేమియో తెలియఁజూచెను.

శ. స.—మత్స్యరేణుసహవర్తతఇతి సమత్స్యరేణ తేన సమత్స్యరేణ, సమత్స్యరేణ సమత్స్యరాభ్యాం సమత్స్యైః సమత్స్యరశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. అస్యతీత్యనురః, అనురః అనురౌ అనురాః అనురశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఉపేయుషా, ఉపేయుషా ఉపేయివభాప్యం ఉపేయివభిః ఉపేయివచ్ఛబ్దః స. పు. తృ. ఏ. చిరాయ అవ్య. నామ్నః, నామ్నః నామ్నోః నామ్నాం నామకశబ్దః న. న. ష. ఏ. ప్రథమశ్చాసౌ అభిధేయశ్చ ప్రథమాభిధేయః ప్రథమాభిధేయస్యభావః ప్రథమాభిధేయతా తాం ప్రథమాభిధేయతాం, అభిధేయతాం అభిధేయతే అభిధేయతాః అభిధేయతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. భయస్య, భయస్య భయయోః భయానాం భయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. పూర్వశ్చాసౌ అవతరశ్చ పూర్వావతరః, అవతరః అవతరౌ అవతరాః పూర్వావతరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తరః అస్మాస్తీతి తరస్వీ తేన తరస్వినా, తరస్వినా తరస్వీభ్యాం తరస్వీభిః తరస్వీకశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. మనస్సు, మనసి మనసోః మనస్సు మనశ్శబ్దః స. న. స. ఏ. యేన, యేన యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. దివిసీద స్తీతి ద్యుసదః తేషాం ద్యుసదాం, ద్యుసదః ద్యుసదోః ద్యుసదాం ద్యుసచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. బ. న్యధీయత న్యధీయేతాం న్యధీయంత నిపూర్వకడు ధాక్షో ధాక్షోషణయోః ఇత్యస్తా త్సకర్తకాత్ కర్తణి భూతే లజి అత్త సేపది ప్ర. పు. ఏ.

సమత్స్యరేణేతి. సమత్స్యరేణ సవైరేణ, 'మత్స్యగోఽన్యశుభద్వేషే' ఇత్యమరః. అస్యతీత్యనురః. 'అనేరురన్' అసుర ఇతి సామ్నః, చిరాయ చిరకాలేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకా' ఇత్యవ్యయేష్యమరః. ప్రథమాభిధేయతాం ఉపేయుషా అన్వర్థతియా ముఖ్యార్థతాం గతేన, తరస్వినా బలవతా, 'తరస్వి బలరంవాసీ' ఇతివిశ్వః. యేన హిరణ్యకశిపునా, దివి సీదంతీతి ద్యుసదః దేవాః, తేషాం మనస్సు భయస్య పూర్వావతరః ప్రథమప్రవేశః, 'గదోఽవ' న్యధీయత నిహితః, ఘోషః కర్తణి లజ్. అస్తా దేవ దేవానాం భయోత్పత్తిరభూ దిత్వర్థః.

శ్లో. దిశా మధీశాం శ్చతురో యత స్సురా

నపాస్య తం రాగహృతా సిషేవిరే,

అవాపు రారభ్య తత శ్చలా ఇతి

ప్రవాద ముచ్చై రయశస్కరం శ్రియః.

౪౪

టీ. శ్రియః = కలుములు, యతః = ఎప్పుడు, దిశాం = దిక్కులకు, అధీశాన్ = దొరలయిన, చతురః = నలుపురగు, సురాన్ = వేల్పులను (ఇంద్ర యమ వరుణ కుచేరులను), అపాస్య = త్యజించి, రాగహృతాః - రాగ = ప్రేమచేత, హృతాః = ఆకర్షించబడినవై, సిషేవిరే = కేవలించిన (పొందిన) వో, తతః ఆరభ్య = అప్పుడు మొదలుకొని, అయశస్కరం = చెడ్డపేరును దెచ్చునట్టి, ఉచ్చైః = గొప్పదగు, చలాః = ఒకచో నిలుకడలేనివి (వ్యభిచారిణులు), ఇతి = అని, ప్రవాదం = లోక నిందను, అవాపుః = పొందినవి.

తా. సంపదధిషానదేవతలు తా మంతకుముందున్న ఇంద్ర యమ వరుణ కుజేరులను వీడి యీహిరణ్యకశపుని గుణములకు లోనై యాతనిని బొందినవి. అది మొదలుగానే వానికి చంచల లని పేరుగలిగినది.

శ. స.—దిశాం, దిశః దిశోః దిశాం దిక్పజ్ఞః శ. స్త్రీ. ప. బ. అధీశాన్, అధీశం అధీశౌ అధీశాన్ అధీశశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. చతురః, చత్వారః చతురః చతుర్భిః చతుర్భ్యః చతుర్భ్యః చతుర్ణాం చతుర్న్ చతుశ్చబ్దః రేఫాంతః స్త్రీలింగః ద్వితీ. నిత్య బ. యతః తసిలంతమవ్యయం. సురం, సురం సురౌ సురాన్ సురశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. బ. అపాస్య ల్యబంతమవ్యయం. తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. రాగేణహృతాః రాగహృతాః, రాగహృతా ర గహృతే రాగహృతాః రాగహృతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సిషేవే సిషేవాతే సిషేవిరే షే వృశేవనే ఇత్యస్తాత్ సకర్త కాత్ కర్తరి భూతానద్యతనపరోక్షే లిటి ఆత్మ నేపది ప్రథ. పు. బ. అవాప అవాపతుః అవాపుః అవ్యవ్యాప్తావిత్యస్తాత్ సకర్త కాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై పది ప్ర. పు. బ. ఆరభ్య, ల్యబంతావ్యయం. తతః తసిలంతావ్యయం. చలాః చలా చలే చలాః చలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అవ్య. ప్రవాదం, ప్రవాదం ప్రవాదౌ ప్రవాదాన్ ప్రవాదశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. అప్రశస్తం యశః, అయశః అయశ్శకరోతి త్యైశస్కరం. తం అయశస్కరం, అయశస్కరం అయశస్కరౌ అయశస్కరాన్ అయశస్కరశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. శ్రియః, శ్రీః శ్రియా శ్రియః శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

దిశామితి. శ్రియ స్సంపదః, యతో య దే త్యర్థః. దిశా మధీశాక్షా దిక్పతీ నపి, చతుర స్సురాకా, ఇంద్రయమపరుణమదేరాకా, అపాస్య హిత్వా తం హిరణ్యకశిపుం, రాగహృతాః రాగాకృష్టా స్సత్యః, న తు బలా దితి భావః. నిషేవితే, యతో వీరప్రి యాః శ్రియ ఇతి భావః. తత ఆరభ్య తదాప్రభృతి. అయశః కరోతీ త్యయశస్కరం దుష్క్రిహేతు మిత్యర్థః. 'కృణో హేతుతాచ్ఛిల్లానులో మ్యేష్వి'తిటప్రత్యయః. అతః కృ క మీ త్యాదినా విసర్జనీయస్య సత్వం. ఉచ్చైః ప్రచురం, చలా ఆస్థిరాః, ఇతి ప్రవాదం జనాపవాదం, అవాప్యః, దిగీశానామపి సర్వహరణం కృత మితి తదాధిపత్యస్య పరా కాష్ఠేతి భావః.

శ్లో. పురాణి దుగ్ధాణి నిశాత మాయుధం

బలాని శూరాణి ఘనాశ్చ కంఠాకాః,

స్వరూపశోభైః ఫలాని నాకినాం

గణై ర్య మాశంక్య తదాది చక్రిరే.

౪౫

టీ. నాకినాం = దేవతలయొక్క, గణైః = యూధములచేత, యం = ఏహిరణ్య కశిపుని, అశంక్య = అపాయకారినిగాఁ దలఁచుకొని, తదాది = అప్పుడు మొదలుకొని, స్వరూపశోభైః ఫలాని - స్వరూప = ఆకారములయొక్క, శోభ = ప్రకాశమే, ఏక = ఒక్కటగు, ఫలాని = ప్రయోజనముగాఁగల (ఇది పురాదు లన్నిటికి నమసంధేయము), పురాణి = నగళ్లు, దుగ్ధాణి = కోటలు అగడ్తలు మొదలగువానిచే జూరరానివిగా, చక్రిరే = చేయఁబడియెను. ఆయుధం = అస్త్రశస్త్రాదికము, నిశాతం = వాడిగలదిగా, చక్రే = చేయఁబడెను, బలాని = నేనలు, శూరాణి = వీరపురుషులుగలవిగా, చక్రిరే = చేయఁ బడెను, కంఠాకాః = మైమఱుపులు, ఘనాశ్చ = దుర్భేద్యములుగా, చక్రిరే = చేయఁ బడినవి.

తా. హిరణ్యకశిపుఁడు ప్రబలుదాఁక తా మకుతోభయులై త మ్మె వరును జెనకువారు లేనందున దేవసంఘములకుఁ గలనట్టణములు ఆయుధ ములు మొదలైనవి ఊ క చూపులకేగాని ఘటియెందులకు నుపయోగము లేక వేడుకకుమాత్రమే యుండెను. ఇతని దారుణత్వమును జూచినది మొదలు వీఁడెప్పుడేని దమకు పలాయనవిద్య నుపదేశించునని జఱిసి పట్టణములను దుర్గములుగాఁ జేసికొని కత్తులు పదునుబెట్టుకొని ఉక్కుగల యోధులను సంపాదించుకొని గట్టిజీరాలుదొడిగికొని శత్రువులవలన నపాయముందకుండ జాగ్రత్తతో మెలఁగఁజూచ్చిరి,

శ. స.—పురాణి, పురం పురే పురాణి పురశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. దుఃఖేనాపి గస్తు మశక్యాని దుర్గాణి, దుర్గం దుర్గే దుర్గాణి దుర్గశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. నిశాతం, నిశాతం నిశాతే నిశాతాని నిశాతశబ్దః అ. న. ప్ర. ప. ఆయుధం, ఆయుధం ఆయుధే ఆయుధాని ఆయుధశబ్దః అ. న. ప్ర. ప. బలాని బలం, బలం బలే బలాని బలశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. శూరాణి, శూరం శూరే శూరాణి శూరశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. ఘనాః, ఘనః ఘనౌ ఘనాః ఘనశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. చ ఆవ్య. కంచుకాః, కంచుకః కంచుకౌ కంచుకాః కంచుకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్వరూపస్య శోభా స్వరూపశోభా ఏకంచ తత్ ఫలం చైకఫలం స్వరూపశోభైవ ఏకఫలం యేషాం తాని స్వరూ..లాని, ఫలం ఫలే ఫలాని స్వరూప ఫలశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. న అకమన్తిన్నితి నాకః, నాకఏషామస్తీతినాకినః తేషాం నాకినాం, నాకినః నాకినో నాకినాం నాకికశబ్దః న. పు. ప. బ. గజైః, గజేన గజాభ్యాం గజైః గణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యం, యం యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ప. ఆశంక్య, ల్యబన్తావ్యయం తత్కాలః ఆదిర్యస్తిక్ కర్తణి తద్యధాభవతి తథా తదాది క్రియావిశేషణమవ్యయం చక్రే చక్రా లే చక్రిరే దుకృష్ణోకరణే ఇత్యస్తా త్సకర్త కాత్ కర్తణి భూతానద్యతనపరోక్షే లిటి ఆత్మనే ప్ర. పు. బ.

పురాణీతి. కించ, నాకినాం సురాణాం, గజైః యం హిరణ్యకశిపుం ఆశంక్య, బాధకత్వేనోత్పేక్ష్య స కాల ఆది ర్యస్తిక్ త త్తదాది, తదాప్రభృతీత్యర్థః స్వరూపశోభైవ, ఏకఫలం ముఖ్యం ప్రయోజనం, యేషాం పురాణీనాం తాని తస్మాత్తాని ప్రాగీదృగసాధ్యశక్తో రభావా దితి భావః. 'నపుంసక మనపుంసకే వైకవ చ్చాన్య తిరస్యా మి'తి నపుంసకైకశేషః. పురాణి దుర్గాణి ప్రాకారపరిఘాదిభి రగమ్యాని, చక్రిరే. 'ఘదరో రధికరణే' ఇతి గమే ర్థః. ఆయుధం చ నిశాతం నిశితం, చక్రే, 'శో తనూకరణ' ఇతి ధాతోః క్తః. 'శాచ్ఛరచ్యతరస్యా మి'తీత్యవికల్పా త్పక్షే ఆత్వమ్. బలాని పైన్యాని శూరాణి శౌర్యవంతి, చక్రిరే సంపాదితాని, కంచుకాః వారవాణాః లోహవర్తాణీత్యర్థః. 'కంచుకో వారవాణోఽస్త్రీ'త్యమరః. ఘనా దుచ్ఛేదాః, చక్రిరే లిట్. ఇత్థం నిత్యసన్నధాః జాగ్రతి స్తే త్యర్థః.

శ్లో. స సంచరిష్ణు ర్భువనాన్తరేషు యాం

యదృచ్ఛయా శిశ్రయ ధాశ్రయ శ్శ్రియః,

అకారి తస్యై మకుటో పలస్థ

త్కరై స్త్రిసంధ్యం త్రిదశైర్దిశే నమః,

టీ. భువనాంతరేషు=ఇతరలోకములయందు, సంచరిష్ణుః = తిరుగఁ గోరికగల వాఁడును, శ్రియః = సంపదకు, ఆశ్రయః = నెలవగు, సః=ఆ హిరణ్యకశిపుఁడు, యదృచ్ఛయా=ఇచ్ఛనొప్పున, యాం=ఏ, దిశం=దిక్కున, ఆశ్రయత్=చేరునో, మకుటో ..కర్తైః=మకుట=బామిడికములందలి, ఉపల=మణులయందు, స్థలత్=జాటు చున్న, కర్తైః=చేరులుగల, త్రిదశైః=దేవతలచేత, త్రిసంధ్యం=ముప్పొద్దులును, తస్యై=ఆ, దిశే=హిరణ్యకశిపుఁడున్నదిక్కుకొఱకు, నమః=నమస్కారము, అకారి=చేయఁబడెను.

తా. ఆ హిరణ్యకశిపుఁడు విలాసముగా లోకాంతరములయందు విహరింపఁగోరి మహావిభవము మై వెడలి యెటుజేరునో దేవతలందఱు నాదిక్కునకుదిరిగి ముప్పొద్దులు దండములు బెట్టుచుందురు.

శ. స.—సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. సంచరితుంశిలమస్యేతి సంచరిష్ణుః, చరిష్ణుః చరిష్ణూ చరిష్ణః సంచరిష్ణుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అన్యని, భువనాని భువనాంతరాణి తేషు భువనాంతరేషు, భువనాంతరే భువనాంతరయోః భువనాంతరేషు భువనాంతరశబ్దః అ. న. స. బ. యాం, యాం యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. యదృచ్ఛయా, యదృచ్ఛయా యదృచ్ఛాభ్యాం యదృచ్ఛాభిః యదృచ్ఛాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అశ్రియత్ అశ్రియతాం అశ్రియత్ శ్రియో సేవాయా మిత్యస్తా త్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతేలుజి పరస్మై ప్ర పు. ఏ. ఆశ్రయః, ఆశ్రయః ఆశ్రయో ఆశ్రయః ఆశ్రయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. శ్రియః, శ్రియః శ్రియోః శ్రియాం శ్రిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. ఏ. అకారి అకారిషాతాం అకారిషత డుక్ష్వోకరణే ఇత్యస్తాత్సకర్తృకాత్ కర్తణి భూతేలుజి ఆత్త సే ప్రథ. ఏ. తస్యై, తస్యైతాభ్యాం తాభ్యః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. చ. ఏ. మకుటేషు, ఉపలాః మకుటోపలాః మకుటోపలేషు ఫలస్తః మకుటోపలఫలంతః మకుటోపఫలస్తః కరాః యేషాం తే మకు . కరాః తైః మకు ..కర్తైః, కరేణ కరాభ్యాం కర్తైః మకు .కరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తిస్సణాం, సంధ్యానాం సమాహారస్త్రిసంధ్యం తత్ త్రిసంధ్యం, త్రిసంధ్యం త్రిసంధ్యే త్రిసంధ్యాని త్రిసంధ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. తిస్ర దశాః యేషాం తే త్రిదశాః, త్రిదశః త్రిదశా త్రిదశాః తైః త్రిదశైః త్రిదశేన త్రిదశాభ్యాం త్రిదశైః త్రిదశశబ్దః అకారాస్తః పు. తృ. బ. దిశే, దిశేదిగ్భ్యాం దిగ్భ్యః దిక్శబ్దః ఆ. స్త్రీ. చ. ఏ. నమః అవ్య.

సఇతి. అన్యేషు భువనేషు భువనాంతరేషు 'సుపునీ'తి సమాసః. సంచరిష్ణుః సంచరణశీలః, 'అలంకృజి'త్యాదినా చరే రిష్ణుచ్చిత్తయః, శ్రియః లక్ష్మ్యః, ఆశ్రయః సహిరణ్యకశిపుః, యదృచ్ఛయా నైర్వరవృత్త్యా, 'యదృచ్ఛా నైర్వితే' త్యమరః, యాం దిశ మశ్రియత్ ఆగమత్ శ్రియతే ధ్లుజ్, 'ణి శ్రి'త్యాదినా చజి ద్విర్భా

వః, ఇయజ్ఞాదేశః, సుకుటోపలేషు, మాళిరత్నేషు ప్థలంతః కరాః యేషాం తైః
 శిరసి బద్ధాంజలిభి రిత్వర్థః. 'ఉపలః ప్రస్తరే రత్న' ఇతి విశ్వః, తిస్రా దశా అవస్థాః
 బాల్యకౌమారయావనాని, జన్మసత్తావృద్ధయో వా యేషాం తైః త్రిదశైః దేవైః,
 యద్వా త్రిదశపరిమాణం వయో యేషా మితి బహువ్రీహా సంఖ్యయే డచ్, తిస్ర
 స్సంధ్యా స్సమాప్యతా స్త్రీసంధ్యమ్. 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా సమాహారే ద్విగుః. 'ద్విగు
 రేకవచనం' వా టాబస్త ఇతి పక్షే. నపుంసకత్వమ్, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా.
 తస్యై దిశే, 'నమ స్వస్తి' త్యాదినా చతుర్థి. నమః నమస్కారః, అకారి కృతః,
 కృషః కర్తృణి లుక్. 'చిచ్ భావకర్తృణాం' రితి చిణి వృద్ధిః సంధ్యావస్తనేఽపి దిద్వి
 యమం పరిత్యజ్య తదాగమనభయాత్తస్యై దిశే నమస్కారః కృతఇతి భావః.

అవ. ఆ హిరణ్యకశిపునిగూడ నీవే సంహరించితివిగదా యనుచున్నాడు. —

శ్లో. సటాచ్చటాభిన్నఘనేన బిభ్రతా

నృసింహ సైంహి మతనుం తనుం త్వయా,

స ముగ్ధకాంతాస్తనసజ్జభజ్జురై

రురోవిదారం ప్రతిచస్కరే నఖైః.

౪౭

టీ. హేనృసింహ=ఓ మానవశ్రేష్ఠుడా, సైంహి=సింహపుడగు, అతను=
 గొప్ప, తనుం=మూర్తిని, బిభ్రతా=భరించుచున్నవాడవు గనుక నే, సటా.. ఘనేన=
 సటా=జాలుయొక్క, ఛటా=కుచ్చులచే, భిన్న=విదళించబడిన, ఘనేన=మబ్బులు
 గల, త్వయా=నీచేత, సః=ఆహిరణ్యకశిపుడు, ముగ్ధ...భంగురై=ముగ్ధ=లేతవగు,
 కాంతా=ప్రియురాలియొక్క, స్తన=కుచములయొక్క, సంగ=తాకుడుచేతనై నను,
 భంగురై=వంగిపోవునట్టి, నఖైః=గోళ్లచేత, ఉరోవిదారం=తొమ్ముబగులఁజీల్చి, ప్రతి
 చస్కరే=చంపఁబడెనుగదా.

తా. కృష్ణా! ఆ హిరణ్యకశిపుని నీవే మబ్బుపాడవున మహా
 న్నతమై క్రూరసరిసింహరూపు దాల్చి ప్రియురాలి పూజచములతాడు
 నకునైతము మొక్కవోవునంత సుకుమారము లైనగోళ్లతో తొమ్ము
 బగులఁజీరి చంపితివిగదా.

శ. స. — సటానాం, ఛటాః సటాచ్చటాః సటాచ్చటాభిః భిన్నాః సటాచ్చ
 టాభిన్నాః సటా. భిన్నాః ఘనాః యేనసః సటా.. ఘనః తేన సటా... ఘనేన,
 ఘనేన ఘనాభ్యాం ఘనైః సటా.. ఘనశబ్దః అ. పు. త్వ. ఏ. బిభ్రతా, బిభ్రతా
 బిభ్రద్యాం బిభ్రద్భిః బిభ్రచ్ఛబ్దః త. పు. త్వ. ఏ. నా సింహావన నృసింహః, తస్య
 సంబుద్ధిః హే నృసింహ, నృసింహ నృసింహకా నృసింహః నృసింహశబ్దః అ. పు.

సం. ప్ర. ఏ. సింహస్వేయం, సైంహీ తాం సైంహీం, సైంహీం సైంహ్యా సైంహీః
 సైంహీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. తనుః, నభవతీశ్యతనుః తాం అతనుం, అతనుం అతనూ
 అతనూః అతనుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. తనుం, తనుం తనూ తనూః తనుశబ్దః ఉ. స్త్రీ.
 ద్వి. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. త్వు. ఏ. సః,
 సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. కాంతాయాః, స్తనౌ కాంతా స్తనౌ ముగ్ధౌచ తౌ
 కాంతా స్తనౌచ ముగ్ధ కాంతా స్తనౌ ముగ్ధ స్తనయోః సంగః ముగ్ధ .. సంగేనాపి
 భంగురాః ముగ్ధ .భంగురాః తైః ముగ్ధ . భంగురైః, భంగురేణ భంగురాభ్యాం
 భంగురైః భంగురశబ్దః అ. పు. త్వు. బ. ఉరః, విదార్య ఉరోవిదారం యులనావ్య.
 ప్రతిచస్కరే ప్రతిచస్కరాతే ప్రతిచస్కరిరే ప్రతిపూర్వకకూ విక్షేపే ఇత్యస్తాత్స
 కర్మకాత్ కర్మణి భూతేలటి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. నఖైః, నఖేన నఖాభ్యాం నఖైః
 నఖశబ్దః అ. పు. త్వు. బ.

అథ సోఽపి త్వయైవ హత ఇత్యాహ.—

సతేతి. హే నృసింహ నారసింహ ఇవేత్సుపమితసమాసః. నా చాసౌ సింహ
 శ్చేతి ప్రస్తావాత్. సింహస్వేమాం సైంహీం, అతను మనల్పాం, తనుం కాయం,
 బిభ్రతా, సింహవతారభాజేత్యర్థః. అతఏవ సటాచ్ఛటాభిః కేసరసమూహైః, భిన్నాః
 ఘనా మేఘాః యేన తేన, అభ్రంకషవిగ్రహత్వాదితి భావః. 'సటాచ్ఛటా కేసర
 యోః, తనుః కాయే కృశేల్పక' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః. త్వయా సదైత్యః. ముగ్ధౌ
 నవా, 'ముగ్ధ స్సౌమ్యే నవే మూఢ'ఇతి వైజయంతీ. యౌ కాంతా స్తనౌ, తయోః
 సంగేనాపి, భంగురై ర్నఖైః, ఉరో విదార్య ఉరోవిదారం, 'పరికిశ్యమానే చే'తిణ
 ముల్. ప్రతిచస్కరే హతః, కిరతేః కర్తృణి లిట్. 'ఋచ్ఛత్యౌతా మి'తి గుణః.
 'హింసాయాం ప్రతే'శ్చేతి సుడాగమః. వజ్రకరినోఽపి నఖై ర్విదారిత ఇత్యవా
 జ్ఞనసగోచరమహిమ్నః తే కిమసాగ్యమితి భావః.

అవ. ఇక వాని తరువాతి జన్మమందలి వృత్తాంత మెత్తుచున్నాఁడు.—

శ్లో. వినోద మిచ్చ న్నధ దర్పజన్తనో

రణేన కడ్వాన్త్రీద్రైః సస్యమం పునః,

స రావణో నామ నికామభీషణం

బభూవ రక్షః క్షతరక్షణం దివః.

౧౮

టీ. అథ=తరువాత, సః=అహిర్నికశిపుఁడే, పునః=మరల, స్త్రీద్రైః సస్యమం=
 దేవతలతోఁగూడ, రణేన=యుద్ధముచేత, దర్పజన్తనః=పొగరువలనఁ గలిగిన, కండ్వాః=
 (చేతుల) తీటుయొక్క, వినోదం=పోవుటను, ఇచ్ఛ=ఁగోరుచు, దివః=స్వర్గమునకు

క్షతరక్షణం = నెమ్మదిని పోగొట్టునట్టి, నికామభీషణం-నికామ=మిగుల, భీషణం= ఉగ్రమైన, రావణోనామ=రావణుడని ప్రసిద్ధుడైన, రక్షః = రాక్షసుడుగా, బభూవ=అయెను.

తా. వాడే మరల దేవతలతో యుద్ధముచేసి చేతులదీట బాపు కోడలయి రావణుడను పేర మహాభయంకరమూర్తితో స్వర్ణమునకుఁ బీడ గలిగించురాక్షసుడై జనించెను.

శ. స.—వినోదం, వినోదం వినోదా వినోదాక్ష వినోదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇచ్చక్, ఇచ్చక్ ఇచ్చన్త ఇచ్చన్తః ఇచ్చచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అథ అవ్య. దర్పాత్, జన్తయస్యాస్య దర్పజన్తా తస్యాః దర్పజన్తనః, జన్తనః జన్తనో జన్తనాం దర్పజన్తశబ్దః స. స్త్రీ. ప. ఏ. రణేన, రణేన రణాభ్యాం రణైః రణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. కండ్వాః, కండ్వాః కండ్వోః కండ్వానాం కండ్వాశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ప. ఏ. త్రిదశ పరిమాణం వయః, ఏషామస్తీతి త్రిదశాః తైః త్రిదశైః, త్రిదశేన త్రిదశాభ్యాం త్రిదశైః త్రిదశశబ్దః అ. పు. తృ. బ. సమం అవ్య. పునః అవ్య. సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. విశ్రవసోఽపత్యం పుమాక్ష రావణః, రావణః రావణౌ రావణాః రావణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నామ అవ్య. నికామం భీషణం నికామభీషణం, భీషణం భీషణే భీషణాని భీషణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయామిత్యస్మాదకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. రక్షః, రక్షః రక్షసీ రక్షాసి రక్షశబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. క్షతం రక్షణం యేన తత్ క్షత రక్షణం, రక్షణం రక్షణే రక్షణాని క్షతరక్షణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. దివః, దివః దివోః దివాం దివశబ్దః వ. స్త్రీ. ప. ఏ.

ఆధాస్యానంతరజన్తచేష్టితాన్యాచప్టే—

వినోదమితి. అథ సః హిరణ్యకశిపుః, పునః భూయోఽపి, త్రిదశైస్సమం దేవైస్సహ 'సాకం సత్రా సమం సపే'త్యమరః. రణేన యుద్ధేన, దర్పాత్ అంతస్సారాత్, జన్తయస్యా తస్యాః, కండ్వాః భుజకండ్వాతే, వినోద మపనోద మిచ్చక్, ప్రాగ్భవే సఖిత్వై స్తదపనోదాభావాదిల భావః. దివః స్వర్వస్య క్షతం రక్షణం రక్షా యేన తత్, క్షతమ్యరక్షణమిత్యర్థః. సాపేక్ష త్వేఽపి గమకత్వా త్యమా సః. ఏతేన దేవసర్వస్వాపహరిత్వముక్తం. భీష మతీతి భీషణం సంధ్యాదిత్వాల్ల్యుట్పత్తయః. నికామం భీషణం. 'సుప్ను పే' తి సమాసః. రావణో నామ రావణ ఇతి ప్రసిద్ధం. రక్షః, బభూవ, రాక్షసుయోనౌ జాత ఇత్యర్థః, విశ్రవసోఽపత్యం పుమాక్ష రావణ ఇతి విగ్రహః. 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. 'విశ్రవసో విశ్రవణ రవణా' వితి

ప్రకృతే రవణాదేశః. పౌరాణికాస్తు రావయతీతి రావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి. తదుక్తముత్తరకాండే — 'యస్తా ల్లోకత్రయం చైత ద్రావితం భయ మాగతమ్, తస్మా త్త్వం రావణో రామ నామ్నా వీర భవిష్యసీ' తి. రాతేర్జ్యంతాత్కర్తరిల్యుట్. రావణక్షుసో ర్నియతలింగత్వా ద్విశేషణవిశేష్యభావేఽపి స్వలింగతా.

అవ. ఇక వీని దౌర్జన్యమునే పదునెనిమిదిశ్లోకములలోఁ జెప్పచున్నాఁడు. —

శ్లో. ప్రభు ర్భూభూషు ర్భువనత్రయస్య య

శ్శిరోతి రాగా ద్దశమం చిక ర్తిషుః,

అతర్కయ ద్విఘ్న మివేష్టసాహసః

ప్రసాద మిచ్ఛాసదృశం పినాకినః.

౪౯

టీ. యః=ఏరావణాసురుఁడు, భువనత్రయస్య=ముల్లోకములకు, ప్రభుః= ఏలిక, బుభూషుః=కొంగోరినవాఁడై, అతిరాగాత్= నిండువేడుకవలన, దశమం= పదియవ, శిరః=తలను, చిక ర్తిషుః=నలుకఁబూనినవాఁడై, ఇష్టసాహసః=ఇష్ట=ఓప్పి దమైన, సాహసః=దుడుకుఁడనముకలవాఁడు గావుననే, ఇచ్ఛాసదృశం=తనకోరిక కనుగుణమైనదైనను, పినాకినః=ఈశ్వరునియొక్క, ప్రసాదం=అనుగ్రహమును, విఘ్నమివ=అంతరాయమునువలెనే, అతర్కయత్=తలఁచెనో.

తా. ఈ రావణుఁడు ముల్లోకములకుఁ దాన ర జుగాఁగోరి యీ శ్వరునిఁగూర్చి తపమునేయుచు నందులో తనతలలు దటిగి హోమముఁ జేయుచుండఁగా నొక్క పదియవతల మిగిలియుండఁగా నీశ్వరుఁడు ప్రత్యక్షమయి కోరినవరము లిచ్చుచున్నను అది తనపూనికి విఘ్న ముగాఁ దలఁచెను. అంతటి మహాసాహసపరుఁడని భావము.

శ. స.—ప్రభవతీతి, ప్రభుః, ప్రభుః ప్రభూ ప్రభవః ప్రభుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. భిమితుమిచ్చుః బుభూషుః, బుభూషుః బుభూషా బుభూషవః బుభూషుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. త్రయః, అవయవాః అస్యత్రయం భువనస్యత్రయం భువనత్రయం తస్య భువనత్రయస్య, భువనత్రయస్య భువనత్రయయోః భువనత్రయాణాం భువన త్రయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. యః, యః యో యేః యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. శిరః, శిరః శిరసీ శిరాని శిరశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. అత్యంతతాపాసౌ రాగశ్చ అతిరాగః అతి రాగః తస్మాత్ అతిరాగాత్, రాగాత్ రాగాభ్యాం రాగేభ్యః అతిరాగశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. దశమం, దశమం దశమే దశమాని దశమశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. కర్తృతు మిచ్చుః చిక ర్తిషుః, చిక ర్తిషుః చిక ర్తిషూ చిక ర్తిషవః చిక ర్తిషుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ, అతర్కయత్, అతర్కయతాం అతర్కయన్ భావార్థక తర్కధాతో శ్చైరాదికాత్

సకర్తకో త్కర్తరి భూతే బుజి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. విఘ్నం, విఘ్నం విఘ్నా
విఘ్నాక్ విఘ్నశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇష్టం, సాహసం యస్యసః ఇష్టసాహసః,
సాహసః సాహసో సాహసాః ఇష్టసాహసశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రసాదం, ప్రసాదా
ప్రసాదాక్ ప్రసాదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇచ్ఛాయాః, సదృశః ఇచ్ఛాసదృశః
తం ఇచ్ఛాసదృశం, ఇచ్ఛాసదృశం ఇచ్ఛాసదృశౌ ఇచ్ఛాసదృశాక్ ఇచ్ఛాసదృశశబ్దః
అ. పు. ద్వి. ఏ. పినాకః, అస్మాన్మీతి పినాకీ, తస్య సినాకినః, పినాకినః పినాకినోః
పినాకినాం పినాకిశబ్దః న. పు. ష. ఏ.

అధాస్యోద్ధత్య మష్టదశశ్లోకై ర్వాచిచప్టే—

ప్రభు రితి. యోరావణః భువనత్రయస్య ప్రభుః స్వామీ, బుభూఘః భవితు
మిచ్ఛః, భవతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః అతిరాగా దత్తుత్యాహత్, న తు ఫలవిశం
బననిర్వేదా దితి భావః. దశమం శిరః, చిక్రిః కర్తితం ఛేత్తు మిచ్ఛః, 'కృతీఛే
దన' ఇతి ధాతో స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, ఇష్టసాహసః, ప్రియసాహసః, అత ఏవే
చ్ఛాసదృశం శ్వేచ్ఛానురూపం, పినాకిన శ్శివస్య ప్రసాదం వరం, విఘ్నమివాతర్క
యత్ ఉత్ప్రేక్షితవాక్ ఇతి పరమసాహసికతోష్ఠికి, ఇత ఆరభ్య శ్లోకషక్మేఽపి
యచ్ఛబ్దస్య స రావణో నామ రక్షో బభూవేతి పూర్వేణాన్వయః, రంగరాజస్తు
'చక్రమస్యాక్రమతాధికంధర మి' త్యుపరిష్టదన్వయ ఇత్యాహ. తదనన్త 'గుణా
నాం చ పరార్థత్వా ది'తి న్యాయాదారుణ్యాదివత్ ప్రత్యేకం ప్రధానాన్వయినాం
మిథస్సంబంధాయోగాదిత్యలం శాఖాచంక్రమణేన, పురాకిల రావణః కామ్యే
కర్తృణి ప్రజాపతిప్రీతినాయ నవ శిరాంసి ఆగ్నా హుత్వా దశమారంభే సంతుష్టాత్
తస్మాత్ప్రేలోక్యాధిపత్యం వప్ర ఇత్తుత్తరకాండోక్తా కథాఽత్రానుసంభేయా.

అవ. ఇతః కైలాసమును దొర్లించినసంగతి జెప్పచున్నాఁడు.—

శ్లో. సముత్క్షిప్తౌ యః పృథివీభృతాం వరం

వరప్రదానస్య చకార శూలినః,

త్రసత్తుషారాద్రిసుతానసంభ్రమ

స్వయంగ్రహాన్లేషసుఖేన నిష్క్రియన్.

౫౦

టీ. యః=ఏరావణుఁడు, పృథివీభృతాం = కొండలలో, వరం = మేటియగు
కైలాసమును, దర్పాత్=క్రొవ్వువలన, సముత్క్షిప్తౌ=పెల్లగించినవాఁడై, శూలినః=
సాంబమూర్తియొక్క, వరప్రదానస్య=వెనుకనుడివిన ఇష్టవరతానమునకు, త్రస . .
సుఖేన=త్రసత్=భయపడిన, తుషారాద్రిసుతా = హిమవంసని కూతురగు పార్వతీ
దేవియొక్క, ససంభ్రమ=కలవరముతోఁగూడిన, స్వయంగ్రహ = తనంతఁ దాఁబట్టు

కొనుటచేతనైన, ఆశ్లేష = కౌగిలింతచేతనైన, సుఖేన = ఆనందముచేత, నిష్క్రియం = ఋణవిముక్తిని, చకార = చేసికొనెనో.

తా. ఈతఁ డొకనాఁడు క్రొవ్వి కైలాసార్వతము దగ్గఱకుఁబోయి తన యిరువదిబాహువులతో నావెండికొండను బెల్లగించి యీశ్వరుఁడు తనకిచ్చిన వరదానమునకు మాటుగా నాయనకు పార్వతీదేవి యొక్క స్వయంగ్రహశ్లేషమును గలిగించెను. వీఁడు కొండదొర్లింపఁగనే పార్వతి భయమంది శివునికంఠమందు బిగ్గ గొఁగిలించెననిభావము. కాముకులకు తాముగాఁ గోరినను దొరకుని ప్రియాపరీరంభము తనంత నది దొరకుట మహాప్రీతిదాయకము గదా.

శ. స. — సముత్ పక్ష, సముత్తి పక్ష సముత్తి పక్షా సముత్తి పక్షః సముత్తి ప చ్చబ్దః. త. పు. ప్ర. ఏ. యః, యః యాయే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పృథివీం పృథివీం, బిభ్రతీతి పృథివీభృతః తేషాం పృథివీభృతాం, భృతః భృతోః భృతాం పృథివీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. వరం, వరం వరా వరాక వరశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. వరస్యప్రదానం వరప్రదానం తస్య వరప్రదానస్య, ప్రదానస్య ప్రదానయోః ప్రదానానాం వరప్రదానశబ్దః అ. న. ష. ఏ. చకార చక్రతుః, చక్రః డుక్పక్షో కరణే ఇత్యస్తాత్ సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. శూలమస్యా స్తీతిశూలీ తస్య శూలినః, శూలినః శూలినోః శూలినాం శూలికశబ్దః న. పు. ష. ఏ. తుషారమయశ్చాసావద్రి శ్చ తుషారాద్రిః తుషారాద్రే సుతా తుషారాద్రిసుతా త్రసన్తిచసా తుషారాద్రిసుతాచ త్రసన్తుషారాద్రిసుతా సంభ్రమేణ సహవర్తతి ఇతి ససంభ్రమః స్వయం గృహ్యత ఇతి స్వయంగ్రహః ససంభ్రమశ్చాసా స్వయంగ్రహశ్చ ససంభ్రమస్వయంగ్రహః త్రస .తాయాః ససం .గ్రహః త్రస ..గ్రహః త్రస. . గ్రహేణ ఆశ్లేషః త్రస . శ్లేషః త్రసత్తు శ్లేషేణ సుఖం త్రసత్తు .సుఖం తేనత్ర సత్తు.. సుఖేన, సుఖేన సుఖా భ్యాంసుఖైః త్రసత్తు సుఖశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. నిష్క్రియం, నిష్క్రియం నిష్క్రియా నిష్క్రియాక నిష్క్రియశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.

అథ కైలాసోత్తే పవృత్తాంతమాహ. —

సముత్తి పన్నితి. యో రావణః, పృథివీభృతాం వరం కైలాసం, సముత్తి పక్ష దర్పా దితి శ్లేషః. శూలినః వరప్రదానస్య పూర్వోక్తస్య త్రసంత్యాః కైలచలనేన విభ్యత్యాః, తుషారాద్రిసుతాయాః పార్వత్యాః ససంభ్రమః యః స్వయంగ్రహః ప్రియప్రార్థనాంబినా కంఠగ్రహణం, 'సుప్ను పే'తి సమాసః తేన యః ఆశ్లేషః అలింగనం, తేన యత్సుఖం తేన, త్రైలోక్యాధిపత్యసుఖా దుత్కృష్టసుఖేనేతిభావః.

నిష్క్రియం ప్రత్యుపకారేణ నిర్గతం చకార. 'నిష్క్రియో బుద్ధిసామ్యే నిర్గతా' చేతి విశ్వః. యద్వా క్రయణం చకార, క్రయవ్యవహారేణ యాజ్ఞావైస్యబోధం మమాజ్ఞేత్యర్థః. అత్ర సుఖవరద్రదానయో ర్వినిమయా త్పరివృత్తి రలంకారః.

శ్లో. పురీ మవస్కంధ లునీహి సందనం

ముషాణ రత్నాని హరామరాజ్ఞనాః,

విగృహ్య చక్రే నముచ్చివా బలీ

య ఇత్థ మస్వాస్థ్య మహర్దివం దివః.

౫౧

శీ. బలీ=పరాక్రమవంతుడైన, యః=ఏరావణుడు, నముచ్చివా=ఇంప్రుని తోడ, విగృహ్య=పగగొని, పురీం=ఇంద్ర పట్టణమును నమరావతిని, అవస్కంధ=మట్ట డిం చెనో, సందనం = సందనోద్యానమును, లునీహి=నటికివైచెనో, రత్నాని=మంచి వస్తువులన్నిటిని, ముషాణ=హరించెనో, అమరాజ్ఞనాః=దేవతాస్త్రీలను, హర=అపహరించెనో, ఇత్థం=ఇట్లే, అహర్దివం=రాత్రింబవళ్ళయందు, దివః=దేవరమునకు, అస్వాస్థ్యం=ఉపద్రవమును, చక్రే=చేసెనో.

తా. వీ. డింద్రునితో లేనితగవు కల్పించుకొని అమరావతిపై దాడివెట్టెను. సందనవనమును బెఱికివేసెను. మందివస్తువునెల్ల గొని పోయెను. అమరాంగనలను జెఱపట్టెను. ఇట్లొకటనెల యెన్నియో చెడుగులుచేసి రాత్రింబవలు స్వర్గమునకు బీడగావించుచునే వచ్చెను.

శ. స.—పురీం, పురీం పుర్యా పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవస్కంధ, అవపూర్వకస్కంధిర్గతిశోషణయోరిత్యస్తా త్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లిట్ స్థానా పన్నేలోటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. ఏకవచన ద్వివచన ౭హవచనేషు తుల్యంరూపం, తథ్యమోర్విషయే తుహి స్వాదేశయో రై వ్వికల్పికత్వాత్ తద స్తంచ భవతి ఏవ ముత్తర త్రాపి లునీహి లూక్ ఛేదన ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లిట్ స్థానాపన్నేలోటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. సందనం, సందనం సందనే సందనాని సందనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ముషాణ, ముషస్తేయే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి లిట్ స్థానాపన్నేలోటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. రత్నాని, రత్నం రత్నై రత్నాని రత్నశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. హర, హృష్ హరణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లిట్ స్థానాపన్నే లోటి పరస్మై పది ప్ర. పు. ఏ. శోభనాని, అజ్ఞాని సన్త్యాసామిత్యంగనాః అమరాణాం అజ్ఞనాః అమరాజ్ఞనాః తాః అమరాంగనాః, అమరాంగనా అమరాంగనే అమరాజ్ఞనాః అమరాంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. విగృహ్య ల్యబంతావ్యయం, చక్రే చక్రాతే చక్రిరే డుక్చక్రేకరణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లిట్ అత్ ప్ర. పు. ఏ. నముచే

ద్విట్ నముచి ద్విట్ తేన నముచిద్విషా, ద్విషా ద్విడాభ్యం ద్విడ్భిః నముచిద్విట్భుః
 ష. పు. తృ. ఏ. బలమస్యాస్తీతి బసీ, బలీ బలినా బలినః బలికాశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ.
 యః, యః యా యే యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఇత్తం అవ్య స్వస్థానభవతీత్యవ్యవ్యః,
 అస్వస్థస్య భావః అస్వాస్థ్యం తత్ అస్వాస్థ్యం, అస్వాస్థ్యం అస్వాస్థ్యే అస్వాస్థ్యాని
 అస్వాస్థ్యశబ్దః అ. న ద్వి ఏ. అహనిచ, దివాచ అహర్దివం అవ్య, దివః, దివః దివోః
 దివాం దివశబ్దః వ. స్త్రీ. ష. ఏ.

పురీమితి. బలీ బలవాక్ యో రావణః నముచిద్విషాశక్తేణ విగృహ్య విరుధ్య,
 పురీ మమరావతీం అవస్కంద అవరురోధ, నందనం తద్వనం, లునీహి చిచ్ఛేద, 'ఈహ
 ల్యఘో'రి తీకాకారః. రత్నాని శ్రేష్ఠవస్త్రాని మణీకా వా 'రత్నం శ్రేష్ఠ మణావ' పీతి
 విశ్వః. ముషాణ ముషాష, 'ముషస్తేయే, 'హల శ్చ న శ్చాన జ్ఞా'వతి శానజాదేశః.
 అమరాంగ నాః దేవస్త్రియః, హర జహర, సర్వత్ర పానఃపున్యేనేత్యర్థః, ఇత్త మనేన
 ప్రకారేణ, అహని చ దివా అహర్దివం, 'అహవ్యహనీత్యర్థః. అచతు రే'త్యాదినా
 సప్తమ్యుక్తే ద్వంద్వసమాసాంతనిపాతః. దివః స్వర్గస్య అస్వాస్థ్య ముపద్రవం, చక్రే
 అత్ర అవస్కందేత్యాదౌ 'క్రియాసమభిహారే లోట్ లోట్ హి స్వా వా చ తద్వ
 మా రి'త్యనువృత్తౌ, 'సముచ్చయేననృతరస్యా'మితి వికల్పేన కాలసామాన్యే లోట్.
 తస్య యథోపగ్రహం సర్వలికాదేశో హిస్వా చ. ప్రకరణాదినా త్వర్ధవిశేషావసా
 నమ్, 'అతోహ రి' తి యథాయోగ్యం హే ద్లక్. పానఃపున్యం భృశార్థోవా
 క్రియాసమభిహారః అవస్కందనాదిక్రియావిశేషాణాం సముచ్చయః ప్రత్యేకం
 క్రియాసమభిహారః. తత్సామాన్యస్య కరోతేః 'సముచ్చయేసామాన్యవచనస్యే'త్యను
 ప్రయోగః చక్రే ఇతి. అత్ర తిజ్జైచిత్ర్యాత్సౌశబ్దాభ్యో గుణః 'సుపాం తిజ్జాం చ
 పుష్పత్పిత్తి సౌశబ్ద' మితి లక్షణాత్. సముచ్చయ శ్చాలంకారః.

శ్లో. సలీలయాతాని న భర్తు రభ్రమో

ర్న చిత్ర ముచ్చైశ్చ శ్శ్వనసః పదక్రమమ్,

అనుద్రుత స్సంయతి యేన కేవలం

బలస్య శత్రుః ప్రశశంస శీఘ్రతామ్.

౫౨

టీ. సంయతి=యుద్ధమందు, యేన=ఏరావణునిచేత, అనుద్రుతః=తఱుమఁబడిన,
 బలస్య-శత్రుః=బలాసురునకు విరోధియగునింద్రుఁడు, అభ్ర మోభర్తుః-అభ్రము యను
 నాఁడెనుఁగు మగఁడైనయెరావతముయొక్క, సలీలయాతాని-సలీల=చమత్కారము
 తోడఁగూడిన, యాతాని=మందగమనములను, నప్రశశంస=మెచ్చకపోయెను. ఉచ్చై
 శ్శ్వనివసః=ఉచ్చైశ్శ్వనివమను తనగుఱ్ఱముయొక్క, చిత్రం=అద్భుతమైన, పదక్రమం=

నడకసాంపును, నప్రశంసం=కొనియాడకపోయెను. కింతు=ఇక నేమన, శీఘ్రతాం
కేవలం=తొందరనే, ప్రశంసం=శ్లాఘించెను.

తా. యుద్ధమం దీతని కోహటించి పాటుచున్న యింద్రుడు
వెనుతగిలి వీనిచే దలుగుబడినవాడై తనయేచుగయొక్క తన్నని
నడకను మెచ్చుడు. తనగుట్టమం గతివిలాసముచు శ్లాఘించుడు. త్వరగా
బరుగుదీసినచో గృతార్థుడగుదా యని తలచెడివాడు.

శ. స.—సీలయాసహవర్తంత ఇతి సలీలాని, సలీలాని చ తాని యాతాని చ
సలీలయాతాని తాని సలీలయాతాని, యాతం యాతే యాతాని సలీలయాతశబ్దః అ. న.
ద్వి. ఏ. న. అవ్య. భర్తః, భర్తః భర్త్రోః భర్తృణాం భర్తృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ.
అభ్రమోః, అభ్రమోః అభ్రమ్యోః అభ్రమాణాం అభ్రమశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ష. ఏ.
న. అవ్య. చిత్రం, చిత్రం చిత్రే చిత్రా చిత్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః
శ్రవసీయస్యసః ఉచ్చైశ్శ్రీవాః తస్య ఉచ్చైశ్శ్రీవసః, ఉచ్చైశ్శ్రీవసః ఉచ్చైశ్శ్రీ
వసోః ఉచ్చైశ్శ్రీవసాం ఉచ్చైశ్శ్రీవశబ్దః స. పు. ష. ఏ. పదానాంక్రమః, పద
క్రమః తం పదక్రమం, పదక్రమం పదక్రమా పదక్రమాక్రమశబ్దః అ. పు.
ద్వి. ఏ. అనుసృత్యగ్రుతః అనుగ్రుతః, అనుగ్రుతః అనుగ్రుతౌ అనుగ్రుతాః అనుగ్రుత
శబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సంయతి, సంయతి సంయతోః సంయత్సు సంయచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ
స. ఏ. యేన, యేన యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః ద. పు. త్వు. ఏ. కేవలం అవ్య.
బలస్య, బలస్య బలయోః బలానాం బలశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. శత్రుః, శత్రుః శత్రూ
శత్రవః శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ, ప్రశంస, ప్రశంసతుః ప్రశంసుః
ప్రహర్షకసంసుస్తుతా విత్యస్మాత్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లిటిపరస్మై ప్ర. ఏ. శీఘ్ర
స్యభావః, శీఘ్రతా తాం శీఘ్రతాం, శీఘ్రతే శీఘ్రతాః శీఘ్రతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

సలీలేతి. సంయతి యుద్ధే. 'సముదాయః స్త్రియాం సంయత్యమిత్యాజిసమి
ద్యుధ' ఇత్యమరః. యేన రావణేన, అనుగ్రుతః అనుధావితః, బలస్య శత్రుః, ఇంద్రః
అభ్రమోర్భర్తః విరావణస్య, సలీలయా తాని గంభీరగమనాని నప్రశంసం నశ్లాఘ
యామాస, తద్ధా ఉచ్చైశ్శ్రీవసః స్వాశ్వస్య, చిత్రం నానావిధం పదక్రమం పాద
విక్షేపం అర్థపులాయితాదిగతివికేషమిత్యర్థః. నప్రశంసం. కింతు శీఘ్రగతిమేవ ప్రశ
శంస, అన్యథా శీఘ్రం మామాస్కంద్య గృహీష్యతీతి భయా దితి భావః.

శ్లో. అశక్నువక్ సోధుమధీరలోచన

స్వహస్తరక్తే రివ యస్యోదన్యనమ్,
ప్రవిశ్య హేమాద్రిగుహః గృహంతరం
నినాయ బిభృద్దీపసాని కౌశికః.

టీ. అధీరలోచనః-అధీర=భయముచే గడులునట్టి, లోచనః=కన్నులుగల, కాశికః= ఇంద్రుడు (గుడ్లగూబ), సహస్రరక్షేరివ=సూర్యునియొక్కవలె, యస్య= ఏరావణుని యొక్క, దర్శనం=ఎదురుపాటును, సోఘం=పైచుటకొఱకు, అశక్నువక్=చాలని వాడై, హేమాద్రిగుహాగృహస్తరం-హేమాద్రి = మేరుపర్వతముయొక్క, గుహా= కదర మనునట్టి, గృహ=ఇంటియొక్క, అంతరం = గర్భమును, ప్రవిశ్య=దూఱి, విభ్య త్=భయపడుచున్నవాడై, దివసాని=దినములను, ని నాయ=పుచ్చెను.

తా. అప్రతీప ప్రతాపాలిభీషణుడైన యీతని జూడ నోడి యింద్రుడు సూర్యుని జూడఁజాలని గుడ్లగూబవలె కనులుమూఁతబడఁగా పాఠిపోయి మేరుపర్వత కందరములొ దాగుకొని అక్కడను భయ పడుచునే కాలము బుచ్చెను.

శ. స.—నశకోత్తీత్యశక్నువక్, అశక్నువక్ అశక్నువంతో అశక్నువంతః అశక్నువచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. సోఘం తుమున్నంతమవ్యయం, అధీరాణి లోచనాని యస్యః అధీరలోచనః, లోచనః లోచనా లోచనాః అధీరలోచనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సహస్రం రక్షయో యస్యః సహస్రరక్షః తస్య సహస్రరక్షే, రక్షే రక్ష్యోః రక్షీనాం సహస్రరక్షశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ఇవ అవ్య. యస్య యయో యేషాం యచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. దర్శనం. దర్శనం దర్శనే దర్శనాని దర్శనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రవిశ్య. ల్యబంతావ్యయం హేముః అద్రిః, హేమాద్రిః హేమాద్రేః గుహాహేమాద్రిగుహాహేమాద్రిగుహైవగృహః హేమాద్రిగుహాగృహః హేమాద్రి గుహాగృహాం అస్తరం హేమా . స్తరం తత్ హేమా . స్తరం, అస్తరం అస్తరే 'స్తరాణి హేమా . స్తరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ని నాయ నిన్యతుః నిన్యః ణీఞ్ ప్రాపణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ. విభ్యత్, విభ్యత్ విభ్యతో విభ్యతః విభ్యచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. దివసాని దివసం దివసే దివసాని దివస శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. కాశికః, కాశికః కాశికా కాశికాః కాశికశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అశక్నువన్నితి. అధీరలోచనః అస్థిరదృష్టిః, కాశికో మహేంద్రః, అలూకశ్చ, 'మహేంద్రగుగ్ధలూలూకవ్యాశగ్రాహిణు కాశిక' ఇత్యమరః. సహస్రరక్షేః సూర్య సేవ, యస్య రావణస్య, కర్తణః దర్శనం సోఘం అశక్నువక్, హేమాద్రే రైరోః గుహైవ గృహం, తస్మాంతరం, ప్రవిశ్య, విభ్యత్, తత్రాపి వేపమానఏవ. విభ్యతేః శతం 'నాభ్యస్తాచ్ఛటు' రితి సుమిభావః. దివసాని దినాని, ని నాయ 'వాత్సే' బే గివసమా సరా వి త్యమరః, కాశిక ఇత్యత్రాభిధాయాః ప్రస్తుతైః గోచరత్వే నోభయశ్లేషేఽపి

విశేష్యశ్చేషాసంభవా దులూకవిషయ శృబ్దశక్తిమూలో ధ్వనిః, సహస్రరక్షేరివేత్సయ పమాననిరూపకతా ద్వాచ్యసిద్ధ్యంగమ్.

శ్లో. బృహచ్చిలానిష్ఠురకణ్ఠఘట్టనా

ద్వికీర్ణలోలాగ్ని కణం సురద్విషః,

జగత్ప్రభో రక్తసహిష్ఠ వైష్ణవం

న చక్రమస్యాకమతాధికృతమే.

౫౪

టీ. బృహ.. ఘట్టనాత్-బృహత్ = గొప్ప, శిలా = రాతివలె, నిష్ఠుర = కఠినమైన, కంఠ = గొంతుయొక్క, ఘట్టనాత్ = రాపిడివలన, వికీర్ణ = వికీర్ణ = చెదరిన, లోల = రేగిన, అగ్ని = నిప్పుయొక్క, కణం = మిణుగురులు గలది గనుకనే, అప్రసహిష్ఠు = మొక్కవోని, వైష్ణవం = విష్ణునిసంబంధమైన, చక్రం = సుదర్శనమును, జగత్ప్రభో = సర్వలోకేశ్వరుడగు, అస్య = ఈ, సురద్విషః = దవవిరోధి యగురావణునియొక్క, అధికంధరం = మెడయందు, నాక్రమత = పట్టకపోయెను.

తా. ఎన్నఁగును ఎక్కడను కుంతితముకాని విష్ణుదేవుని సుదృఢ నముగూడ వీనిమెడయందుఁ బ్రయోగించఁగా నాదెబ్బకు కంఠమందు రాతిమీఁదఁగొట్టినట్లు నిప్పులు రేగినవేగాని వానికంత మేమియు నొవ్వ దయ్యెను.

శ. స.—బృహతీ చ సా శిలా చ బృహచ్చిలా బృహచ్చితే నిష్ఠురః బృహచ్చిలానిష్ఠురః బృహచ్చిలానిష్ఠురశ్చ సౌకంఠశ్చ బృహ . కంఠః బృ . కంఠే ఘట్టనం బృహ ఘట్టనం తస్మాత్ బృహ ఘట్టనాత్, ఘట్టనాత్ ఘట్టనాభ్యాం ఘట్టనేభ్యః బృహ ఘట్టనశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అగ్నేః కణాః అగ్నికణాః లోలాశ్చలే అగ్నికణాశ్చ లోలాగ్నికణాః వికీర్ణాః ల లాగ్నికణాః యస్యతత్ వికీర్ణలోలాగ్నికణం, కణం కణే కణాని వికీర్ణ కణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. జగతాం ప్రభుః, జగత్ప్రభుః తస్య జగత్ప్రభోః, ప్రభోః ప్రభౌః ప్రభూణాం జగత్ప్రభుః బ్దః ఉ. ఘ. ఘ. ఏ. గ్నేష్టీతి ద్విల్ సురాణాం ద్విల్ సురద్విల్ తస్య సురద్విషః, సురద్విషః సురద్విషాః సురద్విషం సురద్విట్టబ్దః త. ఘ. ఘ. ఏ. నక్రమత ఇతి అప్రసహిష్ఠ, అప్రసహిష్ఠ అప్రసహిష్ఠానీ అప్రసహిష్ఠాని అప్రసహిష్ఠశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. విష్ణురిదం వైష్ణవం, వైష్ణవం వైష్ణవే వైష్ణవాని వైష్ణవశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. న. అన్య. చక్రం, చక్రం చక్రే చక్రాణి చక్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అన్య, అన్య అనయోః ఏనయోః ఏనం ఇదంశబ్దః మ. ఘ. న. ఏ. ఆక్రమత ఆక్రమేతాం ఆక్రమత్ ఆక్షపూర్వ

క్రముపాద విక్షేపే ఇత్యస్తాదకర్త కాత్ కర్తరి అనద్యతనభూతేలజితత్వనే ప్ర. పు. ఏ. కంధరాయాం అధికంధరం అవ్యయాభావావ్యయం.

బృహదితి. బృహతీ శిలేవ నిష్ఠురే కంఠే, ఘట్టనా దభిఘాతాత్, విక్షేప్తాః విక్షిప్తాః లోలాశ్చ అగ్నికణాః స్ఫులింగా యస్య తత్, అతఏవాప్రసహిష్ణు అనభి భావుకం, ప్రసహన మభిభవ ఇతి వృత్తికారః. 'అలంకృ జీ' త్యాదినా ఇష్టచ్. వైష్ణవం చక్రం సుదర్శనం, జగత్ప్రభోః సకలలోకస్వామినః, అస్య సురద్విషః రావణస్య, కంధరాయాం అధికంధరం అధిగ్రీవం, విభక్త్యర్థేదవ్యయాభావః. 'అవ్యయా భావ శ్చేతి నపుంసకత్వాత్ 'హ్రస్వో నపుంసకేప్రాతిపదిక శ్చేతి హ్రస్వత్వం 'కంఠో గళోఽథగ్రీవాయాం శిరోధిః కంధరే త్య పీ' త్యమరః. నాక్రమత అప్రతిహతం నక్రమతేన ప్రవర్తతేస్త, కింతు ప్రతిహత మే వేత్త్యర్థః 'వృత్తి సర్గతాయ సేషుక్రమ' ఇతి వృత్తావాత్త సేషం. వృత్తి రప్రతిబంధః.

శ్లో. విభిన్నశబ్దః కలుషీభవ న్మహుర్నదేన దన్తీవ మనుష్యధర్మణః, నిరస్తగామ్భీర్య మపాస్తపుష్పకం ప్రకమ్పయామాస న మానసం సరః.

టీ. సః = ఆరావణుడు, మదేన=పాగరుచేతను, మదజలముచేతను, దన్తీవ= ఏనుగువలె, విభిన్నశబ్దః-విభిన్న=పగులఁగొట్టఁబడిన, శంఖః=శంఖనిధి (శంఖము) గలవాఁడై, కలుషీభవత్ = కలఁతనొందినదియు, నిరస్తగాంభీర్యం-నిరస్త=పోయిన, గాంభీర్యం=నెమ్మది (అగాధత్వము) గలదియు, అపాస్తపుష్పకం-అపాస్త=త్రోయఁ బడిన, పుష్పకం = పుష్పకవిమానము (పూవులు) గలదియునగు, మనుష్యధర్మణః= కుబేరునియొక్క, మానసం=చిత్తమును, ముహూః = మాటిమాటికిని, మానసం సరః= మానసమును కొలనును, నప్రకంపయామాసేతి=కలఁతపెట్టలేదనిలేదు.

తా. ఈ రావణుడు మదముచే కన్నుఁగానక యేనుగువలె కుబేరుని పట్టణముమీఁదఁ బడి శంఖనిధిని బ్రద్దలుచేసి, మానససరోవరమున గలియుఁబెట్టి పూడ్చి పుష్పములఁ ద్రొచివైచి పాడుజేసెను.

శ. ౪.—విభిన్నః, శంఖః యేనసః విభిన్నశంఖః, శంఖః శంఖౌ శంఖాః విభిన్నశంఖశ్చ ల. పు. ప్ర. ఏ. అకలుషం కలుషం భవత్ కలుషీభవత్ తత్ కలుషీభవత్, భవత్ భవతి భవన్తి కలుషీభవచ్ఛబ్దః త. న. ద్వి. ఏ. ముహూః అవ్య. మదేన, మదేన మదాభ్యాం మదైః మదశబ్దః అ. పు. త్య. ఏ. దన్తావస్యస్త ఇతిదన్తీ దన్తీ దన్తినౌ దన్తినః దన్తికశబ్దః ౪. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ. అవ్య. మనుష్యస్య ధర్మ ఇవ ధర్మోయస్యసః, మనుష్యధర్మ తస్య మనుష్యధర్మణః, ధర్మణః ధర్మణోః ధర్మణాం మనుష్యధర్మకశబ్దః న. పు. ష. ఏ. గమ్భీర్యస్యభావః గామ్భీర్యం నిరస్తం గామ్భీ

ర్యం యస్య తత్ నిరస్తగామీభర్యం తత్ నిరస్తగామీభర్యం, గామీభర్యం గామీభర్యే గామీభర్యాణి నిరస్తగామీభర్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అపాస్తం పుష్పకం పుష్పాణి చయస్తాత్తి దపాస్త పుష్పకం తదపాస్తపుష్పకం, పుష్పకం పుష్పకే పుష్పకాణి అపాస్తపుష్పకశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రకమ్పయామాస ప్రకమ్పయామాసతుః ప్రకమ్పయామాసుః ప్రపూర్వకకపికిచ్చిచ్చలనే ఇత్యస్తాత్ నిజస్తా నుప్రయుక్తా దసధాతోః సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. న. అవ్య. మానసం, మానసం మానసే మానసాని మానసశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. న. అవ్య. సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.

విభిన్నేతి. స రావణః. మదేన దర్పణ దానేనచ, 'మదే దర్పణదానయో' రితి విశ్వః. దంతీ గజ ఇవ విభిన్నే విఘట్టితః, శంఖః నిధిభేదః, కంబుశ్చ యేనః 'శంఖోనిధ్యంతిరేకంబులలాటాస్థినఖేషు చె' తి విశ్వః. అకలుషం కలుషంక్షుబ్ధ మావిలంచ భవ త్కలుషీభవత్, నిరస్తగాంభీర్య మవికారిత్వం అగాధత్వంచ యస్య తత్, అపాస్తాని నిరస్తాని పుష్పాణి విమానం చ యస్తాత్తర్, పుష్పపక్షే వై భాషికః కవ్. మనుష్యశ్శ్రవ ధర్మః శ్రుత్రులత్వాది ర్యశ్శ్రేణి స్వామి. తస్య మనుష్యధర్మణః ధనదస్య 'ధర్తాదనిచ్చేవలా ది' త్యనిచ మానసంచిత్రం, తదీయం యశ్చ 'మానసం సరసి స్వాంత' ఇతి విశ్వః. ముహూః స ప్రకంపయామాసేతి స నక్షోభయామాసేతిన, కింతు ప్రకంపయామాసే త్యర్థః. కుజేరస్య మహామహిమతయా సంభావితాప్రకం ప్యత్వనివారణాయ నశ్నోద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే నశ్నోద్వయం' ఇతి వామనుః అత్ర దంతిరావయోః ప్రకృతాప్రకృతయోః స్లేషః.

శ్లో. రణేషు త్యు ప్రహితాః సప్రచేతసా

సరోషహుంకారగరాజ్ఞుభీకృతాః,

ప్రహర్తు రేవోరగరాజప్రజ్ఞవో

జవేన క్షణం సభయాః ప్రవేదిరే.

౧౬

టీ. రణేషు = యుద్ధములందు, సప్రచేతసా = వరుణునిచేత, ప్రహితాః = ప్రయోగించబడిన, ఉరగరాజప్రజ్ఞః = పాశములవలచిపాములు, తస్య = ఆరావణుని యొక్క, సరోష కృతాః-సరోష=క్రోధముతోడి, హుంకార. హు మ్ముధ్వనిచేత, పరాజ్ఞుభీకృతాః=వెనుకకుఁ దోలబడినవి గనుకనే, సభయాః=భీతితోఁగూడినవై, జవేన=తొందరచేత, ప్రహర్తురేవ=తమ్ముబంపిన వరుణునియొక్కయే, కంగం=మెడను, ప్రవేదిరే=చుట్టికొనినవి.

తా. ఈ రావణునితోడ యుద్ధము సంభవించినప్పుడు వరుణుఁ డితనిమీఁద నాగాస్త్రములను బ్రయోగించఁగా వీఁడొక్కసారి నిక్కిచూచి

మొగము చిల్లించుకొని 'హం' అనినంతనే యవి జడిసి వెనుకకుఁ దిగి తమ్ము బ్రయోగించిన వరుణుని మెడకే చుట్టుకొనుచుండెడివి.

శ. స.—రణేషు, రణే రణయోః రణేషు రణశబ్దః అ. పు. స. బ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద పు ష. ఏ. ప్రహితాః, ప్రహితః ప్రహితౌ ప్రహితాః ప్రహితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ప్రచేతసా, ప్రచేతసా ప్రచేతోభ్యాం ప్రచేతోభిః ప్రచేతశబ్దః స. పు. త్వ. ఏ. రోషే సహవర్తత ఇతి సరోషః సరోషశ్చ సామంకారశ్చ సరోషహంకారః పరాశ్చ ముఖాని యేషాం తే పరాశ్చుఖాః అపరాశ్చుఖాః పరాశ్చుఖాః సంపద్యమానాః కృతాః పరాశ్చుభీకృతాః సరోషహంకారేణ పరాశ్చుభీకృతాః సరోష కృతాః, కృతః కృతౌ కృతాః సరోష కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రహర్తూః, ప్రహర్తూః ప్రహర్త్రోః ప్రహర్తృణాం ప్రహర్తృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. ఏవ అవ్య. ఉరగాణాం రాజానః ఉరగరాజాః ఉరగరాజా రజ్జవః ఇవ ఉరగరాజరజ్జవః రజ్జః రజ్జా రజ్జవః ఉరగరాజరజ్జాశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. జవేన, జవేన జవాభ్యాం జవైః జవశబ్దః అ. పు. త్వ. ఏ. కంఠం, కంఠం కంఠా కంఠా కంఠశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. భయేన సహవర్తంత ఇతి సభయాః, సభయాః సభయాః సభయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ప్రపేదే ప్రపేదాతే ప్రపేదిరే, ప్రపూర్వక పదగతా విత్యస్తాత్సకర్త కాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లిటి ఆత్మనే ప్ర. పు. బ.

రణేష్వితి. కించ రణేషు యుద్ధేషు, ప్రచేతసా వరుణేన, ప్రహితాః ప్రయుక్తాః ఉరగరాజాః మహాసర్పాః, తే రజ్జవ ఇవోరగరాజరజ్జవః, నాగపాశా ఇత్యర్థః. తస్య రావణస్య సరోషహంకారేణ, పరాశ్చుభీకృతాః వ్యావర్తితాః, అతఏవ సభయా స్సంతః, జవేన వేగేన, ప్రహర్తూః, ప్రయోక్తాః, తస్య ప్రచేతసఏవ కంఠం ప్రపేదిరే, అత్ర పరహింసార్థం ప్రయుక్తస్యాయుధస్య, వై పరీత్యేన స్వకంఠగ్రహణాత్. అన ణోత్పత్తిరూపవిషమాలంకారః 'విరుద్ధకార్యకృత్పత్తిర్యత్రాసర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా సా స్యా ద్విషమాలంకృతిస్త్రిధే' తి లక్షణాత్.

శ్లో. పరేతభర్తృప్రహింసామునా ధను

ద్విధాతు ముత్థాతవిషాణమణ్డలః,
హృత్తేఽపి భారే మహత స్త్రపాభరా

దువాహ దుగిభేన సదా నతం శిరః.

౫౭

టీ. అమునా = ఈరావణునిచేత, ధనుః = కొమ్మువిల్లును, విధాతుం = చేసి కొనుటకొఱకై, ఉత్థాతవిషాణమణ్డలః - ఉత్థాత = ఊడఁబెట్టుకఁబడిన, విషాణ = కొమ్ములయొక్క, మండలః = వలయముగల, పరేతభర్తృః = యమధర్మరాజుయొక్క,

మహిషః = ఎక్కుడుదున్న, భారే = కొమ్మలబరువు, హృతేఽపి = పోగొట్టబడిన
 చైనను, మహతః = గొప్ప, త్రపాభరాత్ = లజ్జపెంపున, నతం = వంచబడిన,
 శిరః = తలముట్టెను, దుఃఖేన = కష్టముతో, ఉవాహ = మోసెను, భరించెను.

తా. ఈరావణుడు కొమ్మలతో విల్లు చేయించుకోవలెననితలచి,
 యమధర్మ రాజు వాహనమహిషము కొమ్మలను రెంటిని మొదలంట నూడఁ
 బెటుకుకొని పోయెను. అది మొద లాడున్న పోతుకొమ్మలు పోయి తల
 బరువుతీసినను, సిగ్గుపెంపున నేటికిని దల వంచుకొనియే తిరుగుచుండును.

శ. స.—విభక్తిభర్తా, పరేతానాం భర్తా పరేతభర్తా తస్యపరేతభర్తః,
 భర్తః భగ్రో భర్తృణాం పరేతభర్తృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. మహిషః, మహిషః
 మహిషే మహిషాః మహిషశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అమునా, అమునా అమూభ్యాం
 అమూభిః అదశ్శబ్దః స. పు. తృ. ఏ. ధనుః, ధనుః ధనుషీ ధనూషి ధనుశ్శబ్దః
 స. న. ద్వి. ఏ. విధాతుం తుమున్నంతావ్యయం. విషాణ్యో మణ్డలం విషాణమణ్డలం
 ఉత్థాతం విషాణమణ్డలం యస్యసః ఉత్థాతవిషాణమణ్డలః, మణ్డలః మణ్డలౌ మండలః
 ఉత్థాతవిషాణమండలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. హృతే, హృతే హృతయోః హృతేషు
 హృతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. భారే, భారే భారయోః భారేషు భారశబ్దః
 అ. పు. స. ఏ. మహతః, మహతః మహద్భ్యాం మహద్భ్యః మహచ్ఛబ్దః త. పు.
 పం. ఏ. త్రపాయాః భరః త్రపాభరః తస్మాత్ త్రపాభరాత్, భరాత్ భరాభ్యాం
 భరేభ్యః త్రపాభరశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఉవాహ ఉహతుః, ఉహుః వహప్రాపణే
 ఇత్యస్తాత్ సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. దుఃఖేన, దుఃఖేన
 దుఃఖాభ్యాం దుఃఖైః దుఃఖశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. సదా అవ్య. నతం, నతం నతే
 నతాని నతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. శిరః, శిరః శిరసీ శిరాంసి శిరశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

పరేతేతి. అమునా రావణేన ధను శ్చార్ణం. విధాతుం నిర్దాతుం, ఉత్థాత ము
 త్పాటితం, విషాణ్యో శృంగయో ర్మండలం వలయం యస్య సః, పరేతభర్తః ప్రేత
 రాజస్య మహిషః వాహనభూత ఇతి భావః. భారే విషాణ్యోపే భృణోఽఘ్నో. హృతేఽపి,
 మహతః త్రపైవ భరః తస్మాత్, తతోఽపి దుర్భరా దితి భావః. భృధాతోః క్రయా
 దికాత్. 'ఋదో ర్విత్వత్. సదా నతం శిరః, దుఃఖేన కష్టేన, ఉవాహ వహత్సి,
 అసంయోగా జ్ఞిటః కిత్వాత్. 'వచి స్వపీ'త్యాదినా సంప్రసారణం. హృతేఽపి భా
 రేనతపితి విరోధః. తదనుప్రాణితా చేయ మవనతిహేతుత్వసాధర్మ్యాత్ త్రపాభర
 తోస్తేప్రిక్షా.

శ్లో. స్పృశక సశబ్దం సమయే శుచానపి

స్థితః కరాగ్రై రసమగ్రపాతిభిః,

అఘర్తఘర్తదకబిద్ధమాక్షికై

రలంచకారాస్య వధూ రహస్కరః.

౧౪

టీ. అహస్కరః = నూర్యుడు, శుచాసమయే = గ్రీష్మకాలముందును, నిర్తలాచారచందును, స్థితోఽపి = ఉన్నవాడైనను, అసమగ్రపాతిభిః = పూర్తిగా ప్రసరించని (సంకోచపడుచున్న), కరాగ్రైః = చేతికొనలచేత, సశంకం = వెఱపుతోఁగూడునట్లుగా, అఘర్త మాక్షికైః - అఘర్త = చల్లనైన, ఘర్తదక = చెమటయొక్క, బిందు = బొట్టలను, మాక్షికైః = మత్స్యములచేత, అస్య = ఈ రావణాసురునియొక్క, వధూః = జవ్వనులను, అలంచకార = కై నేసెను.

తా. యోగ్యుడైనను పరపురుషుడుగాన అవిశ్వాసభయము చేత భయపడుచు నలంకరించు ప్రసాధకునియ ట్లీ రావణాంతఃపురములో నూర్యుడు గ్రీష్మకాలమునఁ గూడ చుట్టుకుగా వెలుంగని తనకిరణములతో నైత్యస్త్రీలకు చల్లనిస్వేదమును గలిగించుచుండెను.

శ. స. — స్పృశతీతిస్పృశక, స్పృశక స్పృశతై స్పృశంతః స్పృశచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. శంకయాసహయస్థిక కర్తణి తద్యధాభవతి తథాసశంకం క్రియా విశేషా మవ్యయం. సమయే, సమయే సమయయోః సమయేషు సమయశబ్దః అ. పు. స. ఏ. శుచా, శుచా శుచ్యోః శుచిషు శుచిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. స్థితః, స్థితః స్థితౌ స్థితాః స్థితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కరాణా మగ్రాణి కరాగ్రాణి తైః కరాగ్రైః, కరాగ్రైః కరాగ్రభ్యాం కరాగ్రైః కరాగ్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అస మగ్రం పతన్తి త్యసమగ్రపాతీని తైః అసమగ్రపాతిభిః, పాతీనా పాతిభ్యాం పాతిభిః అసమగ్రపాతికా శబ్దః న. పు. తృ. బ. ఘర్తా నభవన్తిత్యఘర్తాః, ఘర్తస్యఉదకం ఘర్తదకం ఘర్తదకస్యబిందవః ఘర్తదకబిందవః అఘర్తాశ్చ తే ఘర్తదక బిందవశ్చ అఘర్త . బిందవః అఘర్త . బిందవఏవ మాక్షికాని అఘర్త . మాక్షికాని తైః అఘర్త మాక్షికైః, మాక్షికేన మాక్షికాభ్యాం మాక్షికైః అఘర్త . మాక్షికశబ్దః అ. న. తృ. బ. అలంచకార అలంచక్రతుః అలంచక్రః అలంపూర్వక డుకృష్ణోకరణే ఇత్యస్తాత్ సకర్తకాత్ కర్తరి ధూతేలిటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. వధూః, వధూః వధౌ వధూః వధూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అహః కరోతీ త్యహస్కరః అహస్కరః, అహస్కరా అహస్కరాః అహస్కరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

స్పృశన్నితి. అహః కరో తీ త్యహస్కరః, 'దివావిభే'త్యాదినా టప్రత్యయః. కస్మాదిత్వాత్సత్వం, శుచౌ సమయే గ్రీష్మకాలే, అనుపహతాచారేచ స్థితోఽపి. 'శుచి శృద్ధేఽనుపహతే శృంగారాషాఢయోరపి, గ్రీష్మే హుతవహేఽపి స్వాదితి విశ్వః. 'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యుచరః. అసమగ్రపాలిభిః, సంకుచద్వప్తీభిరిత్యర్థః. కరాణాం అంశూనాం హస్తానాంచ, అప్త్రైః 'బలిహస్తాం శవఃకరా' ఇత్యుచరః. సశంకం సభయం, స్పృశక్ అవిశ్వాసభయాదితి భావః. అఘర్షాః అనుష్ఠాః, ఘర్షోదకబిందవః, 'మంథౌద నే'త్యాదినా వికల్పాదుదకశబ్దస్థాదాదేశాభావః. తైరేవ ఊక్తికైః అస్య రావణస్య, వహూః స్త్రీః, అలంచకార, గ్రీష్మేఽపి తద్భయా న్నాసహ్యంతపతిత్యర్థః. అత్ర ప్రస్తుతనూర్యవిశేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతప్రసాదకప్రతీతేః సమాసోక్తి రలంకారః.

శ్లో. కళాసమగ్రేణ గృహం నముఞ్చతా
మనస్వినీ రుత్కయితుం పటియసా,

విలాసిన స్తస్య వితన్వతా రతిం

న నర్తసాచివ్య మకారి నేచ్ఛనా.

౨౯

టీ. కళాసమగ్రేణ=కళా=కిరణములచేతను (శిల్పాదివిద్యలచేతను), సమగ్రేణ=కొఱతవడనివాడును, గృహం=ఇంటిని, అముఞ్చతా=విడువనివాడును, మనస్వినీ=మానవతు లగు స్త్రీలను, ఉత్కయితుం=మరులుకొలుపుటకు, పటియసా=చతురుడగు వాడును, రతిః=రాగమును, వితన్వతా=పెంపొందజేయుచున్న, ఇందునా=చంద్రుని చేత, తస్య=ఆ, విలాసినః=సాగసుకౌండగురావణునకు, నర్తసాచివ్యం=వేడుక చెలికాని తనము, నాకారీతి=చేయబడలేదని లేదు.

తా. చంద్రుడన్ని కళలతోఁగూడుకొని ఎప్పుడును వానియింటనే యుండి, మానవతులను దనదు చంద్రికా చాతుర్యముచేఁదేర్చుచు సాగసుకౌండగు నారావణునకు నర్తసాచివుండుగా చుండెను.

శ. స. — కళాభిః సమగ్రః కళాసమగ్రః తేన కళాసమగ్రేణ, సమగ్రేణ సమగ్రాభ్యాం సమగ్రైః కళాసమగ్రశబ్దః అ. పు. త్ప. ఏ. గృహః గృహం గృహైః గృహేభ్యః, గృహేభ్యః గృహేణాం గృహేషు. గృహశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. నిత్యబ. నముఞ్చతీత్యమఞ్చన్ తేన అముఞ్చతా, అమీఞ్చతా అముఞ్చదాభ్యాం అముఞ్చద్భిః అముఞ్చచ్చబ్దః. త. పు. త్ప. ఏ. మనస్వినీః, మనస్వినీం మనస్విన్యౌ మనస్వినీః మనస్వినీ శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్కయితుం తుమున్నంతమవ్యయం అత్యంతపటుః పటియాకా

తేవ పటీయసా, పటీయసా పటీయోభ్యాం పటీయోభిః పటీయశ్చబ్దః స. పు. తృ. ఏ. విలాసోఽస్యాస్తీతి విలాసీ తస్య విలాసినః, విలాసినః విలాసినోః విలాసినాం విలాసికా శబ్దః ద. పు. మ. ఏ. వితన్వతా, వితన్వతా వితన్వద్యాభ్యాం వితన్వద్భిః వితన్వచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. రతిం, రతిం రతీ రతీః రతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. న. అవ్య. నర్తణి సచివః నర్త సచివః నర్త సచివస్య భావః నర్త సాచివ్యం, సాచివ్యం సాచివ్యే సాచివ్యాని నర్త సాచివ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అకారి అకారిషాతాం అకారిషత డుకృత్ కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తృకాత్ కర్తృణి భూతేలుజి అత్తనే ప్ర. పు. ఏ. న. అవ్య. ఇన్దనా, ఇన్దనా ఇన్దభ్యాం ఇన్దభిః ఇందుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ.

కళేతి. కళాభిః షాడశాంతైః శిల్పవిద్యాదిభిశ్చ, సమగ్రేణ సంపూర్ణేన 'కాలే శిల్పే విత్తవృద్ధౌ చంద్రాంశే కలనే కళేతి వైజయంతీ. గృహాన్ అమంచతా సదా తద్దృశేషేషవ వసతా, అన్యథా దండాత్, సేవాధర్మత్వా చేతి భావః, మన స్వినిః మానినిః ఉత్కాః ఉత్సకాః, కర్తృ ముత్కయితుం, 'ఉత్కఉన్ననా' ఇతి నిపాతితా దుత్కశబ్దా 'త్తత్కరో తీ'తి ణ్యంతా త్తమున్నతిత్యయః. పటీయసామాన భేదచతురేణేత్యర్థః కుతః, రతిం, వితన్వతా, చంద్రికాభిః చతురోక్తిభిశ్చ రాగం సంవర్ధయతా, ఇందునా చంద్రేణ, విలాసినో విలసనశీలస్య, 'వౌ కష లస కర్ధ స్రష్టు'ఇతి ఘినుణ్యుత్తయః తస్య రామాస్య నర్త సాచివ్యం క్రీడాసంధికారిత్వం, చేట కత్వంచ, 'క్రీడా లీలా చ నర్త చేత్యమరః. నాకారీతి న కిం త్వకార్యేవేత్యర్థః. అసా చిత్వ ప్రాప్తసాచివ్యనిషేధనివారణార్థం నశ్చో ద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనేద్యౌ నశ్చో ప్రతిషేధా'వీతి వామనః. అత్ర ఇందోః ప్రకృత స్యాప్రకృతేన నర్త సచివేన న శ్లేషః.

శ్లో. విలాసినీవిభ్రమద స్తపత్రికా

విధిత్సయా నూన మనేన మానినా,

న జాతు వైనాయక మేక ముద్ధృతం

విషాణ మద్యాపి పుగుః ప్రరోహతి.

౬౦

టీ. మానినా = అహంకారముగల, అనేన = ఈరావణునిచేత, విలాసి.

ధిత్సయా-విలాసిని=వలపుకత్తెలయొక్క, విభ్రమ=విలాసముకొనకైన, దంతపత్రికా (దంతపుకమ్మలయొక్క,) విధిత్సయా=చేయుకొరికతోడ, నూనం=నిజముగా, జాతు= ఒకప్పుడు, ఉద్ధృతం=పెఱుకబడిన, వైనాయకం=వినాయకునిదగు, ఏకం=ఒక్కటగు, విషాణం=దంతము, అద్యాపి=నేటికిని, పుగుః=మరల, ప్రరోహతి=మొలువ లేదు.

తా. ఈరావణుఁ డొక్కప్పుడు పొట్టపొంగరుచేఁ గన్నుగానక పాపము వినాయకస్వామివారి ఒకవైపుదంతమును బలవంతముగా బెఱుకు కొనిపోయి తన పెండ్లాలకు దంతపు కమ్మలు జేయించుకొనియెను. అదిసుత నాటికినేటికి ఆవినాయకుని కొమ్ముమొలవక ఒంటికొమ్మువాడయ్యెను.

శ. స.—విలసన్తీతి విలాసిన్యః దంతమయ్యశ్చతాః పత్రికాశ్చదన్తపత్రికాః
విలా...పత్రికాః విధాతుమిచ్ఛావిధిత్వా విలాసి...కాణాం విధిత్వా విలాసి .విధిత్వా
తయా విలాసి ..విధిత్సయా, విధిత్సయా విధిత్సాభ్యాం విధిత్సాభిః విలాసిని .
విధిత్సాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. నూనం అవ్య. అనేన, అనేన ఏనేన ఆభ్యాం ఏభిః
ఇదంశబ్దః మ. పు. తృ. ఏ. మానః అస్యాస్త్రీతి మానీ తేన మానినా, మానినా
మానిభ్యాం మానిభిః మానికాశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. న. అవ్య. జాతు అవ్య. వినా
యకస్యేదం వై నాయకం, వై నాయకం వై నాయకే వై నాయకాని వై నాయక
శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఏకం, ఏకం ఏకే ఏకాని ఏకశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉద్భృతం,
ఉద్భృతం ఉద్భృతే ఉద్భృతాని ఉద్భృతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. విషణం, విషణం
విషణే విషణాని విషణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అద్య అవ్య. అపి అవ్య. పునః అవ్య.
ప్రహతి ప్రహతః ప్రహంతి ప్రహర్యక రహ బీజజన్తని ప్రాదుర్భావే
ఇత్యస్తా దకర్తకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ.

విదగ్ధీతి. మానినా అహంకారిణా, అనేన రావణేన, విదగ్ధలీలాః చతురలీలాః,
విలాసిన్యత్యర్థః. తాసా మచితాః విదగ్ధలీలోచితాః విలాసినివిభ్రమదంతపత్రికే
తితు సాధీయాక పారః అన్యథా విప్రకృష్టార్థ ప్రతీతికత్వేన క్లిష్టాభ్యార్థదోషప
త్తేః. తదుక్తం 'కిం తదర్థావగతి దూరాయత్తాభవే ది'తి లక్షణాత్. విలాసినినాం
సుందరీణాం యాః విభ్రమదంతపత్రికాః విభ్రమార్థాని యాని దంతమయపత్రాణి,
విభ్రమదంతపత్రశబ్దయోః పస్తీసమాసపర్యవసానాత్తాగర్హణాభిః. తాసాం విధిత్స
యా విధాతు మిచ్ఛయా, విశ్రాద్వాద్ధాతే. సనిమిమేత్యాదినా అచ ఇన్. అత్ర
'సస్మి' ఇతి తకారః 'లోపాఽఽస్యసస్యే'త్యభ్యాసలోపః తతః 'స్త్రియా మి'త్యను
వృత్తా, 'అప్రత్యయాత్' ఇత్యకారప్రత్యయే టావ్. నూనం జాతు కదాచిత్, 'కిదా
చిజ్ఞా త్వి'త్యమరః. ఉద్భృత ముత్పాటితం, వినాయకస్యేదం వై నాయక ఏకంవిషా
ణం దంతః. 'విషాణం పశుశృంగే స్వాత్క్రిజ్జద్విరదదంతయో' రితి విశ్వః, అద్యాపి
పునర్నప్రహతి, కి మన్య దకార్య మస్యేతి భావః. ఏత దన్యథా కథం గజానన
పై కదంతత్వ మితు త్వేప్రిత్యతే నూన మితి.

శ్లో. నిశాంతనారీపరిధానధూనన స్ఫుటాగసా పూర్వము లోలచక్షుషః,
ప్రియేణ తస్యానపరాధ బాధితాః ప్రకంపనే నానుచకంపిరే సురాః.

టీ. నిశాంత ..గసాపి-నిశాంత = ఇంటియందలి, నారీ = జన్మస్థలయొక్క,
పరిధాన=కట్టుచీరలయొక్క, ధూనన = కదలించుటచేత, స్ఫుటం=పర్పడిన, ఆగసాపి=
తప్పిదముగలవాడైనను, ఊరుఘ=ఆస్త్రీలతోడలయందు, లోలచక్షుషః-లోల=ఆస
గొనిన, చక్షుషః=చూపుగలవాడు గనుకనే, తస్య=ఆరావణునకు, ప్రియేణ=ఇష్టు
డైన, ప్రకంపనేన=వాయుదేవునిచేత, అనపరాధబాధితాః=తప్పిదము లేకయే దండించ
బడుచున్న, సురాః=ఇతర దేవతలు, అనుచకంపిరే=ఊరిడించబడిరి.

తా. ఈ రావణుడు గాలిచే గుడ్డతొలగిన అంతఃపురకాంతల
యొక్క తోడలను జూచుటయందు ముదంపడియుండును గనుకనే తప్పు
లేకయే ఎల్లరను దండించు స్వభావముగలిగియు వాయువునెడ అంతఃపుర
ద్రోహమును గొప్పతప్పిదమున్నను తనకిష్టమైనవని గనుక వానిని దండించ
లేదు. అదిచూచి తప్పులేకయే దండితులైన యితర దేవతలు కొంచ
మూఱటఁజెందిరి. మంచిచెడ్డలు లేకయే వాని యిచ్చ వొప్పున సాధువులఁ
బీడించునని తాత్పర్యము.

శ. స.—నిశాంతే నార్యః నిశాంతనార్యః నిశాంతనారీణాం పరిధానాని
నిశాంతనారీపరిధానాని నిశాంతనారీపరిధానానాం ధూననం నిశాంత ..ధూననం
నిశాంత . ధూననేన స్ఫుటం నిశాంత . స్ఫుటం నిశాంత ..స్ఫుటం ఆగః యస్యసః
నిశాంత . గాః తేన నిశాంత...గసా, ఆగసా ఆగ్భ్యాం ఆగ్భిః నిశాంత టాగ
శ్చబ్దః స. పు. తృ. ఏ. ఆపి. అవ్య. ఊరుఘ, ఊరౌ ఊర్వోః ఊరుఘ ఊరుశ్చబ్దః
ఉ. పు. స. బ. లోలాని చక్షుషాంషియస్యసః లోలచక్షుషః తస్య లోలచక్షుషః,
చక్షుషః చక్షుషోః చక్షుషాం లోలచక్షుశ్చబ్దః స. పు. మ. ఏ. ప్రియేణ, ప్రియేణ
ప్రియాభ్యాం ప్రియేః ప్రియశ్చబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేహం
తచ్ఛబ్దః ద పు. మ. ఏ. అపరాధస్యాభావః అనపరాధః అనపరాధేఽపిబాధితాః,
అనపరాధబాధితాః బాధితః బాధితౌ బాధితాః అనపరాధబాధితశ్చబ్దః అ. పు.
ప్ర. బ. ప్రకంపనేన, ప్రకంపనేన ప్రకంపనాన్యం ప్రకంపనైః ప్రకంపనశ్చబ్దః
అ. పు. తృ. ఏ. అనుచకంపే అనుచకంపాతే అనుచకంపిరే అనుపూర్వక కపిచలనే
ఇత్యస్తాత్పరకర్తౌ కర్తృణిభూతేలటి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. సురాః, సురః సురౌ
సురాః సురశ్చబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

నిశాంతేతి. 'నిశాంతం గృహం 'నిశాంతంగృహశాంతయో' రితి విశ్వః. తత్ర నార్యః అంతఃపురస్త్రియ ఇత్యర్థః. తాసాం పరిధానాని అంతరీయాణి 'అంతరీయోప సంవ్యానపరిధానాన్యథోఽంశుః' ఇత్యమరః. తేషాం ధూననం చాలనం ఘోషోన్యం తాల్ల్యుట్, 'ఘోషో ప్రీత్యోర్న గ్వక్తవ్య' ఇతి నుక్. తేన స్ఫుటాగసా వ్యక్తపరాధే నాపి, అంతఃపురద్రోహస్య మహాపరాధత్వా దితి భావః. ఊరుషు తాసాం సక్తిషు, లో లచక్షుషః లసత్పష్టదృష్టేః, 'సక్తి క్లి బే పుమా నూరుః లోలశ్చలసత్పష్టయో' రితి చామ రః. అతఏవ తస్య ప్రియేణ ప్రేమాస్పదీభూతేన, అంగీకృతా గ్లాని ర్నదోషాయేతి న్యా యా దితి భావః. ప్రకంపనేన వాయునా, అనపరాధే అపరాధాభావేఽపి, బాధితాః రాజపురుషై రితి శేషః. సురాః దేవాః, అనుచకంపితే స్వయముపాయే నాంతః ప్రవిశ్య, అనపరాధబాధానిర్వేదనేన మోచయ త్ర వాయునా అనుకంపితా ఇ త్యర్థః. ఏకస్య వైదగ్ధ్యా ద్బహవో జీవం తీతి భావః.

శ్లో. తిరస్కృత స్తస్య జనాభిభావినా

ముహూ ర్తహిమ్నా మహసాం మహీయసామ్,

బభార బాష్పై ర్ద్విగుణీకృతం తను

స్తనూనపా ధూమవితాన మాధిజైః.

౬౨

టీ. తస్య=ఆరావణునియొక్క, జనాభిభావినా=లోకము నణచుజాలిన, మహీ యసాం=గొప్పవైన, మహసాం = పరాక్రమములయొక్క, మహిమ్నా=ప్రభావము చేత, ముహూః=పలుమాఱు, తిరస్కృతః=అవమానించబడిన, తనుః = కృశించిన, తనూనపాత్=అగ్నిహోత్రుడు, అధిజైః=మనోవేదనచే గలిగిన, బాష్పైః=లోగాగల (ఆవిరుల) చేత, ద్విగుణీకృతం = ఇబ్బడిచేయబడిన, ధూమవితానం-ఘామ = పొగ యొక్క, వితానం=తుట్టెను, బభార=తాల్చెను.

తా. రావణుని పరాక్రమముచే దిరస్కరింపబడిన యగ్నిహో త్రుడు శుష్కించి మనోవ్యధచే రెట్టింపుగా జేయబడిన ధూమమును ధరించెను.

శ. స.—తిరస్కృతః, తిరస్కృతః, తిరస్కృతౌ తిరస్కృతాః తిరస్కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. జనాన్ అభిభవతీతిజనాభిభావీ, తేనజనాభిభావినా, భావినా భావిభ్యాం భావిభిః జనాభి భావికశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. ముహూః అవ్య. మహిమ్నా, మహిమ్నా మహిమభ్యాం మహిమభిః మహిమకశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. మహసాం, మహసాః మహసోః మహసాం మహశశబ్దః స. న. మ. ఏ. అత్యంతంమహాన్తి మహీయాంసి తేషాం మహీయసాం,

మహీయసః మహీయసోః మహీయసాం మహీయశ్శబ్దః స. న. ష. ఏ. బభార బభ్రతుః
 బభ్రుః దుభ్యుభౌ ధారణపోషణయో రిత్యస్తాత్సకర్తృకాత్ కర్తరి భూతేలటి, పరస్మై.
 ప్ర. పు. ఏ. బాష్పైః, బాష్పేణ బాష్పబ్యాం బాష్పైః బాష్పశబ్దః అ. న. త్య. బ.
 ద్వోగుణౌయస్యతద్విగుణం. అద్విగుణం ద్విగుణం సంపద్యమానం కృతం ద్విగుణీ
 కృతం తత్ ద్విగుణీకృతం, కృతం కృలే కృతాని ద్విగుణీకృతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.
 తనుః, తనుః తనూ తనవః తనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. తనూం నపతయతీతి తనూనపాత్,
 తనూనపాత్ తనూనపాతౌ తనూనపాతః తనూనపాచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ధూమస్య
 వితానం ధూమవితానం తత్ ధూమవితానం, ధూమవితానం ధూమవితానే ధూమవితా
 నాని ధూమవితానశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఆధినాజాతాని ఆధిజాని తైః ఆధిజైః,
 ఆధిజేన ఆధిజాభ్యాం ఆధిజైః ఆధిజశబ్దః అ. న. త్య. బ.

తిరస్కృతఇతి. కించ తస్య రావణస్య జనాభిధావినా లోకతిరస్కారిణా,
 మహీయసా మతిమహతాం, మహాసాం తేజసాం, మహిమ్నా మహత్త్వేన, 'పృథ్వా
 దిభ్య ఇమని జ్యే'తి ఇమనిచ్. ముహుస్తిరస్కృతః ఆతపవ తనుః కృశః తనుం నపాత
 యతి జ్వాలా (జారర) రూపేణ శరీరం ధారయతీతి తనూనపా దగ్ని రితి క్షీరస్వామి.
 'నభ్రా డి'త్యాదినూత్రేణ నిపాతనా న్నభ్రో నలోపాభావః. ఆధిజైః దుఃఖోద్ధితైః,
 బాష్పై ర్విత్వాసోష్ణభీః, 'బాష్పం నేత్రజలోష్ణణోః, పుంస్యాధిర్వాససీవ్యధే'
 తివిత్వామరా. ద్వోగుణా వాప్వతీ యస్య స ద్విగుణః, తతః ద్విః ద్విగుణీకృతం
 ద్విరావృతం 'గుణ స్తావృత్తి శబ్దాది జ్యా సంధ్యా ద్యత్ తంతు స్వీ'తి వైజయంతీ.
 ధూమవితానం ధూమపటలం, బవార భృతవాక్, అగ్ని రపి తత్సన్నిధౌ నిక్షేపస్కః
 కేవలం ధూమప్రాయ ఆస్త ఇత్యర్థః. ధూమద్వైగుణ్యాసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానా
 దతిశయోక్తిః.

శ్లో. పరస్య మర్తావిధ ముజ్ఞతాం నిజం

. ద్విజిహ్వతాదోష మజిహ్వాగామిభిః,

తమిద్ధ మారాధయితుం సకర్ణకైః

కులై ర్న భేజే ఫణినాం భుజంగతా.

౬౩

టీ. ఇద్ధం=ఉజ్జ్వలఁడైన, తం=ఆరావణాసురుని, ఆరాధయితుం = నేవించుట
 కొఱకు, పరస్య = ఇతరప్రాణియొక్క, మర్తావిధం = ఆయువుపుట్టులను నొవ్వఁజేయు
 నట్టి, నిజం = తమదగు, ద్విజిహ్వతాదోషం-ద్విజిహ్వతా=సర్పత్వ (చాడీకొరుతన)
 మందలి, దోషం=కలుషమును, ఉజ్జ్వుతాం=వదలిపెట్టిన, ఫణినాం=పాములసంబంధ
 మైన, అజిహ్వాగామిభిః=బుజువుగానడచుచున్నవియు, సకర్ణకైః=చెవుల (నియామకవుల)

తోఁగూడిన, కులైఁ=సమూహములచేత, భుజంగతా=సర్పత్వ (విటత్వ)ము, వభేజేఁ= అవలంబింపబడ దయ్యెను.

తా. నాగలోక వానులెల్లరును తమ పరస్రాజి ప్రతారణదోష మును రెండునాల్కలు గలుగుటకు వీడి ఋజుగతితో కర్ణములుగలిగి దౌష్ట్యము వీడి ఋజుమార్గ ప్రవర్తులగు దుష్టులవలె, తమదౌష్ట్యము నణచుకొని యారావణుని గొలిచి బ్రతుకుచున్నవి.

శ. స.—పరస్య, పరస్య పరయోః పరేషాం పరశబ్దః ఆ. పు. ష. ఏ. మర్తాణి, విధ్యతీతి మర్తావిత్ తం మర్తావిధం, విధం విధౌ విధః మర్తావిచ్ఛబ్దః ధ. పు. ద్వి. ఏ. ఉజ్జతాం, ఉజ్జతః ఉజ్జతోః ఉజ్జతాం ఉజ్జచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. నిజం, నిజం నిజౌ నిజాన్ నిజశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ద్వేజహ్వో యేషాంతే ద్విజహ్వోః ద్విజహ్వనాం భావః ద్విజహ్వతా ద్విజహ్వతాయాం దోషః ద్విజహ్వతా దోషః తం ద్విజహ్వతా దోషం, దోషం దోషౌ దోషాన్ ద్విజహ్వతా దోషశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. నవిద్యతే జిహ్వాం యస్మిన్ కర్తృణి తద్యథా భవతి తథా ఆజిహ్వాం ఆజిహ్వాం గచ్ఛన్తీతి ఆజిహ్వాగామినః తైః ఆజిహ్వాగామిభిః, గామినా గామిభ్యాం గామిభిః ఆజిహ్వాగామికశబ్దః న. న. తృ. బ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఇద్ధం, ఇద్ధం ఇద్ధౌ ఇద్ధాన్ ఇద్ధశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఆరాధయితుం తుము 'న్నంత వక్యయం. కర్ణాభ్యాం వర్తంత ఇతి సకర్ణకాని తైః సకర్ణకైః, సకర్ణకేన సకర్ణకాభ్యాం సకర్ణకైః సకర్ణకశబ్దః ఆ. న. తృ. బ. కులైః, కులేన కులాభ్యాం కులైః కులశబ్దః ఆ. న. తృ. బ. న. అవ్య. భేజే భేజాతే భేజరే భజసే వాయా మిత్యస్తా తస్కర్తృకాత్ కర్తృణి భూతే లిటి ఆత్మనే. ప్ర. పు. ఏ. ఫణాః ఏషాం సస్త్రితి ఫణినః తేషాం ఫణినాం, ఫణినః ఫణినోః ఫణినాం ఫణికశబ్దః. న. పు. ష. బ. భుజేన గచ్ఛతీతి భుజంగః భుజంగస్య భావః భుజంగతా, భుజంగతా భుజం గతే భుజంగతాః భుజంగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

పరస్యేతి. కించ ఇద్ధం దీప్తం ఉగ్రమిత్యర్థః. 'ఇంద్రదీప్తా'వీతి ధాతోః కర్త రిక్తః. తం రావణం ఆరాధయితుం నేవీతుం, పరస్య స్వేతరస్య, మర్తాణి హృదయాది జీవస్థానాని, కులాచారాదీనిచ, విధ్యతి భిన త్రితి మర్తావిత్, పరస్రాజాపహరైతి యావత్. విధ్యతేఽక్ష్విత్. 'గ్రహి జ్యే'తాదినా సంప్రసారణం 'నహి వృత్తి' త్యాది నా పూర్వస్య-దీర్ఘః. తం మర్తావిధం, నిజం స్వీయం, ద్విజహ్వతాయాం సర్పత్వే యో దోషో దృష్టేవిషత్వాదిః తం. అన్యత్ర ద్విజహ్వతా పిశునతా, 'ద్విజహ్వో సర్ప సూచకా' వి త్యమరః. సైవ దోషః తం, ఉజ్జతాం, ఫణినాం సర్పాణాం సంబం

ధిభిః, అజిహ్వాగామిభిః, కరచరణాదిమద్విగ్రహధారిత్వాద్బ్రహ్మగతిభిః, అకపటచారిభిశ్చ, తథా కర్ణాభ్యాం సహ వర్తంత ఇతి సకర్ణకాః తైశ్చక్షుశ్చవస్త్యం విహాయ ఆవిష్కృత కర్ణైరిత్యర్థః. 'తేనసహ'తి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః 'శేషాద్విభాషే'తి కవ్ అన్యత్ర కర్ణయతి సర్వం శృణోతీతి కర్ణణో నియంతా, కర్ణయతే ధ్వజ్. తతః పూర్వవత్సమాసః. స కర్ణకైః సనియామకైరిత్యర్థః. ఫణినాం సర్పాణాం కులైః వర్జైః, భుజంగతా సర్పతా, విటత్వంచ. 'భుజంగో విటసర్పయో'రితి హలాయధః సభేజేత్యుక్తః. భుజేన గచ్ఛంతీతి భుజంగాః 'గమే' స్సుపి భోడిచ్చ. తస్మిన్ నియంతరి, ఖలైః ఖలత్వమపి సర్పై స్సర్పత్వమపి విహాయ, వేషభాషాక్రియాదిభిః సౌమ్యత్వమాశ్రయత ఇత్యర్థః, అత్ర ప్రస్తుతసర్పవిశేషణసామ్య ద ప్రస్తుతఖలవ్యవహారప్రతీతే సుమాసాః కైః.

శ్లో. తదీయమాతజ్ఞఘటావిఘట్టితైః

కటస్థలప్రోషితదానవారిభిః,

గృహీతదిక్తై రపున ర్నివర్తిభిః

ఛిరాయ యాథార్థ్య మలంభి దిగ్గజైః.

౪౪

టీ. తదీయ...ఘట్టితైః-తదీయ = ఆరావణునిపైన, మాతజ్ఞ=పనుగులయొక్క, ఘటా=మండలచేత, విఘట్టితైః=ప్రవారింపబడినవిగావుననే, కట ..వారిభిః-కటస్థల= గండస్థలములనుండి, ప్రోషిత=మఱియొకచోటికిఁబోయిన, దానవారిభిః=మదోదకములు గలవియు, గృహీతదిక్తైః=పరుగిడి దూఱబడినదిక్కులుగలవియు, అపునర్నివర్తిభిః= మరలిరాక అచటనేయున్న, దిగ్గజైః=దిగ్గజములచేత, చిరాయ=చాలకాలమునకు, యాథార్థ్యం=సార్థకమైనపేరుగలుగుట, అలంభి=పొందబడెను.

తా. అష్టదిగ్గజము లెనిమిదియు నీరావణుని యేనుగుమండలచే గ్రుమ్మబడి వానిధాటికోహటించి మదస్రావమును మానినవై మరల రాకుండ దిక్కుకొక్కటిగాఁ బారిపోయి ఇన్నాళ్లకు తమదిగ్గజ (దిక్కుల యందుండునవియను) నామమును అన్వర్థముగాఁ జేసికొనెను.

శ. ౧.—తస్య ఇమే తదీయాః, తదీయాశ్చ తే మాతక్తాశ్చ తదీయ మాతక్తాః తదీయమాతక్తానాం ఘటాః తదీయ...ఘటాః తదీయ ..ఘటాభిః విఘట్టితాః తదీయ...ఘట్టితాః తైః తదీయ .ఘట్టితైః, ఘట్టితేన ఘట్టితాభ్యాం ఘట్టితైః తదీయ. ఘట్టితశ్చ బి. అ. పు. తృ. బి. కటానాం స్థలాని కటస్థలాని కటస్థలేభ్యః ప్రోషితాని కటస్థలప్రోషితాని దానస్మవారీణి దానవారీణి కటస్థలప్రోషితాని దానవారీణి

యేమో తేకటస్థల . వారయః తైః కట ..వారిభిః, వారిణా వారిభ్యాం వారిభిః
 కట...వారిశబ్దః ఇ. పు. త్వు. బ. గృహీతాః దిశః యైస్తే గృహీతదిక్కుః తైః గృహీత
 దిక్కుః, దిక్కున దిక్కుభ్యాం దిక్కుః గృహీతదిక్కుశబ్దః అ. పు. త్వు. బ. పునః
 నివర్తంత ఇతి పునర్నివర్తనః పునర్నివర్తనో నభవంతీతి అపునర్నివర్తనః తైః అపునర్నివర్త
 భిః, అపునర్నివర్తనా అపునర్నివర్తభ్యాం అపునర్నివర్తభిః అపునర్నివర్తశబ్దః న. పు.
 త్వు. బ. చిరాయ ఆవ్య. యథార్థం భావం యథార్థ్యం యద్వా, అనుగతః భూతః
 అర్థః యత్ తత్ యథార్థం నామ యథార్థం అస్మాస్తీతి యథార్థః యథార్థస్యభావః
 యథార్థ్యం, యథార్థ్యం యథార్థ్యే యథార్థ్యాని యథార్థ్యశబ్దః అ. న.
 ప్ర. ఏ. అలంభి అలంపాతాం అలంపత, దులభప్రప్రాప్తాని త్వస్తాత్ సకర్తకాత్ కర్తణి
 భూతేలుషి అత్త నే. ప్ర. పు. ఏ. దిక్షుగజాః దిగ్గజాః తైః దిగ్గజైః, దిగ్గజేన దిగ్గజాభ్యాం
 దిగ్గజైః దిగ్గజశబ్దః అ. పు. త్వు. బ.

తదీయేతి, తదీయానాం మాతంగానాం గజానాం ఘటాభిః పూత్యహైః, విఘ
 ట్టితైః అభివృతైః, 'కరిణాం ఘటనాఘటే'త్యమరః. అతపవ కటస్థలేభ్యః గండప్రదే
 శేభ్యః, ప్రాప్తాని, ఉపరతాని, దాసవారిణీ మదోదకాని యేమోతైః, గృహీతాః
 పలాయ్య సంక్రితాః, దిశో యైస్తైః, గృహీతదిక్కుః, 'శేషద్విభాషే'తి కవ.
 అపునర్నివర్తభిః భయా త్తతైవ స్థితైః, దిగ్గజైః దిశాకరిభిః. చిరాయ యథార్థ్యం
 దిక్షు స్థితా గజాః దిగ్గజా ఇతి అనుగతార్థనామకత్వం, అలంభి లబం లభ్యేన్యంతా
 త్కర్తణి లుక్. 'విభాషాచిణ్ణములో' రితి వికల్పా స్మయగమః.

శ్లో. అభీక్ష్యముష్టై రపి తస్య సోష్ణణ

సురేంద్రబద్ధీశ్వసితానిలై ర్యథా,

సచందనామృతకణికోమలైస్తథా

పపుష్టలాద్ధ్రా పవనై ర్న నిర్వవౌ.

౬౫

టీ. సోష్ణణః=మన్తభతాపముతోగూడిన, తస్య=ఆరావణనియొక్క, వపుః=
 శరీరము, అభీక్ష్యం = మిక్కిలి, ఉష్ణైరపి = వేడిమిగలవైనను, సురేంద్ర...నిలైః=
 సురేంద్ర=దేవేంద్రునియొక్క, బద్ధి=చెఱబట్టబడిన స్త్రీలయొక్క, శ్వసితానిలైః=
 ఊర్పుగాడ్పులచేత, యథా=ఎట్లు, నిర్వవౌ=సుఖమందెనో, సచందన...
 సచందన=గంధముతోగూడిన, అమృతం=నీటితుంపురలచేత, కణికోమలైః=
 సుకుమారములైన, జలార్ద్రాపవనైః=నీటిదడువబడిన వినకజ్జలయొక్క, పవనైః=గాడ్పులచేత,
 తథా=అంతగా, సనిర్వవౌ=ఆనందము జెందకపోయెను,

తా. మదనతాపముచే వేగుచున్న యారావణునకు ఎన్ని విసనకట్టలు మంచిగంధపు నీళ్లలోదడిపి విసరినను చెఱఁబెట్టఁబడిన దేవతా స్త్రీలవేడి నిట్టూర్పులతోడి వ్యజనానిలములవలె తృప్తి గలుగక పోయెను.

శ. స. అభీక్షం అవ్య. ఉష్ణైః ఉష్ణేన ఉష్ణాభ్యాం ఉష్ణైః ఉష్ణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. తస్య, తస్య తయోః తేషాంతచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఉష్ణజా సహవర్తత ఇతిసోష్టా తస్య సోష్టణః, సోష్టణః సోష్టణోః సోష్టణాం సోష్టశబ్దః న. పు. ష. ఏ. సురాజామింద్రః సురేంద్రః సురేంద్రస్యబద్ధః సురేంద్రబద్ధః శ్వసి తానామనిలః శ్వసితానిలః సురేంద్రబద్ధీనాం శ్వసితానిలః సురేంద్రబద్ధీ శ్వసితా నిలః తైః సురేంద్రబద్ధీశ్వసితానిలైః, అనిలేన అనిలాభ్యాం అనిలైః సురేంద్ర .. నిలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యథా. అవ్య. చందనస్యాంభః చందనాంభః చందనాం భసంకణాః చందనాంభఃకణాః చందనాంభఃకణైః సహవర్తంతఇతి సహవర్తనాంభఃకణాః సహవర్తనాంభఃకణాశ్చ తే కోమలాశ్చ సచంద్ర .. కోమలాః తైః సచంద్ర .. కోమలైః, కోమలేన కోమలాభ్యాం కోమలైః సచంద్ర .. కోమలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తథా అవ్య. వపుః, వపుః వపుషీ వపుంషి వపుశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. జలేనార్ద్రాః జలార్ద్రాః జలార్ద్రాణాం పవనాః జలార్ద్రాపవనాః తైః జలార్ద్రాపవనైః, పవనేన పవనాభ్యాం పవనైః జలార్ద్రాపవనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. న. అవ్య. నిర్వవౌ నిర్వవతుః నిర్వవుః నిపూర్వకవాగతిగన్ధనయో రిత్యుస్సాధాతోః కర్తరిభూతే లటి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ.

అభీక్షమితి. ఉష్ణజా స్తురజ్వరేణ, సహ వర్తత ఇతి సోష్టణః, తస్య రావణస్య, వపుః శరీరం, అభీక్షం భృశం ఉష్ణైరపి శోకాదితి భావః, సురేంద్రస్య ఇంద్రస్య బంధ్యో బంధీకృతాః స్త్రీయః, తాసాం శ్వసితానిలైః నిశ్వాసమారుతైః యథానిర్వవౌ నిర్వవాతే, 'నిర్వాణం నిర్వృపౌ మోక్ష' ఇతి వైజయంతీ. తథా సచందనాంభః కణాః చందనోదకబిందుసహితాః, తేన తే కోమలాశ్చ తైః, జలార్ద్రాణాంజలో త్తితతాశవృంతానాం, పవనై ర్వాయుభి ర్నునిర్వవౌ నిర్వాణం న ప్రాప 'ధవిత్రం తాశవృంతం స్యా దుష్టేషో వ్యజనం చ తత్, జలార్ద్రా స్వాజ్వలేనార్ద్రా' మితి వైజయంతీ. అత్ర సంతప్తస్యాష్టోపచారాన్నిర్వృతిరితి కారణవిరుద్ధకార్యోత్పత్తి రూపో విషమాలంకారః.

శ్లో. తపేన వర్షా శ్శరదా హిమాగమో

వసన్తలక్ష్మ్యో శిశిరాస్సమేత్య చ,

ప్రసూక్ష్ణేష్టిం ధత స్సదర్తవః

పురేన్ద్ర్య వాస్తవ్యకుటుమ్బితాం యయుః.

టీ. సదా = ఎల్లకాలమును, ప్రసూనక్ష్మప్తిం-ప్రసూన = పుష్పములయొక్క, క్ష్మప్తిం = సాకల్యమును, దధతః = ధరించుచున్న, ఋతువః = ఋతువులు, వర్షాః = వర్ష ఋతువు, తపేన = గ్రీష్మముతోడను, హిమాగమః = హేమంతము, శరదా = శరదృతువుతోడను, శిశిరః = శిశిరఋతువు, వసంతలక్ష్మ్యః = వసంతశోభతోడను, సమేత్య = కలసికొని, అస్య = ఈరావణునియొక్క, పురే = లంకాపురమందు, వాస్తవ్యకుటుమ్బితాం = ప్రాతకాఃపుడనమును, యయుః = పొందినవి.

తా. ఈరావణుని పట్టణమగు లంకలో వసంతము మొదలన్ని ఋతువులును తమతమ కుసుమసంభారములతోఁగూడి ఎల్లప్పుడును అచ్చటిపౌరులవలెనే విడువకుండునవి.

శ. స. — తపేన, తపేన తపాభ్యాం తపైః తపశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. వర్షాః, వర్షాః వర్షాభిః వర్షాభ్యః వర్షాణాం వర్షాసు. వర్షాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ని. బ. శరదా, శరదా శరదాభ్యాం శరదాభిః శరదాశబ్దః ద. స్త్రీ. రృ. ఏ. హిమగమః యస్మిన్ హిమాగమః, హిమాగమః హిమాగమో హిమాగమాః హిమాగమశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. వసంతస్యలక్ష్మీః వసంతలక్ష్మీః తయా వసంత లక్ష్మ్యై, లక్ష్మ్యై లక్ష్మీభ్యాం లక్ష్మీభిః వసంత లక్ష్మీశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. శిశిరః, శిశిరః శిశిరా శిశిరాః శిశిరశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. సమేత్య అవ్య. చ అవ్య. ప్రసూనానాం క్షప్తిః ప్రసూనక్ష్మప్తిః తాం ప్రసూనక్ష్మప్తిం, క్ష్మప్తిం క్ష్మప్తీ క్ష్మప్తీః ప్రసూనక్ష్మప్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. దధతః, దధతో దధతో దధతః దధచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. సదా. అవ్య. ఋతుః, ఋతుః ఋతుతా ఋతుతవః ఋతుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. పురే, పురే పురయోః పురేషు పురశబ్దః ఆ. న. స. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. వసంతీతి వాస్తవ్యాః కుటుంబాని ఏషాంసంతీతి కుటుమ్బినః వాస్తవ్యాశ్చ తే కుటుమ్బినశ్చ వాస్తవ్య కుటుమ్బినః వాస్తవ్యకుటుమ్బినాం భావః వాస్తవ్యకుటుమ్బితా తాం వాస్తవ్యకుటుమ్బితాం, కుటుమ్బితాం కుటుమ్బితే కుటుమ్బితాః వాస్తవ్యకుటుమ్బితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. యయా యయతుః యయుః చాప్రాపణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్రథమపురుష బ.

తపేనేతి. సదా నిత్యం, నతు యథాకాలం, ప్రసూనక్ష్మప్తిం పుష్పసంపత్తిం, 'ప్రసూనం కుసుమం సుమం' ఇత్యమరః. దధతో ధారయంతే ఋతువః, వర్షాః ప్రావృట్, తపేన గ్రీష్మేణ, 'ఉష్ణ ఉష్ణాగమస్తపః, స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా అథ శరతో స్త్రియా' మితి చామరః. తథా హిమాగమో హేమంతః ౪౦దా, తథా శిశిరః, వసంతలక్ష్మ్యై చ, సమేత్య మిథునీభావేన మిళిత్యా, అస్య రావణస్యపురే, వసంతీతి వాస్తవ్యా వస్తారః, 'వసే స్తవ్య త్కర్తరి యచ్చేతి తవ్యప్రతిత్యయః.

వృద్ధిశ్చ. తే చ తే కుటుంబినశ్చ తేషాం భావం తత్తాం, ప్రతివాసిత్వమిత్యర్థః. యయుః, సమేత్య యయు రితి సముదాయసముదాయినోరభేదవివక్షయా సమాన కర్తృత్వం, ఆత్మ పురే యుగపత్సర్వర్తుసంబంధాభిధానా దసంబంధే సంబంధరూపా తిశయోక్తిః.

శ్లో. అమానవం జాత మజం కులే మనోః

ప్రభావినం భావిన మస్త మాత్మనః,

ముమోచ జాన న్నపి జానకీం న య

స్వదాభిమానైకధనా హి మానినః.

౬౨

టీ. అమానవం=మనుష్యుడు కానివాఁడును, అజం = పుట్టుకలేనివాఁడును, తథాపి=ఐనను, మనోః=వైవస్వతమనువుయొక్క, కులే=వంశమందు, జాతం=అవత రించినవాఁడును, ప్రభావినం=అమానుషమహిమగలవాఁడునగు, భవంతం=రామావతార రుండవగునిన్ను, ఆత్మనః=తనకు, అస్తం=సంహారకుఁడుగా, భావినం=ఏర్పడనున్న వానినిగా, జానన్నపి=ఎఱిగినవాఁడయ్యను, యః=ఏరావణుఁడు, జానకీం=సీతమ్మను, నముమోచ=విడువకుం డెనో, మానినః=అభిమానవంతులు, సదా=ఎల్లప్పుడును, అభిమా నైకధనాః=అభిమాన=చలమే, ఏక=ముఖ్యమైన, ధనాహి=ఫలముగాఁగలవారుగదా.

తా. మహామహిమతో సూర్యవంశమందు రామరూపముచే నవత రించిన నిన్ను తనకు మృత్యురూపుఁడని తెలిసియు నారావణుఁడు సీతను విడువఁడయ్యెను. మానధనులు ఎంతటి ప్రాణాపద సంభవించినను తమ పట్టు వీడరుగదా.

శ. సః— మనోరయం మానవః మానవోనభవతీత్సమానవః తం అమావవం, అమానవం అమానవో అమానవాక్ అమానవశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జాతం, జాతం జాతా జాతాక్ జాతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. నజాయతఇత్యజః తం అజం, అజం అజౌ అజాక్ అజశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మనోః, మనోః మనోః మనూనాం మనుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. కులే, కులే కులయోః కులేఘ కులశబ్దః అ. న. స. ఏ. ప్రభావః అస్యాస్తీతిప్రభావీ తం ప్రభావినం, ప్రభావినం ప్రభావినా ప్రభావినః ప్రభావికశబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. భవిష్యతీతి పీతం భావినం, భావినం భావినా భావినః భావికశబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. అస్తయతీత్సన్తః తం అస్తం, అస్తం అస్తా అస్తాక్ అస్తశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆత్మనః, ఆత్మనః ఆత్మనోః ఆత్మనాం ఆత్మకశబ్దః న. పు. ష. ఏ. ముమోచ, ముమోచ ముముచతుః ముముచుః ముగ్ధమోక్షణే ఇత్యస్తాత్ సకర్తకాత్కర్తరి భూతేలటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. జానాతీతి

జానక, జానక జానన్తా జానంతః జానచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అపి. అవ్య. జనక
స్యాపత్యం స్త్రీ జానకీ తాం జానకీం, జానకీం జానక్యా జానకీః జానకీశబ్దః
ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. న. అవ్య. యః, యః యో యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. సదా
అవ్య. ఏకంచత్య ధనంచ ఏకధనం అభిమానఏవ ఏకధనం యేషాం తే అభిమానై
కధనాః, ధనః ధనౌ ధనాః అభిమానైకధనశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. హి. అవ్య.
మానః ఏషామస్తీతిమానినః, మానీ మానినౌ మానినః మానికాశబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

స చాయమాసన్నవివాశ స్తుభ్య మపి ద్రుద్ధా పున స్త్వయైవ హత ఇతి
యుక్తే నాహ.

అమానవమితి. మనో రయం మానవః, 'తస్యేద మి'త్యణ్ ప్రత్యయే పర్యవ
సానాజ్ఞాతా వేకవచనమ్. అన్యథా మనో ద్జాతా ఇత్యేవ స్యాత్, అమానవ మమా
నుషం, సజాయత ఇత్యంజం 'అస్యేష్వపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. తథాపి మనోః
కులే జాతం. రామరూపేణోత్పన్న మితి విరోధః. స చాభాసత్వా దలంకార ఇత్యా
హ—ప్రభావిన మితి. మహానుభావే తస్మిన్ న కశ్చి ద్విరోధ ఇతి భావః. 'ఆభీ
ష్ట్యేణి' రితి ణినిః. ఇనిర్వా మత్వర్థీయః భవంత మితి శేషః. ఆత్మనః స్వస్య అంత
యత్యంతం కరోతీత్యంత వంతకం, అంతశబ్దాత్కరోతే ర్జ్యంతా త్పచాద్యచ్.
భావినం భవిష్యంతం భవిష్యతి గమ్యాదయః. జానన్నపి యో రావణః, జనకస్యాప
త్యంస్త్రీ జానకీ సీతా తాం, నముమోచ సత్యక్రవాక్, అము మిత్తుత్తరశ్లోకేనా
న్యయః. జానతాప్యమోచనే మానిత్వం కారణమాహ—మానినః సదా ప్రాణాత్య
యేఽపి అభిమాన ఏవైకం ముఖ్యం ధనం యేషాం తే తస్మాక్తాః, ప్రాణాత్యయేఽపి
మానం న ముంచంతీత్యర్థః, కారణేన కార్యసమర్థసరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. స్మరత్యదో దాశరథి ర్భవన్ భవా

పముం వనాన్తా ద్వనితాపహరిణమ్,

పయోధి మావిధ్ధ చలజ్జలావిలం

విలంఘ్య లక్ష్మం నికషా హనిష్యతి.

ఓ

టీ. భవాన్ = నీవు, దాశరథిః = దశరథునికొడుకు(రాముడు)గా, భవన్
సన్ = అయినవాడవై, వనాంతాత్ = దండకారణ్యమునుండి, వనితాపహరిణం =
భార్యనుదొంగల్గించిన, అముం=ఈరావణుని, ఆవిధ్ధచలజ్జలావిలం - ఆవిధ్ధ = సేతు
బంధముచేయబడినది గనుకనే, చలత్ = ఊళిల్లుచున్న, జలం = నీటిచేత, ఆవిలం=
కలతవడిన, పయోధిం = సముద్రమును, విలంఘ్యం = దాటి, లంకానికషా =

లంకాపట్టణముదగ్గఱ, హనిష్యతి=చంపితివి, అదః = ఈసంగతిని, భవాన్ = నీవు, స్మరతి = తలంచెదవా?

తా. అప్పుడు నీవు దండకారణ్యమున నుండఁగా నీ దారను దొంగిలించిన యారావణుని సముద్రముమీఁద నేతువుగట్టి దాటి లంకకుఁబోయి ఘోరయుద్ధమొనర్చి చంపినది నీప్పుడు జ్ఞాపకమునకు వచ్చుచున్నదా.

శ. స.—స్మరతి స్మరతః స్మరన్తి స్మృచిస్తాయా మిత్యస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. అదః, అదః అమా అమాని అదశ్శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ దాశరథిః, దాశరథిః దాశరథీ దాశరథ యః దాశరథిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. భవత్, భవత్ భవన్తా భవన్తః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. భవాన్, భవాన్ భవన్తా భవన్తః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఆముం, అముం అమా అమాన్ అదశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. వనస్య అన్తః వనాన్తః తస్మాత్ వనాన్తాత్, వనాన్తాత్ వనాన్తాభ్యాం వనాన్తేభ్యః వనాన్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. వనితాం అపహృతవాన్ వనితాపహరీ తం వనితాపహరిణం, హరిణం హరిణౌ హరిణః వనితాపహరిణ్ శబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. పయాంసిధీయన్తేన్తిన్తితిపయోధిః తం పయోధిం, పయోధిం పయోధీ పయోధీన్ పయోధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. చలన్తిచ తాని జలాని చలజ్జలాని ఆవిధాని చలజ్జలాని యస్య ఆవిధచలజ్జలః ఆవిధచలజ్జలశ్చాసౌ ఆవిలశ్చ ఆవిధచలజ్జలావిలః తం ఆవిధ.. విలం, ఆవిలం ఆవిరౌ ఆవిలాన్ ఆవిధ.. విలశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. విలజ్ఞస్య అవ్య. లంకాం, లంకాం లంకే లంకాః లంకా శబ్దః ఆ స్త్రీ. ద్వి. ఏ. నికషా. అవ్య. హనిష్యతి హనిష్యతః హనిష్యన్తి హనహిం సాగతోర్నిత్యస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లృట్ పరస్మైపది. ప్ర. పు. ఏ.

స్మరతీతి. భాతీతి భవాన్ 'భాతే ర్దవతుః, దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ దాశరథిః 'అత ఇషే' భవత్ రామ స్మ న్నిత్యర్థః. భవతే ర్గట్ శ్శత్రాదేశః. వనాం తాత్ దండకారణ్యత్, వనితాపహరిణం సీతాపహర్తారం అముం రావణం, ఆవిధాని నేతుబంధే ఆద్రిభి రభిహతాని, అతఏవ చలంతి జలాని యస్య సః అతఏవావిలం కలుషం పయోధిం సముద్రం, విలంఘ్య, లంకాం నికషా లంకాయా స్సమీపే, 'సమయా నికషాశబ్దౌ సామీప్యేఽప్యవ్యయే మతా' వితి హలాయుధః. 'అభితః పరితస్సమయా నికషా హ ప్రతియోగేఽపీతి ద్వితీయా. హనిష్యతి అవధీత్, 'అభిజ్ఞావచనే లృడి'తి భూతే లృట్. అదో హననం భవాన్ స్మరతీతి కామః. ప్రత్యభిజ్ఞానాని కిమిత్యర్థః. 'శేషే ప్రథమః,'

శ్రీ, అథోపపత్తిం ఛలనాపరోఽపరా

మవాప్య శైలూష ఇవైష భూమికామ్,

తిరోహితాత్తా శిశుపాలసంజ్ఞయా

ప్రతీయతే సంప్రతి సోఽవ్యసః పరైః.

౬౯

టి. అథ=ఆరాక్షసదేహమును విడిచినవెనుక, సంప్రతి=ఇప్పుడు, ఛలనాపరః=మోసగింపదలచిన, ఏషః=ఈరావణుడు, శైలూషః=నాటక పువాడు, భూమికామిక = మఱియొక వేషమునువలె, అపరాం = అన్యమైన, ఉపపత్తిం = అవతారమును, అవాప్య=పొంది, శిశుపాలసంజ్ఞయా=శిశుపాలుడను పేరుతోడ, తిరోహితాత్తాన్-తిరోహిత=గుప్తముచేయబడిన, ఆత్తాన్=స్వరూపముగలవాడై, సోఽపి=మునుపటి వాడైయైనను, పరైః=ఇతరులచేత, అసః=మఱియొకడుగా, ప్రతీయతే=తలచబడుచున్నాడు.

తా. ఆతక్కురిరావణుడే యిప్పుడు లోకమును మోసముచేయుటకయి వేషగానివలె ఈశిశుపాలుడనుపేరుతో జన్మించి స్వరూపమును గుప్తముచేసి యున్నాడు. లోకులు కొందఱు వీనిని నిజముగా కనుగొనజాలరుగాని వాడే వీడు. ఏసంవియములేదు.

శ. స. — అథ. అవ్య. ఉపపత్తిం, ఉపపత్తిం ఉపపత్తి ఉపపత్తిః ఉపపత్తిశబ్దః ఇ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. ఛలనాయాం పరః ఛలనాపరః, పరః పరా పరాః ఛలనాపరశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. పరాం, పరాం పరే పరాః పరాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. అవాప్య ల్యబ్తావ్యయం. శైలూషః, శైలూషః శైలూషే శైలూషా శైలూషశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ. అవ్య. ఏషః, ఏషః ఏతా ఏతే ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. భూమికాం, భూమికాం భూమికే భూమికాః భూమికాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. తిరోహితః ఆత్తాయేనసః తిరోహితాత్తా, తిరోహితాత్తా తిరోహితాత్తానా తిరోహితాత్తానః తిరోహితాత్తశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. శిశుపాల ఇతిసంజ్ఞా శిశుపాలసంజ్ఞా తయా శిశుపాల సంజ్ఞయా, సంజ్ఞయా సంజ్ఞాభ్యాం సంజ్ఞాభిః శిశుపాలసంజ్ఞాశబ్దః ఆ. శ్రీ. తృ. ఏ. ప్రతీయతే ప్రతీయేతే ప్రతియస్తే ప్రతిపూర్వక ఇహ గతావత్యస్తా తస్యకర్తృకాత్ కర్తృణి వర్తమానేటి ఆత్మ నేపది ప్ర. ఏ. సంప్రతి. అవ్య. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అవ్య. సనభవతీత్యసః అసః అతా, అతే అతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పరైః, పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ.

అథేతి. అథ రాక్షసదేహత్యాగానంతరం సంప్రతి ఛలనాపరః పరప్రతారణ పరః, ఏష రావణః, శైలూషః నటః, తస్య భూమికాం రూపాంతరమివ, 'శైలూషోనటభిల్లయోః, భూమికా రచనాయాం ప్యాన్త్యంతరపరిగ్రహ' ఇతి శాశ్వతః. అపరా మన్యాముపపత్తి, ముత్పత్తిం, భవాంతర మిత్యర్థః. అవాప్య ప్రాప్య శిశుపాల సంజ్ఞయా, తిరోహితాత్తా తిరోహితస్వరూపస్సక్, సోఽపి రావణవివసన్నపి, పరైరిత రైః, స న బవతీత్యసతస్థా దన్యవీవ, 'నభో' ఇతి నభో సమాసః. అతఏవ 'ఏతత్తద్దోస్సులోపాకోఽరసభో' సమాసే హలీ'తి నభో సమాసే సులోపాభావః, ప్రతియతే జ్ఞాయతే, ప్రతిపూర్వాదిణః కర్తృణిలబ్. యథైక ఏవ శైలూషో రూపాన్తరూపాంతర మాస్థాయ తత్తద్వేషభాషాదిభి రన్యవీవ భాతి తద్వదయ మపి మానుషదేహపరిగ్రహో దన్య ఇవ భాతి. దౌర్జన్యం తు తదేవే త్యవశ్య ముపసంహర్య ఇతి భావః.

శ్లో. స బాల ఆసీ ద్వపుషా చతుర్భుజో
ముఖేన పూర్ణేంద్రనిభ స్త్రిలోచనః,
యువా కరాక్రాంతమహీభృదుచ్ఛక్తై
రసంశయం సంప్రతి తేజసా రవిః.

20

టీ. సః = అశిశుపాలుడు, బాలస్సక్ = పాపఁడై, వపుషా = దేహముతో, చతుర్భుజః = నాలుగేతులుగలవాడు (విష్ణువు), ఆసీత్ = ఆయెను. తథా = అట్లే, ముఖేన = మొగముతో, పూర్ణేంద్రనిభః = నిండుజాబిల్లినిబోలువాడు, ఆసీత్ = ఆయెను. స్త్రిలోచనః = మూడుకన్నులుగలవాడు (శివుడు), ఆసీత్ = ఆయెను. సంప్రతితు = ఇప్పుడన్ననో, యువా = తలిరుబ్రాయముగలవాఁడై, కరాక్రాంతమహీభృత్-కర = పన్నుచేత, ఆక్రాంత = వశపఱచుకొంటున్న, మహీభృత్ = రాజులును కొండలును గలవాఁడై, ఉచ్ఛక్తః = ఉన్నతుఁడై, తేజసా = ప్రతాపముచేత, రవిః = సూర్యుడు, అసంశయం = అనుమానములేదు.

తా. ఈశిశుపాలుడు పిన్నవాఁడై యుండఁగా చంద్రునివంటి మొగమును నాలుగుచేతులును మూడుకన్నులును గలిగి రూపమందు శివకేశవులతో సమానముగ నుండెను. పిదప ఆ నాలుగు చేతులు మూడుకన్నులుపోయినను ఇప్పుడు యశావనవంతుఁడై ఎల్లరాజులచేతను కప్పములుగొనుచు పరాక్రమముచే రెండవ సూర్యునివలె మహాన్నతమై వెలుగుచున్నాడు.

శ. స.—సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. బాలః, బాలః బాలా బాలః బాలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఆసీత్ అస్థాం అసక్ అసభువి ఇత్యస్థా దకర్త మాఘటిక—18

కాద్దాలో: కర్తరి గూతేలజి పరచ్చై. ప్ర. పు. ఏ. వపుషా, వపుషా వపుర్భ్యం వపు
ర్భి: వపుశ్చబ్ద: స. న. తృ. ఏ. చత్వార: భుజా: యస్యస: చతుర్భుజ: చతుర్భుజ:
చతుర్భుజౌ చతుర్భుజా: చతుర్భుజశ్చ: ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ముఖేన, ముఖేన ముఖా
భ్యాం ముఖై: ముఖశ్చబ్ద: ఆ. న. తృ. ఏ. పూర్వశ్చాపావిష్టశ్చ పూర్ణేందు: పూర్ణేందు
నాసదృశ: పూర్ణేందునిభ: నిభ: నిభౌ నిభా: పూర్ణేందునిభశ్చబ్ద: ఆ. పు. ప్ర. ఏ.
త్రీణిలోచనాని యస్యస: త్రిలోచన: త్రిలోచన: త్రిలోచనౌ త్రిలోచనా:
త్రిలోచనశ్చబ్ద: ఆ. పు. ప్ర. ఏ. యువా, యువా యువానౌ యువాన: యువక
శబ్ద: స. పు. ప్ర. ఏ. కరేణ ఆక్రాంతా: కరాక్రాంతా: మహీం బిభ్రతీతి మహీభ్రత:
కరాక్రాంతా: మహీభ్రత: యేనస: కరాక్రాంతమహీభృత్, భృత్ భృరౌ భృత:
కరాక్రాంతమహీభృచ్ఛబ్ద: త. పు. ప్ర. ఏ. ఉచ్చక్రై: అవ్య. సంశయస్యాధావ:
అసంశయం అవ్యయాభావావ్యయం. సంప్రతి. అవ్య. తేజసా, తేజసా తేజో
భ్యాం తేజోభి: తేజశ్చబ్ద: స. న. తృ. ఏ. రవి: రవి: రవి రవయ: రవిశబ్ద:
ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

అతైత ద్దౌర్జన్యం త్రిభి రావిష్కరోతి.—

స ఇతి. స శిశుపాల: బాలస్సక, వపుషా చతుర్భుజ: భుజచతుష్టయవాక్,
ఆసీత్, విష్ణు రితి చ ధ్వని: తథా ముఖేన, పూర్ణేందునిభ: పూర్ణచంద్రతుల్య ఆసీత్,
త్రిలోచన: లోచనత్రయవాం శ్చాసీత్, త్ర్యంబక ఇతిచ ధ్వని: బాలవిశేషణాత్
సంప్రతి తత్సర్వ మంతర్హిత మితి భావ: సంప్రతి తు యువా తరుగ స్సక, కరేణ
బలినా, ఆక్రాంతమహీభృత్, అధిష్ఠితరాజకస్సక, అన్యత్రాంశవ్యాప్తకైల: 'బలి
హస్తాంశవ: కరా' ఇత్యమర: ఉచ్చక్రైస్తేజసా రవి స్సూర్య: అసంశయం సంశ
యోనాస్తీత్యర్థ: అర్థాభావేవ్యయాభావ: వపుషా ముఖేనేతిచ, 'యేనాంగవికార'
ఇతి తృతీయా. హానివదాధిక్యస్యాపి వికారత్వాత్. తథాచ వామన:—'హానివ
దాధిక్య మప్యంగవికార' ఇతి. తేజనేతి 'ప్రకృతాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన మితి తృతీయా.
కరాక్రాంతేత్యాది నాన్లేషానుప్రాణితేయముత్పేక్షా - రవి రసంశయమితి, తస్యా:
పూర్ణేందునిభ ఇత్యుపమయా సంస్పృష్టి: హరిహరాదితుల్యమహిమత్వా దతి దుర్ధర్ష
ఇతిభావ:.

శ్లో. స్వయం విధాతా సురదైత్యరక్షసా

మనుగ్రహవగ్రహయో ర్యదృచ్ఛయా,

దశాననాదీనభిరాధదేవతా

నితీర్ణవీర్యాతిశయా హసత్యసా.

టీ. యదృచ్ఛయా = తనకుఁదానే, స్వయం = స్వకీయశక్తిచేత, సురదైత్యరక్షసామ్ - సుర = దేవతలయొక్కయు, దైత్య = దివిజాలయొక్కయు, రక్షసాం = రాక్షసులయొక్కయు, అనుగ్రహవగ్రహయోః = సమూహావమానములకు, విధాతా = చేయఁగలవాఁడగు, అసౌ = ఈశిశుపాలుఁడు, అభిరాధ శయాన్ - అభిరాధ = కొలువఁబడిన, దేవతా = ఈశ్వరానులచేత, వితీర్ణ = ఇయ్యఁబడిన, వీర్య = విక్రమముయొక్క, అతిశయాన్ = ఉద్రేకముగల, దశాననాదీన్ = రావణుఁడు మొదలగువారిని, హసతి = వెక్కిరించుచున్నాఁడు.

తా. సుంతయేని పరసహాయము లేకయే తనకుఁ దోచినట్లెల్ల దేవదానవ రాక్షసులను తనవశముచేసికొని నిగ్రహానుగ్రహములను జూపుచున్న యీశిశుపాలుఁడు తపస్సుచేసి దేవతానుగ్రహమువడిసి వేడుకొని మహాపరాక్రమము సంపాదించుకొన్న రావణప్రభృతులను ఎగతాళి చేయుచుండును. వారు తనపాటి బలపరాక్రమముగలవారే యైనను ఆశక్తి యాచించితెచ్చుకొన్నది. తనదో స్వయముగా నేర్పడినది. అని గర్వహేతువు.

శ. స.—స్వయం. అవ్య. విధాతా, విధాతా విధాతారా విధాతారః విధాతృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. సురాశ్చ దైత్యాశ్చ రక్షాంసిచ సురదైత్యరక్షాంసి తేహంసురదైత్యరక్షసాం, రక్షసః రక్షసాః రక్షసాం రక్షశబ్దః స. న. ష. ఏ. అనుగ్రహశ్చ అవగ్రహశ్చ అనుగ్రహవగ్రహా తయోః అనుగ్రహవగ్రహయోః, అవగ్రహస్య అవగ్రహయోః అవగ్రహణాం అనుగ్రహవగ్రహశబ్దః అ. పు. ష. ద్వి. యదృచ్ఛయా, యదృచ్ఛయా' యదృచ్ఛాభ్యాం యదృచ్ఛాభిః యదృచ్ఛాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. దశాననాం యస్యసః దశాననః దశాననః ఆదిర్యేషంతే దశాననాదయః తాన్ దశాననాదీన్, ఆసిం ఆదీ ఆదీన్ దశాననాదిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. అభిరాధాశ్చతా దేవతాశ్చ అభిరాధ దేవతాః అభిరాధ దేవతాభిః వితీర్ణః అభిరాధ దేవతావితీర్ణః వీర్యస్య అతిశయః వీర్యాతిశయః అభి తీర్ణః వీర్యాతిశయః యేహంతే అభి శయాన్ తాన్ అభి...శయాన్, అతిశయం అతిశయా అతిశయాన్ అభి శయశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. హసతి, హసతి హసతః హసన్తి హసేహససే ఇత్యస్తాత్సకర్తృకారకర్తరి ప్రమానే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ.

స్వయమితి. యదృచ్ఛయాన్యేచ్ఛయా స్వయం స్వసామర్థ్యేన, నతు దేవతా ప్రసాద బలాది త్యర్థః. అనుగ్రహవగ్రహయోః, విధాతా కర్తా, అసౌ శిశుపాలం, అభిరాధాభిః ఆరాధితాః, దేవతాభిరీశ్వరాదిభిః, వితీర్ణః దత్తః, వీర్యాతిశయః ప్రభా

వాతిశయః, యేషాంతాన్, దశాననాదీన్ హసతి, అనన్యప్రసాదలబ్ధశ్చైకేకభం
యాచకై స్తుల్యతేతి గర్వాద్ధసతీత్యర్థః.

శ్లో. బలావలేపా దధునాపి పూర్వవ త్ప్రబాధ్యతే తేన జగజ్జిగ్ముణా,
సతీవ యోషి త్ప్రకృతి సునిశ్చలా పుమాంస మభ్యేతి భవాన్తరేష్వపి.

టీ. జిగ్ముణా = జయించుకొరికగల, తేన = ఆశిశుపాలునిచేత, బలావలేపాత్ =
విక్రమగర్వమువలన, అధునాపి = ఇప్పటికిని, పూర్వవత్ = మునుపటివలెనే, జగత్ =
లోకము, ప్రబాధ్యతే = గాని పెట్టబడుచున్నది, తథాపి = అట్లేగద, సతీ = పతివ్రత
యగు, యోషిదివ = స్త్రీవలెనే, సునిశ్చలా = స్థిరనిశ్చయముగల, ప్రకృతి = జంతువుల
నైజము, భవాంతరేష్వపి = వేరుజన్మములలోగూడ, పుమాంసం = జీవుని, అభ్యేతి =
అనుగమించుచున్నది.

లా. ఈశిశుపాలుడు పూర్వపు రావణాని జన్మము లందువలెనే
ఇప్పుడును శౌర్యగర్వముచే గన్నగానక జగద్ద్రోహమును జేయు
చున్నాడు. మనుజుని స్వభావము ఒకపతివ్రత యగు, నారీమణివలెనే
పురుషుని జన్మాంతమునందు గూడ వెంబడించి వచ్చునేకాని మానదుగదా.

శ. స. — బలేన ఆపలేషః బలావలేషః తస్మాత్ బలావలేపాత్, బలావలేపాత్
బలావలేపాభ్యాం బలావలేషేభ్యః బలావలేషజ్బః ఆ. పు. పం. ఏ. అధునా అవ్య,
అపి అవ్య. పూర్వస్మిన్నివ పూర్వవత్ పతివ్రత్యయాన్తమవ్య. ప్రబాధ్యతే ప్రబాధ్యేతే
ప్రబాధ్యస్తే ప్రపూర్వకబాధ్యవిలోడనే ఇత్యస్తా త్వకర్తకాత్కర్తణి వర్తమానే
లటి ఆత్తనేపది ప్ర. పు. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. జగత్,
జగత్ జగతీ జగన్తి జగచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. ఏ. జేతుమిచ్ఛుః జిగ్ముః తేన జిగ్ముణా,
జిగ్ముణా, జిగ్ముభ్యాం జిగ్ముః జిగ్ముశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ. సతీ, సతీ సత్యో సత్యః
సతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. యోషిత్, యోషిత్ యోషితో యోషితః
యోషిచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ప్రకృతిః, ప్రకృతిః ప్రకృతీ ప్రకృతయః ప్రకృతి
శబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సునిశ్చలా, సునిశ్చలా సునిశ్చలే సునిశ్చలాః సునిశ్చలాశబ్దః
ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. పుమాంసం, పుమాంసం పుమాంసౌ పుంసః పుంశబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ.
అభ్యేతి అభీతః అభియన్తి అభిపూర్వక ఇన్ గతా విత్యస్తాత్వకర్తకాత్కర్తరి వర్త
మానేలటి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ. అన్యే భవాః భవాన్తరాణి తేషా భవాన్తరేషు,
భవాన్తరే భవాన్తరయోః భవాన్తరేషు. భవాన్తరశబ్దః ఆ. న. స. బ. ఆపి అవ్య.

బలెతి. జిగ్ముణా నిత్యోత్సాహవతీత్యర్థః. తేన శిశుపాలేన బలావలే
పాత్ బలగర్వాత్, అధునాపి పూర్వవత్ పూర్వజన్మనః, జగత్ ప్రబాధ్యతే,

తథాహి—సతీ పతివ్రతా యోషిదివ, సునిశ్చలా అతిస్థిరా, ప్రకృతిః స్వభావః, భవాంతరేషు జన్మాంతరేష్వపి, పుమాంసం పురుష మభ్యేతి యాతి, ‘పతిం యా నాతి చరతి మనోవాక్కాయ సంయతా, సాధర్మ్యలోకమాప్నోతి సద్భిస్సాధ్యేతిచోచ్యత’ ఇతి మమః. ఉపమోపమేయపురస్కృతోఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. తదేన ముల్లంఘితశాసనం విధే ర్విధేహి కీనాశనికేతనాతిధిమ్,

శుభేతరాచారవిప్రక్తి మాచదో నిపాతనీయా హి సతా మసాధవః. ౭౩

టీ. తత్=ఆకారణమున, విధేః=బ్రహ్మయొక్కయు, ఉల్లఙ్ఘితశాసనం - ఉల్లంఘిత=అతిక్రమింపబడిన, శాసనం=ఆజ్ఞ గల, ఏనం=ఈశుపాలుని, కీనాశ తిథిం- కీనాశ=యమునియొక్క, నికేతన=ఇంటికి, అతిధిం=అతిధి (అన్నార్థియైపోవువా) నిగా, విధేహి=చేయుము. శుభే ..పదః-శుభేతర=అమంగళమైన, ఆచార=నడవడి చేత, విప్రక్తిమ=ఫలాస్తూఖములైన, అపదః=పాపఫలములైన చెడుగులుగల, అసాధవః=తులువలు, సతాం=మిషవంటియుత్తమ పూరుషులకు, నిపాతనీయాహి=చెఱుపఁ దగిన వారుగదా.

తా. ఇందువలన దుష్టనిగ్రహార్థ మవతరించి నీవు దైవాజ్ఞనుగూడ విలంఘించి ఉచ్చుగ్భిల ప్రయత్నముడైన యీదురాత్ము నెట్లయిన గూల్చుము. దుర్మార్గవర్తనములు మితిమీఱఁజేసిన యిట్టిదుర్మార్గులను బోరిపుచ్చుట మీబోటి మహాత్ములకు ముఖ్యకర్తవ్యమేకదా.

శ. స. —తత్. అవ్య. ఏనం, ఏనం ఏనౌ ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. ఉల్లఙ్ఘితం శాసనం యేనసః ఉల్లంఘితశాసనః తం ఉల్లఙ్ఘితశాసనం, శాసనం శాసనౌ శాసనాన్ ఉల్లంఘితశాసనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. విధేః, విధేః విధ్యోః విధీనాం విధిశబ్దః ఇ. పు. ఘ. ఏ. విధేహి విధత్యాత్ విధత్తం విధత్త విపూర్వకడుధాజ్ ధారణపోషణయో రిత్యస్తా త్సకర్త కాత్ కర్తరి విధ్యాదౌలోట్ పరస్మైప్ర. పు. ఏ. కీనాశస్య నికేతనం కీనాశనికేతనం కీనాశనికేతనస్య అతిధిః కీనాశనికేతనా తిధిః తం కీనా. . అతిధీం, అతిధిం అతిధీ అతిధీన్ అతిధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. శుభాత్ ఇదరః శుభేతరః శుభేతరశ్చాసా ఆచారశ్చ శుభేతరాచారః శుభేతరాచారేణ విప్రక్తి మాః శుభే . పక్తిమాః శుభే ..క్తిమాః అపదః యేషాంతేశుభే . పదః, అపత్ అపదౌ అపదః శుభే . పచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. బ. నిపాతయితుం యోగ్యాః నిపాత నీయాః, నిపాతనీయాః నిపాతనీయా నిపాతనీయాః నిపాతనీయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సతాం, సతః సతీః సతాం సచ్చబ్దః త. పు. ఘ. బ. సాధ్నువంతి పరకార్యవితి

సాధవః సాధవో సభవన్తీత్యసాధవః, అసాధుః అసాధూ అసాధవః అసాధుశబ్దః
ఉ. పు. ప్ర. బ.

తదితి. త త్తస్మాత్కారణాత్, విధే ర్విధాతురపి ఉల్లంఘితశాసనం, స్వయం
విధాతే త్యాద్యుక్తరీత్యా అతిక్రాంతజైవాజ్ఞమిత్యర్థః. సాపేక్ష త్వేపి గమకత్వా
త్సమాసః ఏవం శిశుపాలం, కీనాశనికేతనస్య కృతాంతనదనస్య అతిథిం విధేహి, మార
యేత్యర్థః. 'కీనాశః కర్షకే త్సుద్రే కృతాంతపశుఘాతినో' రితి విశ్వే, నచైతత్ప్రా
ఘణికహస్తేన సర్వమారణం కిం తు భవాదృశా మవశ్యక ర్తవ్యత్వాదిత్యాహ—శుభే
తరాచారే దురాచారేణ, విపక్త్రిమా విహతేన ప్రాప్తాః, ఆపదో యేహం తే తథో
క్తాః, 'ద్వితః క్త్రి' రితి పఞ్చే క్త్రిప్రత్యయః. 'క్తేర్మమిత్యమి' తి తద్ధితోమమ్ప్ర
త్యయః. అసాధవో దుష్టాః, సతాం భవాదృశాం జగన్నియంత్యాణాం, నిపాలసి
యాః వధాహి, న చ నైర్ఘృణ్యదోషః. స్వదోషేణైవ తేహం వినాశే నిమిత్తమా
త్రత్వా దస్తాక మిత్యాశయేన శుభేతరేత్యాదివిశేషణోక్తిః, సామాన్యేన విశేషసమ
ర్థనరూపాంఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. ఇదిగాక పీనిని జంపినచోఁ జాలమంది సాధువులు సుఖపడుదురను
చున్నాఁడు.—

శ్లో. హృదయ మరివధోదయా దుదూఢ

ద్రఢిమ దధాతు పునః పురస్తరస్య,
ఘనపులకపులోమజాకుచాగ్ర
ద్రుతపరిమృనిపీడనక్షమత్వమ్.

౭౪

టీ. అరివధోదయాత్-అరి = శత్రువుయొక్క, వధ = నాశముయొక్క, ఉద
యాత్ = కలుగుటవలన, ఉదూఢద్రఢిమ-ఉదూఢ = పొందిన, ద్రఢిమ = దిట్టపు
గల, పురందరస్య = ఇంద్రునియొక్క, హృదయం = మనస్సు, పునః = మరల,
ఘన.. మత్వమ్ - ఘన = చిక్కని, పులక = రోమాంచముగల, పులోమజా =
శచీదేవియొక్క, కుచ = సములయొక్క, అగ్ర = కొప్పెరలయొక్క, ద్రుత =
త్వరచేతనైన, పరిరంభ = కాగిలించుకొని, నిపీడన = ఒత్తిడికి, క్షమత్వం = తగి
యుండుటను, దధాతు = ధరించుగాక.

తా. ఇట్లు నే ననినరీతిగా నీవు శిశుపాలుని బొరిపుచ్చితివేని దేవేం
ద్రుఁడు శత్రుసౌశమువలన కలఁగదేఱిన మనస్సుగలవాఁడై నిశ్చింతముగా
నేకాంతమున శచీదేవితోడి సుఖముల ననుభవించుచును గాక.

శ. స. — హృదయం, హృదయం హృదయే హృదయాని హృదయశబ్దః
అ. న. ప్ర. ఏ. అరీణాం వధః అరివధః అరివధస్య ఉదయః అరివధోదయః తస్మాత్
అరివధోదయాత్, ఉదయాత్ ఉదయాభ్యాం ఉదయేభ్యః అరివధోదయశబ్దః
అ. పు. పం. ఏ. ఉదూఢః ద్రఢిమాయేన తత్ ఉదూఢద్రఢిమ, ద్రఢిమ ద్రఢిమనీ
ద్రఢిమాని ఉదూఢద్రఢిమకాశబ్దః స. స. ప్ర. ఏ. దధాతు ధత్తాత్ ధత్తాం దధ
తుడుధాఞ్ ధారణపోషణయో రిత్యస్తాత్సకర్తకాత్కర్తరి విధ్యాతౌలోటి పరస్మై.
ప్ర. పు. ఏ. పునః అవ్య. పురః దారయతీతి పురందరః తస్యపురందరస్య, పురంద
రస్య పురందరయోః పురందరాణాం పురందరశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ఘనాః పులకాః
యయోక్తే ఘనపులకే పులోమ్నః జాతాపులోమజా కుచయోరగ్రే కుచాగ్రే పులో
మజాయాః కుచాగ్రే పులోమజాకుచాగ్రే ఘనపులకేచతే పులోమజాకుచాగ్రేచ
ఘన...చాగ్రే నృతశ్చాసౌ పరిరంభశ్చ నృతపరిరంభః ఘన. గ్రయోః నృతపరి
రంభః ఘన.. రంభః ఘన రంభేనిపీడనం ఘన పీడనం త్నమస్యభావః త్నమత్వం
ఘన...పీడనే త్నమత్వం ఘన..త్నమత్వం తత్ ఘన...త్నమత్వం, త్నమత్వం
త్నమత్వే త్నమత్వాని ఘన.. త్నమత్వశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

హృదయమితి. అరివధోదయాత్ రిపునాశలాభాత్, ఉదూఢద్రఢిమ వైశ్చిం
త్యాద్ధృతధార్మ్యం, స్వస్థ మితి యావత్. పృథ్వాదిత్వా ద్బృహశబ్దా దిమనిచ్ ప్రత్య
యః. 'ర ఋతో హలాదేర్లఘా' రితి ఋకారస్య రేఫాదేశః పురః శత్రుపురాణి
దారయతీతి పురందరః ఇంద్రః, 'పూస్సర్వయోర్దారినహా' రితి ఖచ్చరిత్యయః. 'ఖచి
ప్రాస్య' ఇత్యుత్తరపదప్రాస్యః, 'వాచంయమపురందరా' చేతి నిపాతనా న్నుమాగ
మశ్చ. తస్య హృదయం పున ర్భూయోఽపి, పూర్వపదేవేతి భావః. ఘనపులకయోః
సాంద్ర రోమాంచయోః, పులోమ్నః జాతా పులోమజా శచీ, తస్యాః కుచాగ్రయోః,
నృతపరిరంభాత్, బౌత్సక్యాత్ శీఘ్రలింగనం. తత్రయన్నిపీడనం తస్య త్నమ
త్వం సహత్వం దధాతు ప్రాప్తిత్రవిక్షేపాత్త్యక్తభోగేన శక్తేణ సంప్రతి త్వత్ప్రసా
దాన్నిష్కంటకం స్వారాజ్యం భుజ్యతామిత్యర్థః. అత్ర దాఢ్యస్యాదూఢద్రఢిమేతి
విశేషణగత్యా నిపీడనత్నమత్వం ప్రతి హేతుతోవైక్యా పదార్థహేతుకం కావ్య
లింగమ్. హృదయస్య నిపీడనత్నమత్వసంబంధేఽప్యసంబంధోక్త్యా సంబంధేఽసంబంధ
రూపాలిఖయోక్తి రిత్యర్థాలంకారః. వృత్త్యనుప్రాసశ్చ, తైరన్యోన్యం సంసృజ్యతే.
పుష్పితాగ్రావృత్తం. 'అయుజి నయగరేఫతోయకారో' యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ
పుష్పితాగ్రేతి లక్షణాత్.

శ్లో. ఓ మి త్యుక్తవతోఽధ శార్జ్జణ ఇతి వ్యాహృత్య వాచం సభ

స్తస్మి న్నుత్పత్తితే పుర స్సరమునా విన్దో శ్చియం బిభ్రతి,

శత్రుణా మనిశం వినాశశునః క్రుద్ధస్య చైద్యం ప్రతి
 వ్యోమ్నావ భ్రుకుటిచ్ఛలేన వదనే కేతు శ్చకారాస్పదమ్. ౭౫
 ఇతి శ్రీమాఘకృతౌ శిశుపాలవధే వహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే
 కృష్ణనారదసంభాషణం నామ ప్రథమః సర్గః.

టీ. తస్మిన్ = ఆ, సురమునా = దేవర్షి యగునారదుఁడు, ఇతి = ఇట్టి, వాచం =
 వాక్కును, వ్యాహృత్య = చెప్పి, నభః = గగనమునుగూర్చి, ఉత్పతితేనతి = ఎగి
 రినవాఁడై, పురః = ముందఱ, ఇందోః = ఇంద్రునియొక్క, శ్రియం = కాంతివంటి
 కాంతిని, విభ్రతి = ఛరించినవాఁడగుచుండఁగా, అథ = మునిమాటలుముగిసినపిదప,
 ఓంఇత్యుక్తవతః = అలాగే అనిపలికినవాఁడును, చైద్యంప్రతి = శిశుపాలునిగూర్చి,
 క్రుద్ధస్య = కోధమువహించిన, శార్ఙ్గిణః = శ్రీకృష్ణస్వామియొక్క, వదనే = ముఖ
 మున, వ్యోమ్నావ = ఆకాశమునవలె, అనిశం = తెఱిపిగాంచక, శత్రుజాం = పగతుర
 యొక్క, వినాశశునః-వినాశ=క్షయమునకు, పిశునః=నూచనమైన, కేతుః=ఉత్పా
 తము, భ్రుకుటిచ్ఛలేన=బామముడియను మిషచేత, ఆస్పదం=ఉనికిని, చకార=చేసెను.

తా. నారదుఁ డిట్లు చెప్పి యాకాశమున కెగసిపోయెను. కృష్ణుఁ
 డును దాని కొప్పుకొనెను. అప్పు డాకాశమున చంద్రునిమాడ్కినున్న
 నారదుని కెదురుగా నున్న శిశుపాలునిమీఁది కొంపముచేత చిట్టించు
 కొనఁబడిన కృష్ణునిమొగము శత్రుక్షయద్యోతకమై ఆకాశమునందు
 చంద్రునకెదురుగాఁ బుట్టిన ధూమకేతువువలె నుండును.

శ. స.— ఓం అవ్య. ఇతి అవ్య. ఉక్తవతః, ఉక్తవతః ఉక్తవతోః ఉక్తవతాం
 ఉక్తవచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. అథ అవ్య. శృజన్యవికారః శార్ఙ్గం శార్ఙ్గం ఆస్యాస్తీతి
 శార్ఙ్గే తస్యశార్ఙ్గిణః, శార్ఙ్గిణః శార్ఙ్గిణోః శార్ఙ్గిణాం శార్ఙ్గిణాశబ్దః స. పు. ష. ఏ. ఇతి
 అవ్య. వ్యాహృత్యల్యబన్తమవ్యయం. వాచం, వాచం వాచా వాచః వాక్చబ్దః చ. స్త్రీ.
 ద్వి. ఏ. నభః, నభః నభసీ నభాంసి నభశ్చబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. తస్మిన్, తస్మిన్ తయోః
 తేషు తచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. ఉత్పతితే, ఉత్పతితే ఉత్పతితయోః ఉత్పతితేషు ఉత్ప
 తితశబ్దః అ. పు. స. ఏ. పురః అవ్య. సురశ్చాసౌ మునిశ్చ సురమునిః తస్మిన్ సురమునౌ,
 సురమునౌ సురమునోః సురమునిషు సురమునిశ్చబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. ఇందోః, ఇందోః
 ఇందోవ్యోః ఇందూనాం ఇందుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. శ్రియం, శ్రియం శ్రియా శ్రియః
 శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విభ్ర రీతి విభ్రత్ తస్మిన్ విభ్రతి, విభ్రతి విభ్రతోః

విభ్రతుస్ విభ్రచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. శత్రుణాం, శత్రోః శత్రోః శత్రుణాం
 శత్రుశబ్దః ఉ. పు. మ. బ. అనిశం అవ్య. వినాశస్య పిశునః వినాశ పిశునః, పిశునః
 పిశునాః వినాశపిశునశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. క్రద్ధస్య, క్రద్ధస్య క్రద్ధయోః
 క్రద్ధానాం క్రద్ధశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. చైద్యం, చైద్యం చైద్యా చైద్యాక్ చైద్య
 శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రతి అవ్య. వ్యోమ్ని, వ్యోమ్ని వ్యోమని వ్యోమ్నాః
 వ్యోమసు వ్యోమకశబ్దః న. న. స. ఏ. ఇవ అవ్య. భ్రుకుటిః ఛలం భ్రుకుటిచ్ఛలం
 తేన భ్రుకుటిచ్ఛలేన, ఛలేన ఛలాభ్యాం ఛలైః భ్రుకుటిచ్ఛలశబ్దః అ. న. త్. ఏ.
 వదనే, వదనే వదనయోః వదనేషు వదనశబ్దః అ. న. స. ఏ. కేతుః, కేతుః కేతూ
 కేతవః కేతుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. చకార చక్రతుః చక్రః డుక్కుఞ్కరణే ఇత్యస్తా
 త్సకర్తకాత్ కర్తరి భూతానద్యతనపరోక్షేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. ఆస్పదం,
 ఆస్పదం ఆస్పదే ఆస్పదాని ఆస్పదశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

ప్రథమస్కంధము ముగిసెను.

ఓమితి. తస్మిన్ సురమునా నారదే, ఇతీతంభూతాం వాచం, వ్యాహృత్య
 ఉక్త్వా, నభ ఉత్పతితే ఖ ముత్పతితే, పురుః అగ్రే, ఇందోః శ్రియం విభ్రతీసతి,
 అభ మునివాక్యానంతరం, ఓ మిత్సుక్తవతః తథాస్త్వి త్యంగీకృతవత ఇత్యర్థః. 'ఓం
 ప్రశ్నేఽంగీకృతా రోష' ఇతి విశ్వః. చేదీనాం జనపదానాం రాజా చైద్యః శిశు
 పాలః, 'పృథ్వీతో సహజాదాక్ష్యా జి'తి ఇత్యక్ష ప్రత్యయః. తం ప్రతిక్రద్ధస్య శార్దూణః
 వదనే వ్యోమ్నివ, అనిశం సర్వదా అవ్యభిచారేణేత్యర్థః. శత్రుణాం వినా
 శస్య పిశునః సూచకః, 'చంద్ర మభ్యుదితః కేతుః క్షితిశానాం వినాశకృ ది'తి
 శాస్త్రా దితి భావః. కేతు రుత్పాతవిశేషః, 'కేతు ర్ద్యుతౌ పతాకాయాం గ్రహోత్పా
 తాదిలక్ష్మ స్వి'తి విశ్వః. భ్రుకుటిచ్ఛలేన భూభంగవ్యాజేన, ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాం, స్థితిం
 చకార, 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామితి నిపాతనా త్సుడాగమః. ఏతేన కావ్యాధ
 భూతవీరసహకారణో రాద్రస్య స్థాయీ క్రోధః స్వాసుభావేన భ్రుకుట్యా కారణ
 భూతోఽసుమేయ ఇత్యుక్తం తదా తదవినాభూతస్యాంగినో వీరస్యాపి స్థాయీ
 ప్రయత్నా పరనామక ఉత్సాహోఽపుష్పపన్న ఏవే త్యసుసంధేయమ్. ఇందోః
 శ్రియం విభ్రతీత్యత్ర మునె రిందుశ్రియోఽయోగా త్తత్సదృశీమితి సాదృ
 శ్యాక్షేపాత్ అసంబంధవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః. వదనే
 వ్యోమ్నివేత్యప్రమా. భ్రుకుటిచ్ఛలేన కేతు రితి ఛలాదిశబ్దేనాసత్యత్వప్రతి
 పాదనరూపోఽపహ్నువః. తత్త శత్రువినాశసూచనాయ కేత్వపేక్షి తేందుసాన్నిధ్య

వ్యోమావస్థానసంపాదకత్వేన నిదర్శనోపమయోరపహ్నవోపకారకత్వాదంగాంగిభావేన సంకరః. చమత్కారకౌఠియా మంగళాచరణరూపతయాచ సర్గాంత్యశ్లోకేషు శ్రీశబ్దప్రయోగః. యథాహ భగవాన్భాష్యకారః—మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణిప్రథంతే, వీరపురుషాణ్యాయుష్షత్పురుషాణి చ భవంతి, అధ్యేతారశ్చప్రవక్తాః భవంతీతి. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ‘సూర్యాశ్వైర్న సజాస్తతా స్సగురవ శ్చార్దూలవిక్రీడిత’ మితి లక్షణాత్. సర్గాంతత్వాద్వృత్తభేదః. యథాహ దండీ—‘సర్గైరనతివిస్తీర్ణైః ప్రావ్యవృత్తైః స్పృసంధిభిః, సర్వత్రభిన్నసర్గాంతై రుపేతం లోకరంజక’ మితి.

అథ కవిః కవికావ్యవర్ణనీయాఖ్యానపూర్వక సర్గసమాప్తిం కథయతి—ఇతీతి ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తా. మాఘకృతా నితి కవినామకథనం. మహాకావ్యఇతి మహచ్ఛబ్దేన లక్షణసంపత్తి స్సూచితా. శిశుపాలవధ ఇతి కవినామకథనమ్. ‘సామాన్యవచన స్యే’తి అనుప్రయోగః అత్ర తిజ్జైచిత్ర్యా త్సౌశబ్దాఖ్యో గుణః ‘సుపాంతి జాంచవ్యుత్పత్తి స్సౌశబ్ద మితి కథ్యత’ ఇతి లక్షణాత్. సముచ్చయకావ్యవర్ణనయోః ప్రథమ స్సర్గఇతి సమాప్త ఇతి శేషః. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీగ మహాపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లి నాథనూరివిరచితాయాం మాఘవాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం ప్రథమః సర్గః.

ద్వి తీ య స్స గ్గ ము.

అవ. ఇక నీ సర్గమున రాజకార్యలోచనమును వర్ణించబోవుచు దానికి కారణమును గల్పించుచున్నాడు.—

శ్లో. ఇయత్తమాణేనాహూతః పార్థేనాథ ద్విషస్తురమ్,

అభినైద్యం ప్రతిష్ఠాసురాసీత్కార్యద్వయాకులః.

౨

టీ. అథ = ఇంద్రుడంపినకబురువిన్నపిదప, ఇయత్తమాణేన = రాజసూయ యాగము చేయఁదలచుకొన్న, పార్థేన = ధర్మరాజుచేత, ఆహూతః = పిలువఁబడిన వాఁడును, (తథా = అట్లే,) అభినైద్యం = శిశుపాలునిగూర్చి, ప్రతిష్ఠాసుః = యుద్ధము నకుఁబోఁదలఁచిన, మురంద్విషక్ = మురాంతకుడైన శ్రీకృష్ణమూర్తి, కార్యద్వయా కులః - కార్యద్వయ = శిశుపాలవధయనుదేవకార్యము యుద్ధిష్ఠిరయాగదర్శనమును మిత్రకార్యము ననుసరిండుపనులచేత, ఆకులః = ముందువెనుకలులోఁచనివాఁడు, ఆసీత్ = అయ్యెను.

తా. ఇట్లు నారదుఁడు ఇంద్రసందేశమును జెప్పి వెళ్లినతర్వాత శ్రీకృష్ణమూర్తి ధర్మరాజుచే రాజసూయయాగమునకుఁ బిలువఁబడిన వాఁడు గనుక ఇప్పుడు యజ్ఞమునకుఁ బోవుదమా శిశుపాలునిమీఁద దాడికట్టుదమా యని రెండుకార్యములలో దేనిని జేయుటయందును నిశ్చయము తోచక సందేహము కలవాఁడయ్యెను.

శ. స. — యష్టమిచ్ఛక్ ఇయత్తమాణః, తేన ఇయత్తమాణేన, ఇయత్తమాణేన ఇయత్తమాణాభ్యాం ఇయత్తమాణైః ఇయత్తమాణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ఆహూతః, ఆహూతః ఆహూతౌ ఆహూతాః ఆహూతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పృథాయా ఆపత్యం పుమాన్ పార్థః తేన పార్థేన, పార్థేన పార్థాభ్యాం పార్థైః పార్థశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. అథ అవ్య. ద్వేష్టితి ద్విషక్, ద్విషక్ ద్విషక్తౌ ద్విషక్తైః ద్విషక్తశబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. మురం, మురం మురౌ మురాన్ మురశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. చైద్య మభినైద్యం అవ్యయాభావావ్యయం. ప్రస్తాతుమిచ్ఛః ప్రతిష్ఠాసుః, ప్రతిష్ఠాసుః ప్రతిష్ఠానా ప్రతిష్ఠాసవః ప్రతిష్ఠాసుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఆసీత్ ఆస్తాం ఆసక్ అసభువి ఇత్యస్తాదకర్త కాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలజి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. కార్యయోః ద్వయం కార్యద్వయం కార్యద్వయేన ఆకులః కార్యద్వయాకులః, కార్యద్వయాకులః కార్యద్వయాకులౌ కార్యద్వయ కులః కార్యద్వయాకులశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అధాస్తిక సర్వే మంత్రవర్ణనాయ బీజమాపవతి-

ఇయక్షమాణేనేతి. అథ ఇంద్రసందేశశ్రవణానంతరం, ఇయక్షమాణేన యష్ట మిచ్ఛతా, యజతే సున్నంతా ల్లట శ్వానజాదేశః. పార్థేన పృథాపుత్రేణ యుధిష్ఠిరేణ, 'తస్యేద మి' త్యక్. అన్యథా 'స్త్రీభ్యోఽగి'తి థ స్యాత్. తతః పార్థేయ ఇతి స్యాత్. ఆహూతః ఆకారితః, హ్వయతే కర్తణీ క్తః సంప్రసారణే దీర్ఘః. అథ అభివైద్యం శిశుపాలం ప్రతి, 'లక్షణేనాభిప్రతీతి అభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయీభావః. 'అభిరభాగే' ఇతి కర్తృప్రవచనీయత్వే తద్యోగే ద్వితీయా వా. ప్రతిహేనుః ప్రస్థాతు మిచ్ఛః. తిష్ఠతే సున్నంతాదు ప్రత్యయః. మురం ద్విషత్ సురారిః, 'ద్విషాఽమిత్రే' ఇతి శతృప్రత్యయే, 'సలోకే' త్యక్త 'ద్విషశ్శుర్వా వచనమి'తి వైకల్పిక షష్ఠీ ప్రతిషేధః. కార్యద్వయేన సురకార్యసుహృత్కార్యరూపేణ, ఆకుల విప్రతిషేధా దావశ్యకత్వాచ్చ, ద్వయోస్సందేహవానాసీత్, అతో మంత్రస్యామమవసర ఇతి భావః.

అవ. ఇట్లు కార్యాలోచనకు కారణమైన సందేహమును దెలిపి ఆలోచనకు తగినతావును జేరి ననుచున్నాడు...

శ్లో. గురుకావ్యానుగాం బిభ్రచ్ఛాన్ద్రీ మభి నభశ్చియమ్,

సార్థ ముద్ధవసీరిభ్యా మథాసావాసదత్సదః.

౨

టీ. అథ=ఇట్లు తనకు సందేహము తగిలినమీఁద, అసా=ఈకృష్ణుడు, అభినభః=ఆకాశమునకెదురుగా, గురుకావ్యానుగాం-గురు=బృహస్పతియు, కావ్య=శుక్రుడును, అనుగాం=తోడవచ్చువారుగల, శాన్ద్రీ=చంద్రునిదగు, శ్రియం=అందమును, బిభ్రత్=తాల్చినవాఁడై, ఉద్ధవసీరిభ్యాంసార్థం=ఉద్ధవబలరాములతోఁగూడ, సదః=సభను, ఆసదత్=చేరెను.

తా. మంత్రాలోచన చేయుటకై శ్రీకృష్ణస్వామి ఉద్ధవబలరాములను వెంటఁ బెట్టుకొని యొకనిజ్ఞ మైనసభాస్థానమునకుఁ జేరెను. అప్పుడా సభాభవనము ఒక వంక బృహస్పతితోడను మఱియొకఁడైన శుక్రాచార్యునితోడనుగూడిన చంద్రుడుగల ఆకాశమునుబోలి యుండెను.

శ. స.—గురుశ్చ కావ్యశ్చ గురుకావ్యా అనుసృత్య గచ్ఛత ఇత్తినుగౌ గురుకావ్యా అనుగౌ యస్యాస్మా గురుకావ్యానుగా తాం గురుకావ్యానుగాం, అనుగాం అనుగే అనుగాః గురుకావ్యానుగాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. బిభ్రత్, బిభ్రత్ బిభ్రతౌ బిభ్రతః బిభ్రచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రస్వేయం శాన్ద్రీ తాం శాన్ద్రీం, శాన్ద్రీం చాన్ద్ర్యో చాన్ద్రీః చాన్ద్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. నభః అభి అభినభః అవ్య ద్వాభావావ్యయం. శ్రియం, శ్రియం శ్రియౌ శ్రియః శ్రీశబ్దః

ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. సార్థం అవ్య. సీరమస్యాస్తీతిసీరి ఉద్ధవశ్చసీరిచ ఉద్ధవసీరిణౌ
తాభ్యాంఉద్ధవసీరిభ్యాం, సీరిణా సీరిభ్యాం సీరిభిః ఉద్ధవసీరికాశబ్దః న. పు.
త్య. ద్వి. అథ అవ్య. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. ఆసదత్
ఆసదతాం ఆసదత్ వద్భవితరణగత్యవసాద సేషు ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి భూతేలుజి
పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. నదః, నదః నదసీ సదాంసి సదశ్శబ్దః న. న. ద్వి. ఏ.

ఏవం మంత్రబీజం సందేహ ముపన్యస్య, మంత్రోచితదేశగమనమాహ —

గుర్వితి. అథ సందేహాంతరం, అసౌ హరిః, అభినభః పూర్వవదవ్యయాభావః.
కర్తృప్రవచనీయత్వేవాద్వితీయా. గురుకావ్యో బృహస్పతిశుక్రా, అనుగౌ అనుయాయీ
నా. యస్యాం తాం 'గీష్వతి ధిషణోగురుః, శుక్రో బైత్యగురుః కావ్య' ఇతి చామరః.
చంద్రస్యేమాం చాంద్రీం, శ్రియం బిభ్రత్. అత్ర శ్రీతుల్యాం శ్రియ మితి నిద
ర్శనాభేదః. ఉద్ధవసీరిభ్యాం సార్థం ఉద్ధవబలరామాభ్యాం సహ, నదః సభాం, ఆసదత్
అగమత్, రాజసదసః ప్రాసాదత్వాదితి భావః. సదేర్లుజి పుష్పాదిత్వాచ్చేరజాదేశః.
అత్ర మనుః 'గిరేః పృష్ఠం సమారుహ్య ప్రాసాదం వా రహా గతః, అరణ్యే నిశ్చలాశే
వా మంత్రయే (ద్యావభావితౌ) తావిభావిత' ఇతి.

శ్లో. జాఙ్వల్యమానా జగత ఇంతయే సముపేయుషీ,

వ్యద్యోతిష్ట సభావేద్యా మసౌ నరశిఖిత్రయా.

3

టీ. జగతః=లోకముయొక్క, శాస్త్రయే=నెమ్మదికొఱకు, సముపేయుషీ=కూడి
నదియు, జాఙ్వల్యమానా=మిక్కిలి మెఱయుచున్న, అసౌ=ఈ, నరశిఖిత్రయా=
మనుష్యులను నగ్నలయొక్క త్రితయము, సభావేద్యాం=సభయను నలంకృతస్థానమున,
వ్యద్యోతిష్ఠ=వెలింగెను.

తా. లోకక్షేమమునాలోచించుటకై ఒక్కచోఁ జేరిన ఆయుధ
వరాచక్రష్టాలు మువ్వురును యజ్ఞశాలయందలి త్రేతాగ్నులవలెఁ బ్రకా
శించిరి.

శ. స.—పునః పునః అతిశయేన జ్వలతీ జాఙ్వల్యమానా, జాఙ్వల్యమానా
జాఙ్వల్యమానే జాఙ్వల్యమానాః జాఙ్వల్యమానాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. జగతః,
జగతః జగతోః జగతాం జగచ్ఛబ్దః త. న. య. ఏ. శాస్త్రయే, శాస్త్రయే శాన్తిభ్యాం
శాన్తిభ్యః శాన్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. చ. ఏ. సముపేయుషీ, సముపేయుషీ సముపేయుష్యౌ
సముపేయుష్యః సముపేయుషీశబ్దః టీ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. వ్యద్యోతిష్ట వ్యద్యోతిషాతాం
వ్యద్యోతిషత. విపూర్వకద్యుత నీప్తావిత్సా దకర్త కాధాతోః కర్తరిభూతేలుజి అత్త
ప్ర. పు. ఏ. నదైవ వేదః సభావేదః తస్యాం సభావేద్యాం, వేద్యాం వేద్యోః వేదిషు

సభావేదికబ్బ: ఇ. స్త్రీ. స. ఏ. అసా, అసా అమూ అమూ: అదశ్శబ్ద: స. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. శిఖా: ఏహంసస్తీతి శిఖిస: సరావీవ శిఖిస: నరశిఖిస: త్రయ: అవయవా: యస్యా: సా త్రయీ నరశిఖానాం త్రయీ నరశిఖిత్రయీ, త్రయీ త్రయ్యాత్రయ్య: సర శిఖిత్రయీశబ్ద: ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

జాజ్వల్యమానేతి. జగత: లోకస్య, శాంతయే అనుపద్రవాయ, సముషేయషీ మిలితా, జాజ్వల్యమానా భృశం జ్వలంతీ, 'ధాతో'రేకాహా హలాదే: క్రియాసమ భిహర' ఇతి యజ్. —తతో లటశ్చానజాదేశే టావ్. అసా సరా: పురుషా ఏవ, శిఖి స: అగ్నయ: తేషాం త్రయీ. 'ద్విత్రిభ్యాం తయస్యాయ జ్యే' త్యయజాదేశే టిడ్డాణి' త్యాదినా జీవ్. సభా అస్థానైవ వేది: పరిష్కృతాభూమి: 'వేది: పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమర: తస్యాం వ్యద్యోతిష్ట దీప్యతేస్త, 'ద్యుతేర్లుజి' ఇతి వా తజ్. రూపకాలంకార:

శ్లో. రత్నస్తంభేషు సంక్రాంతప్రతిమాస్తే చకాశిరే,

ఏకాకినోఽపి పరిత: పారుషేయవృతా ఇవ.

౪

టీ. రత్నస్తంభేషు=రతనపుంగవములయందు, సంక్రాంతప్రతిమా:—సంక్రాంత= ప్రతిఘటించిన, ప్రతిమా:—ఆకృతులుగల, తే=ఆయుధవరామకృష్ణులు, ఏకాకినోఽపి= ఎవరికివారు—తామెక్కికరెయినను, పరిత:—నలుకెలయులను, పారుషేయవృతాఇవ= పురుషసమూహముతోఁ గూడినవారివలె, చకాశిరే=చెలింగిరి.

తా. అట్లు వా రాసభయం దొంటిగాఁ గూర్చున్నవారైనను రత్నస్తంభములలోఁ బ్రతిబింబించిన తమదేహములచేత కొందఁ జీతరు లతోఁ గూడినట్లుండిరి.

శ. స. —రత్నానాం స్తంభా: రత్నస్తంభా: తేషు రత్నస్తంభేషు, స్తంభే స్తంభయో: స్తంభేషు రత్నస్తంభశబ్ద: అ. పు. స. బ. సంక్రాంతా: ప్రతిమా: యేషాంతే సంక్రాంతప్రతిమా:, ప్రతిమా: ప్రతిమా: సంక్రాంతప్రతిమశబ్ద: అ. పు. ప్ర. బ. తే, సు తా తే తచ్చబ్ద: ద. పు. ప్ర. ఏ. చకాశే చకాశాతే చకాశిరే కాశ్యదీప్తా విత్యన్నాదకిర్త కాధాతో: కర్తరి భూతేలిటి అత్తనే ప్ర. పు. బ. ఏకఏవఏకాకిన:, ఏకాకీ ఏకాకినా ఏకాకిన: ఏకాకిశబ్ద: న. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. పరిత: తేనీల నమవ్యయం. పురుషాణాం సమూహ: పారుషేయ: పారుషేయేణ వృతా: పారుషేయవృతా:, వృత: వృతౌ వృతా: పారుషేయవృతశబ్ద: అ. పు. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య.

రత్నేతి. రత్నానాం స్తంభా ఇతి షష్ఠీసమాస: విశేషపర్యవసానాద్వికారా ర్థస్య తేషు సంక్రాంతప్రతిమా: సంక్రాంతప్రతిబింబా: 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం

ప్రతిమా ప్రతియత నే' త్యమరః. తే త్రయః ఏకాకినః అసహాయాః, 'ఏకాదాకిని చ్ఛాసహాయ' ఇ త్యాకినిచ్చిత్యయః. పరితః అభితః సర్వతః, 'పర్యభిభ్యాం చే' తి తసిల్ స చ 'సర్వపురుషభ్యాం న ఛ ఛౌ' సర్వోభయార్థవర్తమానాభ్యామిష్యతే. పారుషేయేణ ప్రతిబింబభూయస్త్యా త్పురుషసమాహేన, ఆవృతా ఇవే త్యుత్ప్రే ఙ్మ, చకాశిరే, 'పురుషద్వధవికారసమాహతేన కృతేషు వక్తవ్య' మితి ఛఞ్ ప్రత్యయః. ఏతేన విజనత్వ ముక్తమ్. యద్యపి 'నిస్తంభే నిర్గవాక్షే చ నిర్భిత్వంతర సంశ్రయే, ప్రాసాదాగ్రే త్వరణ్యే వా మంత్రయేతావిభావిత' ఇతి కామందకే. ఏతేన మంత్రభూమేః స్తంభప్రాచర్యనిషేధో దృశ్యతే. తథాప్యేతస్యాపి విజనత్వోప లక్షణత్వా న్న దోష ఇతిభావః.

శ్లో. అధ్యాసామాసురుత్తుంగహేమపీఠాని యాన్యమీ,

తై రూహే కేసరిక్రాంతత్రికూటశిఖరోపమా.

౫

టీ. అమీ=ఈయుద్ధవబలరామకృష్ణులు, యాని=ఏ, ఉత్తుంగ హేమపీఠాని= ఉన్నతములైన బంగారుసింహాసనములను, అధ్యాసామాసుః=అధిష్ఠించిరో, తైః= ఆబంగరుగ్దలచేత, కేసరి.. పమా-కేసరి=సింహములచేత, ఆక్రాంత=ఎక్కడైన, త్రికూట=త్రికూటపర్వతముయొక్క, శిఖర = శృంగములతోడ, ఉపమా=పొలిక, ఊహే=వహించబడెను.

తా. ఆసభయందు పెద్దపెద్ద బంగారు గద్దియలపైఁ గూర్చున్న యాయుద్ధవరామకృష్ణులు త్రికూట పర్వతముయొక్క మూడు శృంగ ములను ఎక్కికూర్చున్న మూడు సింహములవలె మిగులఁ బ్రకాశించు చుండిరి.

శ. స.—అధ్యాసామాస అధ్యాసామాసతుః అధ్యాసామాసుః అధిపూర్వకఆస ఉపవేశనే ఇత్యస్తాద్ధాతోః ఆమంతాత్ అనుప్రయుక్తాత్ అస భువి ఇత్యస్తా దకర్త కాత్కర్తరి భూతే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. హేముః పీఠాని హేమపీఠాని ఉత్తుం గాని చ తాని హేమపీఠానిచ ఉత్తుంగహేమపీఠాని తాని ఉత్తుం...రాని, పీఠం పీఠే పీఠాని ఉత్తుంగహేమపీఠశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. యాని, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ద్వి. బ. అమీ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః న. పు. ప్ర. బ. తైః, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. న. తృ. బ. ఊహే ఊహాతే ఊహిరే వహ ప్రాపణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తణి భూతే లటి ఆత్తనే పది ప్ర. పు. ఏ. కేసరాః ఏషాం సస్త్రితీ కేసరిణః కేసరిభిః క్రాంతాని కేసరిక్రాంతాని త్రీణి కూటాని యస్య సః త్రికూటః త్రికూటస్య శిఖరాణి త్రికూట శిఖరాణి కేసరిక్రాంతాని చ తాని త్రికూట

శిఖరాణిచ కేఁరి...రాణి కేఁరి రాణాం ఉప గూ కేఁరి...పమా, ఉపమా ఉపమే
ఉపమాః కేఁరిక్రాంత త్రికూటశిఖరోపమాశ్బః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అధ్యాసామాసురితి. అమీ త్రయః ఉద్ధవరామకృష్ణాః, యాని ఉత్తుంగ పేమ
పీరాని, అధ్యాసామాసుః అధితస్థుః, యేషాపవిష్టా ఇత్యర్థః. 'అధిక్షాస్థాసాం కన్తే'
తి కర్తృత్వమ్ అనఉపవేశనే లిబ్. 'దయాయాస క్షే' తి ఆమ్ ప్రత్యయే. 'కృ
శ్చాన్సప్రయుజ్యతేలి టీ'తి అస్తే రనుప్రయోగః 'ఆమ్ ప్రత్యయవ త్కృశ్చోఽనుప్ర
యోగస్యే' తి కృశ్. - ఏవేతి నియమాదస్తే రాత్త నేపదమ్. తైః పీఠైః. కేఁరిభిః
సింహైః, క్రాంతానాం త్రికూటస్య త్రికూటాద్యైః, శిఖరాణా ముపమా సాదృశ్యం
ఉపేషా ఉఘా, వపేః కర్తృణి లిబ్ సంప్రసారణమ్. త్రీణి కూటాస్య క్షేత్యన్వర్థ
సంజ్ఞా 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగమి' త్యమరః. ఉపమాలంకారః.

శ్లో. గురుద్వయాయ గురుణో దుభయో రథ కార్యయోః,

హరి ర్విప్రతిషేధం త మాచచక్షే విచక్షణః.

౬

టీ. అథ=కూర్చున్నదిదప, విచక్షణః = పండితుఁడగు, హరిః=శ్రీకృష్ణమూర్తి,
గురుద్వయాయ=పినతండ్రియు అన్నయు నగు ఉద్ధవబలరాములకొఱకు, గురుణోః=
అనల్పములైన, ఉభయోః కార్యయోః=గెండు పనులయొక్క, తం=ఆ, విప్రతిషేధం
=అననుకూలతను, ఆచచక్షే=నుడివెను.

తా. మువ్వరు కూర్చున్నదిదప శ్రీకృష్ణస్వామి ప్రకృతము శిశు
పాలసంహారార్థము వెల్లుదమా? ధర్మరాజ రాజసూయమునకు వెల్లు
దమా? అను సందిగ్ధాంశమును వివరముగాఁ దనపినతండ్రియగు నుద్ధవుని
తోను అన్నయగు బలరామస్వామితోను చెప్పెను.

శ. స.—గురోవ్యో ద్వయం గురుద్వయం తస్మై గురుద్వయాయ, ద్వయాయ
ద్వయాభ్యాం ద్వయేభ్యః గురుద్వయశబ్దః ఆ. న. చ. ఏ. గురుణోః, గురోః గురుణోః
గురోవ్యో గురూణాం గురుశబ్దః ఉ. న. ష. ద్వి. అథ అవ్య. కార్యయోః, కార్యస్య
కార్యయోః కార్యాణాం కార్యశబ్దః ఆ. న. ష. ద్వి. హరిః, హరిః హరీ హరయః
హరిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. విప్రతిషేధం, విప్రతిషేధం విప్రతిషేధా విప్రతి
షేధాన్ విప్రతిషేధశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. తం, తం తా తాన్ తచ్చబ్దః ద. పు.
ద్వి. ఏ. ఆచచక్షే ఆచచక్షాతే ఆచచక్షేరే అక్ పూర్వక చక్షిత్ వ్యక్తాయాం వాచి
త్యస్తా త్వకర్తృకాత్ కర్తరి భూతే లిటి ఆత్తనేపది ప్ర. పు. ఏ. విచక్షే ఇతి విచీ
క్షణః, విచక్షణః విచక్షణో విచక్షణాః విచక్షణశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

గురుద్వయామౌతి. అథ ఉపవేశనానంతరం, విచక్షే ఇతి విచక్షణః వక్తౌ 'కర్తరిల్లుడి'తి న్యాసకారః. 'అసనయోశ్చ ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షిజః ఖ్యాతాదేశాభావః. హరిః, గుర్వోః ఉద్ధవరామయోః, పితృవ్యజ్ఞేష్వభ్రాత్రోః, ద్వయా య, ద్వాభ్యాం గురుభ్యామిత్యర్థః. గురుశోః మహతోః, ఉభయోః కార్యయోః పూర్వోక్తయోః, తం విప్రతిషేధం, విరోధం ఆచచక్షే ఆఖ్యాతవాక్, తుల్యబల విరోధోవిప్రతిషేధః.

శ్లో. ద్యోతితాంతస్సభైః కుందకుట్టలాగ్రదతః స్థితైః,

స్థుపితే వాభవ త్తస్య శుద్ధవర్ణా సరస్వతీ.

2

టీ. కుందకుట్టలాగ్రదతః - కుందకుట్టల=మల్లెమొగ్గలయొక్క, అగ్ర=కొనల వంటి, దతః = పండ్లుగల, తస్య = ఆశ్రీకృష్ణస్వామివారియొక్క, సరస్వతీ=వాక్కు, ద్యోతితాంతస్సభైః-ద్యోతిత = వెలిగించబడిన, అంతస్సభైః = సభామధ్యముగల, స్థితైః=చిలునవ్వులచేత, స్థుపితేన = కడుగబడినదానివలె, శుద్ధవర్ణా = మేలికాంతి (స్వచ్ఛమైన అక్షరములు) గలదిగా, అభవత్ =అయెను.

తా. మల్లెమొగ్గలవంటి పలునరుస గల ఆశ్రీకృష్ణమూర్తి మాటలు సభలో నలువంకలు గలయఁ బ్రాకుచున్న పిన్న నవ్వులచే గడిగి శుభ్రము చేయఁబడినవా యనునట్లు స్వచ్ఛకాంతి (విరహాక్షరములు) గలవై యెంతయు నొప్పు గులుకుచుండెను.

శ. స.—అంతఃప్రధానా సభా అంతస్సభా ద్యోతితా అంతస్సభా యైస్తాని ద్యోతితాంతస్సభాని తైః ద్యోతితాంతస్సభైః, అంతస్సభేన అంతస్సభాభ్యాం అంతస్సభైః ద్యోతితాంతస్సభ శబ్దః అ. న. తృ. బ. కుందానాం కుట్టలాని కుందకుట్టలాని కుందకుట్టలానాం అగ్రాణి కుందకుట్టలాగ్రాణి కుందకుట్టలాగ్రాణీవ దంతాః యస్య సః కుందకుట్టలాగ్రదత్ తస్య కుంద ..దతః, దతః దతోః దతాం కుంద...దచ్చబ్దః త. పు. ష. ఏ. స్థితైః, స్థితేన స్థితాభ్యాం స్థితైః స్థితశబ్దః అ. న. తృ. బ. స్థుపితా, స్థుపితా స్థుపితే స్థుపితాః స్థుపితాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అభవత్ అభవతాం అభవత్ భూసత్తాయా మిత్యన్తాద కర్తకాత్ కర్తరి భూతే లజి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్చబ్దః ద. పు. ష. ఏ. శుద్ధః వర్ణః యస్యా స్యా శుద్ధవర్ణా, శుద్ధవర్ణా శుద్ధవర్ణే శుద్ధవర్ణాః శుద్ధవర్ణాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సరస్వతీ, సరస్వతీ సరస్వత్యా సరస్వత్యః సరస్వతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

ద్యోతితేతి. కుందం మాఘభవః పుష్పవిశేషః 'మాఘ్యం కుందం రక్తకస్తు బంధూకోబంధుజీవక' ఇత్యమరః. కుందకుట్టలాగ్రాణీవ దంతా యస్య కుందకుట్టలాగ్ర

దత్తః, 'అగ్రాంతశుద్ధశుభ్రవృషవరాహేభ్యశ్చే' తి అగ్రాంతపూర్వపదబహువ్రీహేః సమాసాంతో వైభాషికో దతాదేశః. తస్య హరేః, సరస్వతీ వాక్, అంతః ప్రధానా సభా అంతస్సభా, సభాభ్యంతరమిత్యర్థః, సా ద్యోతితా ప్రకాశితా యైః తైః స్థితైః స్పృశితేవ త్పాఠితేవ, స్నాతే ర్ణ్యంతా త్కర్తృణీకైః 'అర్చిప్ర'త్యాదినా పుగాగమః. 'మితాంప్రాస్వశ్చే'తి ప్రాస్వః. శుద్ధవర్ణాస్ఫుటాక్షరత్వాత్ స్వచ్ఛకాంతి రభవత్. అత్ర స్వాభావికవర్ణశుద్ధే స్నానసహేతుకత్వ ముత్పేక్షతే స్థితపూర్వాభి భాషీ హరి రితి భావః.

అవ. కారముల తెఱఁగు నెప్పి దానఁ దనమతమును వెల్లడింపఁబోవుచు తనదొక గొప్పప్రమాణముకొదని గర్వపరిహరము చేసికొనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. భవద్గిరామవసరప్రదానాయ వచాంసి నః,

పూర్వరంగః ప్రసంగాయ నాటకీయస్య వస్తునః.

౮

టీ. భవద్గిరాం=మీమాటలకు, అవసరప్రదానాయ=ప్రస్తావమును గలిగించుట కొఱకు, నః=మాయొక్క, వచాంసి=మాటలు, పూర్వరంగః=నాటకమందలి నాందీ పారము మొదలైనది, నాటకీయస్య=నాటకమందలి, వస్తునః = ఇతివృత్తముయొక్క, ప్రసక్తాయహి=ఎత్తుగడకేగదా.

తా. అయ్యా! మీమాటలకు సందర్భము గలిగించునుద్దేశముతో నేను మొదట మాటలాడు చున్నానేగాని నాప్రజ్ఞను వెల్లడించుకొను తలంపుగాదు. నాటకమునకు ముందుగాఁ జేయఁబడు నాందీపాఠము మొదలగునది ఇతి వృత్త సంసూచనమునకే గదా? కావున నామాటలలో సిద్ధాంతము లేలదు. అది మీరే నిర్ణయింపవలయులు.

శ. స.—భవతోః గిరః భవద్గిరః తాసాం భవద్గిరాం, గిరః గిరోః గిరాం భవద్గి ర్భుజః రే. స్త్రీ. ష. బ. అవసరస్య ప్రదానం అవసరప్రదానం తస్మై అవసరప్రదా నాయ, ప్రదానాయ ప్రదానాభ్యాం ప్రదానేభ్యః అవసరప్రదానశబ్దః అ. న. చ. ఏ. వచాంసి, వచః వచసీ వచాంసి వచశ్శబ్దః స. న. ప్ర. బ. నః మమ మే ఆవయోః నౌ అస్తాకం నః అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. బ. పూర్వరంజ్యస్తే అస్తిన్నితి పూర్వరంజః పూర్వరంజః, పూర్వరంజౌ పూర్వరంజౌః పూర్వరంజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రసక్తాయ, ప్రసంగాయ ప్రసంగాభ్యాం ప్రసంగేభ్యః ప్రసంగశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. నాటకే భవం నాటకీయం తస్య నాటకీయస్య, నాటకీయస్య నాటకీయయోః నాటకీయానాం నాటకీయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. వస్తునః, వస్తునః వస్తునోః వస్తునాం వస్తుశబ్దః ఉ. న. ష. ఏ.

కార్యవిప్రతిషేధ మావేద్యతత్ర స్వమత మావేదయిష్యక్ పండితంమన్యత్వం తావ త్పరిహరతి.—

భవదితి. భవద్గిరాం యుష్మద్వాచాం, అవసర ప్రదానాయ ప్రస్తావ ప్రసంజనా యేత్యర్థః. సః అస్తాకం వచాంసి, సిద్ధాంతోత్పాదనార్థ ముచ్యంతే, స తు సిద్ధాంత త్వేనేత్యర్థః. తథాహి—పూర్వం రజ్యతేఽస్మిన్నితి పూర్వరంగః నాట్యకాలా, తత్ర త్యక్తాపి పూర్వరంగ ఇతి దశరూపకే, అతః పూర్వరంగో నామ రంగప్రసాధ నాఖ్యో రంగవిఘ్నకాంతికారీ నాందీపారగీతవాదిత్రాద్యనేకాంగవిశిష్టః నాట్యాదౌ కర్తవ్యః కర్తృవిశేషః. తనుక్తం వసంతరాజీయే—‘యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగ విఘ్నోపశాంతయే, వశీలవాః ప్రవర్వంతి పూర్వరంగః ప్రకీర్తిత’ ఇతి. స పూర్వ రంగః నాటకే భవం నాటకీయం తత్ర వర్ణ్యమిత్యర్థః. వృద్ధాచ్యుతస్య ‘ఆయునే’ ఇతీయాదేశః. తస్య వస్తున ఇతి వృత్తస్య, ప్రసంగాయ ప్రసంజనాయ, ప్రవ ర్తనాయేతి యవత్. అతః ప్రథమవాదో న దోషాయేతి భావః పూర్వరంగః ప్రస్తావనేతి రంగరాజః. తచ్చింత్యం ‘పూర్వరంగం విధాయాదౌ నూత్రధారే విని ర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదపరః కావ్యమాస్థాపయేన్నటః. ప్రథమం పూర్వరంగశ్చ తతః ప్రస్తావనేతిచ, ఆరంభే సర్వనాట్యానా మేత త్సామాన్య మిష్యత’ ఇతి. దశరూప కాద్యుక్తభేదవిరోధాదితి. అత్ర హరివాక్యపూర్వరంగయోః, ప్రసంజకత్వరూప సామాన్యస్య వాక్యద్వయే శబ్దాంతరేణ పృథగ్విర్దేశాత్ ప్రతివస్తుపమాలంకారః లక్షణం తూక్తమ్.

అవ. ముందుగా తన మతమును వివరించును.—

శ్లో. కరదీకృతభూపాలో భ్రాతృభిర్జిత్వైరైర్దిశామ్,

వినా ష్యస్త్వదలం భూష్ణు రిజ్యామై త్వస సుసృతః.

టీ. దిశాం=దిక్కులకు, జిత్వైరైః = జయించువారైన, భ్రాతృభిః=భీముడు మొదలగు తమ్ములచేత, కరదీకృతభూపాలః=కరదీకృత=కప్పముగట్టువారుగాఁ జేయఁ బడిన, భూపాలాః = రాజులుగల, త్వసః సుసృతః=యమునికొడుకగు యుద్ధిష్ఠిరుడు, అస్మద్విినాపి=మనములేకున్నను, ఇజ్యామై=యజ్ఞ ముజేయుటకొఱకు, అలం=చాలిన వాఁడుగా, భూష్ణుః=కొంగలఁడు.

తా. దిక్కులయం దెల్లరాజుల నోడిండి కప్పము గొని విశేష ఖ్యాతిఁ గాంచిన గౌరు లగుతమ్ములున్నారు గావున ధర్మరాజు మన సహాయములేకున్న ను రాజసూయమును నెఱవేర్చుకొనఁగల్గఁడు.

శ. స.—కరం దదతీతి కరదాః అకరదాః కరదా స్సంపద్యమానాః కృతాః కరదీకృతాః భవం పాలయంతీతి భూపాలాః కరదీకృతాః భూపాలాః యస్యసః

కరదీకృత భూపాలః, భూపాలః భూపాలౌ భూపాలాః కరదీకృత భూపాలశబ్దః
 ఆ. పు. ప్ర. ఏ. బ్రాతృభిః, బ్రాత్రా బ్రాతృభ్యాం బ్రాతృభిః బ్రాతృశబ్దః ఋ. పు.
 తృ. బ. జయంతీతి జత్వరాః తైః జత్వరైః, జత్వరేణ జత్వరాభ్యాం జత్వరైః జత్వరశబ్దః
 ఆ. పు. తృ. బ. దిశాం, దిశః దిశోః దిశాం దిక్శబ్దః శ. స్త్రీ. మ. బ. వినా అవ్య. అపి
 అవ్య. మత్ ఆవాభ్యాం అస్తత్ అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. పం. బ. అలం అవ్య. భవతీతి
 భూష్టః, భూష్టః భూష్టా భూష్టవః భూష్టశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇజ్ఞాయై, ఇజ్ఞాయై
 ఇజ్ఞాభ్యాం ఇజ్ఞాభ్యః ఇజ్ఞాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. చ. ఏ. తపసః, తపసః తపసోః తప
 సాం తపశ్శబ్దః స. పు. మ. ఏ. సుతః, సుతః సుతౌ సుతాః సుతశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

సంప్రతి స్వమత మాహ —

కరదీకృతేతి. దిశాం జత్వరైః జయశీలైః, 'ఇన్ద్రస్థిసర్పిభ్యశ్చే' తి క్వరవ్. కృద్యోగా త్కర్తృణి పక్షీ బ్రాతృభి ర్భిమాదిభిః, హేతుభిః, కరదాః పవనభాగప్రదాః, 'భాగధేయః కరోబలి'రి త్యమరః. తత శ్చిన్ద్రః, 'ఊర్వాదిచ్యుతాచ శ్చే'తి గతిసంజ్ఞాయాం 'కుగతిప్రదయ' ఇతి నిత్యసమాసః. అకరదాః కరదా స్సంపద్యమానాః కృతాః కరదీకృతాః భూపాలాః యస్య స తథోక్తః, వశీకృతరాజమండలఇత్యర్థః తపసస్సుతః ధర్మపుత్రః, 'తపశ్చాంద్రాయణాదౌ న్యాధర్మే లోకాంతరేఽపి చేతివిశ్వః. అస్తద్వినాపి అస్తాభిర్వినాపీత్యర్థః. 'పుథగ్విసే'త్యాదినా తృతీయావికల్పాత్పక్షే పంచమీ. ఇజ్ఞాయై యాగాయ, యజేర్భావేక్యవ్. 'వచిస్వ పీ' త్యాదినా సంప్రసారణం. 'సమః స్వస్తీ'త్యాదినా చతుర్థి అలం సమర్థః భూష్టర్భుతా భవనశీలః, 'భూష్టర్భు విష్టర్భునితే'త్యమరః. 'ఘాజిస్థశ్చ'త్సర్పి'రితి చకారాత్ స్సప్రత్యయః. 'క్షితిచ' ఇత్యత్రగకారప్రక్షేపా ద్ధుణాభావః. తథాచ జయాదిత్యః. 'తత్రైవ గకారోఽపి చ తత్త్వ భూతోనిర్దిశ్యతే. అతో జైత్రయత్రైవ కార్యా న యజ్ఞయత్రేతి భావః.

అవ. పోనీ యజ్ఞము ముగిసినపిదపనే జైత్రయత్రయ బోధము. అప్పుడు రెండుపనులు జక్కఁజేసినవార మగుదుము. అనువిషయమై చెప్పుచున్నాఁడు. —

స్తో. ఉత్తిష్టమానస్తు పరో నోపేక్ష్యః పథ్యమిచ్ఛతా,

సమా హి శిష్టై రామ్నాతో వర్తన్యంతా వామయ స్సచ. ౧౦

టీ. ఉత్తిష్టమానః = బలపడుచున్న, పరస్తు = శత్రువు, పథ్యం = డేముమును (ఆరోగ్యమును), ఇచ్ఛతా = కోరునట్టి, పుంసా = పురుషునిచేత, నోపేక్ష్యః = చూచి యూరకుండఁదగినవాఁడుగాఁడు, హి = ఎట్లనఁగా, వర్తన్యస్తా = పెరుగుచున్న, ఆచుయః = రోగమున్న, సః = ఆవృద్ధి జెందు శత్రువుఁడున్న, శిష్టైః = రాజనీతిజ్ఞులచేత, సమా = ఒకతీరుగల వారుగా, ఆమ్నాతో = చెప్పఁబడినవారుగదా.

తా. వెరుగుచున్నరోగమును ఎదుగుచున్న శత్రువును ఒక్కటే యని తెలిసినవారు చెప్పుదురు. కావున తన బాగు కోరుకొనువాఁడెప్పుడును వృద్ధి నొందుచున్న శత్రువునుజూచి యూరకొనఁగూడదు. ఎటులైనను వానిని గడతేర్చు సుపాయము వెదకవలెను.

శ. స.—ఉత్తిష్టత ఇత్యుత్తిష్టమానః, ఉత్తిష్టమానః ఉత్తిష్టమానా ఉత్తిష్టమానాః ఉత్తిష్టమానశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. పరః, పరః పరా పరే పరశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. ఉపేక్షీతుంయోగ్యః ఉపేక్ష్యః, ఉపేక్ష్యః ఉపేక్ష్యే ఉపేక్ష్యః ఉపేక్ష్యశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. పసోఽపేతం పథ్యం తల్ పథ్యం, పథ్యం పథ్యే పథ్యాని పథ్యశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. ఇచ్చతా, ఇచ్చతా ఇచ్చదాభ్యం ఇచ్చద్భిః ఇచ్చచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. సమా, సమః సమా సమాః సమశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ద్వి. హి. అవ్య. శిష్టైః, శిష్టేన శిష్టభ్యాం శిష్టైః శిష్టశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. ఆమ్నతా, ఆమ్నతః ఆమ్నతా ఆమ్నతాః ఆమ్నతశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ద్వి. వర్తన్యతే, వర్తన్యతే వర్తన్యతే వర్తన్యతే వర్తన్యశబ్దః త. పు. ప్ర. ద్వి. ఆమయః, ఆమయః ఆమయా ఆమయాః ఆమయశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. చ. అవ్యయం.

నను యజ్ఞాంతే జైత్రయాత్రాయా ముఖయానుసరణం స్యాత్తత్రాహ.—

ఉత్తిష్టమానశబ్దః, ఉత్తిష్టమానః వర్ధమానః, 'ఉదోఽనూర్ధ్వకర్తణీ' త్యాత్త సేపదమ్. పరః శత్రుస్తు, పసోఽనపేతం పథ్యం. హితి మారోగ్యం చ ఇచ్చతా పుంసేతికేవః. నోపేక్ష్యః ఔదాసీన్యేన నద్రష్టవ్యః, కుతః హి యస్తాత్, వర్తన్యతా వర్ధిష్యమాణౌ 'లృటస్స ద్వే'తి సదాదేశే 'వృద్ధ్యస్సన్యసనో' రితి విభాషయా పరస్మైపదం. 'నవృద్ధ్యశ్చతుర్భ్య' ఇతీడభావః. ఆమయో వ్యాధిః, 'గోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యమరః. 'సశత్రుశ్చ' శిష్టై ర్నీతిజ్ఞైః, సమా తుల్యవృత్తి, ఆమ్నతా ఆఖ్యాతా. 'అల్పీయసోఽప్యరే ర్వృద్ధి ర్నహనర్థాయ రోగవ' దితి. అత స్తస్మాను పేక్ష్యత్వాదుభయానుసృతిః కుత ఇతి భావః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇది నాకొఱకు గాదు లోకానుగ్రహమునకే యని నూచించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. న దూయే సాత్వతీసూను ర్యన్తహ్య మపరాధ్యతి,

యత్తు దంధహ్యతే లోకే మదో దుగ్ధాకరోతి మామ్. ౧౧

టీ. సాత్వతీసూనుః - సాత్వతీ=(మా సేత్త యగు) సాత్వతీయొక్క, సూనుః = కొడుకగు శిశుపాలుఁడు, మహ్యం = నాకొఱకు, అపరాధ్యతీతియత్ = ద్రోహము

చేయుచున్నాడనునది యేది గలదో, తతః=అందుచేత, నదూయే=చింతగొనను, లోకం =జగత్తును, దందహ్యతీతియత్=కొల్పుచున్నవాఁ డనుట యేదిగలదో, అదః=ఈసం గతి, మాం=నన్ను, దుఃఖాకరోతి=నొప్పించుచున్నది.

తా. శిశుపాలుఁడు నా కెప్పుడును ద్రోహమే చేయుచుండఁను గదా యని నేను భేదపడను. ఏమనఁగా వాఁ డిట్లుజగత్తంతయు కొల్పు కొని తినుచున్నాఁడే అనియే నాముఖ్యమైన పరితాపము. కనుక నెట్లు నను మనమును పోయి ముందు వానిని జంపి తరువాత యజ్ఞమునకు రాలేదని ఒకవేళ కోపగించుకొన్నను ధర్మరాజు నెట్లునను సమాధాన పఱచుకొందము.

శ. స.— న. అవ్య. దూయే దూయావహే దూయామహే దూక్షపరితాపే ఇత్యస్తా దకర్తకాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మ సేపది ఉత్త పు. ఏ. సత్వతః, అపత్యం స్త్రీ సాత్వతీ సాత్వత్యాః నూనుః సాత్వతీనూనుః, నూనుః నూనూ నూనవ సాత్వతీ నూనశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. మహ్యం, మహ్యం మే ఆవా భ్యాంసా అస్తభ్యంనః అస్తచ్చబ్దః ద. పు. చ. ఏ. అపరాధ్యతి అపరాధ్యతః అపరా ధ్యతి అపపూర్వకరాధోకర్తకాత్ వృద్ధాలేవ ఇత్యస్తా దకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమా నేలటి ఆత్మ సేపది ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. తు అవ్య. గర్హితం దహతి దందహ్యతే దం దహ్యతే దందహ్యం తే దహభస్తేకరణే ఇత్యస్తా త్సకర్తకాధాతోః య జస్తా త్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ సేపది ప్ర. పు. ఏ. లోకం, లోకం లోకా లోకాన్ లోకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అదః, అదః అమూ అమూని అదశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. దుఃఖాకరోతి దుఃఖా కరుతః దుఃఖా కర్వంతి దుఃఖా ఇతి డాజస్త పూర్వక డుకృ త్కోకరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. మాం, మాం మా ఆవాం సా అస్మాన్ అస్తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ

న చేతం స్వాధిపత్యదోషః కిం తు లోకానుగ్రహార్థత్వా దస్యాః ప్రవృత్తి రిత్యాశయేనాహ.—

నదూయఇతి. సాత్వతీనూనుః సత్వతోఽపత్యం స్త్రీ సాత్వతీ నామ హరేః పితృష్వసా. 'ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్' తస్యాః నూనుః శిశుపాలః, బంధురసి ఖిలోనమృష్య ఇతిభావః. మహ్య మపరాధ్యతి ద్రుహ్యతీతి యత్. 'ద్రుధద్రుహే'త్వాదినాచతుర్థి. తత ఇతి కేవల, యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్. నదూయే నపరితప్తే దూఞో దై వాదికా త్కర్తరి లడుత్తమపురుషైకవచనమ్. కింతు లోకం దందహ్యతే గర్హితం దహతీతి యత్, 'లంపనదచరజపజభదహదశగృభ్యాభావగర్హాయా మి'తి యజ్. 'జపజభదహద

శభంజపశాం చేతి అభ్యాసస్య సుమాగమః. అదో లోకదహనం, మాం దుఃఖాకరోతి దుఃఖమనుభావయతీత్యర్థః, దుఃఖాత్ప్రతిలోమ్యుఇతి డాప్రత్యయః. అతశ్చైచ్ఛద్య ఏవాభియాతవ్యః పార్థస్థు ప్రార్థనయాపి పశ్చాత్సమాధేయ ఇతి భావః.

అవ. ఇట్లు తనమతమును జెప్పి ముగించుచు వారి యిష్టమును చెలియ నడుగు చున్నాడు..

శ్లో. మమ తావత్తత మిదం శ్రూయతా మంగ వా మపి,

జ్ఞాతసారోఽపి ఖల్వేక స్సందిగ్ధే కార్యవస్తుని.

౧౨

టీ. మమతావత్ = నాయొక్క, మతం = ఇష్టము, ఇదం = ఇది, అంగ = అర్యా, వామపి = మీయొక్కయు, మతం = ఉద్దేశము, శ్రూయతాం = వినిపింపఁబడుఁగాక, జ్ఞాతసారోపి = తత్త్వమెఱిగినవాఁడయ్యును, ఏకః = ఒంటరివాఁడు, కార్యవస్తుని = చేయఁదగినదనియందు, సందిగ్ధేఖలు = అనుమానపడును గదా.

తా. మీ తాత్పర్యము తెలియునంతవఱకు నా యభిప్రాయ సారాంశమిది. ఇక మీయుద్దేశముగూడ వినిఁగోరుదును. ఎంతగొప్ప తెలివిగలవాఁడైనను కార్యముపట్టున ఒక సందేహము తగిలినప్పుడు ఇతరుల అభిప్రాయము లేక తానుగా ఒక్కఁడే స్వతంత్రించఁడు గదా.

శ.స. — మమ, మమ మే ఆవయో నా ఆస్తాకం నః అస్తచ్చబ్ధః ద. పు. ష. ఏ. తావత్ అవ్య. ఇదం, ఇదం ఇమే ఇమాని ఇదంశబ్దః మ. న. ప్ర. ఏ. శ్రూయ తాం శ్రూయేతాం శ్రూయంతాం శ్రుతవణే ఇత్యస్తా త్సకర్తకాత్కర్తణి తిధ్యాదా లోటి ఆత్త నేపది ప్ర. పు. ఏ. అంగ అవ్య. వాం తవ తే యవయో వాం యుష్టా కం వః యుష్టచ్చబ్ధః ద. పు. ష. ద్వి. అపి, అవ్య. జ్ఞాతః సారః యేనః జ్ఞాతసారః, సారః సారా సారాః జ్ఞాతసారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. ఖలు అవ్య. ఏకః, ఏకః పేషిక ఏకం ఏకేన ఏకస్మై ఏకస్మాత్ ఏకస్య ఏకస్తిక్ ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ప్ర. ఏ. సందిగ్ధే సందిహతే సందిహతే, సంపూర్వకదిహ ఉపపయే ఇత్యస్తా దకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్త నేపది ప్ర. పు. ఏ. కర్తం యోగ్యం కార్యం కార్యంచ తద్వస్తుచ కార్యవస్తు తస్మిక్ కార్యవస్తుని, వస్తుని వస్తునోః వస్తుషు కార్య వస్తుశబ్దః అ. న. స. ఏ.

స్వమతం నిగమయన్ పరమతం శుశ్రూషః పృచ్ఛతి. —

మమేతి. తావత్ భవన్త తత్ర వణపర్యంతమిత్యర్థః, మమ మత మిదం, అంగే త్యామంత్రణే అవ్యయమ్. 'అథసంబోధనార్థకాః, స్యుః ఛ్యా ట్సా డంగ పేహై

భో' ఇత్యమరః. వాం యువ యోరపి. నూ. 'యుష్మదన్త దోష్వశ్చతుర్థీ ద్వితీయాస్థయో
ర్వాం నావా వితి వామాదేశః మతం శ్రూయతాం, విధౌలోట్. తదపి మయా
శ్రోతవ్యం అన్యథా సందేహానివృత్తే రితి భావః. విమష స్తే కుత స్సందేహస్తత్రాహ—
జాతసారః జ్ఞాతార్థతత్వోఽప్యేకః కార్యవస్తుని కర్తవ్యాగ్నే సందిగ్ధే సంశేతేఖలు,
అతో మమాపి సందేహ ఇత్యర్థః. దిహ ఉపచయే కర్తరి లట్. ఘత్వధత్వే. సామా
న్యేన విశేష సమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. యావ దర్థపదాం వాచ మేవ మాదాయ మాధవః,

విరరామ మహీయాంసః ప్రకృత్యా మితభాషిణః.

౧౩

టీ. మాధవః = శ్రీకృష్ణస్వామి, యావదర్థపదాం = అభిప్రాయము స్ఫుటపడు
నన్ని మాటలుగల, వాచం=వాక్యమును, ఏవం=ఇట్లు, ఆదాయ=గ్రహించి (చెప్పి),
విరరామ=ఊరకుం దెను, తథాహి=అదియట్లేకదా, మహీయాంసః=గొప్పవారు, ప్రకృ
త్యా=నైజముచేతనే, మితభాషిణః=పరిమితములైన మాటలుగలవారు గదా.

తా. శ్రీకృష్ణస్వామి యిట్లు అర్థగౌరవముగలమాటలను క్ష్మప్త
ముగా నుడివి ముగించెను. గొప్పవారెప్పుడును తెగినట్లు మాటలాడు
దురేకాని అధిక ప్రసంగము చేయరు గదా.

శ. స.—యావాన్తో యావదర్థం యావదర్థం పదానియస్యాం సా యావదర్థ
పదా తాం యావదర్థపదాం, పదాం పదే పదాః యావదర్థపదాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.
వాచం, వాచం వాచౌ వాచః వాక్చబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఏవం అవ్య. ఆదాయ
అవ్య. మాయాధవః మాధవః, మాధవః మాధవౌ మాధవాః మాధవశబ్దః
అ. పు. ప్ర. ఏ. విరరామ, విరేమతుః విరేముః విపూర్వక రము క్రీడాయామిత్య
స్తాదకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. అతిశయేన మహాన్తః మహీ
యాంసః మహీయాన్ మహీయాంసౌ మహీయాంసః మహీయశ్చబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ.
ప్రకృత్యా, ప్రకృత్యా ప్రకృతిభ్యాం ప్రకృతిభిః ప్రకృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. త్వు. ఏ.
మితంభావంతిఇతి మితభాషిణః, మితభాషీ మితభాషిణౌ మితభాషిణః మితభాషిణౌ
శబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

యావదితి. మాధవో హరిః, యావా న్తో యావదర్థం. 'యావదవధారణ'
ఇత్యవ్యయీభావః, యావదర్థం పదాని యస్యాస్తాం అభిధేయసన్నితాక్షరామిత్యర్థః.
వాచ మేవ మాదాయ గృహీత్వేత్యర్థః. విరరామ తూష్ణిమాన, 'వ్యాజ్ఞురిభ్యోరమ'
ఇతి పరస్మైపదమ్. తథాహి మహీయాంస ఉత్తమాః ప్రకృత్యా స్వభావేన మిత
భాషిణః, భవన్తితి శేషః వృథాలాపనిషేధా దితి భావః. పూర్వవదలంకారః.

అవ. ఇంక సనిమిదిపద్యములచే బలరాముని వర్ణించి యాయన మాటలాడువిధ మెఱింగించుచున్నాడు.—

శ్లో. తత స్సపత్నాపనయస్త్వరణానుశయస్సురా,

ఓష్ఠేన రామో రామోష్ఠబింబచుంబనచుఞ్చనా. ౧౮

టీ. తతః=తరువాత, సపత్నా.. .స్సురా=సపత్న=శత్రువుయొక్క, అపనయ= అపకారముయొక్క, స్త్వరణ = తలచుకొనుట చేతనైన, అనుశయ = పరితాపముచేత, స్సురా = అదురుచున్నదియు, రామో ..చుఞ్చనా=రామా = ప్రియురాలియొక్క, ఓష్ఠబింబ = దొండపండువంటి పెదవియొక్క, చుమ్మన = ముద్దుగొనుటయందు, చుఞ్చనా = సేర్పరియగు, ఓష్ఠేన = పెదవితోడగూడిన, రామః = బలరాముడు, జగాద=పలికెను. (తతః, రామః, జగాద అని ౩ శ్లోకములకుఁ జేర్చుకొవలెను.)

తా. పిదప బలరామస్వామి శత్రువులుచేసిన ద్రోహము తెలుపునకు రాగానే సంతాపమును బట్టజాలక పెదవు లదురఁగా మాటలాడఁ దొడఁగెను.

శ. స.— తతః అవ్య. సపత్నస్య అపనయః సపత్నాపనయః సపత్నాపనయస్య స్త్వరణం సప.. రణం సప...రణేన అనుశయః సప.. శయః సప...శయేనస్ఫురతీతి సప...న్యాః. తేన సప ..స్సురా, స్సురా న్నూర్భాస్యం న్నూర్భిః సపత్నా...న్యూర్ శబ్దః. రేఫాం త.పు.తృ.వ. ఓష్ఠేన, ఓష్ఠేన ఓష్ఠాభ్యాం ఓష్ఠైః ఓష్ఠశబ్దః అ.పు.తృ.వ. రామః, రామః రామా రామాః రామశబ్దః అ. పు. ప్ర. వ. బింబస్య ఫలం బింబం ఓష్ఠం బింబమివ ఓష్ఠబింబం రామాయాః ఓష్ఠబింబం రామోష్ఠబింబం రామోష్ఠబింబస్య చుంబనం రామో.. బనం రామో బనే విత్తః రామో...చుఞ్చః తేన రామో .. చుఞ్చనా, చుంచునా చుంచుభ్యాం చుంచుభిః రామో . చుఞ్చశబ్దః ఉ.పు.తృ.వ.

అథాప్తభిః కుశకేన రామం వర్ణయన్ తద్వాక్య మవతారయతి.—

తతః ఇతి. తతః రామో జగాదేత్యుత్తరేణాన్వయః. సపత్నీ రిపుః ‘రిపా వైరిసపత్నారి’ రిత్యమరః. తస్యాపనయః అపకారః, తస్య స్త్వరణేన యః అను శయః పశ్చాత్తాపః, ‘భవే దనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబంధయో’ రితి విశ్వః. తేన స్ఫురతీత్యనుశయన్యాః తేన స్సురా, ఓష్ఠో బింబమివేత్యుపమితసమాసః. రామాయా ఓష్ఠబింబస్య చుంబనేన విత్తః రామోష్ఠబింబచుంబనచుంచుః, ‘తేనవీత్త శ్చుంచుప్పణపా వి’తి చుంచుప్రీత్యయః. ‘ఓష్ఠోష్ఠయోస్సమాసే వే’తి పరరూ పమ. తేనోష్ఠేనోపలక్షితః. సమరసురతయో స్సమరస ఇతి భావః. ఉపమానుప్రాయో స్సంస్పృష్టిః.

శ్లో. వివక్షితామర్థవిద స్తత్త్వణ ప్రతిసంహృతామ్,

ప్రాపయక్ పవనవ్యాధేర్గిర ముత్తరపక్షతామ్.

౧౫

టీ. వివక్షితాం = చెప్పదలచినదియు, తత్త్వణప్రతిసంహృతాం-తత్త్వణ = అప్పుడే, ప్రతిసంహృతాం = ఆచుకొనబడిన, అర్థవిదః = కార్యజ్ఞుడైన, పవనవ్యాధేః = ఉద్ధవునియొక్క, గిరం = మాటను, ఉత్తరపక్షతాం = సిద్ధాంతమగుటను, ప్రాపయక్ = పొందించుచున్నవాడై.

తా. కార్యజ్ఞుడైన యుద్ధవుఁ డేదో మాటలాడనుండఁగా నాయ నమాట కడ్డముదగిలి దానిని బూర్వపక్షముగాఁజేయుచు బలరామ స్వామి మాటలాడెను.

శ. స.—వస్తుమిష్టా వివక్షితా తాం వివక్షితాం, వివక్షితాం వివక్షితే వివక్షితాః వివక్షితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అర్థం వేత్తీతి అర్థవిత్ తస్య అర్థవిదః, విదః విదోః విదాం అర్థవిచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. సచాసౌ త్విశ్చ తత్త్వణః తత్త్వణే ప్రతిసంహృతా తత్త్వణ ప్రతిసంహృతా తాం తత్ ప్రతిసంహృతాం, సంహృతాం సంహృతే సం హృతాః తత్త్వణప్రతిసంహృతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రాపయతీతి ప్రాపయక్, ప్రాపయక్ ప్రాపయన్తా ప్రాపయంతః ప్రాపయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. పవనాద్వాద్యధి ర్యస్య స పవనవ్యాధిః తస్యపవనవ్యాధేః, వ్యాధేః వ్యాధీన్యః వ్యాధీనాం పవన వ్యాధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. గిరం, గిరం గిరౌ గిరః గీర్భబ్దః రేఫాంతః స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్తరశ్చాసౌ పక్షశ్చ ఉత్తరపక్షః ఉత్తరపక్షస్యభావః ఉత్తరపక్షతా తాం ఉత్తర పక్షతాం, పక్షతాం పక్షతే పక్షతాః ఉత్తరపక్షతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

వివక్షితామితి. వివక్షితాం వృద్ధత్వాభిమానా దగ్ర వస్తుమిష్టా, వచే ర్బృహ ణో వా సన్నంతా త్కర్తృణిక్తః. తత్త్వణే వివక్షితామిష్టావేత్త్యవిలంబోక్తిః ప్రతిసంహృ తాం రామానుజోధానురుద్ధాం, అర్థవిదః అర్థజ్ఞస్య, అతఏవ పవనవ్యాధే రుద్ధవస్య, గిరం ఉత్తరపక్షతాం సిద్ధాంతతాం ప్రాపయక్, స్వయమసత్పక్షావలంబిత్వా దితి భావః. ఏతేన రామస్య వ్యగ్రతోక్తా.

శ్లో. ఘూర్ణయ న్దిరాస్వాదమదపాటలితద్యుతీ,

రేవతీవదనోచ్ఛిష్టపరిపూతపుటే దృశౌ.

౧౬

టీ. మది...ద్యుతీ - మదిర = మద్యముయొక్క, ఆస్వాద = త్రాగుడు చేతనైన, మద = కైపుచేత, పాటలిత = ఎఱ్ఱగాఁ జేయబడిన, ద్యుతీ = కాంతిగలవియు, రేవతీ... పుటే - రేవతీ = రేవతీదేవియొక్క, వదన = నోటియందలి, ఉచ్ఛిష్ట = ఎంగిలిచేత, పరిపూత = తుడువబడిన, పుటే = గోళములుగల, దృశౌ = నేత్రమును, ఘూర్ణయక్ = త్రిప్పచు,

తా. మద్యమును ద్రావుటచే గైకెక్కి యెఱ్ఱునై రేవతీదేవి ముద్దు గొనుటచే వివరములైన కన్నులను దిప్పచు.

శ. స.—ఘూర్ణయతీతి ఘూర్ణయత్, ఘూర్ణయత్ ఘూర్ణయన్తా ఘూర్ణయన్తః ఘూర్ణయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. మదిరాయాః ఆస్వాదః మదిరాస్వాదః మదిరాస్వాదేన మదః మదిరాస్వాదమదః పాటలః అస్యాస్సంజాతా పాటలితా మదిరాస్వాదమదేన పాటలితా మదిరా...లితా మది లితా ద్యుతిః యయోస్తే మద. ద్యుతీ, ద్యుతిం ద్యుతీ ద్యుతిః మది ద్యుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ద్వి. రేవత్యాః వదనం రేవతీ వదనం రేవతీవదనే ఉచ్ఛిష్టం రేవతీవదనోచ్ఛిష్టం రేవతీ. ప్లేన పరిపూతే రేవతీ. పూతే పుటీ యయోస్తే రేవతీ...పుటేతే రేవతీ పుటే, పుటాం పుటే పుటాః రేవతీ. పుటాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ద్వి. దృశం, దృశం దృశౌ దృశః దృశశబ్దః శ. స్త్రీ. ద్వి. ద్వి.

ఘూర్ణయన్నితి. పునః మదిరాస్వాదేన మద్యపానన, యో మదస్తేన, పాటలితా ఈషద్రక్షీకృతా, ద్యుతి ర్యయోస్తే, రేవత్యా దేవ్యాః, వదనే య దుచ్ఛిష్టం మద్యలేపన తాంబూలాది, అక్షిచుంబనేన సంక్రాంతమితి భావః. తేన పరిపూతే శుద్ధే, పుటే యయోస్తే దృశౌ ఘూర్ణయత్ భ్రామయన్నితి మద్యవికారోక్తిః ఉచ్ఛిష్టపరిపూతేత్యత్ర 'రతికాలే ముఖం స్త్రీణాం శుద్ధ మాఖేటకే శునా మితి స్మరణాత్. ఉచ్ఛిష్టపావనత్వవిరోధస్యాభాసత్వా ద్విరోధాభాసాలంకారః 'అభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస' ఇష్యత ఇతి లక్షణాత్.

శ్లో. ఆక్లేషలోలుపవధూస్తనకార్కశ్యసాక్షిణిమ్,

హ్లాసయ న్నభిమానోష్ణైర్వనమాలాం ముఖానిలైః. ౧౭

టీ. ఆక్లేష. క్షిణీం-ఆక్లేష=కాగిలియందు, లోలుప=ఆసగొనిన, వధూ=రేవతీ దేవియొక్క, స్తన=కుచములయందలి, కార్కశ్య=బిరుసుడనమునకు, సాక్షిణీం=మద్యస్థమైచూచునదియగు, వనమాలాం = వనమాలను, అభిమానోష్ణైః-అభిమాన = అహంకారముచేత, ఉష్ణైః=క్రాగిన, ముఖానిలైః = నిట్టూర్పులచేత, హ్లాసయత్=వాడఁజేయుచు.

తా. పూవులు దళములు పిందెలు మొదలగువానిచే నిర్మించఁబడినది గనుక, ప్రియాసంభోగమున ఆమె స్తనములతాకుడుచే మునుపె నలిగియున్న వనమాలికను రోపముచే వెచ్చనైన ముఖమారుతములచే మఱింత వాడఁజేయుచు.

శ. స. — అక్షేషే లోలుపా అక్షేషలోలుపా అక్షేషలోలుపాచ సా వహుశ్చ
అక్షేషలోలుపవహుః అక్షేష...వధ్వాః స్తనా అక్షేష.. స్తనా కర్కశస్య భావః
కర్కశస్యం అక్షేష . స్తనయోః కర్కశస్యం అక్షేష . స్తనకర్కశస్యం సాక్షా
ద్దృష్టి సాక్షిణీ అక్షేష ..కర్కశస్యసాక్షిణీ అక్షేష . షిణీ తాం అక్షే ..షిణీం,
సాక్షిణీం సాక్షిణ్యో సాక్షిణీః అక్షేష . సాక్షిణీశ్చబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మాపయన్,
ప్రమాపయన్ ప్రమాపయన్తా ప్రమాపయన్తః ప్రమాపయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అభిమానేన
ఉష్ణః అభిమానోష్ణః తైః అభిమానోష్ణైః, ఉష్ణేన ఉష్ణభాగ్నం ఉష్ణైః అభిమా
నోష్ణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. వనమాలాం, వనమాలాం వనమాలే వనమాలాః వన
మాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ముఖే అనిలాః ముఖానిలాః తైః ముఖానిలైః, అనిలేన
అనిలాభాగ్నం అనిలైః ముఖానిలశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

అక్షేషేతి. పునః అక్షేషలోలుపాయాః అలింగనలుభాయాః, వధ్వా రేవత్యాః,
స్తనయోః కర్కశస్య కారిన్యస్య సాక్షిణీ ముపద్రష్ట్రీం, నిత్యం పీడ్యమానా మితి
భావః 'సాక్షాద్దృష్టరి సంజ్ఞా యా మి' తి సాక్షాచ్ఛబ్దా దినిప్రత్యయః. వనమాలాం
అభిమానోష్ణై రహంకారతప్తైః ముఖానిలైర్నిత్యసవాతైః, ప్రమాపయన్ గ్లాపయన్,
ప్రమాయ తేర్జ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. 'ఆదేశ' ఇతి ఆత్వేపుగాగమః. అహం నే ప్రమానసంబం
ధాభిధానాదతిశయోక్తిః.

శ్లో. దధత్సంధ్యారూణవోమ్యమస్ఫురత్రారాసుకారిణీః,

ద్విషద్దేవ్విపోపరక్తాంగసంగినీ స్వేదవిప్రుషః.

౧౮

టీ. సంధ్యా...రిణీః-సంధ్యా=సంధ్యాకాలముచేత, అరుణ=ఎఱ్ఱనగు, వోమ్య=
ఆకాశమందు, స్ఫురత్ = మెఱయుచున్న, తారా=నక్షత్రములను, అసుకారిణీః=పోలు
చున్నవియు, ద్విష ..సంగినీః-ద్విషత్ = శత్రునందలి, దేవ్విష = విరోధముచేత,
ఉపరక్త=ఎఱ్ఱవారిన, అంగ=బడలియందు, సంగినీః=కూడికగల, స్వేదవిప్రుషః=చెమట
తుంపురులను, దధత్ =ధరించుచున్నవాడై.

తా. సంధ్యాకాలమందు ఎఱ్ఱనైయుండు ఆకాశముననుండు
చుక్కలవలె శత్రువుతలపునకువచ్చినందునంగలిగిన కోపముచే నెఱ్ఱనైన
యొడలినిండ తెల్లగానిండిన చెమటచుక్కలుగలవాడై.

శ. స. — దధత్, దధత్ దధతా దధతః దధచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. సంధ్య
యాఅరుణం సంధ్యారూణం సంధ్యారూణంచ లత్ వోమ్యచ సంధ్యారూణవోమ్యం సం
ధ్యారూణవోమ్యి స్ఫురన్త్యః సంధ్యా. .స్ఫురన్త్యః సంధ్యా...రన్త్యశ్చ తాః

తారాశ్చ సంధ్యా . తారాః సంధ్యా . తారాః అనుకుర్వంతీతి సంధ్యా.. కారిణ్యః
తాః సంధ్యా...రిణీః, కారిణీం కారిణ్యో కారిణీః సంధ్యా ..కారిణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ.
ద్వి. బ. ద్విపతి ద్వేషః ద్విపద్ద్యేషః ద్విపద్ద్యేషేణ ఉపరక్తం ద్విపద్ద్యేషోపరక్తం
ద్విప రక్తంచ తత్ అంగంచ ద్విప ..క్తాంగం ద్విప ..గేసంజంతీతి ద్విప .
సంగిన్యః తాః ద్విప...సంగినీః, సంగినీం సంగిన్యో సంగినీః ద్విప ..సంగినీశబ్దః
ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్వేదస్య విప్రుషః స్వేదవిప్రుషః తాః స్వేదవిప్రుషః, స్వేద
విప్రుషం స్వేదవిప్రుషే స్వేదవిప్రుషః ద్విపద్ద్యే. విప్రుట్పబ్దః త. స్త్రీ. ద్వి. బ.

దధదీతి. పునఃసంధ్యయా అరుణే వోమ్ని, సురంతీ స్తారాః, అనుకుర్వంతీతి
తథోక్తాః, కుతః ద్విపతి శత్రే, ద్వేషేణ, ఉపరక్తేఽంగే వపుషి సంగినీ సుక్తాః,
స్వేదవిప్రుషః స్వేదబిందూన్, 'పుషంతిబిందుపుషతాః పుమాంసో విప్రుషః స్త్రీయా
మిత్యమరః. దధత్. దధానః 'నాభ్యస్తాచ్చతు' రితి నుమభావః ఉపమాలంకారః.

శ్లో. ప్రొల్లసత్కుండలప్రోతపద్మరాగదళత్విషా,

కృష్ణోత్తరాసంగరుచం విదధ చ్చౌతపల్లవీమ్.

౧౯

టీ. ప్రొల్ల .త్విషా-ప్రోల్ల సత్ = మెఱయుచున్న, కుండల = అంటుపోగుల
యందు, ప్రోత = చెక్కుబడిన, పద్మరాగ=పద్మరాగమణులయొక్క, త్విషా=కాంతి
చేత, కృష్ణోత్తరాసంగరుచం-కృష్ణ=నల్లనైన, ఉత్తరాసంగ=ఉత్తరీయముయొక్క,
రుచం=కాంతిని, చౌతపల్లవీం=మామిడి చిగురుసంబంధమైనదానినిగా, విదధత్ =
చేయుచున్నవాడై.

తా. పద్మరాగపుటంటుబోడుయొక్క యెఱ్ఱని కాంతియొక్క కల
యికచేత .పైనున్న నల్లనియుత్తరీయమును లేతమామిడాకువన్నెగల
దానినిగాఁ జేయుచు.

శ. స.—కుండలయోః ప్రోతాని కుండల ప్రోతాని పద్మరాగాణాందళాని
పద్మరాగదళాని, కుండలప్రోతానిచ తాని పద్మరాగదళానిచ కుండలప్రోత పద్మరాగ
దళాని ప్రొల్లసంతిచతాని కుండల శానిచ ప్రొల్ల శానిప్రోల్ల.. శానాం త్విష్
ప్రోల్ల . త్విష్ తయాప్రోల్ల .త్విషా, త్విషా త్విషాద్భ్యం త్విష్ణిః ప్రొల్లస.. తిట్పబ్దః
చ. స్త్రీ. తృ. ఏ. కృష్ణశ్చాసా ఉత్తరాసంగశ్చ కృష్ణోత్తరాసంగః కృష్ణోత్తరా
సంగస్యయ్ కృష్ణో . రుక్ తాంకృష్ణో ..రుచం, రుచం రుచా రుచః కృష్ణో...రుక్పబ్దః
చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విదధత్, విదధత్ విదధత్ విదధత్ విదధత్చబ్దః. త. పు. ప్ర. ఏ.
చౌతపల్లవస్యధయంచౌతపల్లవీ తాం చౌతపల్లవీం, పల్లవీం పల్లవౌ పల్లవీః చౌత
పల్లవిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

ప్రొల్లసదితి. పునః ప్రకర్షణ ఉల్లసతాం కుండలయోః ప్రోతానాం న్యూతానాం, పద్మరాగదళానాం మాణిక్యశకలానాం త్విషా కాంత్యా ప్రోతేతి ప్రపూర్వా ద్వేషాః కర్తృణీకైః యజాదిత్వా త్సంప్రసారణమ్ కృష్ణోత్తరాసంగో నీలోత్తరీయమ్. 'ద్వాప్రా వాలోత్తరాసంగౌ సమా బృహతికౌ తథా, సంవ్యాస ముత్తరీయం చే' త్యమరః. తస్య రుచిం, చూతపల్లవస్వేహం చాతపల్లవీం, విదధత్ విదధానః లోహితమిశ్రజా చూతపల్లవవద్ధూహం కుర్వన్నీత్యర్థః. 'సూమ్రసూమతాకృష్ణలోహితే' ఇత్యమర వచనాత్. అత్రాప్యన్యరుచోఽన్యదీయత్వాయోగా త్నాదృశ్యాత్మేషే నిదర్శనా.

శ్లో. కకుద్ది కన్యా వక్త్రాంతర్వాసలబ్ధివాసయా,

ముఖామోదం మదిరియా కృతానువ్యాధముద్వమక్. ౨౦

టీ. కకుద్ది. సయా-కకుద్ది కన్యా=రేవతీదేవియొక్క, వక్త్ర=ముఖముయొక్క, అంతః=లోపల, వాస=ఉనికిచేత, లబ్ధ=పొందఁబడిన, అధివాసయా = తావిగల, మదిరయా=మద్యముచేత, కృతానువ్యాధం-కృత=చేయఁబడిన, అనువ్యాధం=కలయి కల, ముఖామోదం-ముఖ=నోరియందలి, ఆమోదం=సుగంధమును, ఉద్వమక్=బయలుపఱచుచు.

శ. స.—కకుద్ది నః కన్యా కకుద్ది కన్యా కకుద్ది కన్యాయాః వక్త్రం కకుద్ది కన్యా వక్త్రం కకుద్ది కన్యా వక్త్రస్య అంతః కకుద్ది క్రాంతః కకుద్ది. క్రాంతః వాసః కకుద్ది.. వాసః కకుద్ది. వాసేనలబ్ధః కకుద్ది. లబ్ధః కకుద్ది లబ్ధః అధివాసః యస్యాస్యా కకుద్ది...వాసా తయా కకుద్ది సయా, అధివాసయా అధివా సాభ్యాం అధివాసాభిః కకుద్ది. వాసాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ముఖస్య ఆమోదః ముఖామోదః తం ముఖామోదం, ఆమోదం ఆమోదౌ ఆమోదాక్ ముఖామోదశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. మదిరయా మదిరాభ్యాం మదిరాభిః మదిరాశబ్దః ఆ స్త్రీ. తృ. ఏ. కృతః అనువ్యాధః యస్మిన్ అనువ్యాధః తంకృతానువ్యాధం, కృతానువ్యాధం కృతానువ్యాధౌ కృతానువ్యాధాక్ కృతానువ్యాధశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఉద్వమ తీతి ఉద్వమక్, ఉద్వమక్ ఉద్వమస్తే ఉద్వమస్తః ఉద్వమచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ.

కకుద్దీతి. పునః కకుద్ది కన్యాయాః రేవత్యాః, వక్త్రస్య, అంతరధ్యంతరే వాసేన స్థిత్యా. లబ్ధోఽధివాసో వాసనా, యయా తయా, తస్మాఖసారభవానితయోత్స ర్థః. 'సంస్కారో గంధమాల్యాద్యై ర్యస్యా త్తదధివాసన మి' త్యమరః. మదిర యా, కృతానువ్యాధం కృతసంసర్గం, ప్రయాగండుషగంధినమిత్యర్థః. 'న్యధజసోరసుప సర్గ' ఇతి అనుషస్పృష్టాదప్రీత్యయవిధానాదుపస్పృష్టా ద్వ్యధేర్లు ఇప్రీత్యయః. ముఖా మోదం ముఖగంధవిశేషమ్. 'ఆమోదస్సోఽతినిర్హా రీ'త్యమరః. ఉద్వమక్ ఉద్గిరక్ అత్ర మదిరారామముఖయోః, స్వగంధతిరోధాసేన, రామాముఖతద్గండుషమద్యగంధ

స్వీకారా తద్గణయోః తతోత్తరస్యాత్త విశేషకత్వేన పూర్వసాపేక్షత్వా దంగాం
గిభావేన సంకరః. 'తద్గుణః స్వగుణత్వాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతిరితిలక్షణాత్.

శ్లో. జగాద వదనచ్ఛద్ధపద్ధపర్యంతపాతినః,

నయ స్తధులిహ వైవ్యత్య ముదగ్రదశనాంశుభిః. ౨౧

టీ. వదన.. పాతినః=వదన=ముఖమనెడు, ఛద్ధ=కపటముగల, పద్ధ=కమలము
యొక్క, పర్యన్త=చెంతను, పాతినః = మెలఁగుచున్న, మధులిహః=తు మ్మెదలను,
ఉదగ్రదశనాంశుభిః - ఉదగ్ర = వెల్లివిరియుచున్న, దశన = దంతములయొక్క,
అంశుభిః=కాంతులచేత, వైవ్యత్యం=తెల్ల దనమును, నయక్ = పొందించుచు, రామః=
బలరామస్వామి, జగాద=పలికెను.

తా. నోటి సువాసనలకు మూగుచున్న తుమ్మెదలను దంతకాం
తులచే దెల్లబఱచుచు బలరామస్వామి మాటలాడఁదొడఁగెను.

శ. స.—జగాద జగదతుః జగదుః గదవ్యక్తాయాం వాచీత్యస్థాద కర్తృకాత్
ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. వదనమితి ఛద్ధయస్యతో వదన
చ్ఛద్ధ వదనచ్ఛద్ధ చ తత్ పద్దంచ వదనచ్ఛద్ధపద్దం వదనచ్ఛద్ధపద్ధస్య పర్యన్తః
వదన...ర్యన్తః వదన పర్యన్తే పతంతీతివదన..పాతినః తాక్ వదన.. పాతినః,
పాతినం పాతినౌ పాతినః వదన..పాతిక్ శబ్దః న. పు. ప్ర. బ. నయక్, నయక్
నయన్తా నయన్తః నయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. మధుని, లిహ స్తీలి మధులిహః తాక్
మధులిహః, మధులిహం మధులిహౌ మధులిహః మధులిట్టబ్దః హ. పు. ద్వి. బ.
శ్వేతస్యభావః వైవ్యత్యం తత్ వైవ్యత్యం, వైవ్యత్యం వైవీత్యే వైవీత్యాని వైవీత్యశబ్దః
అ. న. ద్వి. ఏ. దశనానాం అంశవః దశనాంశవః ఉదగ్రాశ్చ తే దశనాంశవశ్చ
ఉదగ్రదశనాంశవః తైః ఉదగ్రదశనాంశుభిః, అంశునా అంశుభ్యాం అంశుభిః
ఉదగ్ర..శుశబ్దః ఉ. పు. త్య. బ.

జగాదేతి. వదనమేవ. ఛద్ధకపటం, యస్య త త్పద్దం వదనపద్ధమిత్యర్థః, ఛలా
దిశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాఽపహ్నవః. తస్య పర్యంతపాతినః ప్రాంతచారిణః,
మధుని లీహంతీతి మధులిహః మధుపాక్, క్విప్. ఉదగ్ర రుచ్చితై ర్దశనాంశుభిః
దంతకాంతిభిః, వైవ్యత్యం ధావశ్యం, నయక్ ఏవం జగాద తద్గుణాలంకారః. తస్య
మధుపసన్నిధాపకవదనాపహ్నవసాపేక్షత్వాత్తేన సంకరః.

అవ. బలరామస్వామి చెప్పిన విషయమును చెప్పుచున్నాడు.

శ్లో. యద్వాసుదేవే నాదీన మనాదీనవ మిరితమ్,

వచన స్తస్య సపది క్రియా కేవల ముత్తరమ్, ౨౨

టీ. వాసుదేవేన = శ్రీకృష్ణస్వామిచేత, అదీనం = నిబ్బరమైనదియు, అనాదీనవం = దోషరహితమైన, యత్ = ఏమాట, ఈరితం = చెప్పబడినదో, తస్య = అ, వచసః = మాటకు, సపది = వెంటనే, క్రియా కేవలం = (ఆయన చెప్పినట్లు) చేయుటయే, ఉత్తరం = ప్రతివచనము.

తా. ఇప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు చెప్పినమాట యెంతయు నొప్పుచున్నది. అందు ఏదోషమును గానరాదు. మనమిప్పు డామాటచొప్పు నడచుటకంటే బదులు చెప్పవలసినదేదియులేదు.

శ. స. — యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. వసుదేవస్యా పత్యం పుమాకా వాసుదేవః తేన వాసుదేవేన, వాసుదేవేన వాసుదేవాభ్యాం వాసుదేవైః వాసుదేవశబ్దః అ. పు. త్య. ఏ. దీనం నభవతీ త్యదీనం, అదీనం అదీనే అదీనాని అదీనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. నాస్తిఅదీనవో యస్మిక్తత్ అనాదీనవం, అనాదీనవం అనాదీనవే అనాదీనవాని అనాదీనవశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఈరితం, ఈరితం ఈరితే ఈరితాని ఈరితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. వచసః, వచసః వచసోః వచసాం వచశబ్దః స. న. ప. ఏ. తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. సపది అవ్య. క్రియా, క్రియా క్రియే క్రియాః క్రియాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కేవలం అవ్య. ఉత్తరం, ఉత్తరం ఉత్తరే ఉత్తరాణి ఉత్తరశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

రామో జగాదే త్యుక్తం, కిం త ది త్యాకాంక్షయా మాహ —

యదితీ. వాసుదేవేన కృష్ణేన, న దీన మిత్యదీనం అకాతరం, నాస్తిఅదీనవోఽన్యేత్యనాదీనవం నిర్దోషం, 'దోష అదీనవోమత' ఇతి విశ్వః. య ద్వచ ఈరితం 'ఉత్తిష్ఠమానస్తు పర' ఇత్యాది పక్ష మాశ్రిత్య య దుక్త మిత్యర్థః. తస్య వచసః, సపది, క్రియా కేవల ముత్తరం సద్యోఽనుషానమేవోత్తరం, సిద్ధాంతతత్వే నోక్తత్వా దితి భావః.

అవ. ఈసంగతి నే చెప్పబోవుచు దీనినిమించిన మంచిమాట లేదనుచున్నాడు.

శ్లో. నైత ల్లఘుపి భూయస్యా వచో వాచాతిశయ్యతే,

ఇంధనౌఘధగవ్యగ్నిస్త్విషా నాత్యేతి పూషణమ్. ౨౩

టీ. లఘుపి = కొంచమైనను, ఏతత్ = ఈకృష్ణునిదగు, వచః = వాక్యము, భూయస్యా = విస్తరమైన, వాచా = వాక్యముచేత, నాతిశయ్యతే = మించబడదు. తథాహి = అట్లేకదా, ఇంధనౌఘధగపి = కట్టెలమోపునను గాల్చునదియైనను, అగ్నిః = నిప్పు, త్విషా = తనకొంటిచేత, పూషణం = నూర్చుని, నాత్యేతి = మిఱసేరదు,

తా. ఈ కృష్ణవాక్యము కొంచమైనను విపులార్థముగలదిగావున నింకొక రెంత హెచ్చుగా నుపన్యసించినను దీనికి మించి సారము తేలదు. ఎన్నికట్టెల ప్రోవులను గాల్చుగలిగినను అన్ని తేజస్సున సూర్యుని మించఁ జాలదుగదా.

శ. స. — న. అవ్య. ఏతత్ ఏతే ఏతాని ఏతచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. లఘు లఘునీ లఘూని లఘుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. భూయస్యా భూయసీభ్యాం భూయసీభిః భూయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. వచః వచసీ వచాంసి వచశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. వాచా వాగ్భ్యాం వాగ్భిః వాక్శబ్దః చ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అతిశయ్యతే అతి శయ్యేతే అతిశయ్యంతే అతిపూర్వకశీజ్ స్వప్నే ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తృణి వర్త మానే లటి ఆత్తనే ప్ర. పు. ఏ. ఇంధనానాం ఓఘః ఇంధనాఘః ఇంధనాఘం దహ తీలి ఇంధనాఘధక్, ధక్ దహా దహః ఇంధనాఘధక్శబ్దః హ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. అగ్నిః అగ్ని అగ్నయః అగ్నిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. త్వషా త్వషాభ్యాం త్వషేభిః త్వప్తుబ్దః ష. స్త్రీ. తృ. ఏ. న. అవ్య. ఆత్యేతి ఆతీతః అతియన్తి అతిపూర్వక ఇజ్ గతావిత్యస్తా త్సకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పర్తస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. పూషణం పూషణౌ పూష్ణః పూషణశబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ.

అక్షతదేవ ప్రతిపాదయిష్యే, అనన్యాతిశయనీయతయోపస్కరోతి. —

నైతిది. లఘు సంక్షిప్తమపి, ఏత ద్వచః, భూయస్యా బహుతరయా, విస్తృతయాపీత్యర్థః. 'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదినా ఈయసున్. 'బహోర్లోపోభూచబహో' రితీకారలోపః. బహోశ్చభూరాదేశః. వాచా నాతిశయ్యతే నాతిరిచ్యతే. గుర్వర్థ త్యాదితిభావః. శీజః కర్తృణి లిట్ యక్. 'అయశ్శిక్షితి' అయజాదేశః. తథా హి — ఇంధనాఘాః దహతీలి ఇంధనాఘధక్ కాష్ఠరాశిదాహకః, భూయానపీత్యర్థః. 'క్విపిఘత్వధత్వభిష్టావాః. అగ్నిః త్వషా ప్రభయా, పూషణం సూర్యం, అల్పమపీతిభావః. నాత్యేతినాతికామతి, తేజసః ప్రభావత్వ మివ వచసోఽర్థవత్త్వ మలంఘ్యత్వ హేతు రి త్యర్థః. అత్ర సమానధర్మస్యబింబప్రతిబింబతయోక్తే ద్విప్రస్థాంతాలంకారః.

అవ. ఐనచోఽగృష్ణవాక్యమే చాలును. నీ వాగాడంబరముకూడ నేల యను దానిని గూర్చి చెప్పును. —

శ్లో. సంక్షిప్తస్యాప్యతోఽస్మైవ వాక్యస్యార్థగరియసః,

సువిస్తరతరా వాచో భోష్యభూతా భవంతు మే.. ౨౪

టీ. అతః = ఇందువలన, సువిస్తరతరాః = మిగుల విపులములైన, మే =

నాయొక్క, వాచః = పలుకులు, సంక్షిప్తస్యాపి = సంగ్రహించఁబడినదైన,

అర్థగరియః - అర్థ = సారాంశముచేత, గరియః = గొప్పదైన, అన్యైవ = ఈ, వాక్యస్య = మాటకు, భాష్యభూతాః = భాష్యమువంటివి, భవంతః = అగుఁగాక.

తా. ప్రకృతాంశము కృష్ణవాక్యమే చాలును గాని నేనుగూడ గంభీరార్థముగల ఆయనమాటలకు వ్యాఖ్యానమువలె చక్కగా విప్పి చెప్పెదను.

శ. స. — సంక్షిప్తస్య సంక్షిప్తయోః సంక్షిప్తానాం సంక్షిప్తశబ్దః అ. న. ష. ఏ. అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. న. ష. ఏ. అతః తసిలస్త మవ్యయం. అవ్య. వాక్యస్య వాక్యయోః వాక్యానాం వాక్యశబ్దః అ. న. ష. ఏ. అత్యస్తం గురు గరియః అర్థేన గరియః అర్థ గరియః తస్య అర్థగరియః, గరియః గరియసోః గరియసాం అర్థగరియశబ్దః స. న. ష. ఏ. సుషువిస్తరాః సువిస్తరాః అతిశయేన సువిస్తరాః సువిస్తరతరాః, సువిస్తరతరా సువిస్తరతరే సువిస్తరతరాః సువిస్తరతరాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. బ. వాక్ వాచో వాచః వాక్శబ్దః చ. స్త్రీ. ప్ర. బ. భాష్యైః భూతాః భాష్యభూతాః, భాష్యభూతా భాష్యభూతే భాష్యభూతాః భాష్యభూతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. బ. భవతు భవతాత్ భవతాం భవంత భూసత్తాయా మిత్యస్తా దకర్తృకాధాతోః కర్తరి విధ్యాదౌలోటి పరస్మై. ప్ర. బ. మమ మే ఆవయోః నౌ అస్తాకం నః అస్తచ్చబ్దః ద. పు. ష. ఏ.

యది హరివచో నాతిశయ్యతే అలం తర్హి తవాల్పవాగాడంబరై రత ఆహ. —

సంక్షిప్తస్యేతి. అతో హరివచసోఽనతిశయసీయత్వాదేవ, సువిస్తరతరాః ప్రపంచతరాః, 'ప్రథనేవావశబ్ద'ఇతి ఘట్ ప్రతిషేధే. 'ఋదోర వి'త్యప్ మేవాచః, సంక్షిప్తస్యాల్పాక్షరస్యాపి, అర్థేన గరియః. సూత్రకల్పస్యేత్యర్థః. 'అల్పాక్షర ముండిగం సారవ ద్విత్వతో ముఖమ్, అస్తాభ మనవద్యం చ సూత్రం సూత్రవిదో విదు' రితి లక్షణాత్. అన్యైవ వాక్యస్య నాన్యస్య భాష్యభూతాః భాష్యైః సమాః నిత్య సమాః. 'క్షాదా జంతో భూతం క్లిబం సమేతీతే చిరేత్రిష్వి'తి వైజయంతీ. వ్యాఖ్యానరూపాభవంత్యిత్యర్థః. సూత్రవ్యాఖ్యానవిశేషో భాష్యం. 'సూత్రస్థం పద మాదాయ వాక్యైః సూత్రానుసారిభిః, స్వపదానిచ వర్ణ్యంతే భాష్యం భాష్యవిదో విదు' రితి లక్షణాత్. మయాతు తదేవ విశేష ప్రకాశనాయ వ్యాఖ్యానయతే న త్వతిశయాయ. ప్రత్యాఖ్యానత ఇ త్యదోష ఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇట్లు తిన్నగా దండయాత్ర నే స్థిరపఱచుచు దీని కుద్ధపుండ్రచైన నడ్డు చెప్పునేమో అని మూఁడు స్తోకములచే దానిని నిరాకరించును. —

శ్లో. విరోధివచసో మూకాన్వాగీశానపి కుర్వతే,

జడాన ప్యనులోమార్థాః ప్రవాచః కృతినాం గిరః,

అగ్ని

టీ. కృతినాం=నేరుపరులయొక్క, గిరః=మాటలు, విరోధివచసః=విరుద్ధపు మాటలుగల, వాగీశానపి=వాక్పతులను సైతము, మూకా=మూఁగవారినిగా, కుర్వతే=చేయుచున్నవి. అనులోమార్థాః=అనుకూల వచనములుగల, జడానపి=అజ్ఞులను సైతము, ప్రవాచః=సంభాషణచతురులనుగా, కుర్వతే=చేయుచున్నవి.

తా. ప్రాజ్ఞులైనవారంకి లెఱిగి మాడాడిరేని వారికిఁ బ్రతికూలముగా మాటలాడఁ దలఁచుకొన్నవా రెంతవాదశూరులయ్యును నోడి పోవుదురు. వారికనుకూలురేని యెంతమందులైనను మంచివాగ్ధోరణి కలవారగుదురు.

శ. స.—విరోధీని వచాంసి యేషాంతే విరోధివచసః తాః విరోధివచసః, వచసం వచసౌ వచసః విరోధివచశ్చబ్దః స. పు. ద్వి. బ. మూకం మూకౌ మూకౌ మూక శబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. వాచాం ఈశాః వాగీశాః తాః వాగీశాః, వాగీశం వాగీశౌ వాగీశాః వాగీశాః వాగీశశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అపి అవ్య. కురుతే కుర్వాతే కుర్వతే డుకృత్ క రణే ఇత్యస్తా త్సకర్తౌ కర్తరి వర్తమానేలటి అత్త నేపది ప్ర. బ. జడం జడౌ జడాః జడశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అపి అవ్య. అనులోమః అర్థః యేషాంతే అనులో మార్థాః తాః అనులోమార్థాః, అర్థం అర్థౌ అర్థాః అనులోమార్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ప్రగల్భాః వాచయేషాంతే ప్రవాచః తాః ప్రవాచః, ప్రవాచం ప్రవాచౌ ప్రవాచః ప్రవాక్పబ్దః చ. పు. ద్వి. బ. కృతినః కృతినోః కృతినాం కృతికశబ్దః న. పు. ష. బ. గీః గిరౌ గిరః గీర్బబ్దః రేఫాంతః స్త్రీ. ప్ర. బ.

ఇత్యంతయానం సిద్ధాంతయిత్వా తల్లోద్ధవప్రతిరోధం హృది నిధాయ త్రిభిః ప్రత్యాచక్షే.—

విరోధీత్యాది. కృతినాం కుశలీనాం, గిరః కర్తృణః, విరోధివచసః ప్రతికూల వాదినః, వాగీశాః వాక్పతీనపి, 'వాగీశో వాక్పతి స్సమావి' త్యమరః. మూకౌ నిర్వాచః, కుర్వతే జడయంతీత్యర్థః. అనులోమేననుకూలః, అగ్లోఽభిధేయం, యే షాంతే అనులోమార్థాః అనుకూలవాదినఇత్యర్థః. తాః జడాః మందానపి ప్రవాచః ప్రగల్భవాచః, కుర్వతే, అతోనాస్తద్గిరః ప్రతివాచ్యా ఇతి భావః. అత్ర వాగీశానాం మూకీకరణాత్ జడానాం ప్రవాక్పకరణాచ్చ శక్యవస్తువర్ణనదూషో విశేషాలంకార భేదః. అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిప్రతిభోధావిత ఇతి సంకరః.

అవ. తనబా గెఱిగిన రాజునకు తనకుఁ బ్రతికూలముగాఁ దోచినను నీచివేత్తి యగువానిమాట పథ్యముగా గ్రహింపఁదగునగు రని తలఁచుకొని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. పద్మతా శ్చక్తయ స్తిస్ర సిన్ధయశ్చోదయా స్త్రయః,

గ్రంథానధీత్య వ్యాకర్త మితి దుర్వేధసోఽప్యలమ్.

౨౬

టీ. దుర్వేధసోఽపి = చుఱుకుఁ దనము లేనివారైనను, గ్రంథాన్ = శుక్రసీతి మున్నగు గ్రంథములను, అధీత్య = చదివి నేర్చుకొని, గుణాః = సంధి విగ్రహయానాసన ద్వైధీభావసమాశ్రయములు, షట్ = ఆఱు, శక్తయః = ప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తులు, తిస్రః = మూఁడు, సిన్ధయః = ప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తులవలనఁ గలిగెడు కార్యసిద్ధులు, తిస్రః = మూఁడు, ఉదయాః = వృద్ధిక్షయస్థానములు, త్రయః = మూఁడు, ఇతి = ఇట్లు, వ్యాకర్తం = వివరించుటకొఱకు, అలం = చాలుదురు.

తా. ఎంత మతి లేని వారైనను శుక్రసీతి మొదలగు గ్రంథములు చదివి సంధ్యాదిగుణము లాఱు. ప్రభుత్వాదిశక్తులు మూఁడు. వానివలన నయ్యెడు కార్యసిద్ధులు మూఁడు. వానివలన నేర్పడునట్టి పూర్వసిద్ధినుండి వెరుగుట తఱుఁగుట రెండును లేక యెప్పటియట్లు యుండుట అను నుదయములు మూఁడు. అని లెక్కఁబెట్టఁ గలిగియే యుందురు. కావున సంధ్యాది స్వరూపము మంత్ర శాస్త్ర వచనములక్లృప్తవల్లించి యొప్పుజెప్పుచు అనుభవములేమి పంచాంగ నిర్ణయము జేయ లేని యుద్ధవాదులు జెప్పుమాటలు పాటిగావు అని తాత్పర్యము. ఇది యంతయు 'ఉత్తిష్టమానస్తుపరః' అను యానము నొప్పుకొనుచున్న కృష్ణవాక్యము ననుసరించి చెప్పబడినది.

శ. స. — షట్, షట్ షడ్భిః షడ్భ్యః, షడ్భ్యః షణ్ణాం షట్సు షట్కబ్జః ష. పు. ప్ర. నిత్య బ. గుః గుణౌ గుణాః గుణశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. శక్తిః శక్తీ శక్తయః శక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. బ. తిస్రః తిస్రః తిస్సభిః తిస్సభ్యః, తిస్సభ్యః తిస్సాణాం తిస్సా తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. నిత్య బ. సిద్ధిః సిద్ధి సిద్ధయః సిద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఉదయః ఉదయా ఉదయాః ఉదయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. త్రయః త్రిక్ త్రిభిః త్రిభ్యః త్రిభ్యః త్రయాణాం త్రిషు త్రిశబ్దః ఇ. పు. నిత్య బ. గ్రంథం గ్రంథౌ గ్రంథాన్ గ్రంథశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అధీత్య ల్యబన్తావ్యయం వ్యాకర్తం తుమున్నంతావ్య. ఇతి. అవ్య. దుర్వేధాః దుర్వేధసో దుర్వేధసః దుర్వేధశబ్దః స. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. అలం అవ్య.

సన్వాత్సనేన స్వామినా 'బుద్ధేః ఫల మనాగ్రహ' ఇతి న్యాయేన శాస్త్రజ్ఞ వచనం ప్రతిపూలమపి గ్రాహ్య మేవేతాదృశంకావహం.

పడితి. దుష్టా మేధా యేషాంతే దుర్వేధసో మందబుద్ధయోఽపి, 'నిత్యమసిచ్ఛ్చ' జామేధయో' రితి సమాసాంతోఽసిచ్ఛ్చిత్వయః. గ్రంథా శాశనసాదీక, అధీత్య పరి త్యా, గుణాః సంధివిగ్రహయానాసనైర్వ్యధీభావసమాశ్రయాఖ్యాః పట్, శక్తయః ప్రభుమంత్రోత్సాహాఖ్యా స్తిస్రః, సిద్ధయః పూర్వోక్తశక్తిత్రయసాధ్యాః పురుషార్థాః లాభాత్త కాః తాశ్చ తిస్రః ప్రభువసిద్ధిర్నంత్రసిద్ధిరుత్సాహసిద్ధిశ్చేతి. ఉదయాః వృద్ధి త్తయస్థానానిచ త్రీణీనిన్యాయేన ఉదయాఉచ్యంతే—తత్రవృద్ధిత్తయాపూర్వోక్తశక్తి త్రయసాధ్యా శక్తిసిద్ధ్యోః పూర్వాపస్తాత ఉపచయాపచయా స్థానం సామ్యేనావ స్థానంతే చ త్రయ ఇతి వ్యాకర్తం వ్యాఖ్యాతుం అలం సమర్థాః 'పర్యాప్తివచనే ష్యలమర్థేష్వి'తి తుముక్ ప్రత్యయః. పంచాంగనిర్ణయశక్తివికలానాం సిద్ధ్యాదిస్వరూప సంఖ్యామాత్రపారకానా మకాస్తజ్జత్వా దుద్ధవాదయో నగ్రహ్యవచన ఇత్యభిసం ధిః. అత్రామరసింహః—'సంధి ర్నా విగ్రహో యాన యాసనం ద్వైధ మాశ్రయః, పద్మణా శ్చక్తయస్తిస్రః ప్రభావోత్సాహమంత్రజాః, త్తయస్థానంచ వృద్ధిశ్చత్రివ గ్గో నీతివేదినామ్,' ఇతి అత్రారివిజగీషార్వ్యవస్థాకరణక్షణ మైక్యం సంధిః విరోధో విగ్రహః. విజగీషో రరిం ప్రతి యత్రా యానమ్, తయోర్విధః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాల ప్రతీక్షయా తూష్ణీ మవస్థాన మాసనమ్. దుర్బలప్రబలయోః ద్విషాః వాచికమాత్రస మర్పణం ద్వైధీభావః. అరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయః కోశదం డోత్థంతేజః ప్రభావః. కర్తవ్యాధేషు ధేయాక్ ప్రయత్నఉత్సాహః షాద్గుణ్యచింతనం మంత్రః. సుగమ మన్యదితి సంక్షేపః. అత్ర కేషాంచిల్లక్షణాన్యచ్యంతే—'ఉత్కృష్ట బలవీర్యస్య విజగీషార్జయేషిణః, గుణామరక్తప్రకృతే ర్యాత్రా యానమితి స్మృతమ్. అసనం తుల్యబలయోరరినాయకయో స్సమమ్, పరస్పరస్య సామర్థ్యేఽధికారా దాసనం స్మృతమ్. అరేశ్చ విజగీషేశ్చ తత్పంచవిధముచ్యత' ఇతి. ద్వైధీభావస్తు—'బలినో ర్దిష్టవతో ర్భ్యే వా చాత్తానం సమర్పయేత్, ద్వైధీభావేన వర్తత కాకాక్షీవ దలక్షీతః. ఉచ్చిద్యమానో బలవాన్నిరపాయప్రతిక్రియః, కులోద్గతం సత్య మార్య మాశ్రయేత బలోత్కుట' ఇతి ఉత్తిష్టమానస్తు పహో నోవేక్ష్య ఇతిహరే ర్దాక్యం యానాశ్రిత మభిప్రేత్య ఉక్తవా నితి సంక్షేపః.

అవ. శాస్త్రీయ వచనముల నుదాహరించువాడే శాస్త్రజ్ఞుఁడు. వానిమాటయే ప్రమాణముగా గ్రహింపఁ దగుచనినఁ గాదనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. అనిర్లోడితకార్యస్య వాఙ్మాలం వాగ్నినో వృథా,

నిమిత్తా దపరాధేషో ధౌనుష్కునేత్యవ వల్లితమ్.

౨౭

టీ. అనిర్లోడితకార్యస్య=అనిర్లోడిత=చక్కఁగా శోధించబడని, కార్యస్య= కృత్యముగల, వాగ్నినః=బహువక్తయొక్క, వాఙ్మాలం=మాటలసమూహము, నిమిత్తాత్

=గుణినుండి, అపరాధేహః—చెదరినబాణముగలిగిన, ధానుష్కస్య=విలుకొనియుక్క, వర్ణితమివ=పరుగువలె, వృధా=వ్యర్థము.

తా. శాస్త్రము లెన్నిచదివినను కర్తవ్యాకర్తవ్య వివేకములేని వదరుబోతుమాటలు గుణితప్పిన బాణములుగల విలుకొని గంతులవలె నిర్ధృతములు. కావున కార్యమెఱిగి చెప్పువానిమాటయే తీసికోవలెను. ఊరక వదరువానిమాటలు లెక్కనేయరాదు.

శ. స.—కర్మం యోగ్యం కార్యం అనిర్లోడితం కార్యం యేనసః అనిర్లోడిత కార్యతస్య అనిర్లోడిత కార్యస్య, కార్యస్య కార్యయోః కార్యాణాం అనిర్లోడితకార్య శబ్దః అ. ఘ. ఘ. ఏ. వాచాం జాలం వాజ్జాలం, వాజ్జాలం వాజ్జాలే వాజ్జాలాని వాజ్జాల శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. వాచోఽస్య సంతీతి వాగ్ని తస్య వాగ్నినః, వాగ్నినః వాగ్నినోః వాగ్నినాం వాగ్నికాశబ్దః న. ఘ. ఘ. ఏ. వృధా అవ్య. నిమిత్తాత్ నిమిత్తాభ్యాం నిమిత్తేభ్యః నిమిత్తశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అపరాధః, ఇమః యస్యసః అపరాధేః తస్య అపరాధేహః, అపరాధేహః అపరాధేహ్యః అపరాధేహ్యణాం అపరాధేః శబ్దః ఉ. ఘ. ఘ. ఏ. ధనుః ప్రహరణమస్య ధానుష్కః తస్య ధానుష్కస్య ధానుష్కస్య ధానుష్కయోః ధానుష్కాణాం ధానుష్కశబ్దః అ. ఘ. ఘ. ఏ. ఏవ, అవ్య. వర్ణితం వర్ణితే వర్ణితాని వర్ణితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

నను శాస్త్రోక్తార్థవ్యాఖ్యాతైవ శాస్త్రజ్ఞః సమగ్రాహ్యవచనశ్చేత్యాశంక్య నేత్యాహ.—

అనిర్లోడితేతి. అనిర్లోడితం అనాలోచితం కార్యం యేన తస్య, కార్యాకార్య మజానత ఇత్యర్థః. వాచోఽస్య సంతీతి వాగ్ని వాచదూకః, 'వాచోయుక్తిపటు ర్వాగ్ని వాచదూకశ్చ వక్తరీ' త్యమరః. 'వాచోగ్ని' రితి గ్నిని ప్రత్యయః. తస్య వాజ్జాలం వాగాడంబరం నిమిత్తా ల్లఖ్యత్, 'వేధ్యం లత్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ సమంవిదు' రితి వైజయంతీ. అపరాధేహః పులితబాణస్య ధనుః ప్రహరణ మస్యేతి ధానుష్కే ధన్వీ. 'ప్రహరణ మితి రక్. 'ఇనుసుక్తాంతాత్మకః, ఇదుపధస్యచేతి షత్వం. 'అపరాధపుష్కతోఽసౌ లఖ్యద్యక్షుతసాయకః, ధన్వీ ధనుష్కా ధానుష్క' ఇతి చామరః. తస్య వర్ణితమివ వృధా నిష్ఫలం, కార్యజ్ఞస్య చవోగ్రాహ్యం న తు వాచాటస్యేతి భావః.

అవ. ఇట్లు షడ్గుణ్యము మొదలగువాని వల్ల వేసినంతమాత్రముననే నీతివేత్త కాఁడు. అని చెప్పి తానే ఆ నీతిస్వరూప మెట్టిదో తెలుపుచున్నాఁడు.—

శ్లో. సర్వకార్యశరీరేషు ముక్త్యాంగస్కుంధంధవకమ్,

సౌగతానామివాత్మాన్యో నాస్తి మంత్రో మహీభృతామ్. ౨౦

టీ. సర్వకార్యశరీరేషు=శరీరములఁ బోలు నెల్ల కార్యములయందును, అజ్గస్కంధ పఞ్చకం=స్కంధములఁ బోలు పంచాంగమును, ముక్త్యా=విడిచి, సౌగతానాం=బొద్దులకు, అన్యః=దేహభిన్నమైన, ఆత్మేవ=ఆత్మవలెనే, మహీభృతాం = రాజులకు, అన్యః=వేఱగు, మంత్రః=నీతికార్యాలోచనము, నాస్తి=లేదు.

తా. బొద్దులకు విషయప్రపంచ మనెడు రూపస్కంధమును, వానియొక్క జ్ఞానప్రపంచ మనెడు వేదనాస్కంధమును, ఆలయ విజ్ఞాన సంతాన మనఁగా విజ్ఞానస్కంధమును నామప్రపంచమును సంజ్ఞాస్కంధమును వాసనాప్రపంచమును సంస్కారస్కంధమును, ఈ పంచస్కంధములకంటె ఇతరమైన ఆత్మలేదో అట్లేరాజులకును కర్తారంభోపాయము పురుషద్రవ్యసంపద, దేశకాలవిభాగము, వినిపాతప్రతీకారము, కార్య సిద్ధి యను శరీరముతో తుల్యమైన పంచాంగములకంటె నితరమైన మంత్రములేదు.

శ. స.—కర్తం యోగ్యాని కార్యాణి కార్యాణి శరీరాణీ వ కార్యశరీరాణి సర్వాణి చ తాని కార్యశరీరాణిచ సర్వకార్యశరీరాణి తేషు సర్వకార్యశరీరేషు, శరీరే శరీరయోః శరీరేషు సర్వకార్యశరీరశబ్దః అ. న. స. బ. ముక్త్యా క్త్వంత మవ్యయం. అజ్గానిస్కంధా ఇవ అంగస్కంధాః పంచపరిమాణ మస్యపంచకః అజ్గ స్కంధానాం పంచకః అజ్గస్కంధపంచకః తం అజ్గస్కంధపంచకం, పంచకం పంచకౌ పంచకౌకా అంగస్కంధపంచకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. సుగతః భక్తిః యేషాంతే సౌగతాః తేషాం సౌగతానాం, సౌగతస్య సౌగతయోః సౌగతానాం సౌగతశబ్దః అ. పు. ష. బ. ఇవ అవ్య. అత్తా అత్తానా అత్తానః అత్తకశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అన్యః అన్యో అన్యే అన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. అస్తిస్తః సన్తి అసభువీత్యస్తాద కర్తకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలతి పరస్మై ప్ర. ఏ. మంత్రః, మంత్రః మంత్రా మంత్రాః మంత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మహీం బిభ్రతీతి మహీభృతః తేషాం మహీభృతాం, మహీభృతః మహీభృతోః మహీభృతాం మహీభృచ్చబ్దః త. పు. ష. బ.

ఇత్థం షాడ్గుణ్యాదిపారమాత్రం న మంత్ర ఇతి సిద్ధి సమప్రతి స్వయం మంత్ర స్వరూప మాహ.—

సర్వేతి. కార్యాణి సంధ్యాదీని, తాని శరీరాణీవేత్కుపమితసమాః వ్యాఖ్యానే సౌగతానా మివేతి లింగాత్. తేషు సర్వేషు కార్యశరీరేషు సర్వేషు శరీరేష్యవ, సర్వకార్యేష్యవ్యర్థః. అంగాని స్కంధా ఇవేతి పూర్వవత్సమాసః. తేషాం

పంచకం ముక్త్యైస్కంధపంచకమివ అంగపంచకం ముక్త్యైత్వ్యర్థః. పంచ పరిమాణ మస్యేతి పంచకః 'సంఖ్యాయా స్సంజ్ఞాసంఘనూత్రాధ్యయనేష్వితికన్పత్వయః. సుగతో భక్తిర్భజనీయో యేషాం సౌగతా బాధాః 'భక్తి'రితి నూత్రేణ అప్యైత్యయః. తేషా మన్య ఆత్మేవ, మహీభృతా మన్యో మంత్రో నాస్తి కర్మజ్ఞా మారంభోపాయః, పురుషద్రవ్యసంపత్, దేశకాలవిభాగః, వినిపాత ప్రతీకారః, కార్యసిద్ధిశ్చేతి పంచాంగాని, యథాహ కామందకః—'సహాయా స్సాధనోపాయా విభాగో దేశకాలయోః, విపత్తేశ్చ ప్రతీకారః సిద్ధిః పంచాంగ మిష్యత' ఇతి. రూప వేదనా విజ్ఞానసంజ్ఞా సంస్కారాః పంచస్కంధాః. తత్ర విషయప్రపంచో రూపస్కంధః తజ్జ్ఞానప్రపంచో

వేదనాస్కంధః. ఆలయవిజ్ఞానసంతానో విజ్ఞానస్కంధః. నామరూపపంచస్సంజ్ఞా స్కంధః. వాసనాప్రపంచ స్సంస్కారస్కంధః. ఏవం పంచధా పరివర్తమానో జ్ఞాన సంతాన ఏవా త్తేతి బాధాః. ఏవం చ యథా బాధానాం సర్వేషు శరీరేషు స్కంధ పంచకాతిరిక్త ఆత్మా నాస్తి, తథా రాజ్ఞా ముక్తాంగపంచకాతిరిక్తో మంత్రో నాస్తి త్యుపమాలంకారః. తచ్చ అస్మాకం సమగ్ర మేవేత్యయ మేవ యత్రాకాల ఇతిభావః.

అవ. విచారింపఁబడిన విషయమును నెఱవేర్చుటకు విలంబమొనర్పఁ దగదని నుడువుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మంత్రో యోధ ఇవాధీర స్సర్వాంగై స్సంవృతై రపి,

చిరం న సహతే స్థాతుం పరేభ్యో భేదశంకయా.

౨౯

టీ. సంవృతైః = గుప్తములగు, సర్వాంగైః = కర్తారంభోపాయము మున్నగు పంచాంగములతోడను (వత్సస్థలాదులతోడను), ఉపలక్షితోఽపి = కూడికొనినద య్యను, మంత్రః = నీతికార్యాలోచనము, అధీరః = పిరికివాడైన, యోధఇవ = యుద్ధభటుఁడుంబోలె, పరేభ్యః = ఇతరులవలన (శత్రువులవలన), భేదశంకయా = మూఁడవవానికిఁ జెలియుననుభీతిచే (చీల్చుఁబడుదుననుభయముచేత), చిరం స్థాతుం = అలస్యముచేయుటకు (చాలసేపు నిలువఁబడుటకు), న సహతే = ఓర్వదు.

తా. పిరికిబంటు రొమ్ముమొదలగు నవయవముల నెల్లఁ గవచాదులతోఁ గప్పకొనియు యుద్ధమున శత్రువులు భేదింతురను భీతిచేఁ జాల సేపు నిలువనోపని యట్లే సంధ్యాదివిషయముగు కార్యాలోచనము గార్యారంభోపాయము మున్నగు పంచాంగములచే సుగుప్తంబయ్యు నితరులకుఁ జెలియునను సంశయమున విలంబమును నైఁచదు. ఆలోచింపఁ బడిన విషయము బయల్పడినచో గార్యహాని యగుం గావున విలంబము నేయంజనదు.

శ. స. — మంత్రః, మంత్రః మంత్రైః మంత్రాః మంత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యుధ్యత ఇతి యోధః, యోధః యోధా యోధాః యోధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అధీరః అధీరా అధీరాః అధీరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సర్వాణి చ తాన్యం గాని సర్వాంగాని తై స్సర్వాంగైః, అంగేన అంగాభ్యాం అంగైః సర్వాంగశబ్దః అ. న. త్య. బ. సంవృతైః, సంవృతేన సంవృతాభ్యాం సంవృతైః సంవృతశబ్దః అ. న. త్య. బ. అపి అవ్య. చిరం అవ్య. న అవ్య. సహతే సహితే సహంతే షహ మర్షణ ఇత్యస్తా దకర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానే అటి ఆత్తనే పది ప్రథమపురుష ఏ..తః స్థాతుం తుమున్నంతమవ్య. పరస్తాత్, పరాత్ పరాత్ పరాభ్యాం పరేభ్యః పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. భేదస్యశంకా భేదశంకా తయా భేదశంకయా, శంకయా శంకాభ్యాం శంకాభిః భేదశంకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. త్య. ఏ.

అథ మంత్రితార్థక్రియావిశంబే దోష మాహ. —

మంత్ర ఇతి. సంవృతైః గుప్తైః సర్వాంగైః పూర్వోక్తైః ఉపాయాదిభిః, ఉర స్ఫులాదిభి శ్చోపలక్షిత సర్వాంగసంవృతోఽపీత్యర్థః. మంత్రో విచారః, అధీరోభీరుః, యుధ్యత ఇతి యోధః భట ఇవ పచాద్యచ్. పరేభ్యః అన్యేభ్యోఽరిభ్యశ్చ. ‘పరందూ రాన్యమమభ్యేషు పగోఽరిపరమాత్తనో’ రితి వైజయంతీ. భేదో విదారణం, తృతీయగామిత్యం చ తస్య శంకయా చిరం స్థాతుం విశంబితు మిత్యర్థః. న సహతే న త్తమతే. ‘శకధృషే’ త్యాదినా తుమున్నత్యయః. అతో న విశంబితవ్యం అన్యథా మంత్రభేదే కార్యహానిః స్యా దితి భావః.

అవ. మఱియు నీతి స్వరూపమునుబట్టియు విలంబముచేయరాదను నభిప్రాయ మును చెప్పుచున్నాడు. —

శ్లో. ఆత్తోదయః పరజ్ఞాని ర్ద్వయం నీతిరితీయతీ,

త దూరీకృత్య కృతిభి ర్వాచస్పత్యం ప్రతాయతే.

30

టీ. ఆత్తోదయః-ఆత్త=తనయొక్క, ఉదయః=వృద్ధి, పరజ్ఞానిః-పర=శత్రువుని యొక్క, జ్ఞానిః=హానియు, ఇతి=అను, ద్వయం=రెండు, ఇయతి=ఇంతమాత్రమే, నీతిః=నీతిసంగ్రహము, తత్=ఆరెంటిని, దూరీకృత్య=అంగీకరించి, కృతిభిః=నేర్పరుల చేత, వాచస్పత్యం = వాగ్విత్వము, ప్రతాయతే=విస్తరింపఁబడుచున్నది.

తా. తనయభివృద్ధి శత్రునాశము నను నీరెండుమాత్రమే నీతి యొక్క సారాంశములు. వీనినే నేర్పరులగు వారు పలుదెఱఁగుల విస్తరించి చెప్పుదురు. కావున దన యభివృద్ధిగోరెడువాఁడు బ్రాలుమాల కయే శత్రువుల బరిమార్చవలయు.

శ. స.—అత్తనః ఉదయః అత్తోదయః, ఉదయః ఉదయా ఉదయాః అత్తోదయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరస్య జ్యానిః పరజ్యానిః, జ్యానిః జ్యానీ జ్యానయః పరజ్యానిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ద్వౌ అవయవౌ అస్య ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. నీతిః నీతీ నీతయః నీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. ఇదం పరిమాణ మస్యా ఇతి ఇయతీ, ఇయతీ ఇయత్యో ఇయత్యః ఇయతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ద్వి. ఏ. ఊరీకృత్య ల్యబంతమవ్య. కృతినా కృతిభ్యాం కృతిభిః కృతిశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. వచనాం పతిః వచస్పతిః వచస్పతేర్భావః వాచస్పత్యం, వాచస్పత్యం వాచస్పత్యే వాచస్పత్యాని వాచస్పత్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ప్రతాయతే ప్రతాయేతే ప్రతాయంతే ప్రపూర్వక తనువిస్తారే ఇత్యస్తాత్కర్త కాధాతోః కర్తణి వర్తమానే లటి అత్త సేపది ప్ర. ఏ.

కించ నీతిస్వరూపపర్యాలోచనయాపి న విశంభః కార్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ.—

అత్తోదయఇతి. అత్తనః ఉదయౌ వృద్ధిః, పరస్య జ్యాని ర్జ్ఞానిః 'ఏజ్యావేజ్వ రిభ్యోనిరి' త్యౌణాదికో నిప్రత్యయః. ఇతి ద్వయం ఇదం పరిమాణ మస్యా ఇయతీ ఏతావతీ. 'కిమిదంభ్యాం వో ఘ'ఇతి వతుపోవస్యఘశ్చ 'ఉగితశ్చే'తి జీవ్. నీతిర్నీతి సంగ్రహః, ఏతద్ద్వయాతిరిక్తో న కశ్చిన్నీతిపదాథోఽస్తీత్యర్థః. యదన్యత్ సాధ్య జ్యాదివర్ణనం, సోఽపిప్రయ మున్యైవ ప్రపంచ ఇత్యాహ—తదితి. తద్వయ మూరీకృత్య అంగీకృత్య, 'ఊరీకృత మురీకృత మంగీకృత'మి త్యమరః. 'ఊర్వాదిచ్చి డాచశ్చే'తి గతీసంజ్ఞాయాం, 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసే క్త్వో ల్యబాదేశః. కృతిభిః కృత్యైః, వాచస్పత్యం వాగ్జీత్యం, కస్మాదిత్వాదలుక్సత్వే షష్ట్యాః పతిపుత్రేత్యాది నా సత్త్వమితి స్వామీ తన్నభందోవిషయత్వాత్. బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఇప్రి త్యయః. ప్రతాయతే విస్తార్యతే, కర్తణి లటి. 'తనోతేర్య కీ'త్యాత్వం, తస్మా దాత్తోదయాభిరవిశంభా చ్చతు రుచ్చేత్తవ్యఇతి భావః.

అవ. వృద్ధిగలిగియున్నవానికి శత్రువులను నిరసించుటతో నేమియన నట్లుగాదమ చున్నాడు.

శ్లో. తృప్తియోగః పరేణాపి న మహిమ్నా మహీయసామ్,

పూర్ణ శృంగద్రోదయాకాంక్షీ దృష్టాంతోఽత్ర మహార్ణవః. 30

టీ. మహీయసాం=మహాత్ములకు, పరేణాపి=ఉత్కృష్టమైనట్టియు, మహిమ్నా=విశ్వరూపముతో, తృప్తియోగః=తనివినొందుట, న=కూడదు, అత్ర=ఈయర్థమున, పూర్ణస్పృక్=పరిపూర్ణుడయ్యును, శృంగద్రోదయాకాంక్షీ=శృంగద్రోదయమునుకోరుచున్న మహార్ణవః=సముద్రుడు, దృష్టాంతః=నిదర్శనము,

తా. సముద్రుడు జలపరిపూర్ణుడైనను దనివినొందక చంద్రోదయమును నిరీక్షించుచున్నట్లే రాజులు మిగుల వైశ్వర్యవంతులయినను నింతయ చాలుననక యింకను వృద్ధికోరికు యత్నముజేయవలయునని భావము.

శ. స.—తృప్తిర్యోగః తృప్తియోగః, యోగః యోగో యోగాః తృప్తియోగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. అపి అవ్య. న అవ్య. మహతో భావః మహిమాతేన మహిమ్నా మహిమ్నా, మహిమభ్యాం మహిమభిః మహిమన్యబ్దః న. పు. తృ. ఏ. అత్యంతం మహంతః మహీయాంసః తేషాం మహీయసాం, మహీయసః మహీయసోః మహీయసామ్ మహీయశ్శబ్దః స. పు. ఘ. బ. పూర్ణః పూర్ణా పూర్ణాః పూర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రస్య ఉదయః చంద్రోదయః చంద్రోదయం ఆకాంక్షతీతి చంద్రోదయాకాంక్షీ, ఆకాంక్షీ ఆకాంక్షిణో ఆకాంక్షిణః చంద్రోదయా కాంక్షీన్యబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. దృష్టః అంతః యస్మిక్ సః దృష్టాంతః, అంతః అంతో అంతాః దృష్టాంతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఆత్ర త్రలంతమవ్య. ఆర్ణాసి అస్మిన్ సంతీతి ఆర్ణవః మహంశ్చాసావర్ణవశ్చ మహార్ణవః, ఆర్ణవః ఆర్ణవో ఆర్ణవాః మహార్ణవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

నను లభోదయస్య కిం పరోచ్ఛిత్వా నేత్యాహ.—

తృప్తియోగఇతి. మహీయసాం మహాత్మనాం, పరేణ ప్రభూలేనాపి, మహిమ్నా విశ్వర్యేణ, తృప్తియోగః మహానయ మస్తాకం విభవ ఏతావానేవ అల మితి సంతోషలాభః, న, ఆత్ర తృప్త్యభావే పూర్ణ స్వక్ చంద్రోదయాకాంక్షీ, వృద్ధిర్గమితిభావః. మహార్ణవ స్సముద్రవీవ దృష్టాంతః దృష్టో అంతో నిశ్చయో యస్మిక్ స దృష్టాంతో నిదర్శనం, ఉపమానమితి యావత్. న రాజ్ఞాం వృద్ధావలంబుద్ధి కార్యా. ‘అసంతుష్టా ద్విజానస్తా సంతుష్టా ఇవ పార్థివాః, సలజ్ఞా గణికా నస్తా నిర్లజ్జేవ కులాంగ నేతి న్యాయా దితి భావః. నాయం దృష్టాంతాలంకారః, బింబప్రతి బింబభావేనాపమ్యస్య గమ్యత్వే తస్యోత్థానాత్. కిం తు దృష్టాంతశబ్దేన తస్యా భిధానాత్ ఉపమాంకారః. అతఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపాః శబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః పానరుక్త్యా పతే రిత్యేకావశ్యలంకారః.

“అసంతుష్టా ద్విజానస్తా సంతుష్టా ఇవ పార్థివాః, సలజ్ఞా గణికానస్తా నిర్లజ్జేవ కులాంగ నా” యను న్యాయము నీయగ్గమును జాటుచున్నది.

అవ. అట్లయినను దనివినొందుట యనర్థవహమనుచున్నాడు.—

శ్లో. సంపదా సుస్థిరం మన్యో భవతి స్వల్పయాపి యః,

కృతకృత్యో విధి ర్తస్యే న వర్ధయతి తస్యతామ్.

32

టీ. యః=ఎవడు, స్వల్పయాపి=కొంచెమైనను, సంపదా=కలిమిచేత, సుస్థిరం మన్యః=స్వస్థుడైననుకొనువాడు, భవతి=అగునో, తస్య=వానియొక్క, తాం=ఆసంపదను, కృతకృత్యః = తనపని నెఱవేర్చుకొనిన, విధిః = దైవము, నవర్ధయతి = పెంపొందజేయఁడు, ఇతి=అని, మన్యే=తలఁచెదను.

తా. కలిగినదానితో తృప్తిబొంది పురుషకారములేకుండనుండు వానికి దైవముతోడ్పడఁడు అని తలంచెదను.

శ. స.—సంపదా సంపద్యాం సంపద్భిః సంపచ్ఛబ్జః ద. స్త్రీ. తృ. ఏ. సుస్థిరమాత్మానం మన్యతే ఇతి సుస్థిరం మన్య, మన్యః మన్యా మన్యాః సుస్థిరం మన్యశ్చబ్జః అ. పు. ప్ర. ఏ. భవతి, భవతి భవతః భవంతి భూసత్తాయా మిత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. స్వల్పయా స్వల్పాభ్యాం స్వల్పాభిః స్వల్పాశ్చబ్జః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అపి అవ్య. యః యా యే యచ్ఛబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. కర్షం యోగ్యం కృత్యం కృతం కృతం కృత్యం యేనసః కృతకృత్యః, కృత్యః కృత్యా కృత్యాః కృతకృత్యశ్చబ్జః అ. పు. ప్ర. ఏ. విధిః, విధి విధయః విధిశ్చబ్జః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. మన్యే తిజస్తప్రిరూపకమవ్యయం. న అవ్య. వర్ధయతి, వర్ధయతి వర్ధయతః వర్ధయంతి వృధువృధావిత్యస్తాత్సకర్త కాణ్ణి జంతాత్కర్తరివ వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషే. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్జః ద. పు. ష. ఏ. తాం తేతాః తచ్ఛబ్జః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

తథాపి సంతోషే దోష మాహ.—

సంపదేతి. యః స్వల్పయాపి సంపదా సుస్థిర మాత్మానం మన్యత ఇతి సుస్థిరం మన్యః, స్వస్థమానీ భవతి, 'అరుద్విషది'తి ముమాగమః. తస్య అల్పసంతుష్టస్య, తాం స్వల్పసంపదం, కృతకృత్యః తావతైవ కృతార్థః విధిః దైవమపి, న వర్ధయతీతి మన్యే పౌరుషహీనం దైవమపి జగుప్సతే తత్ప్రవృత్తేః పారార్థ్యా దితి భావః. మన్యే ఇత్యేతస్య వాక్యార్థః కర్త. మన్య ఇత్యేతత్తిజంత ప్రతిరూపక మవ్యయమ్. 'మన్యే శంకే ధ్రువం రూపం ప్రాయ ఇత్యేవమాదయ' ఇతి.

అవ. ఇదిగాక పరాక్రమమువల్ల లభించినదియే యుదయము (వృద్ధి) గాని మఱియొండుగాదని చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. సమూలఘాత మఘ్నంతః పరా నోద్ధ్యంతి మానినః,

ప్రధ్వంసితాంధతమస స్త త్రోదాహరణం రవిః.

33

టీ. మానినః = మానవంతులు, పరాక్ = శత్రువులను, సమూలఘాతం = మూల
చేదమగునట్లు, అఘ్నంతః = సంహరించనివారలై, నోద్యంతి = ఉదయము (వృద్ధి)ను బొం
దరు. తత్ర = అవిషయమున, ప్రధ్వంసితాంధతమసః = ప్రధ్వంసిత = (ఉదయించుటకు
ముందే) నశింపబడిన, అంధతమసః = గాఢాంధకారముగల, రవిః = సూర్యుడు,
ఉదాహరణం = దృష్టాంతము.

తా. సూర్యుడు చీకటిని పోగొట్టి యుదయించు చందమున
రాజులు శత్రువులను దునుమాడియే యభ్యుదయమును గాంతురు.

శ. స. — సమూలంహత్వా సమూలఘాతం ఇములంతమవ్యయం, అఘ్నంతః,
అఘ్నన్ అఘ్నంతా అఘ్నంతః అఘ్నచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. పరాన్, పరం పరా
పరాన్ పరశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. న అవ్య. ఉదేతి ఉదీతః ఉద్యంతి ఉత్పార్వకెన్
గతావిత్యన్తా దకర్తకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమా సేలబ్ పరస్మైపది ప్ర. బ. మానః
ఏషామస్తీతి మానినః, మానీ మానినా మానినః మానిన్యబ్దః న. పు. ప్ర. బ. అంధయ
తీత్యంధం అంధంతమః అంధతమసం ప్రధ్వంసితం అంధతమసం యేనసః ప్రధ్వంసి
తాంధతమసః, తమసః తమసా తమనాః ప్రధ్వంసితాంధతమసశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
తత్ర త్రులంతమవ్యయం ఉదాహరణం ఉదాహరణే ఉదాహరణాని ఉదాహరణశబ్దః
అ. న. ప్ర. ఏ. రవిః, రవిః రవీ రవయః రవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

కించ పరాక్రమలబ్ధవోదయో నాన్య ఇత్యాహ. —

సమూలఘాతమితి. మానినః అభిమానవంతః. పరాక్ శత్రూక్, సమూలం
హత్వా సమూలఘాతం, అఘ్నంతః అనున్తలయంత ఇత్యర్థః, 'సమూలాకృత జీవేషు
హక్ కృష్ణ. గ్రహ' ఇతి ఇముల్పిత్యయః. 'హస్తార్చిన్నిలో' రితి నకారస్య తకారః.
హోహంతే జ్ఞేన్నే ప్వి'తి కుత్వం. కషాదిషు యధావిద్యనుప్రయోగ ఇతి హంతే
రనుప్రయోగతః, నోద్యంతి ఉదయం న ప్రాప్నువంతి, కింతు హత్వై వోద్యంతీత్యర్థః.
తత్ర హత్వైవోదయే అంధయతీ త్యంధం గాఢం తత్తమః అంధతమసం. 'ధ్వంతే
గాఢే' అంధతమసమి' త్యమరః. 'అవతమసహంధే' ద్యస్తమస' ఇత్యచ్చు'త్యయః. ప్రధ్వం
సిత మంధతమసం యేన సః, ఉదయాత్పాగితి భావః. రవిః. ఉదాహరణం దృష్టాం
తః, అత్రాపి దృష్టాంతో'త్ర మహర్ణవ ఇతి వదుపమాలంకారః. న దృష్టాంత ఇతి
ద్రష్టవ్యమ్.

అవ. ఇదియనుంగాక శత్రువులను జంపనిచో బ్రతిష్ఠయే లేదనుమన్నాడు. —

శ్లో. విపక్ష మఖిలీకృత్య ప్రతిష్ఠా ఖలు దుర్లభా,

అనీత్వా పంకతాం ధూళి ముదకం నావతిష్ఠతే.

టీ. విపక్షం = శత్రుపక్షమును, అఖిలీకృత్య = నిర్మూలముజేయక, ప్రతిషా = నిలువబడుట, దుర్లభాఖలు = దుర్లభముగదా, తథాహి = అదియట్లేగదా, ఉదకం = నీరు, ధూళిం = త్రినవైగ్రమ్మగొనియెడు దుమ్మును, పంకతాం = బురదయగుటను, అసీత్వా = పొందించక, నావతిష్ఠతే = ఉండదు.

తా. శత్రువర్గమును మొదలంటు దెగనఱికిననే గాని నెమ్మదిగా నిలువ వీలుగాదు. ఎగసి తనవైగ్రమ్మగొని వచ్చుధూళిని బురదగా నణగఁద్రొక్కియేగదా నీరు నిర్మలస్థితి నుండనోవును.

శ. స.—విరుద్ధశ్చాసౌ పక్షశ్చ విపక్షః తం విపక్షం, విపక్షం విపక్షౌ విపక్షౌ విపక్షశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అఖిలం ఖిలం కృత్వాఖిలీకృత్య న ఖిలీకృత్య అఖిలీకృత్య ల్యబంతమవ్యయం ప్రతిషా, ప్రతిషా ప్రతిష్ఠే ప్రతిషాః ప్రతిషా శబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఖలు అవ్య. దుఃఖేన లబ్ధుంశక్త్యా దుర్లభా, దుర్లభా దుర్లభే దుర్లభాః దుర్లభాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అసీత్వా త్వాప్రత్యయంత మవ్య. పంకస్య భావః పంకతా తాం పంకతాం, పంకతాం పంకతే పంకతాః పంకతా శబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధూళిం, ధూళిం ధూళీ ధూళీః ధూళిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉదకం, ఉదకం ఉదకే ఉదకాని ఉదకశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. న అవ్య. అవతిష్ఠతే, అవతిష్ఠతే అవతిష్ఠే అవతిష్ఠంతే అవపూర్వక స్థాగతి నివృత్తావత్యస్తాదకర్తృకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి-అత్త సేవద ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

కించ అనుచ్ఛిన్నశత్రోః ప్రతిష్ఠైవ దుర్లభేత్యాహ.—

విపక్షమితి. విపక్షం శత్రుపక్షం, అఖిలీకృత్య ఖిలముత్సన్న మకృత్వా అనుస్తూ లేత్యర్థః 'ఖిలంతు ప్రహతస్థానమితి యాదవః. ఖిలశబ్దాత్. 'అభూతతదాభవేచ్ఛి' రితి చ్ఛిప్రత్యయః. 'చావీతీత్వం తలోనజ్ఞ సమాసచ్చ ప్రతిషా దుర్లభాఖలు తథాహి—ఉదకం కర్తృ-ధూళిం, స్యపరిభావినీమిత్యర్థః. పంకతా మసీత్వా నాథః కృశ్యేతిభావః. నావతిష్ఠతే, కింతు నీత్వైవ తీష్ఠతీ త్యర్థః. 'సమప్రవిధ్యః స్థ' ఇత్యాత్త సేవదం వాక్యభేదేన ప్రతిబింబసాపేక్షో దృష్టాంతాలంకారః.

అవ. ఒంటిగాఁ డిశిసపాలుఁడు మనలనేమి జేయఁగలఁడన నట్లుగాదనుచున్నాఁడు.—

స్థో. ధ్రియతే యావదేకోఽపి రిపు స్తావ త్కుత స్సుఖమ్,

పురుఃక్లిశ్నాతి సోమం హి సైంహికేయోఽసురద్రుహమ్. 3౫

టీ. ఏకోఽపి = ఒక్కఁడైనను, రిపుః = శత్రువు, యావత్ = ఎంతవఱకు, ధ్రియతే = నిలబియుండునో, తావత్ = అంతదనుక, సుఖం = సౌఖ్యము, కుతః = ఎక్కడిది,

తథాహి=అట్లేగదా, సైంహికేయః=రాహువు, అసురద్రుహం=దేవతలయొక్క, పురః=ముందర, సోమం=చంద్రుని, క్లిశ్నాతి=బాధించుచున్నాడు.

తా. ఒక్కడేగదా శత్రువు మనకేమి భయమని యేమటి యూర కుండరాదు. ఒక్కడైనను శత్రువుగలిగియుండునంతవఱకు సౌఖ్యముగలుగ నేరదు. సింహికాతనయుడగు రాహువు రాక్షసవిదూరులగు దేవతల సమక్షముననే చంద్రుని వీడించుచుండునుగదా?

శ. స — ధ్రియతే, ధ్రియతే ధ్రియేతే ధ్రియంతే ధృజ్ అవస్థాన ఇత్యస్తాద కర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపద ప్రథమపురుషైకవచనాంతః యావత్ అవ్య. ఏకః, ఏకః, ఏకం ఏకేన ఏకస్మై ఏకస్తాత్ ఏకస్య ఏకస్తిక్ ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ప్ర. ఏ. అపి, అవ్య. రిపుః అనిష్టంరపతీతి రిపుః, రిపుః రిపూ రిపవః రిపుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్య. కుతః అవ్య. సుఖం, సుఖం సుఖే సుఖాని సుఖశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. పురః, అవ్య. క్లిశ్నాతి క్లిశ్నీతః క్లిశ్నంతి క్లి నూవిబాధనే ఇత్యస్తాత్స కర్తృకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్రథ పు. ఏ. సోమం, సోమం, సోమా సోమాక్ సోమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హి అవ్య. సింహికాయా అపత్యం పుమాక్ సైంహికేయః, సైంహికేయః సైంహికేయా సైంహికేయాః సైంహికేయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అసురేభ్యః ద్రుహ్యంతీతి అసురద్రుహః తేషాం అసురద్రుహం, ద్రుహః ద్రుహోః ద్రుహౌ అసురద్రుట్పబ్దః హ. పు. ష. బ.

నన్వయ మేకాకీ శిశుపాలః కి మస్తాకం కరిష్యతీత్యాశంక్యాహ. —

ధ్రియత్యతి. ఏకోఽపి రిపుః, యావత్ ధ్రియతే అవతీప్యతే, ధృజ్ అవస్థాన ఇతి ధాతోస్తాదాదికా త్కర్తరి లట్. 'రిజ్ శియగ్నిజ్ఞీ'తి రిజాదేశః. తావత్తదవధి సుఖం కుతః, 'యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధా వి' త్యవరః. తథాహి సింహికాయా అపత్యం పుమాక్ సైంహికేయో రాహుః, 'తమస్తు రాహు స్వస్థాని సైంహికేయో విధుంతుద' ఇత్యమరః. 'స్త్రీభ్యో ధక్' అసురద్రుహం దేవానాం పురోఽగ్రే సోమం క్లిశ్నాతి బాధతే, ప్రాచుర్యా త్సోమ గ్రహణం నూర్యగ్రహణం చేతి భావః. తస్మా దేకోఽపి శత్రుః ఛేత్తవ్యః 'అగ్నే శ్చేషమృణాచ్ఛేషం శత్రో శ్చేషం న కేషయే' దితి తాత్పర్యమ్. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. మిగుల దుర్బలుడగు నీ చేదిరాజు మనల నేమిజేయుగలవాడని యందు రని తలంచి వాడు ప్రబలుడనిచెప్పుట కొఱకు శత్రు మిత్రులయొక్క బలాబలముల నిరూపించుచున్నాడు. —

న్లో. సఖా గరీయాన్ శత్రుశ్చ కృత్రిమస్తా హి కార్యతః,

స్యాతా మమిత్రో మిత్రే చ సహజప్రాకృతా వసి. 3౬

టీ. కృత్రిమః = ఉపకారరూపమగు క్రియవల్లనైన, సఖా = మిత్రుడు, గరీయాన్ = ప్రబలుడు, (కృత్రిమః = ఉపకారరూప మగు క్రియవల్లనైన, శత్రుశ్చ = శత్రువును,) గరీయాన్ = ప్రబలుడు, హి = ఏలనన, తా = ఆ కృత్రిమ మిత్ర శత్రులు, కార్యతః = ఉపకారపకారము లనెడు కార్యములవలన నైన, సహజప్రాకృతావసి = సహజమిత్ర శత్రులును ప్రాకృత మిత్ర శత్రువులును మాత్రము, అమిత్రే = శత్రువులుగను, మిత్రేచ = మిత్రులుగను గూడ, స్యాతాం = అగుదురు.

తా. కృత్రిమమిత్రుడు, సహజమిత్రుడు, ప్రాకృతమిత్రుడు నని కృత్రిమ శత్రువు, సహజశత్రువు, ప్రాకృతశత్రువునని శత్రువులును ముక్తై అంగులం బరగుదురు. అం దుపకారము జేసినవాడు కృత్రిమమిత్రుడు. పినతల్లి కొడుకులును పెత్తల్లికొడుకులును, మేనత్త మేనమామ కొడుకులును సహజమిత్రులు. తనదేశమున కానియున్న దేశమున కావలిదేశపు రాజు ప్రాకృతమిత్రుడు. ఇట్లే అపకారము జేసినవాడు కృత్రిమశత్రువు. పినతండ్రి పెత్తండ్రులు వారి కొడుకులును సహజశత్రువులు. తనదేశమునకు సరిహద్దు దేశపురాజు ప్రాకృతశత్రువు ననియెఱుంగునది. ఇందు సహజప్రాకృతమిత్రశత్రువులు వారుజేయు నుపకారాపకారములంబట్టి మిత్రులుగను శత్రువులుగను మారుచుండవచ్చును. ఉపకారముజేసి మిత్రుడగువాడును అపకారముజేసి శత్రువగువాడును మాత్రము తాజేసిన యాకార్యము యావజ్జీవమును దొలగనిది కావున మిత్రుడు మిత్రుడు గను శత్రువు శత్రువుగను మార్తమే యుందురు. కృత్రిమ మిత్రశత్రుత్వము ప్రబలమైనది యని భావము.

శ. స. — సఖా, సఖా సఖాయో సఖాయః సఖిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతం గురుః గరీయాన్, గరీయాన్ గరీయాంసో గరీయాంసః గరీయశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. శాతయతీతిశత్రుః, శత్రుః శత్రాశత్రవః శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అవ్య. క్రియయా నిర్వృత్తః కృత్రిమః, కృత్రిమః కృత్రిమా కృత్రిమాః కృత్రిమశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ద్వి. హి. అవ్య. కార్యతః తసి లంత మవ్య. స్యాతాం, స్యాత్ స్యాతాం న్యః అసభవీత్యస్తాదకర్త కాధాతోః

కర్తరి విధ్యాదౌ లజ్జి పరస్మై పది ప్ర. పు. ద్వి. న మిత్రే అమిత్రే, అమిత్రః అమిత్రే అమిత్రః అమిత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. మిత్రం, మిత్రం మిత్రే మిత్రాణి మిత్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ద్వి. చ. అవ్య. సహ జాత స్సహజః ప్రకృత్యా సిద్ధః ప్రాకృతః సహజశ్చ ప్రాకృతశ్చ సహజప్రాకృతౌ, ప్రాకృతః ప్రాకృతౌ ప్రాకృతాః సహజప్రాకృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. అపి అవ్య.

నను త్సుద్రోఽయం చైద్యః కిం నః కరిష్య తీత్యాశంక్య తస్య బలవత్తాం వత్సం మిత్రమిత్ర బలాబలవిశేకం తావ త్కరోతి. —

సఖేతి. క్రియయా ఉపకారాపకారాన్యతరూపయా, నిర్వృత్తః కృత్రిమః. ద్విత్యః క్రిః, 'క్షేర్త మిత్రమితిమవ్. సఖా సుహృద్గరియాణాం బలీయాణాం. ఏవం శత్రుశ్చ కృత్రిమౌ గరియాణాం, కుతః హి యస్తాత్ తౌ కృత్రిమమిత్రశత్రు, కార్యతః ఉపకారాపకారరూపకార్యవశాత్, నిర్వృత్తా వితి శేషః. ఉక్తకార్యోపాధే ర్భావజ్ఞేవ మనపాయా దనయోర్మిత్రమిత్ర భావోఽప్యన పాయాతి గరియ స్త్వ మితి భావః. సహ జప్రాకృతౌ తు నైవ మిత్యాహ—స్యాత్ మితి. సహజ స్సహజాతః, ఏకశరీరావయవవాక్, తత్ర సహజం మిత్రం మాతృప్వనేయ వైతృప్వనేయాదిః, సహజశత్రుస్తుపితృ వ్యతత్తుత్రాదిః, ప్రకృత్యా సిద్ధః ప్రాకృతః, పూర్వోక్తకృత్రిమసహజలక్షణగహిత ఇత్యర్థః. తత్ర విషయానంతరః ప్రాకృతః శత్రుః తదనంతరః ప్రాకృతంమిత్రం, 'విషయానంతరో రాజా శత్రు ర్మిత్ర మతః పరమిత్యమరః. అపిశబ్దస్త్వే. తౌ సహజప్రాకృతౌ తు శత్రు, అమిత్రే మిత్రే చ స్యాతాం, తాదాత్మికకార్యవశా దనియమేనోభయరూపతా మాపద్యేతే న తు కృత్రిమవత్ శత్రు శత్రురేవ, మిత్రం చ మిత్రమేవేతి కృత్రిమావేవ మిత్రా మిత్రే గరియాంసౌ న తు సహజౌ, నాపి ప్రాకృతా విత్యర్థః, ఏతేన కృత్రిమత్వం సర్వాపవాదీతి సిద్ధమ్.

అవ. అట్లయిన మాకు మేనబావయగు శిశుపాలుఁడు సహమిత్రుఁడుగనుక సంధి జేయవలయు నెకాని యెదురఁజనదనిన నిట్లనుచున్నాఁడు. —

శ్లో. ఉపకర్తారిణా సంధి ర్న మిత్రేణాపకారిణా,

ఉపకారాపకారౌ హి లక్ష్యం లక్షణమేతయోః.

32

టీ. ఉపకర్తా = ఉపకారియగు, అరిణా = (సహజ, ప్రాకృత) శత్రువుతో, సంధిః = సంధి, కార్యః = చేయఁదగినది, అపకారముజేయు, మిత్రేణ=వి (సహజ, ప్రాకృత)మిత్రునితో, న=సంధిచేయరాదు. సాక్షాచ్ఛత్రువునితో సంధిజేయుట మిత్రునితో విరోధము జేయుటయు నెట్లు తగునన వారు చేయువనిని బట్టి వారియందు ప్రబలమైన కృత్రిమ మిత్ర శత్రుత్వములు గలిగినవిగావున నిది తప్పుగాదని నుడవు

చున్నాడు.— హి=ఏమన, ఉపకారాపకారా=ఉపకారాపకారములు, ఏతయోః= ఈమిత్రశత్రువులకు, లక్షణం=స్వరూపముగ, లక్ష్యం=తెలియదగును.

తా. సహజ శత్రువుగాని ప్రాకృత శత్రువుగాని మేలుజేసినప్పుడు శత్రుభావమును దొలగించి ప్రబలమే యావజ్జీవము నట్లగుండు కృత్రిమ మిత్రత్వము జనించినది. కావున వానితో సంధి జేయవగును. ఇట్లే సహజ ప్రాకృత మిత్రుడు కీడుజేసినప్పుడును గృత్రిమ శత్రుత్వ ముదయించును. వానితో సంధిజేయం జనదు. కనుక శిశుపాలుడు సహజమిత్రుడై నను కృత్రిమ శత్రువుగాన వధార్హుండని భావము.

శ. స.—ఉపకరోతీ త్యుపకర్తా తేన ఉపకర్తా, కర్తా కర్తృభ్యాం కర్తృభిః కర్తృ శబ్దః ఋ. పు. తృ. ఏ. అరిణా, అరిణా అరిభ్యాం అరిభిః అరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. సంధిః, సంధిః సంధీ సంధయః సంధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. న ఆవ్య, మిత్రేణ, మిత్రేణ మిత్రాభ్యాం మిత్రైః మిత్రశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. అపకరోతీత్యుపకారి తేన అపకారిణా, కారిణా కారిభ్యాం కారిభిః అపకారిశబ్దః న. న. తృ. ఏ. ఉపకారశ్చ ఉపకారశ్చ ఉపకారాపకారా, ఉపకారాపకారా ఉపకారాపకారాభ్యాం ఉపకారా పకారయోః ఉపకారాపకారశబ్దః అ. పు. ని. ప్ర. ద్వి. హి. ఆవ్య. లక్షీతుంయోగ్యం లక్ష్యం, లక్ష్యం లక్ష్యే లక్ష్యాణి లక్ష్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. లక్షణం, లక్షణం లక్షణే లక్షణాని లక్షణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఏతయోః, ఏతస్య ఏతయోః ఏనయోః ఏతేషాం ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ద్వి.

ఏవం చే దస్తాకం పైతృష్యనేయ శ్శిశుపాల స్సహజమిత్రత్వాత్సంధాతవ్యః. న తు యాతవ్య ఇత్యత్రాహ.—

ఉపకర్తృతి. ఉపకర్తా ఉపకారిణా, అరిణాపి సహజేన ప్రాకృతేనవేతిశేషః. సంధిః కార్యః అరిత్వాపవాదేన కృత్రిమమిత్రతాయాః బలీయస్యాః యావజ్జీవభా విన్యాః తత్రోత్పన్నత్వా దితి భావః. ఏవ మపకారిణామిత్రేణాపి సహజేన ప్రాకృ తేనవేతిశేషః సంధిర్న కార్యః, మిత్రత్వాపవాదేన కృత్రిమశత్రుతాయాః గరియస్యా యావజ్జీవభావిన్యాః తత్రోత్పన్నత్వాదితి భావః. నను సాక్షాదరిణా కథంసందధ్యాత్ మిత్రేణ వా కథం విరుధ్యాత్. ఇత్యాశంక్య క్రియయా తయో రైవపరిత్యాదదోష ఇత్యాహ —హి యస్తాత్కారణాత్ ఉపకారాపకారా ఏతయోర్మిత్రమిత్రయో ర్లక్షణం స్వరూపం, లక్ష్యం ద్రష్టవ్యం ఉపకరైవ మిత్రం అపకరైవ శత్రురిత్యర్థః. తస్మాత్సహజమిత్రత్వేపి చైద్యః క్రియయా శత్రుత్వాత్ యాతవ్య ఏవేతి భావః.

అవ. ఇంక నాలుగు స్తోత్రములలో శిశుపాలుని కృత్రిమ శత్రుత్వమును చెప్పుచున్నాడు. —

శ్లో. త్వయా విప్రకృత త్వైద్యో రుక్తిణీం హరతా హరే,

బద్ధమూలస్య మూలం హి మహా వైరతరోః స్త్రియః. 3౮

టీ. హరే = ఓకృష్టా, రుక్తిణీం = రుక్తిణిని, హరతా = కొనిపోవుచున్న, త్వయా = నీచేత, వైద్యః = శిశుపాలుడు, విప్రకృతః = అపకారము జేయఁబడెను, తథాహి = అదియట్లేగదా, బద్ధమూలస్య = వేలునాటిన, వైరతరోః = పగయనుచెట్టునకు, స్త్రియః = జన్మనలు, మహత్ = ముఖ్యమైన, మూలం హి = వేరుగదా.

తా. బందుగులందరు నాతనికిచ్చి పెండ్లిచేయ నిశ్చయించియుండఁగా నాతని మేనమామకూతురగు రుక్తిణిని బందుగుల యనుమతి వడయకయే నీవు బలాత్కారముగఁ గొనివచ్చుట శిశుపాలుడు శత్రువగుటకుం గారణమయ్యె. శత్రుత్వమును వృక్షమునకు యువతులు తల్లి వేరుగదా.

శ. స. — త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్టాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. విప్రకృతః విప్రకృతః విప్రకృతౌ విప్రకృతాః విప్రకృతశ్చబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చేదీనాం రాజా వైద్యః, వైద్యః వైద్యో వైద్యాః వైద్యశ్చబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రుక్తిణీం, రుక్తిణీం రుక్తిణ్యో రుక్తిణీః రుక్తిణీశ్చబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. హరతీతి హరతేన హరతా, హరతా హరద్యాం హరద్భిః హరచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. హేహరే హేహరే హేహరీ హేహరయః హరిశ్చబ్దః ఇ. పు. సం. ప్ర. ఏ. బద్ధంమూలం యస్యసః బద్ధమూలః తస్య మూలస్య, మూలస్య మూలయోః మూలానాం బద్ధమూలశ్చబ్దః అ. పు. ష. ఏ. మూలం, మూలం మూలే మూలాని మూలశ్చబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. హి అవ్య. మహత్, మహత్ మహతీ మహంతి మహచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. వైర మేవ తరుః వైరతరుః తస్య వైరతరోః, తరోః తరోః తరూణాం వైరతరుశ్చబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. స్త్రియః, స్త్రీ స్త్రియా స్త్రియః స్త్రీశ్చబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

అథ వైద్యస్య కృత్రిమశత్రుత్వం త్వయేత్వాదిచతుర్థి రాహ. —

త్వయేతి. హేహరే రుక్తిణీం హరతా, బంధుభి స్తస్మై దత్తాం రాక్షసధర్మజూద్వహితేత్యర్థః. ‘రాక్షసో యుద్ధహరణా’ దితి యాజ్ఞవల్క్యః. ‘గాంధర్వో రాక్షసత్వైవ ధర్మైశ్చ క్షత్రస్య తౌ స్పృతే’ వితి మనుః. త్వయా వైద్యో విప్రకృతః, తథాహి బద్ధమూలస్య రూఢమూలస్య, వైరతరోః స్త్రియః, మహా త్వృధానం మూలం హి రూపకసంస్పృష్టేయ మర్థాంతరన్యాసః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః.

అవ. అతడును నీ కపకార మొనర్చి నని నుడువుచున్నాడు.—

శ్లో. త్వయి భామం గతే జేతు మరాత్నీ త్వ పురీ మిమామ్,

ప్రోషితార్థమణం మేరో రంధకార స్తటి మివ.

3F

టీ. భామం=భూమికొడుకగు నరకాసురుని, జేతుః=గెలుచుటను, త్వయి=నీవు, గతేసతి=చనియుండఁగా, సః=ఆ శిశుపాలుడు, ఇమాం=ఈ, పురీం=ద్వారకాపురమును, ప్రోషితార్థమణం-ప్రోషిత=ఆ స్తమించిన, అర్థమణం=సూర్యుఁడుగల, మేరోః=మేరుపర్వతముయొక్క, తటిం=చరియను, అంధకారఇవ=కాటుచీకటివలె, అరాత్నీత్=ముట్టడించెను.

తా. సూర్యుఁడు లేనియప్పుడు కాటుచీకటి మేరుపర్వతము చరియలను గ్రమ్మకొనినట్లు ఈ శిశుపాలుఁడు నీవు ప్రోలువిడిచి నరకాసురుని జయింపబోయినప్పుడు మన ద్వారకాపురమును ముట్టడించెను.

శ. స.—త్వయి, త్వయి యవయోః యష్టాసు యష్టచ్చబ్జః ద. పు. స. ఏ. భూమేరపత్వంపుమాన్ భామః తం భామం, భామం భామా భామాన్ భామశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. గతే, గతే గతయోః గతేషు గతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. జేతుం, తుమున్నంతమవ్య. అరాత్నీత్ అరాధామ్ అరాత్నుః రుధిర్ ఆవరణ ఇత్యస్తా త్వకర్త కాత్కర్తరి భూతేలజి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. సః, సః తా తే తచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. పురీం, పురీం పుర్యా పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇమాం ఇమే ఇమాః ఇదంశబ్దః మ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రోషితః అర్థమా యస్యాస్యా ప్రోషితార్థమా తాం ప్రోషితార్థమణం, అర్థమణం అర్థమణౌ అర్థమః ప్రోషితార్థమన్యబ్జః న. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మేరోః, మేరోః మేరోః మేరుణామ్ మేరుశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. అంధం కరోతి త్వంధకారః, అంధకారః అంధకారా అంధకారాః అంధకారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తటిం, తటిం తట్యా తటిః తటిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ, అవ్య.

అథ తేనాసి ర్వం విప్రకృత ఇత్యాహ—

త్వయీతి. భూమే రపత్వం పుమాంసం భామం, నరకాసురం, జేతుం త్వయి గతేసతి, స చైద్యః, ఇమాం పురీం ద్వారకాం ప్రోషిః అర్థమా సూర్యః యస్యాస్తాం మేరోః తటిం సాను మంధకారఇవ, అరాత్నీత్ రుద్ధవాక్, రుద్ధే రనిటో లుజి సిచివృద్ధిః ఉపమాలంకారః.

అవ. మఱియును.—

శ్లో. ఆలస్యాల మిదం బభ్రో ర్య త్వదారా నపాహరిత్,

కథాపి ఖలు పాపానా మల మశ్రేయసే యతః.

౪౦

టీ. సః=ఆ శిశుపాలుఁడు, బభ్రోః = బభ్రువను యాదవునియొక్క, దారాక్ష= భార్యను, అపాహరదితియత్ = ఎత్తికొనిపోయెననుట యేదికలదో, ఇదం = దీనిని, ఆలప్య ఆలమ్ = ఉచ్చరింపఁదగదు, యతః = వలయన, పాపానాం = పాపాత్ముల యొక్క, కథాపి = స్మరణమును, అశ్రేయసే = అనర్థముకొఱకు, అలంఖలు = చాలు నుగదా.

తా. పాపులఁ దలఁచుటయుఁ బాపము గలుగుటకుఁ గారణము గావున నది చెప్పకొనరాదు. గాని ఈ శిశుపాలుఁడు యాదవుఁడగు మన బభ్రువుభార్య నపహరించి తనకు భార్యగాఁ జేసికొన్నవాఁడు (అదియెంత యవమానము. యెంత సంతాప పోతువు.)

శ. స.—ఆలప్య ల్యబంతమవ్య. ఆలమ్ ఆవ్య. ఇదం, ఇదం ఇమే ఇమాని ఇదం శబ్దః మ. న. ద్వి. ఏ. బభ్రోః బభ్రోః బభ్రుజామ్ బభ్రుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. యత్ అవ్య. సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. దారాః, దారాక్ష దారైః దారేభ్యః దారాజాం దారేషు దారశబ్దః ఆ. పు. ని. ద్వి. బ. అపాహరత్, అపాహరతాం అపాహరత్ అపహర్యక హృజ్ హరణే ఇత్యస్తాత్సక ర్తకాధాతోః క ర్తరి అనద్యతన భూతే లజి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. కథా, కథా కథే కథాః కథాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. ఖలు అవ్య. పాపానాం, పాపస్య పాపయోః పాపానాం పాప శబ్దః ఆ. పు. ష. బ. అలం అవ్య. న శ్రేయః అశ్రేయః తస్మై అశ్రేయసే, అశ్రేయసే అశ్రేయోభ్యాం అశ్రేయోభ్యః అశ్రేయశబ్దః స. న. చ. ఏ. యతః అవ్య.

అపకారాంతర మాహ.—

ఆలప్యేతి. స చైద్యః, బభ్రోః యాదవభేదస్య, దారాక్ష భార్యాం, 'భార్యా జాయాఽథ పుంభూమ్న దారా స్సాన్యత్తు కుటుంబినీ'త్యమరః. అపాహర దితి యత్. ఇదం దారాపహరణం ఆలప్య ఉచ్చార్య అలం నాలపనీయ మిత్యర్థః. 'అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్యేతి క్త్వాప్రత్యయః. సమానేల్యబాదేశః. యతః పాపానాం పాపాత్తనాం కథా కథన ముచ్చారణమపి, 'చింతిపూజి కంధీకుంభి చర్చ శ్చే'త్యేజ్జ్విత్ప్రత్యయః. అశ్రేయసే అనర్థాయ అలం శక్తంఖలు, 'నమ స్స్వస్తీ' త్యాదినాచతుర్థీ. అత్ర నిషేధ్యమానాలపనకార్యుక్తేయః ప్రాప్తిః తస్యభేద తత్కారణాలపననిషేధసమర్థనాత్, కార్యేణ కారణసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. ఫలితమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. విరార్థ ఏవం భవతా విరార్థా బహుథా చ నః,

నిర్వర్త్యతేఽరిః క్రియయా సశ్రుతశ్రవస స్సుతః.

టీ. ఏవం = ఇట్లు, భవతా = సీచేత, విరాధః = అపకారము చేయుచుండిన
 ట్టియు, నః = మనకు, బహుధా = పలు తెలుగుల, విరాధా = అపకారియు, శ్రుత
 శ్రవసః = శ్రుతశ్రవస్సును కృష్ణుని మేనత్తయొక్క, సుతః = కొడుకునగు, సః =
 ఆశిషుపాలుడు, క్రియయా = (ఒకరికొక రపకారముచేసికొనుటయను) క్రియచేత,
 అరిః = కృత్రిమశత్రువుగా, నిర్వర్త్యతే = చేయబడుచున్నాడు.

తా. మేనత్త కుమారుండగుట సహజమిత్తుండయ్యును ఇట్లు
 న్యోన్యాపకారము జేసికొనుటవలన కృత్రిమశత్రువయ్యెంగావున బ్రబల
 శత్రువుగా నీశిషుపాలు నుపేక్షించు జనదని తాత్పర్యము.

శ. స.—విరాధః, విరాధః విరాధౌ విరాధాః విరాధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
 ఏవం అవ్య. భవతా, భవతా భవద్భ్యాం భవద్భిః భవచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. విరాధా,
 విరాధా విరాధారౌ విరాధారః విరాధృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. బహుధా అవ్య. చ
 అవ్య. నః, మమ మే ఆవయో నా అస్తాకం నః అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. బ. నిర్వ
 ర్త్యతే నిర్వర్త్యతే నిర్వర్త్యనే నిర్వర్తక వృత్తువర్తన ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్కర్తణి
 వర్తమానే లటి ఆత్తనే ప్ర. పు. ఏ. అరిః, అరిః అరీ అరయః అరిశబ్దః ఇ. పు.
 ప్ర. ఏ. క్రియయా, క్రియయా క్రియాభ్యాం క్రియాభిః క్రియాశబ్దః ఆ. స్త్రీ.
 తృ. ఏ. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. శ్రుతశ్రవసః, శ్రుతశ్రవసః శ్రుత
 శ్రవసోః శ్రుతశ్రవసాం శ్రుతశ్శవశ్శబ్దః స. స్త్రీ. ష. ఏ. సుతః, సుతః సుతౌ సుతాః
 సుతశబ్దః అకారాంతః పు. ప్ర. ఏ.

ఫలిత మాహ.—

విరాధఇతి. కించ ఏవం భవతా విరాధః విప్రకృతః రాధేరనిటః కర్తణీకః.
 బహుధా నః అస్తాకం చ, విరాధా విప్రకర్తా శ్రుతశ్రవానామ హరేః పితృష్వసా,
 తస్యా స్సుతః వైతృష్వసేయత్వా తృహజమిత్ర మపీతి భావః. స వైద్యక్రియ
 యా పూర్వోక్తాన్యోన్యాపక్రియయా. అరి ర్నిర్వర్త్యతే, కృత్రిమశత్రుః క్రియిత
 ఇత్యర్థః. అతో బలీయస్త్యా దనుపేక్ష్య ఇతి భావః.

అవ. అయినను నుపేక్షించినచో ననర్థమగుననుచున్నాడు.—

నిధాయ వైరం సామర్థ్యే నరోరాయ ఉదాసతే,

ప్రక్షిప్యోదర్శిపం కక్షే శేరతే తేభిమారుతమ్.

౪౨

టీ. యే=ఏ, నరః=పురుషులు, సామర్థ్యే=రోషముతోఁగూడిన, అరా=శత్రువుని
 యెడ, వైరం = ద్వేషమును, విధాయ=చేసి, ఉదాసతే=ఉపేక్షించురో, తే=వారు,
 కక్షే=(ఎండిన) పొదయందు, ఉదర్శిపం=పండునిప్పును, ప్రక్షిప్య=చిమ్మి, అభిమారు
 తం=గాలికెడురుగా, శేరతే=నిద్రించుచున్నారు.

తా. ముందే రోహవిష్టుడైయున్న శత్రువునియెడ నపకార మొనరించి మరింతపురికొల్పియుఁ దనను గాచుకొనఁ దగువని జేయక యచ్చట యూరకుండువాఁడు యెండినగడ్డి మేటికి నిప్పంటించి గాలి కెదురుగా నిద్రించువానివలె చెడిపోవును.

శ. స.—విధాయ ల్యబంతమవ్య. వైరం, వైరం వైరే వైరాణి వైరశబ్దః
అ. న. ద్వి. ఏ. అమర్షేణ, సహ వర్తత ఇతి సామర్షః తస్మిన్ సామర్షే, సామర్షే సామ
ర్షయోః సామర్షేషు సామర్షశబ్దః అ. పు. స. ఏ. నా, నా నతా నరః సృశబ్దః అ. పు.
ప్ర. బ. అరా, అరా అర్యోః అరిషు అరిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. యే, యః యా యే
యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. ఉదాస్తే ఉదాసాతే ఉదాసతే ఉత్పూర్వకాదాస ఉప
వేశన ఇత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్తనే ప్ర. పు. బ. ప్రక్షిప్య.
ల్యబంతమవ్య. ఉద్ధతాని అర్పింషి యస్య సః ఉదర్పిః తం ఉదర్పిషం, ఉదర్పిషం
ఉదర్పిషా ఉదర్పిషః ఉదర్పిశబ్దః ష. పు. ద్వి. ఏ. కక్షే, కక్షే కక్షయోః కక్షేషు
కక్షశబ్దః అ. పు. స. ఏ. శేతే శయాతే శేరతే శిశ్ స్వప్న ఇత్యస్తాదకర్త కాత్కర్తరి
వర్తమానే లటి ఆత్తనే ప్ర. పు. బ. తే, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. బ.
మారుతమభి అభిమారుతమ్ అవ్యయాభావావ్యయం.

అధాప్యపేక్షాయాం దోష మాహ.—

విధాయేతి. యే నరః పుమాంసః, 'స్యః పుమాంసః పంచజనాః పురుషాః
పూరుషానః' ఇత్యమరః. సామర్షే ప్రాగేవ సరోషే, అరా వైరం విధాయ స్వయం
చాపకృత్వేత్యర్థః. ఉదాసతే ఉపేక్షంతే ఆత్మరక్షానుకూలవ్యాపారశూన్యాభవంతి, తే
నరాః కక్షే గుల్తే, 'కక్షే తు తృణవీరుధా' విత్యమరః. 'కక్షస్తు గుల్తే దోర్భూతే పాపే
జీర్ణవనే తృణే' ఇతి వైజయంతీ. ఉదర్పిష మర్పిష్ఠంత మగ్నిం, ప్రక్షిప్యాభిమారు
తం, అభిముఖ్యేఽవ్యయాభావః. శేరతే స్వపంతి, తద్వన్నాశహేతు రి త్యర్థః, 'శి
ఞో రు డి'తి రు డాగమః. అత్ర య ఉదాసతే తే శేరత ఇతి విశిష్టాదాసీన్యశయన
యోః వాక్యార్థయోః నిర్దిష్టైర్వాసంభవాత్ సాదృశ్యలక్షణాయా మసంభవద్వస్తు
సంబంధో వాక్యార్థవృత్తి ర్నిదర్శనాభేదః న చాయం దృష్టాంతః. వాక్యభేదేన ప్రతి
బింబకరణాపేక్షితస్యోత్థానాత్, అత్ర తు వాక్యార్థే వాక్యార్థసమారోపా ద్వాక్యై
కవాక్యతాయాం తదభావాది త్యలంతార సర్వస్వకారః.

అవ. అయినను బంధువుగాన త్నమింపఁదగునందురని శంకించికొని యిట్లను
చున్నాఁడు.—

శ్లో. మనాగనభ్యావృత్త్యా వా కామం ఔమ్యతు యః తమి,

క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం తుమేత కః. ౪౩

టీ. యః=ఎవఁడు, తుమి=సహనశీలుఁడో, సః=వాఁడు, మనాక్=కొలఁది స్వల్పముగ నైనను, అనభ్యావృత్త్యా=ఒక్కమార్తైనను, విరాధ్యంతం=అపకారము చేయుచున్నవానిని, కామం=మిక్కిలి, ఔమ్యతు=తుమింపవచ్చును, క్రియాసమభిహారేణ=ఎక్కుడుగను, మాటి మాటికిని=పలుమారులును, విరాధ్యంతం=అపకారము చేయువానిని, కః=ఎవఁడు, తుమేత=సహించగలఁడు.

తా. ఎంతటి యొర్పుగలవాఁడైనను నెన్నఁడేని యొక్కసారిగాని మిగుల కొలఁదిగఁగాని యవకృతి యొనర్చినవాని నైచిన నైపవచ్చునే గాని పలుమరు పెక్కులవకారములఁ జేయువానిని తుమింపరాదు.

శ. స.—మనాక్ అవ్య. న అభ్యావృత్తిః అనభ్యావృత్తిః తయా అనభ్యావృత్త్యా, అవృత్త్యా అవృత్తిభ్యాం అవృత్తిభిః అనభ్యావృత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. వా అవ్య. కామం అవ్య. ఔమ్యతు ఔమ్యతాత్ ఔమ్యతాం ఔమ్యతు తుమూష్ సహన ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్కర్తరి సంభావనాయాం లోటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. యః, యః యో యే యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. తుమతఇతి తుమి, తుమి తుమిణో తుమిణః తుమి న్బబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. క్రియాయా సమభిహారః క్రియాసమభిహారః తేన క్రియాసమభిహారేణ, హారేణ హారాభ్యాం హారైః క్రియాసమభిహారశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. విరాధ్యంతం, విరాధ్యంతం విరాధ్యంతా విరాధ్యతః విరాధ్యచ్చబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. తుమేత తుమేయాతాం తుమేరన్ తుమూష్ సహనఇత్యస్తా దకర్తకాత్కర్తరి శక్త్యా ధే లిజి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. కః, కః కా కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ.

తథాపి బాంధవత్వా తోస్థవ్య ఇత్యాశంక్యాహ.—

మనాగితి. యః తుమి సహనశీలః, 'శ మి త్యష్టాభ్యో ఘిను ణి'తి ఘినుఙ్ప్రీత్య యః. స సోధా మనాగల్పంవా, అనభ్యావృత్తావపీతిభావః. అనభ్యావృత్త్యా అసక్య ద్వా అనల్పత్వేఽపీతి భావః. విరాధ్యంత మవకుర్వాణం, కామం భృశం, ఔమ్యతు తుమతాం, సంభావనాయాం లోట్. 'శమామస్తానాం దీర్ఘ శ్చ సి'తి దీర్ఘః. క్రియాసమభిహారేణ భృశం పానఃపున్యేన చేత్యర్థః. న చ పుంవాక్యేష్యనేకార్థత్వం దోషాయ. విరాధ్యంతం కః తుమేత సహేత, సోఢుం శక్నుయాత్ నకోఽపీత్యర్థః. 'శకి లి జ్ఞే'తి. శక్యాధే లిజ్. 'తుమూష్ సహనే' భావాదికో దైవాదిశ్చ.

అవ. ఎల్ల యెడలను బురుఘల కొరిమియే భూషణము గావునఁ దప్పఁచేసినను తుమింపుట యుచితమన నిట్లనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. అన్యదా భూషణం పుంసాం శమో లజ్జేవ యోషితామ్,

పరాక్రమః పరిభవే వైయాత్యం సురతేష్వివ.

౪౪

టీ. అన్యదా = సంభోగాతిరిక్తసమయమున, యోషితాం = యువతులకు, లజ్జేవ = సిగ్గువలెనే, పుంసాం = పురుషులకు, అన్యదా = తిరస్కారముగలుగనియ ప్పడు, శమః = శాంతి, భూషణం = అలంకారము, పరిభవే = తిరస్కారముగలిగినపుడు (మాత్రము), సురతేషు = సంభోగములయందు, వైయాత్యమివ = ధార్షణ్యము వలె, పరాక్రమః = పౌరుషము, భూషణం = అలంకారము.

తా. ఎల్లవేశలయందును స్త్రీలు లజ్జయుంబోలె పురుషుం డోర్పు గలిగియుండవలసివచ్చెడి గాని సంభోగకాలమున స్త్రీలచాకచక్యముం బోలె యవమానముపట్లమాత్రము పురుషులు పరాక్రమముజూపుట కడుంగడు శ్లాఘనీయము.

శ. స.—అన్యస్మిన్ కాలే అన్యదా అవ్య. భూషణం, భూషణం భూషణే భూషణాని భూషణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. పుంసాం, పుంసః పుంసోః పుంసామ్ పుంస్ శబ్దః స. పు. మ. బ. శమః, శమః శమా శమాః శమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. లజ్జా, లజ్జా లజ్జే లజ్జాః లజ్జాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. యోషితాం, యోషితాః యోషితోః యోషితామ్ యోషిచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. మ. బ. పరాక్రమః, పరాక్రమః పరాక్రమా పరాక్రమాః పరాక్రమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరిభవే, పరిభవే పరి భవయోః పరిభవేషు పరిభవశబ్దః అ. పు. స. ఏ. వియోతస్యభావః వైయాత్యం, వైయా త్యం వైయాత్యే వైయాత్యాని వైయాత్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. సురతేషు, సురతే సురతయోః సురతేషు సురతశబ్దః అ. న. స. బ. ఇవ అవ్య.

నను సర్వదా త్నమైవ పుంసాం భూషణ మతః అపరాధేఽపి తుంతవ్య మతే ఆహ.—

అన్యదేతి. అన్యదా సురతవ్యతిరిక్తకాలే యోషితాం లజ్జేవ పుంసోఽన్యదా అపరిభవే, శమః భూషణం, పరిభవేతు యోషితః, సురతేషు, వైయాత్యం ధార్షణ్య మివ, 'ధృష్టిధృష్టు ర్వియాత శ్చే' త్యమరః. పరాక్రమః పౌరుషం, భూష్యతే అనే నేతిభూషణం ఆభరణం, ఏవం చ క్రియావచనత్వాన్నియతపుంలింగత్వావిరోధ ఇతి వల్లభోక్తం ప్రత్యుక్తమ్.

అవ. పరాభవముగలిగినను పరాక్రమము జూపకుండుటను మూడు శ్లోకము లలో నిందించుచున్నాడు.—

శ్లో. మా జీవక్ యః పరావజ్ఞాదుగిఖదగ్ధోఽపి జీవతి,

తస్యాజననిరేవాస్తు జననీక్లేశకారిణః.

౪౫

టీ. యః=ఎవడు, పరా...పి-పర=శత్రువుయొక్క (చేసిన), అవజ్ఞా=అవమానముచేతనయిన, దుఃఖః=దుఃఖముచేత, దగ్ధోఽపి=పరితప్తుడయ్యును, మాజీవన్=(కనుకనే) నిందితమైనజీవనముగలవాడై, జీవతి=బ్రతుకునో. జననీక్షేకకారిణః=తల్లికి (ప్రసవవేదనమున్నగు) కష్టములకలిగించిన, తస్య=వానియొక్క, అజననిరేవ=పుట్టుకలేమియే, అస్తు=అగునుగాక.

తా. శత్రువులచేత నవమానింపబడియు బ్రతిక్రియ నేయనేరక బ్రతిక్రియించుటకుండు నట్టినిర్ధకుడగువాడు పుట్టకయే యుండినదల్లికి ప్రసవవేదన మొదలగుక్షేపములు లేకపోవునుగాన నదియేమేలనిభావము.

శ. స.—మా జీవతీతి మాజీవన్, మాజీవన్ మాజీవంతా మాజీవంతః మాజీవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. యః, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పరస్య అవజ్ఞా పరావజ్ఞా, పరావజ్ఞయా దుఃఖం పరావజ్ఞా దుఃఖం పరావజ్ఞా దుఃఖేన దగ్ధః పరావజ్ఞా దుఃఖదగ్ధః, దగ్ధః దగ్ధౌ దగ్ధాః పరా...దగ్ధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. జీవతి జీవతః జీవంతి జీవప్రాణధారణ ఇత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేహం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. న జననిః అజననిః, అజననిః అజననీ అజననయః అజననిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. అస్తు స్తాత్ స్తామ్ సంతు అసభువీత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి విధ్యాదా లోటి పర. ప్ర. పు. ఏ. క్షేశం కరోతీతి క్షేశకారి జనన్యాః క్షేశకారి జననీక్షేకకారి తస్య జననీక్షేకకారిణః, కారిణః కారిణోః కారిణామ్ జననీక్షేకకారిన్యబ్దః న. పు. ష. ఏ.

అథ పరిభవేఽప్యపరాక్రమే త్రిభి ర్నిందా మాహ.—

మాజీవన్నితి. యః పరస్య కర్తవ్య, అవజ్ఞయా అవమానేన, య దుఃఖం, తేన దగ్ధస్తప్తోఽపి, అతఏవ, మాజీవన్ గర్హితజీవస్సన్. 'మాజ్ఞాక్రోశ' ఇతి లట శ్మత్రా దేశః. జీవతి ప్రాణాన్ ధారయతి, జనన్యాః, క్షేశకారిణః, గర్భధారణప్రసవాది వేదనాకారిణః. తద్వ్యతిరిక్తార్థక్రియాహీనస్యేత్యర్థః. తస్యైవాజననమజననిరనుత్పత్తి రేవాస్తు జననీక్షేశనివృత్త్యర్థమితి భావః. 'అక్రోశే నన్య ని' రితి నఞ్ పూర్వా జ్ఞనిధాతో రనిప్రత్యయః.

శ్లో. పాదాహతం యదుత్థాయ మూర్ధాన మధిరోహతి,

స్వస్థా దేవాపమానేఽపి దేహిన స్తద్వరం రజః.

౪౬

టీ. యత్=ఏ, రజః=ఘాళి, పాదాహతంసత్=కాలితో త్రిక్కబడినదై, ఉత్థాయ =పైకెగిసి, మూర్ధానం = త్రిక్కనవానిశిరస్సును, అధిరోహతి=ఎక్కుచున్నదో, తత్=ఆ, రజః=ఘాళి, అవమానేఽపి=అవమానముగలిగినప్పుడును, స్వస్థాత్ = సంతోషించియున్న, దేహినః=చేతనునికన్న, వరం=మేలు.

తా. అవమానము వచ్చినప్పుడు సయితము చీమకుట్టనియట్లు స్వస్థచిత్తుఁ డయియుండు చేతనునికంటె నచేతనం బయ్యును కాలితోఁ ద్రొక్కినవాని నెత్తిమీఁదికెగయుధూళిమేలు.

శ. స.—పాదేనాహతం పాదాహతం, ఆహతం ఆహతే ఆహతాని ఆహత శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. ఉత్థాయ ల్యబంతమవ్య. మూర్ధానం, మూర్ధానం మూర్ధానౌ మూర్ధ్నః మూర్ధస్యబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. అధిరోహతి అధిరోహతః అధిరోహతి అధిపూర్వకరుహబీజ జన్తని ప్రారుర్భావేచే త్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరివ ర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. స్వస్థాత్, స్వస్థాత్ స్వస్థాభ్యాం స్వస్థేభ్యః స్వస్థశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఏవ ఆవ్య. అవమానే, అవమానే అవమానయోః అవమానేషు అవమానశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి ఆవ్య. దేహోన్మాస్తీతి దేహీ తస్తాత్ దేహినః, దేహినః దేహిభ్యాం దేహిభ్యః దేహిస్యబ్దః న. పు. పం. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. వరం, వరం వరే వరాణి వరశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. రజః రజసీ రజాంసి రజశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

పాదేతి. య ద్రజః, పాదేన ఆహతం సత్, ఉత్థాయ ఉడ్డీయ మూర్ధాన మాహంతు రేవ శిరః, అధిరోహతి ఆక్రమతి, తద్రజః అచేతన మపితి భావః. అవమానేసత్యపి స్వస్థా త్సంతుష్టా దేహినః చేతనా ద్వరం శ్రేష్ఠం, వ్యతిరేకాలంకారః.

శ్లో. అసంపాదయతః కంచిదర్థం జాలిక్రియాగుణైః,

యదృచ్ఛాశబ్దవత్పుంస స్సంజ్ఞాయై జన్త కేవలమ్.

౪౭

టీ. జాతక్రియాగుణైః-జాలి=బ్రాహ్మణత్వము మొదలగుజాతిచేతను (గోతము మొదలగు జాతిచేతను), క్రియా=యజ్ఞము అధ్యయనము మొదలగు కర్తముచేతను (పాకాద్క్రియచేతను), గుణైః=శౌర్యముమొదలగు గుణములచేతను (తెలుపునలుపు మొదలగు గుణములచేతను), కంచిత్=ఒకొక, అర్థం=పురుషార్థమును, అసంపాదయతః=సంపాదించని, పుంసః=పురుషునియొక్క, జన్త=పుట్టుక, యదృచ్ఛాశబ్దవత్=ఇచ్చతోఁ గల్పించినశబ్దముల పుట్టుకయుంబోలె, సంజ్ఞాయై కేవలమ్=పేరు కొఱకుమాత్రమే.

తా. బ్రాహ్మణత్వము, క్షత్రియత్వము, వైశ్యత్వము, శూద్రత్వమునను నివిజాతులు. యజ్ఞము, వేదాధ్యయనము, ప్రజాపరిపాలనము, దుష్టనిగ్రహము, వాణిజ్యము, కృషి, మొదలగునవి వారికార్యములు. జ్ఞానమౌనాదులు, శౌర్యగాంభీర్యాదులు, సౌశీల్యాదులు

వారి గుణములు. ఆయాజాతి పురుషుం డాయాగుణములు గలిగి యయ్యైకార్థములను నెఱవేర్చుచు సుకృతము, కీర్తి మున్నగు పురుషార్థములను సంపాదించుచో నాయాజాతియందు పుట్టినాడని పేరు మాత్రమేగాని సార్థక్య మేమియునులేదు. ఎట్టులన, వ్యాకరణమున శబ్దములు జాతిశబ్దములు, క్రియాశబ్దములు, గుణశబ్దములు, యదృచ్ఛాశబ్దములు నని పలు తెఱఁగులు గలవు. అందు గోళబౌద్ధులు గోత్యాదిజాతిని దెలుపును. పాకాదిశబ్దములు వంట మొదలగు క్రియలను దెలుపును. శుక్లాదిశబ్దములు తెలుపు మొదలగు గుణములను దెలుపును. డిత్త, డబిత్త మొదలగు యదృచ్ఛాశబ్దములు సంజ్ఞామాత్రమేగాని గుణ క్రియాదులను దెలుపనేరమింజేసి నిరర్థకంబు లనబడును. గావున శౌర్యాది సంపత్తియు శస్త్రవిద్యానైపుణ్యములు గలిగియు శత్రుసంహారము జేయనిచో వనకు క్షత్రియులను పేరు నిరర్థకమగునని భావము.

శ. స.—నసంపాదయతీ త్యసంపాదయన్ తస్య అసంపాదయతః అసంపాదయతః అసంపాదయతోః, అసంపాదయతాం అసంపాదయచ్ఛబ్దః త. పు. మ. ఏ. కం, కం కా కాఙ్ కింశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. చిత్. అవ్య అర్థం అర్థా అర్థాఙ్ అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జాతిశ్చ, క్రియాచ గుణశ్చ జాతిక్రియా గుణాః తైః జా...తైః, గుణేన గుణాభ్యాం గుణైః గుణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యదృచ్ఛయాశబ్దః యదృచ్ఛాశబ్దః యదృచ్ఛాశబ్దస్యేవ యదృచ్ఛాశబ్దవత్ వతిప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. పుంసః, పుంసః పుంసోః పుంసామ్ పుంశబ్దః స. పు. మ. ఏ. సంజ్ఞాయై, సంజ్ఞాయై సంజ్ఞాభ్యాం సంజ్ఞాభ్యః సంజ్ఞాశబ్దః అ. స్త్రీ. చ. ఏ. జన్త, జన్త జన్త సీజన్తాని జన్త స్మబ్దః కేవలమ్ అవ్య. న. న. ప్ర. ఏ.

అసంపాదయతఇతి. కించ జాతిః బ్రాహ్మణత్వాదిః, క్రియా ఇజ్యాధ్యయనాదిః. గుణః శౌర్యాదిః, తైః సాధనైః కరణే తృతీయా కంచి దర్థం సుకృతకీర్త్యాది పురుషార్థం, అస్యత్ర గోత్యపాకకాక్యాదిభిః స్వాభిధేయభూతైః కరణైః కంచిదర్థం మహానసాదివ్యవహారరూపం ప్రయోజనమసంపాదయతః ఉభయత్ర తాదృగ్జాత్యాద్యసంభవాదితి భావః. పుంసో జన్త సత్రాలాభః, యదృచ్ఛాశబ్దవచిచ్ఛాకత్వితస్య జాత్యాదిప్రవృత్తినిమిత్తకూల్యస్య డిత్తాదిశబ్దస్యేవ, 'వత్తతస్యేవేతి వతిప్రత్యయః.

‘స్వేచ్ఛా యదృచ్ఛా స్వచ్ఛంద ధైర్వరితా చేరితా స్సమా’ ఇతి కేశవః. సంజ్ఞాయై కేవలం సంజ్ఞార్థ మేవ, ఏకత్ర పారిభాషికం కించి న్నామమాత్ర మనుభవితం, అన్యత్ర తాదృచ్ఛానుభవిత మిత్యర్థః.

అవ. ఇట్లు పేరుపము లేమిం దూపించి పొరుషమును భూషించుచున్నాడు.—

శ్లో. తుంగత్వ మితరా నాద్రా నేదం సింధా వగాధతా,

అలంఘనీయతాహేతు రుభయం తన్ననస్విని.

౪౮

టీ. అద్రా = పర్వతమందు, తుంగత్వం = బౌన్నత్యము, అస్తి = కలదు, ఇతరా = గాంభీర్యము (లోతు), నాస్తి = లేదు, సింధా = సముద్రమందు, అగాధతా = గాంభీర్యము (లోతు), అస్తి = కలదు, ఇదం = బౌన్నత్యము, నాస్తి = లేదు, మనస్విని = ధీరునియందు, అలంఘనీయతాహేతుః = అతిక్రమింపఁ బడమికిఁగారణమైన, తత్ = ఆ యాన్నత్య గాంభీర్యములు రెండును గలవు.

తా. పర్వతములయం దౌన్నత్య మొక్కటియే యుండునుగాని గాంభీర్యములేదు. సముద్రమందు అగాధత్వ మొక్కటియే కలదుగాని యాన్నత్యములేదు. ధీరులయం దీరెండునుకగలవు గావున వారల నెవ్వరు నతిక్రమింపఁజాలరని భావము.

శ. స.—తుంగస్య భావః తుంగత్వం, తుంగత్వం తుంగత్వే తుంగత్వాని తుంగత్వశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఇతరా, ఇతరా ఇతరే ఇతరాః ఇతరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. అద్రా, అద్రా అద్రోః అద్రిషు అద్రిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. న. అవ్య. ఇదం. ఇమే ఇమాని ఇదంశబ్దః మ. న. ప్ర. ఏ. సింధా, సింధా సింధోః సింధుషు సింధుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. అగాధస్య భావః అగాధతా, అగాధతా అగాధతే అగాధతాః అగాధతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. లంఘితం యోగ్యం లంఘనీయం న లంఘనీయం అలంఘనీయం అలంఘనీయస్యభావః అలంఘనీయతా అలంఘనీయతాయాహేతుః అలంఘనీయతాహేతుః, హేతుః హేతుా హేతువః అలంఘనీయతా హేతుశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఉభయం, ఉభయం ఉభయే ఉభయాని ఉభయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మనస్విని మన్స్వి నోః మనస్విషు మనస్విన్యబ్దః న. పు. స. ఏ.

ఏవ మపేరుషం దూషయిత్వా పేరుషం భూషయతి.—

తుంగత్వమితి. అద్రా తుంగత్వ చాన్నత్య మస్తీతి కేశవః. ‘అస్తిర్భవంతీప రోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ’ త్యాదిభాష్యాత్. భవంతీతి పుర్వాచార్యాణాం లట

స్వంజ్ఞా. ఇతరా అగాధతా నాస్తి సింధౌ సముద్రే అగాధతా గంభీరతా, అస్తి, ఇదం తుంగత్వం నాస్తి, మనస్వీని ధీరే తు, అలంఘనీయతా హేతు రలంఘ్యత్వకారణం, త దుభయం తుంగత్వమగాధత్వంచ, తస్మా దద్రిసింధుభ్యా మధికో మనస్వీతి వ్యతిరేకా లంకారః.

అవ. ఇపుడు విరోధియెడ మెత్తదనమును జూపుట యనర్థముకొరకగుననుచున్నాడు.—

శ్లో. తుల్యేఽపరాధే స్వర్భాను ర్భానుమంతం చిరేణ యత్,
హిమాంశు మాశు గ్రసతే తన్మృదిమ్నుః స్ఫుటం ఫలమ్. ౮౯

టీ. స్వర్భానుః=రాహువు, అపరాధే=అపకారము, తుల్యేఽపి=సమానమైనను, భానుమంతం=సూర్యుని, చిరేణ=బహుకాలమునకు, గ్రసతే=మింగుచున్నాడు, హిమాంశుం=చంద్రుని, ఆశు=కీప్రముగా, గ్రసత ఇతియత్=మింగుచున్నాడనుట యేదికలదో, తత్=అది, మృదిమ్నుః=మెత్తదనమునకు, ఫలం=ఫలము, స్ఫుటం=స్పష్టము.

తా. తన కపకారము సమముగాఁజేసినను జండకిరణుండగు సూర్యుని చాలకాలమున కొక్కొక్కమారు మింగుచున్న రాహువు చంద్రుని పదేపదే పీడించుచున్నాడు. ఇది యాచంద్రుడు చల్లనికిరణములుగలవాడగుటకు ఫలముగదా. కావున పగతురయెడ మెత్తదనము పనికిరాదు.

శ. స.—తుల్యే, తుల్యే తుల్యయోః తుల్యేఘ తుల్యశబ్దః ఆ. పు. స. ఏ. అపరాధే, అపరాధే అపరాధయోః అపరాధేఘ అపరాధశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. స్వర్భానుః, స్వర్భానుః స్వర్భానూ స్వర్భానవః స్వర్భానుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. భానవః అస్యసంతీతి భానుమంతం, భానుమంతం భానుమంతో భానుమతః భానుమచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. చిరేణ అవ్య. యత్ అవ్య. హిమమయాః అంశవో యస్యసః హిమాంశుః తం హిమాంశుం, హిమాంశుం హిమాంశూ హిమాంశూః హిమాంశుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. ఏ. ఆశు. అవ్య. గ్రసతే గ్రసేతే గ్రసంతే గ్రసుగ్ల అదన ఇత్యస్తాత్సకర్తౌకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మృదోర్భావో మృదియా తస్య మృదిమ్నుః, మృదిమ్నుః మృదిమ్నో మృదిమ్నాం మృదిమన్శబ్దః న. పు. మ. ఏ. స్ఫుటం, స్ఫుటం స్ఫుటే స్ఫుటాని స్ఫుటశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ఫలం, ఫలం ఫలే ఫలాని ఫలశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ.

సంప్రతి శత్రు మార్దవ మనగ్ధాయే త్యాహ.—

తుల్యఇతి. స్వర్ణాభిరూప, రాహుః; 'తమస్తు రాహు స్వర్ణాభిరూప' రిత్యమరః. అపరాధే అపకారే తుల్యైః, భానుమంతం నూర్యం, చిరేణ గ్రసతే హిమాంశుం చంద్ర మాశు గ్రసతే, గిరతీతి యత్ 'గ్రసతే గ్రసతేగిర్ణ' ఇత్యభిధానాత్. తస్మిన్ దిమ్ముః మార్దవస్య ఫలం, స్ఫుటం, తద్విపక్షే తీక్షణేన భవితవ్యం అన్యదా మృదు స్స ర్వత్ర బాధ్యత ఇతి భావః. ఏతచ్చ ప్రస్తుత మప్రస్తుతార్కేందుకథనేన సారూప్యా త్ప్రతీయత ఇ త్యప్రస్తుత ప్రశంసాభేదోఽయం. 'అప్రస్తుతస్య కథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే, అప్రస్తుత ప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంత్రితే' తి లక్షణాత్.

అవ. ప్రేక్షేషిన విషయమునే మఱియొకవిధముగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. స్వయం ప్రణమతేఽల్పేఽపి పరవాయా వుపేయుషి,

నిదర్శన మసారాణాం లఘు ర్బహుత్వణం నరః.

౫౦

టీ. అసారాణాం=దుర్బలులకు, నిదర్శనం=దృష్టాంతము గనుకనే, బహు త్వణం=తృణప్రాయుఁడైన, లఘుః=పారుచున్నదని, నరః=పురుషుఁడు, అల్పేఽపి= తక్కువవాఁడైనను, పరవాయా=వాయువువంటి శత్రువు, ఉపేయుషి=వచ్చినప్పుడు, స్వయం=తనకు తానే, ప్రణమతే=నమ్రుఁడగును.

తా. మెల్లనగావీచుగాలికి గడ్డిపరక యొరిగిపోవునట్లు తేలికయై పారుచుమును జూపకయుండువాఁడు సామాన్య శత్రువుచేతనైనను నణచఁబడును.

శ. స.—స్వయం ఆవ్య. ప్రణమతే ప్రణమేతే ప్రణమంతే ప్రపూర్వక గము ప్రహ్వత్వే శబ్దేచే త్యస్తాదకర్త కాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మనే ప్ర. పురు. ఏ. అల్పే, అల్పే అల్పయోః అల్పేషు అల్పశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి ఆవ్య. పరః వాయురివ పరవాయుః తస్మిన్ పరవాయా, వాయా వాయోః వాయుషు పరవాయు శబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. ఉపేయుషి, ఉపేయుషి ఉపేయుషోః ఉపేయివత్సు ఉపే యివచ్ఛబ్దః స. పు. స. ఏ. నిదర్శనం, నిదర్శనం నిదర్శనే నిదర్శనాని నిదర్శనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. న విద్యతే సాగోయేషాంతే అసారాః తేషాం అసారాణాం, అసా రస్య అసారయోః అసారాణాం అసారశబ్దః అ. పు. ష. బ. లఘుః, లఘుః లఘూ లఘువః లఘుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఈషదసమాప్తంత్యణం బహుత్వేణిమ్, బహు త్వణం బహుత్వణే బహుత్వణాని బహుత్వణశబ్దః అ. గ. ప్ర. ఏ. నరః, నరః నరౌ నరౌ నరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ఏత దేవ భంగ్యంతరేణాహ. —

స్వయమితి. అసారాణాం దుర్బలానాం నిదర్శనం దృష్టాంతః, అతఏవేషదస మాప్తం తృణం బహుతృణం, తృణకల్పచిత్యర్థః. 'విభాషాసుహాబహుచురస్తా ది' తి బహుచురత్యయః. ప్రకృతేః పూర్వం చ భవతి. 'స్వాదీషదసమాప్తా తు బహు చురకృతిలింగ కే' ఇతి వచనాత్. ప్రకృతిలింగతా. లఘుః నిష్పేరుషో నరః, అల్పేఽపి పరో వాయు రివేత్యుపమితసమాసః. బహుతృణమితి స్పష్టపమాసాహచర్యాత్. 'కల్పబ్దేశ్యదేశీయదేశ్యా దీ'తి దండినా కల్పబ్దాదీనా చూపమ్యవాచకేష్వభిధానాత్. తస్మిన్నుపేయుషి ప్రాప్తే సతి, స్వయం ప్రణమతే స్వయమేవ ప్రహీయభవతి, 'కర్తవ త్కర్తజాతుల్యక్రియే' తి కర్తవద్యావే భావకర్తణో రిత్యాత్మనేపదం. 'నదుహ స్నునమాంయక్పిణా వి'తి నూత్రేణ యక్ప్రతిషేధః. వాయునా తృణమివ, అల్పీయసా ప్యరిణా లఘు ర్నరః అక్లేశేన పరిభూయత ఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

అవ, మరల పారుషమునందలిగుణమును చెల్పుచున్నాడు. —

శ్లో. తేజస్విమధ్యే తేజస్వీ దవీయానపి గణ్యతే,

పఞ్చమః పఞ్చతపస స్తపసో జాతవేదసామ్.

౫౧

టీ. దవీయాన్ అపి = మిగుల దూరమున నున్నవాడయినను, తేజస్వీ = శౌర్య వంతుడు, తేజస్విమధ్యే = శౌర్యవంతులనడుమను, గణ్యతే = లెక్క పెట్టబడును, తథాపి = అట్లేగదా, పంచతపసః = పంచాగ్నిమధ్యమున తపస్సుజేయువానికి, తపనః = సూర్యుడు, జాతవేదసాం = అగ్నులలో, పంచమః = విదవవాడు (అగుచున్నాడు).

తా. తేజశ్శాలి యెంతదూర మందున్నను తేజోవంతులలోనొకఁ డుగాఁ దానును లెక్కింపఁబడును. సూర్యుడనేక యోజనములదూరమం దున్నను పంచాగ్ని మధ్యమున తపస్సు జేయువాని చుట్టునుండవలయు నగ్నులలో నై దవవాడుగా భావింపఁబడుచున్నాడుగదా.

శ. స. — తేజోఽస్యాస్తీతి తేజస్వీ తేజస్వినామధ్యః తేజస్విమధ్యః తస్మిన్ తేజస్విమధ్యే, మధ్యే మధ్యయోః మధ్యేష తేజస్వి మధ్యశబ్దః అ. పు. స. ఏ. తేజోఽస్యాస్తీతి తేజస్వీ, తేజస్వీ తేజస్వినా తేజస్వినః తేజస్వినబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతందూరః దవీయాన్, దవీయాన్ దవీయాంసౌ దవీయాంసః దవీయశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. గణ్యతే గణ్యతే గణ్యంతే గణఃసంఖ్యాన ఇత్యస్తాత్ కర్త కాత్కర్తణి వర్తమానేలటి ఆత్మ ప్ర. పుష్ట. ఏ. పఞ్చానాం పూరణః పంచమః, పంచమః పంచమా పంచమః పంచమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పంచభిః అగ్నిభిః సాధ్యం తపః యస్యసః పంచతపాః తప్య పంచతపసః, తపసః తపసోః తపసాం పంచపతశబ్దః స. పు. మ. ఏ. తపతీతి తపనః, తపనః తపనా తపనాః తపనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

జాతాః వేదాః యస్తాత్మః జాతవేదాః తేషాం జాతవేదసాం, జాతవేదసః జాతవేదసోః జాతవేదసాం జాతవేదశ్శబ్దః స. పు. ష. బ.

పునః పారుషే గుణ మౌహ.—

తేజస్వీతి. దవీయానతిదూరస్థోఽపి 'స్థూలదూ రే' త్యాదినా పూర్వస్యగుణ యజాదిపరలాపా. తేజస్వీ తేజస్వినాం మధ్యే, గణ్యతే సంఖ్యాయతే, తథాహి.— పంచాగ్నిభి సాస్పద్యం తపో యస్య తస్య పంచతపసః, పంచాగ్నిమధ్యే తపస్యతః, తపసోఽర్కః జాతవేదసా మగ్నినాం పంచమః పంచానాం పూరణః పంచమో జాతవేదాభవతీత్యర్థః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. అకృత్వా హేలయా పాద ముచ్చైర్హ్యుర్ధ్వం విద్విషామ్.

కథంకార మనాలంబా కీర్తి ర్ద్యా మధిరోహతి.

౧౬౦

టీ. ఉచ్చైః=ఉన్నతములగు, విద్విషాం=శత్రువులయొక్క, మూర్ధసు=శిరస్సుల యందు, హేలయా=లీలతో, పాదం=కాలును, అకృత్వా = పెట్టక, కీర్తిః = కీర్తి, కథంకారం=ఎట్లు, అనాలంబా=అవలంబనము లేనిదియై, ద్యాం=ఆకాశమును, అధిరో హతి=ఎక్కును.

తా. నిచ్చెన మొదలగువాని నాధారము జేసికొనక యున్నత ప్రదేశముల మీదికెక్కుట దుర్లభముగదా! శత్రువుల తలలమీద కాలుబెట్టక కీర్తిస్వర్గమునకె ట్లెగబ్రాకంగలదు? ఎగబ్రాకనేరదు. కావున కీర్తిగావలయుననువాడు తప్పక పారుషము నాశ్రయించితీరవలయును.

శ. స.—అకృత్వాక్త్వాప్రత్యయంతమవ్య. హేలయా, హేలయా హేలా భ్యాం హేలాభిః హేలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ష. పాదం పాదౌ పాదాక పాదశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ష. ఉచ్చైః అవ్య. మూర్ధసు మూర్ధని, మూర్ధ్నిమూర్ధోష్ఠిః మూర్ధసు మూర్ధన్యబ్దః స. పు. ష. బ. విద్విషాం, విద్విషః విద్విషోః విద్విషామ్ విద్విట్పబ్దః ష. పు. ష. బ. కథంకారం ఇములంతమవ్య. అనాలంబా, అనాలంబా అనాలంబే అనాలంబాః అనాలంబాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ష. కీర్తిః, కీర్తిః కీర్తీ కీర్తయః కీర్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ష. ద్యాం, ద్యాం ద్యావౌ ద్యాః ద్యౌశబ్దః ఓ. స్త్రీ. ద్వి. ష. అధిరోహతి. అధిరోహతి అధిరోహతః అధిరోహంతి అధిపూర్వక రుహబీజజన్తనిప్రాదుర్భావే చేత్యస్తాత్మకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పురు. ష.

గుణాంతరం చ వ్యతిరేకేణాహ.—

అకృత్వేతి. ఉచ్చై రున్నతేషు, విద్విషాం శత్రుజాం, మూర్ధసు శిరస్సు, హేలయా, లీలయా, పాద మకృత్వా అనిధాయ, 'అనభూర్వ'ఇతి నిషేధా త్సమా

నేపి నల్యబాడేశః. కీర్తిః కథంకారం కథమిత్యర్థః. 'అన్యథా ఏవం కథ మిత్యం సునిధాప్రయోగశ్చేది' త్యనర్థకాదేవ కరోతేః కథంపూర్వాణ్ణముల్. అనాలంబా నిరాధారా సతీ కీర్తిః ద్వాం దివం, అధిరోహతి, నకథంచిదిత్యర్థః. కించిన్నిశ్రేణ్యాదిక మనాక్రమ్య ఉత్సేధస్య దురారోహత్వాదితి భావః. తస్మా త్కీర్తిమిచ్ఛతాపారుష మేవాశ్రయణీయమితి శ్లోకతాత్పర్యం కీర్తితద్వతోరభేదోపచారాత్సమానకర్తృ కత్వనిర్వాహః. అత్ర ప్రస్తుతాయాః కీర్తేర్విశేషణమహిమా అప్రస్తుత ప్రాసాదారో హకస్త్రీవ్యవహరప్రతీతే సమాసోక్తిః.

అవ పారుషమే మేలసు నర్థమున నన్వయవ్యతిరేకదృష్టాంతములను జూపు చున్నాడు.—

శ్లో. అంకాధిరోపితమృగ శ్చంద్రమా మృగలాంఛనః,

కేసరీ నిఘరక్షిప్తమృగపూగో మృగాధిపః.

౫౩

టీ. అంక=తోడను, అధిరోపిత=ఎక్కించుకొనబడిన, మృగః = లేడిగల, చంద్రమాః=చంద్రుడు, మృగలాంఛనః=మృగాంకుండని, ఖ్యాతః=పేరువడసెను, నిఘరక్షిప్త మృగపూగః-నిఘర=కరినముగా, క్షిప్త=అడలగొట్టబడిన, మృగపూగః = లేడిగుంపుగల, కేసరీ=సింహము, మృగాధిపః=మృగరాజని, ఖ్యాతః=పేరువడసెను.

తా. చంద్రుడొక జింకను తనతోడమీఁద నెక్కించుకొనియె. దానిచేత కళంకము గలిగి యాయనకు మృగాంకుండను పేరువచ్చినది. గుంపులు గుంపులుగా జింకలను క్రూరముగాఁజంపు సింగమునకు మృగ రాజును పేరువచ్చినది. చూచితివా? శత్రువునియెడ మెత్తదన మపకీర్తి కిని పారుషము కీర్తికిని గారణము. కనుక పారుషమే మేలనిభావము.

శ. స.—అంకం అధిరోపితః అంకాధిరోపితః అంకాధిరోపితః మృగః యేనసః అంకాధిరోపిత మృగః, మృగః మృగౌ మృగాః అంకాధిరోపిత మృగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రమాః, చంద్రమాః చంద్రమసౌ చంద్రమసః చంద్రమశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. మృగః లాంఛనం యస్యసః మృగలాంఛనః, లాంఛనః లాంఛనౌ లాంఛనాః మృగలాంఛనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కేసరా అస్య సంతతి కేసరీ, కేసరీ కేసరిణౌ కేసరిణః కేసరిన్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. నిఘరంక్షిప్తః, నిఘరక్షిప్తః మృగాణాం పూగః మృగపూగః నిఘరక్షిప్తః మృగపూగః యేన సః నిఘరక్షిప్తమృగపూగః, పూగః పూగౌ పూగాః నిఘరక్షిప్తమృగపూగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాణా మధిపః మృగాధిపః, అధిపః అధిపౌ అధిపాః మృగాధిపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

పారుషమేవ శ్రేయ ఇత్య త్రాన్వయవ్యతిరేకదృష్టాంతావాచప్యే.—

అంకేతి. అంక మత్సంగ మధిరోపితో మృగో యేన సః చంద్రమాః, మృగ లాంఛనో మృగాంకః, తథా నిఘరం యథా తథా షీప్తో హతో మృగపూగో మృగ సమూహా యేనసః, కేసరీ సింహా మృగాధిపః ఉభయత్రాపి ఖ్యాత ఇతి శేషః. తస్మాచ్ఛత్రే మార్దవం దుష్కీర్తయే పారుషంతు కీర్తయ ఇతి భావః. అత్రా ప్యప్రస్తుత కథనాత్ప్రస్తుతార్థప్రతీతేః అప్రస్తుతప్రశంసా.

అవ. “సామదానభేదములలో నెద్దానినైన శత్రుజయమున కుపాయముగాఁ గొనవలయునుగాని యుద్ధము వలవద”ను మను వాక్యమును జూడ సుకరములగు సామోద్యుపాయములను విడిచి జయముగలుగునో లేదో యను సంశయముగల దండో పాయము నవలంబించుట ప్రయోజన కారిగాఁ కానరాదు. కావున సామోపాయమే తగునందురని తలచి రెండు స్థోకములలో నిరాకరించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. చతుర్థోపాయసాధ్యే తు రిపౌ సాంత్య మపక్రియా,

స్వేద్య మామజ్వరం ప్రాజ్ఞః కోఽంభసా పరిషించతి.

౫౪

టీ. చతుర్థోపాయసాధ్యే-చతుర్థ = నాల్గవ, ఉపాయ=(దండ) ఉపాయము చేత, సాధ్యే=సాధింపఁదగిన, రిపౌ = శత్రునియెడ, సాంత్యం=సామోపాయము, అపక్రియా=అపకారము (అగును), తథాహి=అది అట్లేగదా, స్వేద్యం=చెమటకు దగిన, ఆమజ్వరం=అపకవజ్వరమును, ప్రాజ్ఞః=పండితుఁడైన, కః=ఎవఁడు, పరిషించతి =తడుపును.

తా. చతురుపాయములలో నాలవదియగు దండోపాయము (వధించుట; ధనమపహరించుట, పీడించుట) వలన సాధింపవలసిన శత్రువును సామోపాయము పరస్పరోపకారము కనిపింపజేయుట, మంచి తనము చేయుట, గుణములనుగొనియాడుట, చుట్టటికమును తెలుపుట, నేను నీవాఁడని మంచిమాటలాడుట చేత సాధింపఁబూనుట యపకార మగునుగాని లాభకారిగాదు. ఒడలంత చెమటబుట్టించి కుదర్చవలసిన యామజ్వరము నెవ్వరైన బుద్ధిమంతులు చల్లని నీరుచీలికి మాన్పబూ నుదురా? పూనరు. కాఁబట్టి వీనిని దండించియే తీరవలయును.

శ. స.—చతుర్థాం పూరణః చతుర్థః చతుర్థశ్చాసా వుపాయశ్చ-చతుర్థోపాయః సాధితం యోగ్యః సాధ్యః చతుర్థోపాయేన సాధ్యః చతుర్థోపాయసాధ్యః తస్మిన్ చతుర్థోపాయసాధ్యే, సాధ్యే సాధ్యయోః సాధ్యేషు చతుర్థోపాయసాధ్యశ్చబ్ధః

అ. పు. స. ఏ. తు అవ్య. రిపా, రిపా రిపావ్య. రిపుషు రిపుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. సాంత్యం, సాంత్యం సాంత్యే సాంత్యాని సాంత్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అపక్రియా, అపక్రియా అపక్రియే అపక్రియాః అపక్రియాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. స్వేదమర్ష తీతి స్వేద్యః తం స్వేద్యం, స్వేద్యం స్వేద్యాన్ స్వేద్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆమశ్చాసౌ జ్వరశ్చ ఆమజ్వరః తం ఆమజ్వరం, ఆమజ్వరం ఆమజ్వరౌ ఆమజ్వరాన్ ఆమజ్వరశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రాజ్ఞః, ప్రాజ్ఞః ప్రాజ్ఞౌ ప్రాజ్ఞాః ప్రాజ్ఞశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కః, కః కా కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. అంభసా, అంభసా అంభోభ్యాం అంభోభిః అంభశ్చబ్దః స. న. త్వు. ఏ. పరిషించతి పరిషించతః పరిషించంతి పరిపూర్వ కషిచిర్ తురణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ.

నను సామాది సుకరోపాయముపేక్ష్య కిం పాక్షికసిద్ధినా దంజేన యథాహ మనుః 'సామ్నా భేదేన దాసేన సమస్తై రథ వా పృథక్, విజేతుం ప్రయతేతారీ న్నయ్యుద్ధేన కదాచ నేతి. తస్మాత్సాంత్యమేవ యుక్త మిత్యాశంక్య ద్వాభ్యాం నిరాచక్షే.—

చతుర్థేత్యాది. చతుర్థోపాయసాధ్యే దండసాధ్యే, రిపా శత్రౌ, సాంత్యం సామ 'సామ సాంత్య ముభే సమ' ఇత్యమరః. అపక్రియా అపకారః, తథాహి— స్వేద్యం స్వేదార్హం, స్వేదేన ప్రతీకార్యమిత్యర్థః. 'స్వేద స్వేదోదకే ఘర్త' ఇతి విశ్వః. ఆమజ్వరం అపక్వజ్వరం, 'ఆమోరోగే రోగభేద ఆమోఽపక్వేతు వాచ్యవ ది'తివిశ్వః. ప్రాజ్ఞః కః అంభసా పరిషించతి, సకోఽపీత్యర్థః. జ్వరితస్యాంభసేక వత్కుంధస్య సాంత్యం ఉద్దీపకం స్యాత్. అతో దండ్య ఏవేతి భావః. వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపా ద్దృష్టాంతాలంకారః.

శ్లో. సామవాచా సుకోపస్య తస్య ప్రత్యుత దీపకాః,

ప్రతప్తస్యేవ సహసా సర్పిష స్తోయబిందవః.

౫౫

టీ. సుకోపస్య=కోపములో గూడిన, తస్య=అశిశుపాలునికి, సామవాచా=తీపి మాటలు, ప్రతప్తస్య=కొంచుండిన, సర్పిషః=నేలికి, తోయబిందవ ఇవ=నీటిబొట్లుం బోలె, ప్రత్యుత = మీఁదు మిక్కిలి, సహసా = వెంటనే, దీపకాః = మండించునవి (అగును).

తా. మలమల మఱుగుచున్న నేలిలో నీటిబొట్లు పడినతోడనే యది భగ్గుమని మండునట్లు మొలకలెత్తి వేటులుబాటిన వైరముగల యాశిశుపాలుఁడు మంచిమాటలు చెవినిబడినతోడనే మీఁదు మిక్కిలి

మఱింత మండిపడునేగాని శాంతిఁబొందఁడు. కావున దండించి తీరవలయును. పైనింజెప్పిన మనువచనము హేదుకొనని వైరమునుగుఱించి చెప్పఁబడినదియని యెఱుంగునది.

శ. స.—సామప్రధానాశ్చ తే వాదాశ్చ సామవాదాః, వాదః వాదౌ వాదాః సామవాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కోపేన సహ వర్తత ఇతి సకోపః తస్య సకోపస్య, సకోపస్య సకోపయోః సకోపానాం సకోపశబ్దః అ. పు. ఘ. ఏ. తస్య తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ఘ. ఏ. ప్రత్యుత అవ్య. దీపకాః, దీపకః దీపకౌ దీపకాః దీపకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ప్రతప్తస్య, ప్రతప్తస్య ప్రతప్తయోః ప్రతప్తానాం ప్రతప్తశబ్దః అ. న. ఘ. ఏ. ఇవ అవ్య. సహసా అవ్య. సర్విషః, సర్విషః సర్విషోః సర్విషాం సర్విశ్యబ్దః ఘ. న. ఘ. ఏ. తోయస్య బిందవః తోయ బిందవః, బిందుః బిందూ బిందవః తోయబిందుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ.

సామేతి. సకోపస్య రూఢవైరస్య, తస్య చైద్యస్య, సామవాదాః ప్రియోక్తయః, ప్రతప్తస్య క్వథితస్య, సర్విషః ఘృతస్య, తోయబిందవ ఇవ, ప్రత్యుత వైపరీత్యేన, సహసా దీపకాః జ్వలనకారిణః, న శాంతికరా ఇత్యర్థః. తస్మాద్దండ్య ఏవ సః మనువచనంతు అప్రరూఢవైరవిషయమితి భావః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇట్లుండ నుద్ధవాదులు గొందఱు వలదని నిరాకరింతు రేమోయని వారల గుఱించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. గుణానా మాయథాతథ్యా దర్శం విష్టావయంతి యే,

అమాత్యవ్యంజనా రాజ్ఞాం దూష్యాస్తే శత్రుసంజ్ఞితాః. ౧౬

టీ. యే=ఏమంత్రులు, గుణానాం=సంధిమొదలగు గుణములయొక్క, ఆయథా తథ్యాత్ = తగినయట్లు ప్రయోగింపమివలన, అర్థం = ప్రయోజనమును, విష్టావయంతి=చెడఁగొట్టుచున్నారో, అమాత్యవ్యంజనాః=మంత్రుల గుఱుతులుగల, శత్రు సంజ్ఞితాః=శత్రువులను పేరుబుట్టిన, తే=వారు (కపటమంత్రులు), రాజ్ఞాం=రాజులకు, దూష్యాః=నిందింపఁదగినవారు (విడిచిపెట్టఁ దగినవారు).

తా. సంధి విగ్రహాదులగు నాఱుగుణములలో నేయేగుణ మే యేతరుణమున నుపయోగింపవలయునో యది యట్లు జెప్పక తాఱు మాఱుజేసి కార్యహానికలిగించు మంత్రులు మంత్రులని పేరేగాని నిజముగా శత్రులే. యది తెలిసికొని రాజులట్టి కపటులను దూరముగా విడువవలయునుగాని వారిమాటలు చెవిని బెట్టరాదు.

శ. స. — గుణానాం, గుణస్య గుణయోః గుణానాం గుణశబ్దః అ. పు. ప. బ. యథాతథాత్వమనతిక్రమ్య యథాతథం ఆయథాతథం ఆయథాతథస్య భావః ఆయథాతథ్యం తస్మాదాయథాత్థ్యాత్, ఆయథాతథ్యాత్ ఆయథాతథ్యాభ్యాం ఆయథాతథ్యేభ్యః ఆయథాతథ్యశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అర్థం, అర్థం అర్థా అర్థాః అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. విష్ణావయతి విష్ణావయతః విష్ణావయంతి విపూర్వక పుష్ పుష్ గతావిత్యస్తా జ్ఞీజస్తా త్సకర్తకాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. యే, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. అమాత్యానాం వ్యంజనం యేషాంతే అమాత్యవ్యంజనాః, వ్యంజనః వ్యంజనౌ వ్యంజనాః అమాత్య వ్యంజనశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. రాజ్ఞాం, రాజ్ఞః రాజ్ఞో రాజ్ఞాం రాజన్యబ్దః న. పు. ప. బ. దూషయితుం యోగ్యాః దూష్యాః, దూష్యః దూష్యే దూష్యాః దూష్య శబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తే, సః తా తే తచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. శత్రురితి సంజ్ఞా యేషాం సంజాత శత్రుసంజ్ఞితాః, సంజ్ఞితః సంజ్ఞితౌ సంజ్ఞితాః శత్రుసంజ్ఞితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఏవం స్థితే యది కేచి దుద్ధవాదయః ప్రత్యాచక్షీరక తాన్ప్రత్యాహ. —

గుణానామితి. యే అమాత్యాః, గుణానాం సంధ్యాదీనాం, ఆయథాతథ్యాత్, యథాతథాత్వ మనతిక్రమ్య ఆయథాతథం, యథార్థం యథాయోగ మితి యావత్, 'యథార్థం తు యథాతథ మి' త్యవ్యయేష్యమరః. యథార్థే ౭వ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావశ్చే'తి నపుంసకత్వం. 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే'తి హ్రస్వ త్వం. తతో నఞ్ఞిమా సే ఆయథాతథం తస్య భావః. ఆయథాతథ్యం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ పృథ్విత్వయః. 'యథాతథయథాపురయోః పర్యాయేణే'తి వికల్పా న్నల్పార్వపదవృద్ధిః. తస్మా దాయథాతథ్యా దయథాప్రయోగా దన్యతాతే అన్యస్య ప్రయోగాదిత్యర్థః. అర్థం ప్రయోజనం విష్ణావయంతి నిఘ్నంతి, కార్యహానిం కుర్వంతీత్యర్థః. అమాత్యానాం వ్యంజనం చిహ్నం యేషాంతే తథోక్తాః తద్వేషధారిణ ఇత్యర్థః. 'అవజ్జోబహుప్రీహిర్వ్యధికరణోజన్తాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. వస్తువస్తు శత్రు రితి సంజ్ఞా యేషాం సంజాతా శత్రుసంజ్ఞితాః. శత్రవ ఏవ తే కూట మంత్రిణః రాజ్ఞా దూషయితు మర్హాః దూష్యాః గర్హ్యాస్త్రాభ్యా ఇతి యావత్ 'కృత్యానాం కర్తరి పేతి వక్షి. అత స్సోన్వితం న ప్రతిరోధవ్య మితిభావః.

అవ, శత్రువు నెదుర్కొని పోవలసినను సమయమువచ్చినప్పుడుగదా యందు వేమి? ఇది యేసమయమునుమీ యనుచున్నాము. —

శ్లో. స్వశక్త్యుపచయే కేచిత్పరస్య వ్యసనే పరే,

యాన మాహు రుదాసీనం త్వా ముత్థాపయతి ద్వయమ్. ౫౭

టీ. కేచిత్=కొందఱుపెద్దలు, స్వశక్త్యుపచయే=తనబలిమి మిగిలియున్నప్పుడు, యానం=జైత్రయాత్రను, ఆహూః=చెప్పుదురు, పరే=మఱికొందఱు పెద్దలు, పరస్య=శత్రువునికి, వ్యసనే=విపత్తికలిగి నప్పుడు, యానం=దండయాత్రను, ఆహూః=చెప్పుదురు, ద్వయం=(ఈ) పక్షద్వయము, ఉదాసీనం=ఉద్యుక్తుడవుగాని, త్వాం=నిన్ను, ఉత్థాపయతి=పురిగొల్పుచున్నది.

తా. శత్రువులమీఁదికి దాడివెడలుట తనకు బలమతిశయించి యున్నప్పు డనికొందఱును, శత్రువు దుర్బలుడై యున్నప్పుడని కొందఱును చెప్పుదురు. ఇప్పుడా రెండును తటస్థించియున్నవి. ఇట్టియదను మఱి యెన్నడును దొరకుట దుర్లభము కావున తప్పక దండయాత్రకు సన్నద్ధుఁడు వగు మని భావము.

శ. స.—శక్తే రుపచయః శక్త్యుపచయః స్వస్య శక్త్యుపచయః స్వశక్త్యుపచయః తస్మిన్ స్వశక్త్యుపచయే, చయే, చయయోః చయేషు స్వశక్త్యుపచయశబ్దః అ. పు. స. ఏ. కః, కః కా కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. చిత్ ఆవ్య. పరస్య, పరస్య పరయోః పరేషాం పరశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. వ్యసనే, వ్యసనే వ్యసనయోః వ్యసనేషు వ్యసనశబ్దః అ. న. స. ఏ. పరే, పరః పరా పరే పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. యానం, యానం యానే యానాని యానశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఆహ ఆహతుః ఆహూః బ్రూశ్ వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్థా త్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. ఉదాసీనం, ఉదాసీనం ఉదాసీనా ఉదాసీనాక్ ఉదాసీనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. త్వాం, త్వాం త్వా యువాం వాం యుష్మాక్ వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఉత్థాపయతి ఉత్థాపయతః ఉత్థాపయంతి ఉత్ పూర్వక స్థాగతి నివృత్తావిత్యస్థా ణ్ణిజం తాత్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ప. ప్ర. పురు. ఏ. ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

నను యాతవ్యోఽపి కాలే యాతవ్య ఇత్యాంశక్య అయమేవ కాల ఇత్యాహ..

స్వేతి. కేచిద్వృద్ధాః, స్వస్య శక్త్యుపచయే సామర్థ్యాతిరేకే, యానం యాత్రా మాహుః, యథాహ కామందకః—‘ప్రాయేణ సంతో వ్యసనే రిపూజాం యాతవ్య మిత్యేవ సమామనంతి, తన్నైవ పక్షో వ్యసనం హ్యనిత్యం త్నమస్తు సన్నభ్యుదితో నయాయా ది’తి. పరేవృద్ధాః, పరస్య శత్రోః వ్యసనే విపది. ‘వ్యసనం విపది భ్రంశ’ఇత్యమరః. యాన మాహుః, అత్రమను—‘తదా యాయా ద్విగృహ్యైవ వ్యసనే చోత్థితే రిపా’ రితి. ద్వయము క్తపక్షద్వయం, కర్తృ, ఉదాసీన మనుద్యుంజానం, ‘ఈ దాన’ ఇతి శానజాకార స్వేకారాదేశః. త్వా ముత్థాపయతి ప్రేరయతి, తదుభయ లాభా దీదృక్కాలో న కదాపి లభ్యత ఇత్యర్థః.

అవ. ఇచట స్వబలాభివృద్ధిని జూపుచున్నాడు.—

శ్లో. లిలంఘయిషతో లోకా నలంఘ్యా నలఘీయసః,

యాదవాంభోనిధీక రుంధే వేలేవ భవతః క్షమా.

గౌ

టీ. లోకా = లోకములను, లిలంఘయిషతః = అతిక్రమింప నిచ్చయించు చున్నట్టియు, అలంఘ్యాన్ = అతిక్రమింప (దాట) శక్యముగానట్టియు, అలఘీయసః = గొప్పవారగు, యాదవాంభోనిధీక = సముద్రములంబోలుయాదవులను, భవతః = నీయొక్క, క్షమా = ఓర్పు, వేలేవ = చెలియలికట్టవలె, రుంధే = అడ్డగించుచున్నది.

తా. ఉప్పొంగుచున్న సముద్రమువలె లోకములమీదికి దూఁకజూచుచు నితరులకు దాట నలవికాని వారలై మిగుల గొప్ప వారగు నీయాదవులు సముద్రములు చెలియలికట్టనుంబోలె నీయోర్పును మీఱరాదని నిలిచియుండిరేగాని యాయడ్డంకి వీడిన నింతకు ముందే శత్రులోకము నెల్ల ముంచియుందురు.

శ. స.—లిలంఘయతు మిచ్చంతః లిలంఘయిషంతః తాన్ లిలంఘయిషతః, లిలంఘయిషంతం లిలంఘయిషంతౌ లిలంఘయిషతః లిలంఘయిషచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. లోకాన్, లోకం లోకా లోకాన్ లోకశబ్దః అ. ఘ. ద్వి. బ. లంఘితుం శక్యః లంఘ్యాః న లంఘ్యాః అలంఘ్యాః తాన్ అలఘ్యాన్, అలంఘ్యం అలంఘ్యా అలంఘ్యాన్ అలంఘ్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అత్యంతం లఘవః లఘి యాంసః న లఘీయాంసః అలఘీయాంసః తాన్ అలఘీయసః, అలఘీయాంసం అలఘీ యాంసౌ అలఘీయసః అలఘీయశబ్దః స. పు. ద్వి. బ. అంభసాం నిధయః అంభోని ధయః యదోరపత్యానిపుమాంసః, యాదవాః యాదవాః అంభోనిధయ ఇవ యాద వాంభోనిధయః తాన్ యా.. ధీక, నిధిం నిధీ నిధీక యాదవాంభోనిధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. రుంధే, రుంధే రుంధాతే రుంధతే రుధిర్ ఆవరణఇత్యస్తా తస్యకర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ ప్ర. పురు. ఏ. వేలా, వేలా వేలే వేలాః వేలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ ఆవృ. భవతః, భవతః భవతో భవతాం భవచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. క్షమా, క్షమా క్షమే క్షమాః క్షమాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అత్ర స్వశక్త్యుపచయంతావద్దర్శయతి.—

లిలంఘయిషతఇతి. లోకాన్, లంఘితు మిచ్చతో లిలంఘయిషతః, లంఘయతే స్ఫన్నంతా ల్లబ్ధ శ్మతరి శవ్. అలంఘ్యాన్ స్వయం దుర్లంఘ్యాన్ తుతః అలఘీయ సోఽతిగురూన్, అతఏవ యాదవాః అంభోనిధయ ఇవేత్యుపమితసమాసః, వేలేవేతి వింగతో, తాన్ యాదవాంభోనిధీక, భవతః క్షమా తితిక్షా, వేలేవ కృలఘవ, వేలా

కూలే2.పి వారిధీ రి'తి శాశ్వతః. యంథే ప్రతిరుణ్ధి అన్యథా ప్రాగేవ సర్వం సంహారేయు రితి భావః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇదిగాక మఱియొక విశేషముకలదు. ఏమన నీకు పాటుపడకుండగనే జయము లభించునని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. విజయ స్త్వయి సేనాయాః సాక్షిమాత్రే అపదిశ్యతామ్,

ఫలభాజి సమీక్ష్యోక్తే బుద్ధే ర్భౌగ ఇవాత్మని.

౧౬౯

టీ. సేనాయాః=సైన్యముయొక్క, విజయః=జయము, సాక్షిమాత్రే=ఉదాసీనుడవేయగు, ఫలభాజి=ఫలమునుభోందెడి, త్వయి=నీయందు, సమీక్ష్యోక్తే=సాంఖ్యశాస్త్రమునఁ జెప్పబడిన, ఆత్మని=ఆత్మయందు (పురుషునియందు), బుద్ధేః=మూలప్రకృతియొక్క మొదటి వికారమగు మహత్తత్వముయొక్క, భోగః=సుఖదుఃఖముల యనుభవముంబోలె, అపదిశ్యతాం=వ్యవహరింపబడుఁగాక.

తా. సాంఖ్యశాస్త్రమున ప్రకృతికర్తృత్వమును వహించి సర్వమును జేయుచు అట్టి సర్వవిషయభోగములను నిర్లిప్తుడగు పురుషునికి సంపాదించుచున్నది. కావున చేతనుడగు పురుషుఁ డుదాసీనుడయ్యును గర్తయే యగుచున్నాడని చెప్పబడియె. గాన సాంఖ్యుల యాత్మయందు మహత్తత్వముయొక్క సుఖదుఃఖానుభవంబులుంబోలె భృతుల జయాపజయములు రాజులవి యగుటంబట్టి నీవు సాక్షి మాత్రముగా నుండి నంతనే సేనలు సంపాదించిన జయము నీయందనాయాసముగా సమర్పింపఁబడును. .

శ. స.—విజయః, విజయః విజయా విజయాః విజయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. త్వయి, త్వయి యవయోః యుష్టాసు యుష్టచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. సేనాయాః, సేనాయాః సేనయోః సేనానాం సేనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ఘ. ఏ. సాక్షీద్రష్టా సాక్షీ సాక్ష్యేవ సాక్షిమాత్రం తస్మిన్ సాక్షిమాత్రే, మాత్రే మాత్రయోః మాత్రేషు సాక్షిమాత్రశబ్దః అ. న. స. ఏ. అపదిశ్యతాం, అపదిశ్యతాం అపదిశ్యేతాం అపదిశ్యంతాం అపహర్షకదిశ అతిసర్జనశత్రుస్సా త్సకర్తృకాత్కర్తృణి విధ్యాదౌ లోటి ఆత్మ సే ప్ర. పు. ఏ. ఫలం భజతీతి ఫలభాక్ తస్మిన్ ఫలభాజి, భాజి భాజోః భాక్షు ఫలభాక్త్యబ్దః జ. పు. స. ఏ. సమీక్ష్యే ఉక్తః సమీక్ష్యోక్తః తస్మిన్ సమీక్ష్యోక్తే, ఉక్తే ఉక్తయోః ఉక్తేషు సమీక్ష్యోక్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. బుద్ధేః, బుద్ధ్యాః బుద్ధేః బుద్ధ్యోః బుద్ధీనాం బుద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ఘ. ఏ. భోగః, భోగః భోగా భోగాః

భోగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇన అవ్య. ఆత్తని, ఆత్తని ఆత్తనోః ఆత్తసు
ఆత్తకోశబ్దః న. పు. స. ఏ.

అభ్యుచ్చయ శ్చాయమపరో యదక్లేశేనైవ తే విజయలాభఇత్యాహ.—

విజయఇతి. సేనాయాః కర్త్ర్యా విజయః, సాక్షిమాత్రే ఉదాసీన ఏవ ఫలభాజి
త్వయి, సమీక్షోన్యైక్తే సాంఖ్యోన్యైక్తే ఆత్తని బుద్ధే ర్న హ త్తత్వస్య మూలప్రకృతేః ప్రథ
మవికారస్య కర్త్ర్యాః భోగః సుఖదుఃఖానుభవఇవ, అపదిశ్యతాం వ్యవస్థాయతాం,
భృత్యజయపరాజయయోః స్వామిగామిత్వా దితి భావః. సాంఖ్యా అప్యాహుః—
'కర్తవ భవత్పుదాసీన' ఇతి, సర్వప్రత్యుపభోగం యస్తాత్పురుషస్య సాధయతి
బుద్ధి రితిచ.

అవ. ఇక శత్రుని వ్యసనమును జెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. హతే హిడింబరిపుణా రాజ్ఞి ద్వైమాతురే యుధి,

చిరస్య మిత్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషజః.

౬౦

టీ. హిడింబరిపుణా=భీమునిచేత, ద్వైమాతురే=ఇద్దఱుత్తలల బిడ్డఁడగు, రాజ్ఞి
=జరాసంధుఁడు, యుధి=యుద్ధమున, హతే(సతి)=చంపఁబడినవాఁడుకాఁగా, చిరస్య
=చాలకాలమునకు, మిత్రవ్యసనీ=మిత్రవినాశముఁడుఁగుముగల, దమఘోషజః = శిశు
పాలుఁడు, సుదమః=సుకరముగా నణచఁదగినవాఁడగును.

తా. హిడింబాసురుని బరిమార్చిన భీముఁడు తనమిత్రుఁడగు
జరాసంధుని సంహరించినాఁడు గావున మిత్రవియోగదుగిఖమున స్రుక్మి
యున్న యీశిశుపాలుఁ డిప్పు డేకాకియాటచే సుకరముగా గూల్పవచ్చు
నని భావము.

శ. స. — హతే, హతే హతయోః హతేషు హతశబ్దః అ. న. స. ఏ. హిడిం
బస్య రిపుః హిడింబరిపుః తేన హిడింబరిపుణా, రిపుణా రిపుభ్యాం రిపుభిః హిడింబరిపు
శబ్దః ఉ. పు. త్ప. ఏ. రాజ్ఞి, రాజ్ఞి రాజని రాజ్ఞోః రాజసు రాజశబ్దః న. పు.
స. ఏ. ద్వయో ర్నాత్రోరపత్యం పుమాన్ ద్వైమాతురః తస్మిన్ ద్వైమాతురే, ద్వైమా
తురే ద్వైమాతురయోః ద్వైమాతురేషు ద్వైమాతురశబ్దః అ. పు. స. ఏ. యుధి,
యుధి యుధోః యుత్సుయుచ్చబ్దః ధ. స్త్రీ. స. ఏ. చిరస్య అవ్య. మిత్రస్య వ్యసనం
మిత్రవ్యసనం మిత్రవ్యసనమస్వాస్తీతి మిత్రవ్యసనీ, వ్యసనీ వ్యసనౌ వ్యసనినః మిత్ర
వ్యసనిశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. సుఖేన దమ్యత ఇతి సుదమః, సుదమః సుదమా సుదమా,
సుదమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దమఘోషాజ్ఞాతో దమఘోషజః, ఘోషజః ఘోషజే
ఘోషజాః దమఘోషజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అథ పరస్య వ్యసన మాహ.—

హతఇతి. హిడింబరిపుత్రా భీమేన, ద్వయో ర్నాత్రో రపత్యం పుమాన్ ద్వైమా తురః 'మాతురుత్సంఖ్యాసంభ ద్రపూర్వాయా' ఇత్యప్రిత్యయః. ఉకారాన్పాతాదేవో రేఫ పరః. తస్మిన్ రాజ్ఞ జరాసంధే సహి ద్వాభ్యాం సపత్నీభ్యా మర్ధశః ప్రసూతః జరాసామ్నాస్య పిశాచ్యా సంధితశ్చేతి కథయంతి. యథి హతే సతి చిరస్య చిరకా లేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్ధకా' ఇత్యవ్యయే ష్వమరః, మిత్ర వ్యసనీ మిత్రభ్రంశవాక్, 'వ్యసనం విపదిభ్రంశ' ఇత్యమరః. దమఘోషా జ్ఞాతో దమ ఘోషజ త్రైవ్యః సుఖేన దమ్యత ఇతి సుదమః, ఏకాకిత్వా తుస్సాధ్య ఇత్యర్ధః.

ఆప. వైరిపరాక్రమమున నతిశయించి బలవంతుడై యుండినను గూల్చదగిన శక్తి తన కేర్పడినప్పుడు మెలకువతో వానిని రాయిడిబెట్టి రేపి యెదురవలయు నని కామందక నీతిశాస్త్రమునఁ జెప్పినట్లు శూరులకు మొదటిపక్షమే యుక్తము. ఉన్న దిగదా యని చెప్పితిని గాని రెండవపక్ష మంతయుక్తము గాదను నభిప్రాయమును జెప్పచున్నాడు.—

శ్లో. నీతిరాపది యద్గమ్యః పర స్తన్మానినో హ్రియే,

విధు ర్విధుంతుద న్యేవ పూర్ణస్త న్యోత్సవాయ సః.

౬౧

టీ. పరః=శత్రువు, ఆపది=ఆపదలోనున్నప్పుడు, గమ్యః=ఎదిరికొనిపోవఁదగిన వాఁడు, ఇతి=ఇట్లు, నీతిరితియత్=నీతియనుట యేదికలదో, తత్=ఆది, మానినః=శౌర్యాభిమానముగలవానికి, హ్రియే=సిగ్గుకొఱు (అగును). పూర్ణః=వృద్ధిబొందిన, సః=ఆశత్రువు, తస్య=వానికి, విధుః=చంద్రుడు, విధుంతుద న్యేవ=రాహువునకుం బోలె, ఉత్సవాయ=వేడుకకొఱు (అగును).

తా. 'శత్రువు చిక్కులలోబడి స్రక్కి పోరనేరని యప్పుడు సుకరముగా గెలువవచ్చునని యెఱిరి పోరాడఁబోవుటకన్న శూరులకు వేఱలజ్ఞాకరం బొండుగలదే? భళా! ఏమిసతి! చాలు. చాలు. బలవం తుండగువాడు పరిపూర్ణ బలోపేతుడై వర్ధిల్లిన శత్రువు బరిమార్పఁ బడయుటయే మహాత్మాహముగా భావించును. రాహువు పోడశ కళాపూర్ణుడైనరాకాసుధాకరునిగదా మ్రింగనున్నహించును !

శ. స.—నీతిః, నీతిః నీతీ నీతయః నీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఆపది, ఆపది ఆపదోః ఆపత్సు ఆపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. యత్ ఆవ్య. గంతుం శక్యః గమ్యః, గమ్యః గమ్యా గమ్యాః గమ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరః, పరః పరౌ పరే పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మానః అశ్యాస్తీతి

మానీ తస్య మానినః, మానినః మానినో మానినాం మానిశబ్దః స. పు. ష. ఏ. హియై హియే హీభ్యాం హీభ్యః హీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. చ. ఏ. విధుః, విధుః విధూ విధవః విధుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. విధుంతుదతీతి విధుంతుదః తస్య విధుంతుదస్య, తుదస్య తుదయోః తుదానాం విధుంతుదశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. పూర్ణః, పూర్ణః పూర్ణా పూర్ణాః పూర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఉత్సవాయ, ఉత్సవాయ ఉత్సవాభ్యాం ఉత్సవేభ్యః ఉత్సవశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.

కష్టశ్చాయం పక్షోఽభ్యుపేత్య వాదే నోక్తః వస్తుతస్తు శూరాణా మగ్రిమ పక్షవేష్టః, శాస్త్రసంవాదీచ. యథాహ కామందకః.—‘యదా తుమ స్తం ప్రసభం నిహంతుం పరాక్రమా దూర్జిత మప్యమిత్రం, తదాభియాదాదహితాని కుర్వన్తు పాయతః కర్షనపీడనా నీ’ త్యభిప్రేత్యాహ.—

నీతిరితి. పరః శత్రు రాపది గమ్య ఇతి నీతి రితి యత్తదాపది గమనం మానినః శౌర్యాభిమానవతః, హియే, లజ్జాకరమిత్యర్థః. కింతు పూర్ణః ఉపచితః స శత్రుః తస్య మానినః, విధు శ్చంద్రః తం తుదతి హి నస్తీతి విధుంతుదో రాహుః, ‘విధ్వ రుషోస్తుద’ ఇతి ఖశ్వత్వయే ముమాగమః. తస్యైవోత్సవాయ, అతో బలినా బల వాసేవ యాతవ్యః. బలిశ్చ వయమితి భావః.

అవ. అ ట్లయిన మున్ను జెప్పిన మనువాక్యమునకు విరోధమువచ్చునేయని యోచించి చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. అన్య దుచ్చృంఖలం సత్త్వ మన్య చ్ఛాస్త్రనియంత్రితమ్,

సామానాధికరణ్యం హి తేజ స్తిమిరయోః కుతః. ౬౨

టీ. ఉచ్చృంఖలం=అడ్డపాటులేని, సత్త్వం=బలము, అన్యత్=వేరైనది, శాస్త్ర నియంత్రితమ్-శాస్త్ర=మన్నాదిశాస్త్రముచేతను, నియంత్రితం=ఏర్పరపఁబడిన, సత్త్వం= బలము, సన్యత్=వేరైనది, తేజస్తిమిరయోః=పెలుతురునకును చీకటికిని, సామానాధికరణ్యం=ఒక్కచోటనుండుట, కుతః=ఎక్కడిది?

తా. మగతనము మిగులగలిగియున్నను బగతురనొక్కపెట్టు గుట్టడఁగి మట్టుపటుపఁజాలు దిట్టతనమును, మనువుచెప్పిన ట్లాపదాఁ జిక్కి సుక్కియున్న శత్రువుం గెలువబోలు బలిమియు, నొకటి తీవ్రమై నిరపేక్షమును రెండవది తీవ్రముగాక శ్మత్రువ్యసమును నిరీక్షించునదియు నగుటచేత పరస్పరవిలక్షణములును పరస్పరవిరుద్ధములునై యున్నవి. అవి పెలుతురు చీకటియు నొక్కచోట నుండనియట్లు కలిసి యొక్కనియం

దుండనేరవు. భిన్న శాస్త్రార్థము లగువిషయములను గుఱించి శాస్త్రములకు పరస్పరవిరోధముండినను బాధకరముగాదని తాత్పర్యము.

శ. స.—అన్యత్, అన్యత్ అన్యే అన్యాని అన్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉద్ధతం శృంఖలం యస్యతత్ ఉచ్చృంఖలం, ఉచ్చృంఖలం ఉచ్చృంఖలే ఉచ్చృంఖలాని ఉచ్చృంఖలశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. సత్త్వం, సత్త్వం సత్త్వే సత్త్వాని సత్త్వశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అన్యత్, అన్యత్ అన్యే అన్యాని అన్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. శాస్త్రేణనియంత్రితం శాస్త్రనియంత్రితం, నియంత్రితం నియంత్రితే నియంత్రితాని శాస్త్రనియంత్రితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. సమానం అధికరణం యయోస్తే సమానాధికరణే తయోర్భావః సామానాధికరణ్యం, కరణ్యం కరణ్యే కరణ్యాని సామానాధికరణ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. హి అవ్య. తేజశ్చ తిమిరం చ తేజస్తిమిరే తయోః తేజస్తిమిరయోః, తిమిరే తిమిరయోః తిమిరేషు తేజస్తిమిరశబ్దః అ. న. ష. ద్వి. కుతః అవ్య.

తస్మా పూర్వోదాహృత మన్వాదిశాస్త్రవిరోధ స్సాన్య దిత్వాశంక్యాహ.—

అన్యదితి. ఉచ్చృంఖల మనర్గళం, ప్రసవ్యా వీడనక్షమమితియవత్. సత్త్వం బల మన్యత్, శాస్త్రేణ మన్వాదిశాస్త్రేణ నియంత్రిత ముదాహృతం, పరస్య వ్యసనే కాలే నియమితం సత్త్వ మన్యత్, ఉత్కటాసుత్కటలక్షణ్యైలక్షణ్య మన్యశబ్దార్థః, తయో స్సావేక్షత్వనిరవేక్షత్వాభ్యాం మిథో విరోధా వైకశాస్త్రార్థత్వం సంభవ తీత్యర్థః. అత్ర దృష్టాంతమాహ.—తేజస్తిమిరయోః సమాన మధికరణం యయోస్తే తయో ర్భావ సామానాధికరణ్యం ఏకాశ్రయత్వం కుతః నకుతచ్ఛిదిత్యర్థః. తయో సుహావస్థానవిరోధాదితి భావః. తస్మా దుభయో రుదితానుదితహోమవ ద్భిన్న శాస్త్రార్థ త్వా దితరేతరశాస్త్రవిరోధో న బాధక ఇతిభావః.

అవ. అట్లయేని మన మిప్పు డేమిచేయవలయు నన నిట్లనుచున్నాడు.—

శ్లో. ఇంద్రప్రస్థగమ స్తాప త్కారి మా సంతు చేదయః,

ఆస్తాకదంతిసాన్నిధ్యా ద్వామనీభూతభూరుహః.

౬౩

టీ. ఇంద్రప్రస్థగమః-ఇంద్రప్రస్థ=ఇంద్రప్రస్థపురమునకు, గమః=గమనము, మాకారితావత్ = చేయబడకపోవుగాక, కింతు=మఱియేమియన, చేదయః=చేది దేశములు, ఆస్తాకదంతిసాన్నిధ్యాత్ ఆస్తాక=మన, దంతి=ఏనుగులయొక్క, సాన్నిధ్యాత్=సామీప్యమువలన, వామనీభూత=పొట్టివై పోయిన, భూరుహః=చెట్లుగలవి, సంతు=అగుగాక.

తా. మనమిప్పు డింద్రప్రస్థపురంబునకుఁ బోవలదు. దండయాత్రవెడలి చేదిదేశములకేబోవుదము. మనయేనుంగు లచ్చటివృతౌదులను చిందఱ వందఱఁజేయ నాదేశమందలి చెట్లన్నియు మ్రొత్తై పోవుగాక.

శ. స.—ఇంద్రప్రస్థస్థగమః ఇంద్రప్రస్థగమః, గమః గమా గమాః ఇంద్రప్రస్థగమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్యయం. కారి కారిషతాం కారిషత డుక్పఞ్కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తకాధాతోః కర్తవ్యాశిషిలుజి ఆత్. ప్ర. పురు. ఏ. మా అవ్య. అస్తు స్తాత్ స్తాం సంతుఅసభవీత్యస్తా దకర్తకాధాతోః కర్తవ్యాశిషి లోటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. చేదీనాం నివాసో జనపదః చేదయః చేదిశబ్దః ఇ. పు. ని. ప్ర. బ. అస్తాకమిమే ఆస్తాకాః దంతౌ ఏషాంస్త ఇతి దంతినః ఆస్తాకాశ్చ తే దంతినశ్చ ఆస్తాకదంతినః సంనిధిరేవసానిధ్యం ఆస్తాకదంతినాం సానిధ్యం ఆస్తాక దంతినానిధ్యం తస్తాత్ ఆస్తాకదంతి సాన్నిధ్యాత్, సాన్నిధ్యాత్ సాన్నిధ్యాభ్యాం సాన్నిధ్యేభ్యః ఆస్తాకదంతిసాన్నిధ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అవామనాః వామనాః సంపద్య మానాభూతాః వామనీభూతాః భువీరోహంతీతి భూరుహః వామనీ భూతాః భూరుహః ఏషు తే వామనీభూతభూరుహః, రుట్ రుహా రుహః వామనీభూత భూరు చ్చబ్దః హ. పు. ప్ర. బ.

తర్హి నః కి మిదానిం కార్య మత ఆహ —

ఇంచేతి. ఇంద్రప్రస్థస్థ పార్థనగరస్థ, గమో గమనం, 'గ్రహవృద్ధనిశ్చిగమ శ్చే' తి అప్రిత్యయః. మాకారితావ న్నక్రియతామేవేత్యర్థః. 'యావత్తావత్పరిచ్ఛేదే కాద్రేన్నియ మానైవధారా' ఇతి విశ్వః. కృషాః కర్తవ్య లుక్. 'మాదీలుక్' ఇత్యా శీరధే 'సమాజ్యోగ' ఇత్యుప్రితిషేధః కింతు చేదయః చేదిదేశాః అస్తాక మిమే ఆస్తా కాః. 'యష్ట దస్త దోరన్యతరస్యాం ఖిచ్చ' ఇతి వికల్పాదప్రిత్యయః. 'తస్మైన్నజి చ, యష్టాకాస్తాకా' విత్యస్తాకాదేశః. సంనిధి రేవ సాన్నిధ్యం, సాన్నిధ్యేష్యప్రిత్యయః. అస్తాకానాం దంతినాం సాన్నిధ్యాత్ వామనీభూతాః శాఖాభంగా త్ఖర్వికృతాః, స్వప్రీభూతాః భూరుహో యేషాం తే తథోక్తాస్సంతు, చేదియాత్రైవ క్రియతా మి త్యర్థః. సా చ ప్రస్తుతా ప్రస్తుతేన స్వకార్యేణైవ గమ్యత ఇతి పరాయోక్తిరలంకారః. 'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతా త్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబంధాత్ప రాయోక్త స్స ఉచ్యత' ఇతి లక్షణాత్.

శ్లో. నిరుద్ధపీవధాసార ప్రసాదా గా ఇవ వ్రజమ్,

ఉపరుంధంతు దాశాద్వాః పురిం మాహిష్టుతీం ద్విషః.

టీ. దాశాస్త్రాః = యాదవులు, నిరుద్ధవీవధాసారప్రసారాః-నిరుద్ధ=అడ్డగింపఁ బడిన, వీవధ=ధాన్యము మొదలగువని లభించుట, ఆసార=మిత్రబలము, ప్రసారా= తృణకాష్టాదులుగల చోట్లనుగలవారై, (నిరుద్ధ=నిలువబడిన, వీవధ=కొవిళ్లయొక్క, ఆసారప్రసారాః=రాకపోకలు గలవారై,) వ్రజం=పశువులసాలను, గాఙవ=ఆవుల నుంబోలె, మాహిష్మతీం=మాహిష్మతీయను, పురీం=నగరిని, ద్విషః=పగతురను, ఉపరం ధంతు=అరికట్టుదురుగాక.

తా. ఇదిగాక మనయాదవులందఱును పాలకావిల్ల వగైరాల రాకపోకలను నిలుపుదలచేసి ఆలమందలను పసులసాలలో గట్టిపెట్టినట్లు ధాన్యములు తృణజల కాఢ్యములు మిత్రవర్గములను వారిదరికి జేరనియ కుండ నడ్డగింపుజేయుచు శత్రువులను మాహిష్మతీపురంబున ముట్టడిం తురుగాక.

శ. స.—వీవధశ్చ ఆసారశ్చ ప్రసారశ్చ వీవధాసారప్రసారా, వీ...రాః నిరుద్ధాః యై స్తే నిరు .రాః (ఆసారశ్చ ప్రసారశ్చ ఆసారప్రసారౌ వీవధానాం ఆసారప్రసారౌ వీ ..రా నిరుద్ధౌ వీ...రా యై స్తే నిరుద్ధవీవధాసారప్రసారాః) ప్రసారః, ప్రసారః ప్రసారౌ ప్రసారాః నిరుద్ధ...సారశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. గాం, గాం గావౌ గాః గోశబ్దః ఓ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య. వ్రజం, వ్రజం వ్రజౌ వ్రజాన్ వ్రజశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉపరుణద్ధ ఉపన్ధాత్ ఉపరంధామ్ ఉపరం ధంతు ఉపపూర్వకరుధిర్ ఆవరణ ఇత్యస్తాద్వికర్త కాధాతోః కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. దాశాస్త్రాః, దాశాస్త్రాః దాశాస్త్రౌ దాశాస్త్రాః దాశాస్త్రౌ శబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. పురీం, పురీం పుర్యా పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మాహి ష్మతీం, మాహిష్మతీం మాహిష్మత్యా మాహిష్మతీః మాహిష్మతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ద్విషం, ద్విషం ద్విషౌ ద్విషః ద్విట్శబ్దః ష. పు. ద్వి. బ.

నిరుద్ధేతి. కించ దాశాస్త్రా యాదవాః, వీవధో ధాన్యాదిప్రాప్తిః ఆసారస్సుహృ ద్బలం, ప్రసార స్తృణకాష్టాదిప్రదేశః. 'ధాన్యాదే ర్వీవధః ప్రాప్తిరాసారస్తు సుహృ ద్బలమ్, ప్రసార స్తృణకాష్టాదేః ప్రదేశ' ఇతి వైజయంతీ. తే నిరుద్ధా యై స్తే తథో క్తాః, అన్యత్ర నిరుద్ధౌ వీవధానాం పర్యాహారాపరనామ్నం, స్కంధవాహ్యక్షీరాద్యా హరణసాధనభారవిశేషజాం, ఆసారప్రసారౌ ప్రవేశనిర్గమా యై స్తే తథోక్తాః 'వీవ థో వీవధో భారః పర్యాహారాధ్వనోరపీ'తి హేమచంద్రః. వ్రజం గోష్టం. 'వ్రజ సాన్యస్థో'తులం గోష్టం' ఇతి వైజయంతీ. గాఙవ మాహిష్మతీం పురీం, ద్విషౌ రిపూన్, ఉపరంధంతు, వ్రజే గా ఇవ మాహిష్మత్యా షరీనావృన్వంత్యిత్కర్థః. 'దహ్య

చ్చు ప్పంద్రు ధీ'తి వచనాల్ ద్వికర్త కత్వం అత్రిపువ్రజావకథితం కర్త, అన్యధీప్సిత తమం కర్త.

అవ. అట్లేని ధర్మరాజు బ్రాహ్మణేమి చేయడగు నన నుశేషయే యను చున్నాడు.—

శ్లో. యజతాం పాండవ స్వర్గ మవత్వింద్ర స్తపత్వినః,

వయం హనామ ద్విషత స్సర్వ స్వాస్థ్యం సమీహతే.

౬౫

టీ. పాండవః=ధర్మరాజు, యజతాం = యాగముచేయుగాక, ఇంద్రః=దేవేంద్రుడు, స్వర్గమ్=స్వర్గలోకమును, అవతు=పాలించుగాక, ఇనః=సూర్యుడు, తపతు=ప్రకాశించుగాక, వయం = మనము, ద్విషతః=శత్రువులను, హనామ=చంపుదము, తథాహి=అట్లేగదా, సర్వః=ప్రతివాడును, స్వాస్థ్యం=స్వప్రయోజనమును, సమీహతే =దూచుకొనును.

తా. ధర్మరాజు యాగముజేసికొననిమ్ము. ఇంద్రుడు స్వర్గము నేలనిమ్ము. సూర్యుఁ డెండకాయనిమ్ము. మనము శిశుపాలుని సంహరిం తము. సమయము వచ్చినప్పుడు ప్రతివారును తమతమపరులను చేసికొను చుందురుగదా. ఇప్పుడు మనకు ధర్మరాజును ఇంద్రాదులతోబాటువాడే యగును.

శ. స.—యజతాం, యజేతాం యజంతాం యజదేవపూజా సంగతికరణదా నేషు ఇత్యస్తాదకర్తకాధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకాలే లోటి అత్తనే ప్ర. పురు. ఏ. పాండోరపత్యంపుమాన్ పాండవః, పాండవః పాండవౌ పాండవాః పాండవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్వర్గం, స్వర్గం స్వర్గౌ స్వర్గాన్ స్వర్గశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అవతు అవతాత్ అవతాం అవతు అవరక్షణగతికాంత్యాదిషు ఇత్యస్తాత్సకర్తకాధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకాలే లోటి పర ప్ర. పురు. ఏ. ఇంద్రః, ఇంద్రః ఇంద్రౌ ఇంద్రాః ఇంద్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తపతు తపతాత్ తపతాం తపతు తపసం తపశ్చ ఇత్య స్తాదకర్తకాధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకాలే లోటి పర ప్ర. పురు. ఏ. ఇనః, ఇనః ఇనౌ ఇనాః ఇనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అహం, అహం ఆహం వయం అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. హనాని హనావ హనామ హనహింసాగతోర్విరిత్యస్తాదకర్తకాధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకాలే లోటి పర. ఉత్త. బ. ద్విషంతం, ద్విషంతం ద్విషంతా ద్విషతః ద్విషచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. సర్వః, సర్వః సర్వా సర్వే సర్వశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్వస్థ్యార్థః స్వస్థ్యః తం స్వాస్థ్యం, స్వాస్థ్యం స్వాస్థ్యా స్వాస్థ్యాన్ స్వాస్థ్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.

సమీహతే సమీహతే సమీహంతే సంపూర్వక ఈహచేష్టయా మిత్యస్తా తస్కర్త
కాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్త ప్ర. పు. ఏ.

తర్హి పార్థపార్థనాయాః కా గతి రి త్యాశంక్య ఉపేక్షైవ గతిరిత్యాహ.—

యజతామితి. పాండవో యుద్ధిష్ఠిరః, యజతాం యాగం కరోతు, ఇంద్ర స్వర్గ
మవతు రక్షతు, ఇనః, అర్కః, తపతు ప్రకాశతాం, వయం ద్విషతః అరీః, హనామ
మారయామ, 'ఆడు తమస్యపి చే' త్యాడాగమః, సర్వత్ర ప్రాప్తకాలే లోట్.
తదాహి—సర్వో జనః, స్వార్థం స్వప్రయోజనం, సమీహతే. అనుసంధతే, ఇంద్రా
దివ త్సమానయోగక్షేమో నః పార్థ ఇత్యర్థః అర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. ప్రాప్యతాం విద్యుతాం సంపత్సంపర్కా దర్కరోచిషామ్,

శస్త్రై ద్విషచ్చిరశ్చేదప్రోచ్చలచ్ఛోణితోక్షితైః. ౬౬

టీ. ద్విషచ్చిరశ్చేదప్రోచ్చలచ్ఛోణితోక్షితైః - ద్విషత్ = శత్రువులయొక్క,
శిరశ్చేద=తలలు నఱవటచేత, ప్రోచ్చలత్=వైకగయుచున్న, శోణిత=నెత్తురుచేత,
ఉక్షితైః = తడుపబడిన, శస్త్రైః = కత్తులచేత, అర్కరోచిషాం = సూర్యకిరణముల
యొక్క, సంపర్కాత్=సంబంధమువలన, విద్యుతాం=మెఱుపులయొక్క, సంపత్=
శోభ, ప్రాప్యతాం=పొందబడుటగాక.

తా. ఇంతియకాక శత్రువులశిరస్సులను ఖండించుటచేత నెగజిమ్మిన
రక్తధారలతో దడిసినఖడ్గములు వానిపై సూర్యకాంతులు ప్రసరింపఁగా
మెఱుపుఁదీగలవలె మెఱయుగాక యని తాత్పర్యము.

శ. స.—ప్రాప్యతాం ప్రాప్యతాం ప్రాప్యతాం ప్రపూర్వక ఆశ్శవ్యాష్టా
విత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తణి విధ్యాదౌ లోటి ఆత్త. ప్ర. పు. ఏ. విద్యుతాం, విద్యుతః
విద్యుతోః విద్యుతాం విద్యుచ్చబ్జః త. స్త్రీ. ష. బ. సంపత్, సంపత్ సంపదౌ సంపదః
సంపచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సంపర్కాత్, సంపర్కాత్ సంపర్కాభ్యాం సంపర్కే
భ్యః సంపర్కశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అర్కస్యరోచిషి అర్కరోచిషి తేషాం అర్క
రోచిషాం, రోచిషః రోచిషో రోచిషాం అర్కరోచిశ్చబ్దః స. న. ష. బ. శస్త్రైః,
శస్త్రేణ శస్త్రాభ్యాం శస్త్రైః శస్త్రశబ్దః అ. న. త్వు. బ. ద్విషతాం శిరాంసి ద్విషచ్చి
రాంసి ద్విషచ్చిరసాం ఛేదః ద్విషచ్చిరశ్చేదః ద్విషచ్చిరశ్చేదేన ప్రోచ్చలత్ ద్విషచ్చి
రశ్చేద ప్రోచ్చలత్ ద్విషచ్చిరశ్చేద ప్రోచ్చలచ్చ తత్ శోణితం చ ద్విషచ్చిరశ్చేద
ప్రోచ్చలచ్ఛోణితం ద్విషచ్చిరశ్చేద ప్రోచ్చలచ్ఛోణితేన ఉక్షితాని ద్విషచ్చిరశ్చేద
ప్రోచ్చలచ్ఛోణితోక్షితాని తైః ద్విషచ్చిరశ్చేదప్రోచ్చల చ్ఛోణితోక్షితైః, ఉక్షితేన
ఉక్షితాభ్యాం ఉక్షితైః ద్విషచ్చిరశ్చేద ప్రోచ్చలచ్ఛోణితోక్షితశబ్దః అ. న. త్వు. బ.

మాఘటిక—23

ప్రాప్యతామితి. కించ ద్విషతాం, శిరశ్చేదేన ప్రాచ్యులతా ఉద్గచ్ఛతా శోణితే నోక్షితైః సిక్తైః శస్త్రై రర్కఘోచిషాం, సంపగ్నాత్, విద్యుతాం సంపల్లక్ష్యైః ప్రాప్యతా మితి నిదర్శనాలంకారః.

శ్లో. ఇతి సంరంభిణో వాణీ ర్బలస్యా లేఖ్యదేవతాః,

సభాభిత్తి ప్రతిధ్వనై ర్భయా దన్వవదన్నివ.

౬౭

టీ. ఇతి = ఇట్లు, సంరంభిణః = ఆటోపముగల, బలస్య = బలరామునియొక్క, వాణీ = పలుకులను, ఆ లేఖ్యదేవతాః = చిత్తరువులుగా వ్రాయబడినదేవతలు, సభా = సభా మంటపములోపలి, భిత్తి = గోడలయొక్క, ప్రతిధ్వనైః = మాటుమ్రోతల (నువంక) చేత, భయాత్ = భయమువలన, అన్వవదన్నివ = మరల పలికినవియో యనునట్లున్నవి.

తా. ఇట్లు బలరాముడు మిగుల నాటోపముతో జెప్పుచుండఁ గా విని యూరకుండిన నేమో యనుభయమున నచ్చుటి చిత్తరువుల యందు వ్రాయబడిన దేవతలు అవునవు నని యామాటలనే మరల జెప్పుచుండిరోయనునట్లు సభామండపమునందలి గోడలు ప్రతిధ్వనించినవి యనితాత్పర్యము.

శ. సు.—ఇతి అన్య. సంరంభోఽస్యాస్తీతి సంరంభీ తస్య సంరంభిణః, సంరంభిణః సంరంభిణోః సంరంభిణాం సంరంభిన్యబ్జః న. పు. మ. ఏ. వాణీః, వాణీం వాణ్యో వాణీః వాణీ బ్జః ఈకారాంతస్త్రీలింగః ద్వి. బ. బలస్య, బలస్య బలయోః బలానాం బలశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. ఆలేఖ్యే దేవతాః ఆలేఖ్య దేవతాః దేవతా, దేవతే దేవతాః ఆలేఖ్యదేవతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సభాయాః భిత్తయః సభాభిత్తయః సభాభిత్తీనాం ప్రతిధ్వనాః సభాభిత్తిప్రతిధ్వనాః తైః సభాభిత్తిప్రతిధ్వనైః, ధ్వనేన ధ్వనాభ్యాం ధ్వనైః సభాభిత్తిప్రతిధ్వనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. భయాత్, భయాత్ భయాభ్యాం భయేభ్యః భయశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అన్వవదత్ అన్వవదతాం అన్వవదన్ అనుపూర్వకవదన్యక్తాయాంచీత్యస్తాత్సకర్తకాధాతోః కర్తరిభూతే లజి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. ఇవ ౬౩౪.

ఇతీతి. ఇతి ఇత్థం సంరంభిణ స్సంఘభిత్తస్య, బలస్య బలభద్రస్య, వాణీః ఆలేఖ్యదేవతా శ్చిత్రలిఖితదేవతాః, సభాయా స్సదో గృహస్య, భిత్తీనాం ప్రతిధ్వనైః ప్రతిధ్వనివ్యాజేనేత్వర్థః. భయాదన్వవదన్నన్వమోదయన్నివ బలరామవచనమేవ సమ్యగిత్యనువదంతీవేత్వత్వేప్రితా.

శ్లో. నిశమ్య తాశ్చేషగవీ రభిధాతు మథోక్షజః,

శిష్యాయ బృహతాం పత్యుః ప్రస్తావ మదిత ద్దృశా.

౬౮

టి. అధోక్షజః=కృష్ణమూర్తి, కేషగవః = కేషవతారమగు బలరామునిమాటలను, నిశమ్య=విని, బృహతాం పత్యుః=బృహస్పతియొక్క, శిష్యాయ=శిష్యుడగు నుద్ధవునికై, అభిధాతుం=చెప్పుటకొఱకు, దృశా=కనుసైగచేత, ప్రస్తావం = అవకాశమును, అదిశత్ = ఇచ్చెను.

తా. కృష్ణుడు కేషవతారుడగు బలరామునిమాటలు విని బృహస్పతి శిష్యుడగు నుద్ధవుని నీ యభిప్రాయమును దెలియజేయుమని కనుసైగజేసెను.

శ. స.—నిశమ్య, ల్యబంతమవ్య. గాః, తాం తే తాః తచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. ద్వి. బ. కేషస్య గావః కేషగవ్యః తాః కేషగవీః, గవీం గవ్యా గవీః కేషగవీశబ్జః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అభిధాతుం తుమున్ అన్వజ్ఞాతం అక్షజం అధఃకృతం అక్షజం యేనసః అధోక్షజః, అధోక్షజః అధోక్షజౌ అధోక్షజాః అధోక్షజశబ్జః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. శిష్యాయ, శిష్యాయ శిష్యాభ్యాం శిష్యేభ్యః శిష్యశబ్జః ఆ. పు. చ. ఏ. బృహతాం, బృహతః బృహతోః బృహతాం బృహచ్ఛబ్జః త. పు. ష. బ. పత్యుః, పత్యుః పత్యోః పతీనాం పతిశబ్జః ఇ. పు. ష. ఏ. ప్రస్తావం, ప్రస్తావం ప్రస్తావా ప్రస్తావాన్ ప్రస్తావశబ్జః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. అదిశత్ అదిశతాం అదిశన్ దిశ అతిస్వనఇత్యస్తాత్స కర్త కాద్ధాతోః కర్తరి అనద్యతనభూతేలజి ప్ర. పురు. ఏ. దృశా, దృశా దృశాభ్యం దృశిః దృశశబ్జః శ. స్త్రీ. త్వు. ఏ.

నిశమ్యేతి. అధఃకృత మక్షజం ఇంద్రియజన్యజ్ఞానం యేన సః, అధోక్షజౌ హరిః, తాః కేషస్య కేషవతారస్య బలభద్రస్య, గాః వాచః, కేషగవీః 'గోరతద్ధితలు కీ'తి టచ్. టిత్వాత్ జీవ. నిశమ్య శ్రుత్వా, 'నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్య పీ'తి భట్టమల్లః. తత్ర శామ్యతే రిదం రూపం అన్యథా నిశమయ్యేతిస్యాత్. అతఏవ వామనః—'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దా ప్రకృతిభేదా' వితి. బృహతాం వాచాం, పత్యుః బృహస్పతేః, శిష్యాయోద్ధవాయ, అభిధాతుం వక్తం, దృశా దృశ్యంజ్ఞయా కటాక్షవిక్షేపేణ, ప్రస్తావ మవసర మదిశత్, అతిస్పష్టవాక్, 'ప్రస్తావస్సాన్య దవసర' ఇత్యమరః.

శ్లో. భారతీ మాహితభరా మధానుద్ధత ముద్ధవః,

తథ్యా ముతథ్యానుజవ జ్జగాదాగ్రే గదాగ్రజమ్.

౬౯

టి. అథ=తరువాత, ఉద్ధవః=ఉద్ధవుడు, ఆహితభరాం=ఆహిత=నింపబడిన, భరాం=అర్థగౌరవముగలిగినట్టియు, తథ్యాం=యథార్థమైనట్టియు, భారతీం=వచనమును,

అనుద్ధతం=గర్వములేకుండ, గదాగ్రజం-అగ్రే=కృష్ణునిముందర, ఉతథ్యానుజవత్
=బృహస్పతివలె, జగాద=చెప్పెను.

తా. ఇట్లు కృష్ణుండు కనునైగజేసి చెప్ప ననుజ్ఞయిచ్చిన యా
మీఁద నుద్ధవుండు బృహస్పతియుంబోలె యధికారవంబునుగలిగి యథా
ర్థంబు లగువాక్యంబులను వినయపూర్వకముగా నా శ్రీకృష్ణమూర్తి
యెదుటనే ఇట్లని చెప్పదొడఁగె.

శ. స.—భారతీం, భారతీం భారత్యా భారతీః భారతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.
ఆహితః భరః యస్యాంసా ఆహితభరా తాం ఆహితభరాం, భరాం భరే భరాః ఆహి
తభరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అథ అవ్య. అనుద్ధతం న ఉద్ధతం యస్మిన్ కర్తృణి తద్య
ధాభవతి తథా అనుద్ధతంక్రియావిశేషణమవ్య. ఉద్ధవః, ఉద్ధవః ఉద్ధవో ఉద్ధవాః
ఉద్ధవశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. తథ్యాం, తథ్యాం తథ్యే తథ్యాః తథ్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ.
ద్వి. ఏ. అనుసృత్యజాతః అనుజః ఉతథ్యస్యానుజః ఉతథ్యానుజః ఉతథ్యానుజేన
తుల్యం ఉతథ్యానుజవత్ వతి ప్రత్యయంతమవ్య. జగాద జగదతుః జగదుః గదవ్యక్తా
యాంవాచీత్యస్తాద్వికర్తృకాధాలోః కర్తరిభూతేలిటిపరస్మైప్రపురు. ఏ. అగ్రే, అగ్రే
అగ్రయోః అగ్రేఘ అగ్రశబ్దః ఆ. న. స. ఏ. అగ్రే జాతః అగ్రజః గదవ్య అగ్రజః
గదాగ్రజః తం గదాగ్రజం, గదాగ్రజం గదాగ్రజౌ గదాగ్రజౌ గదాగ్రజ
శబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ.

భారతీమితి. అథ కృష్ణార్థనుజ్ఞానంతరం, ఉద్ధవః, ఆహితో భారోఽర్థ గార
వం యస్యాం తాం, తథ్యాం యధార్థాం, భారతీం, వాచం, అనుద్ధత మగర్వితం యథా
తథా, గదోనామ కృష్ణ స్వావరజో యాదవవిశేషః తస్యాగ్రజం, కృష్ణ మగ్రే పురత
ఇతి ప్రాగల్భ్యీక్తిః, ఉతథ్యస్య మహాన్నే రనుజః బృహస్పతిః. ‘ఉతథ్యావరజో
జీన’ ఇత్యమరశేషః. తద్వల్లై న తుల్యం జగాద, ‘తేనతుల్యంక్రియాచేద్వతి’ రితివతి
ప్రత్యయః. తద్గితగ తేయముపమా.

శ్లో. సంప్రత్యసాంప్రతం వత్తు ముక్తే ముసలపాణినా,

నిర్ధారితేర్ధే లేఖ్యేన ఖిలూక్త్వా ఖలు వాచికమ్.

౨౦

టీ. సంప్రతి=ఇపుడు, ముసలపాణినా=ముసలాయుధముచేతనున్న బలరాముని
చేత, ఉక్తేన=చెప్పబడియుండగా, వత్తుం=చెప్పటకు, అసాంప్రతం=తగదు.
తథాహి=అది యట్లేగదా, లేఖ్యేన=పత్రికచేత, అర్థే=చెప్పవలయువిషయము, నిర్ధా
రితేన=నిర్ణయింపబడియుండగా, వాచికం=నోటికబురు, ఖిలూక్త్వాఖలు=చెప్ప
నక్కఱలేదుగదా.

తా. ముసలాయుధంబును చేతఁబూనిన మన బలభద్రుఁడు చెప్పినతరువాత నింకొకరు చెప్పఁదగినది యేమియును లేదు. ఉత్తరము వలననే సంగతులన్నియు దెలియుచుండఁగా నోటిమాటలు వేఱ చెప్ప నక్కఱలేదు గదా.

శ. స.— సంప్రతి అవ్య. అసాంప్రతం అవ్య. వత్తుం తుమున్నంతమవ్య. ఉక్తే, ఉక్తే ఉక్తయోః ఉక్తేషు ఉక్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ముసలః పాణౌ యస్యసః ముసలపాణిః తేన ముసలపాణినా, పాణినా పాణిభ్యాం పాణిభిః ముసలపాణిశబ్దః ఇ. పు. తృ ఏ. నిర్ధారితే, నిర్ధారితే నిర్ధారితయోః నిర్ధారితేషు నిర్ధారితశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అర్థే, అర్థే అర్థయోః అర్థేషు అర్థశబ్దః అ. పు. స. ఏ. లేఖ్యేన, లేఖ్యేన లేఖ్యాభ్యాం లేఖ్యైః లేఖ్యశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ఖలూక్త్వా క్త్వాప్రత్యయాంతమవ్య. ఖలు అవ్య. వాచికం, వాచికం వాచికే వాచికాని వాచికశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

కిం జగాదే త్యత ఆహ.—

సంప్రతీతి. సంప్రతి ముసలపాణినా బలభద్రేణ, కేవలంకూరేణేతి చ ధ్వనిః. ఉక్తే సతి, వత్తు మసాంప్రత మయుక్తం, సాధూక్తత్వాదాభాససమానయోగక్షేమ ప్రసంగాదితి చ ధ్వనిః—సాంప్రతశబ్దస్యావార్థత్వాత్, ‘యుక్తేద్వే సాంప్రతం స్థాన’ఇత్యమరః. తద్యోగే ‘శకధృషే’త్యాదినా తుముక్. తథాహి—లేఖ్యేన పత్రేణ అర్థే వాచ్యే, నిర్ధారితే నిర్ణీతే సతి, వాచికం వ్యాహృతార్థాం వాచం సందేశవచనమిత్యర్థః. ‘సందేశవాగ్వాచికం స్వాది’త్యమరః. ‘వాచో వ్యాహృతార్థాయామితి రక్. ఖలూక్త్వా ఖలు నవాచ్యా ఖల్విత్యర్థః. ఖలురాద్యః, ప్రతిషేధే, అన్యో వాక్యాలంకారే. ‘నిషేధ వాక్యాలంకార జ్ఞానానునయే ఖల్వీ’త్యుభయత్రాప్యమరః. ‘అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్యే’తి క్త్వాప్రత్యయః. ఇహ ‘నపాదాదౌ ఖల్వాదయ’ ఇతి నిషేధస్యోద్వేజకాభిప్రాయత్వా న్నౌఞ్ఞస్య ఖలుశబ్దస్య అనుద్వేజకత్వా న్నౌఞ్ఞదేవ పాదాదౌ ప్రయోగో న దూష్యతీత్యనుసంధేయం. లిఖితార్థ వాచిక మివబలౌక్తే మదుక్తే రసవకాశ ఇతి వాక్యప్రతిబింబకరణాత్ స్పష్ట స్తావద్దృష్టాంతః. స్తుతివ్యాజేన నిందావగమా ద్వ్యజస్తుతిశ్చ. లక్షణం త్వగ్రే వక్ష్యతే.

ఆవ. అట్లయిన నీ పూరకుండవలసినదియేనా? కాదనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తథాపి య స్తయ్యపి తే గురు రిత్వస్తి గౌరవమ్,

తత్ప్రయోజకకర్తృత్వముపైతి మమ జల్పతః.

౭౧

టీ. తథాపి=అయినను, తే=నీకు ప్తయ్యపి = నాయందుపైతము, గురురిత్యేవ=గురువనియే, యత్,=ఏ, గౌరవం=ఆదరము (కిలదో), తత్=అది, జల్పతః=మాట

లాడుచున్న, మమ=నాకు, ప్రయోజకకర్తృత్వం=ప్రేరకత్వమును, ఉపైతి=పొందుచున్నది.

తా. బలరాముడు సిద్ధాంతముజేసినను నాతనియందుంబోలె నాయందును నీవు గురుడేయని చూపుచున్న యాదరమునను బురి కొల్పుటంబట్టియు వేత్తలగువా రాదరపూర్వకముగా నడిగినప్పుడు విశేషజ్ఞాడయ్యును వట్టి తెలియనివానివలె యూరకుండుట భావ్యము గాదు గాన యించుక జెప్పబూనితి నని భావము.

శ. స.—తథా, అవ్య, అపి అవ్య, యత్, యత్ యే యని యచ్చబ్బ; ద. న. ప్ర. ఏ. మయి, మయి ఆవయోః అస్తాసు అస్తచ్చబ్బ; ద. పు. స. ఏ. అపి అవ్య, తే, తవ తే యవయోః వాం యుష్టకం వః యుష్టచ్చబ్బ; ద. పు. ష. ఏ. గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్బ; ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య, ఏవ అవ్య, గురోర్భావః గౌరవం, గౌరవం గౌరవే గౌరవాణి గౌరవశబ్బ; అ. న. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్బ; ద. న. ప్ర. ఏ. ప్రయోజయతీతి ప్రయోజకః కరోతీతి కర్తా ప్రయోజకశ్చాసౌ కర్తాచ ప్రయోజకకర్తా ప్రయోజకకర్తః భావః ప్రయోజకకర్తృత్వం తత్ ప్రయోజక కర్తృత్వం, ప్రయోజకకర్తృత్వం ప్రయోజక కర్తృత్వే ప్రయోజకకర్తృత్వాని ప్రయోజకకర్తృత్వశబ్బ; అ. న. ద్వి. ఏ. ఉపైతి ఉపేతః ఉపయంతి ఉపపూర్వక ఇన్ గతాని త్యస్తా త్వక్తకాత్కర్తరి వర్తమానేలతి పరస్మై క్. పురు. ఏ. మమ మే ఆవయోః నౌ అస్తాకం నః అస్తచ్చబ్బ; ద. పు. ష. ఏ. జల్పతః, జల్పతోః జల్పతామ్ జల్పచ్చబ్బ; త. పు. ష. ఏ.

తస్మి కిం తూష్ణీంధూతేన భావ్యం సేత్యాహ.—

తథాపీతి. తథాపి బలేన నిర్ణీతేఽపి, తే తవ, మయ్యపి, బలభద్రఇవేత్యేవ రర్థః. గురు రిత్వేన యద్గౌరవం ఆదరః. తద్గౌరవం, జల్పతో జల్పసే ప్రయోజ్యకర్తృణో మే, ప్రయోజకకర్తృత్వం ప్రేరకత్వ ముపైతి, అతో వత్సామిత్యర్థః. సహి పండితై స్సాదరం పృచ్ఛస్య విశేషజ్ఞస్య అజ్ఞవ తూష్ణీంభావో యుక్త ఇతి భావః.

అవ. బలరాముడే యావద్విషయములను విస్తరించి చెప్పినాడు నీవిప్పుడు చెప్పవలసినది యేమున్నది యందురని తలచి యదియంతయు వృథాప్రసంగమని మనము నందుంచుకొని పైకి కొనియాడుచు చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. వర్జై కతిషమైరేవ గ్రధితస్య స్వరే రివ,

అనంతా వాఙ్మయస్యాహా గేయశ్యేవ విచిత్రతా.

టీ. కతిపయైరేవ=కొన్నియే (ఏబది) యగు, వర్జై=అక్షరములచేత, కతిపయైరేవ=కొన్నియే (ఏడు) యగు, స్వరైరివ=పట్టాదిస్వరములచేతనుంబోలె, గ్రథితస్య=కూర్పబడిన, వాఙ్మయస్య=శబ్దజాలముయొక్క, గేయస్యేవ=గానముయొక్కయుంబోలె, విచిత్రతా=అవాంతరభేదము, అనంతా=ముగింపులేనిది.

తా. నిషాదము, బుషభము, గాంధారము లోనగు సర్వము లేడింటితోమాత్రమే యారంభింపబడినను గాన మాయారాగాధిభేదములచేఁ బెక్కువిధములై యొప్పుచున్నట్లు శబ్దజాల మేబదివర్ణములతోమాత్ర మారంభింపబడినదయ్యును నం దవాంతరభేదము లనంతములుగాఁ గలిగియుండుట కడువిచిత్రముగదా. అనఁగా బలరాముడు చక్కగా వక్కాణించినను విశేషము లనంతములు గాన నేనును జెప్పవలసినది కలదని తాత్పర్యము. అతఁడు జెప్పినది సరిగాదు కావున నేనే చెప్పవలసియున్నదని గూఢాభిప్రాయము.

శ. స.—వర్జై, వర్జన వర్ణాభ్యాం వర్జై వర్ణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. కతిపయైః, కతిపయేన కతిపయాభ్యాం కతిపయైః కతిపయశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఏవ. అవ్య. గ్రథితస్య, గ్రథితస్య గ్రథితయోః గ్రథితానాం గ్రథితశబ్దః అ. న. ష. ఏ. స్వరైః, స్వరాభ్యాం స్వరైః స్వరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఇవ అవ్య. నవిద్యతే అంతో యస్యా స్యా అనంతా అనంతే అనంతాః అనంతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. వాఙ్మయస్య, వాఙ్మయస్య వాఙ్మయయోః వాఙ్మయానాం వాఙ్మయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. అహో అవ్య. గేయత ఇతిగేయం తస్య గేయస్య, గేయస్య గేయయోః గేయానాం గేయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. ఇవ అవ్య. విచిత్రస్య భావః విచిత్రతా, విచిత్రతా విచిత్రతే విచిత్రతాః విచిత్రతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

నను రామేనైవ సర్వం ప్రపంచోక్తం సంప్రతి కిం తే వాచ్య మస్తీత్యా శంక్య వృథా ప్రసంగోఽయ మితి హృది నిధాయ స్తువన్నాహ వర్ణై రిత్యాదినా త్రయేణ.—

వర్ణరీతి. కతిపయైః పరిమితైః వర్ణైః, పంచాశతైవ మాతృకాక్షరైః, కతిపయైః సప్తభిరేవ స్వరై ర్నిషాదాదిభిః. గ్రథితస్య గుంభితస్య, వాఙ్మయస్య శబ్దజాలస్య, 'ఏకాచో నిత్యం మయట మిచ్చంతీ'తి స్వాధీమయట్. గేయత ఇతి గేయం తస్య గానస్యేవ, విచిత్రతా అవాంతరభేదః. అనంతరరచనాభేదా దపరిమితా భవతీత్యర్థః.

అహో అత స్తేన సానూక్షేపి విశేషసంత్యాన్నమాపి వక్తవ్య మస్తీ త్యేకో భావః. తస్య దురుక్తత్వాన్నమైవాస్తీత్యన్యః. ప్రత్యవయవమివోపాదానాదస్తేత్ర వేయముపమా.

శ్లో. బహ్వపి స్వేచ్ఛయా కామం ప్రక్షీర్ణ మభిధీయతే,

అనుజ్ఞితార్థసంబంధః ప్రబంధో దురుదాహరః.

23

టీ. స్వేచ్ఛయా=తమబుద్ధికొలదిని, ప్రక్షీర్ణం=యుక్తియుక్తముకానిది, బహ్వపి=ఎంతయధికమైనను, కామం=ఇచ్ఛకువచ్చినట్లు, అభిధీయతే=చెప్పబడును, (కింతు=కాని,) అనుజ్ఞితార్థసంబంధః-అనుజ్ఞిత = విడువబడని, అర్థసంబంధః = చెప్పవలసిన విషయముల కూడికలిగిన, ప్రబంధః=సందర్భము, దురుదాహరః=చెప్పుట కష్టము.

తా. యుక్తియుక్త మగునా? కాదా? యనువివేచన మక్కఱ లేకుండ మది దోచినయట్లును నోటికి వచ్చినట్లును నెంతయేని మాటాడ వచ్చు గాని సంగతులను జక్కగా బోధించుచు సందర్భానుకూలముగ జెప్పుట మిగుల దుష్కరమైనది. ఇందువలన బలరాముడుమాత్రము యుక్తముగనే చెప్పెనని స్తుతియును, అయుక్తము జెప్పెనని నింద యునుంగాడ స్ఫురించుచున్నది.

శ. న. — బహు, బహు బహునీ బహూని బహుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. స్వస్య ఇచ్ఛా స్వేచ్ఛా తయా స్వేచ్ఛయా, స్వేచ్ఛయా స్వేచ్ఛాభ్యాం స్వేచ్ఛాభిః స్వేచ్ఛా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కామం అవ్య. ప్రక్షీర్ణం, ప్రక్షీర్ణం ప్రక్షీర్ణే ప్రక్షీర్ణాని ప్రక్షీర్ణ శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అభిధీయతే అభిధీయతే అభిధీయం తే అభిప్రాయకడుధాక్షో ధారాపోషణయో రిత్యస్తాత్సకర్త కాదాతోః కర్తృణి వర్తమానేలటి అత్ ప్ర. పురు. ఏ. అర్థస్యసంబంధః అర్థసంబంధః అనుజ్ఞితః అర్థసంబంధః యస్మిన్ సః అనుజ్ఞితార్థ సంబంధః, సంబంధః సంబంధా సంబంధాః అనుజ్ఞితార్థసంబంధశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రబంధః, ప్రబంధః ప్రబంధా ప్రబంధాః ప్రబంధశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. దుఃఖేన ఉదాహరం శక్యః దురుదాహరః, దురుదాహరః దురుదాహరౌ దురుదాహరాః దురుదాహరశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

బహ్వితి. స్వేచ్ఛయా స్వప్రతిభానుసారేణ, ప్రక్షీర్ణమసంగతం, బహ్వపి కామం యథేష్టం, అభిధీయతే కింతు అనుజ్ఞితః అర్థసంబంధః అవ్యక్తపదార్థసంగతిః, యస్మిన్ సః, ప్రబంధః సందర్భః దురుదాహరః దుర్వచః, హరతేః ఖల్వప్రత్యయః. రామేణ తు సంగతమే వోక్త మితి స్తుతిః. అసంగత ముక్త మితి నిందాచ గమ్యతే.

శ్లో. మ్రదీయసీ మపి ఘనా మనల్పగుణకల్పితామ్,

విస్తారయంతి కుశలా శ్చిత్రాం వాచం పటిమివ.

౭౪

టీ. కుశలాః = శేర్పరలగు మాటకారులు, మ్రదీయసీమపి = మిగుల మృదువైనదియ్యన, ఘనాం=అర్థగౌరవము గలిగినదియు (దట్టమైనదియు), అనల్పగుణకల్పితాం = కొఱతలేని శ్లేషాదులగు కావ్యగు ములతోఁ గూర్పబడినదియు (మంచి దారములతో నేయబడినదియు), చిత్రాం=శబ్దవైచిత్రీకలదియు (రంగులు కలదియు) నగు, వాచం=వాక్కునను, పటిమివ=బట్టనుంబోలె, విస్తారయంతి=విస్తరింతురు.

తా. నేత్రకాంక్ష సన్నని మంచిమంచినులుపోగులతో మిగుల మెత్తదనము గలిగి యరిటాకువలె దట్టమైన రంగులు రంగులబట్టలు వేయునట్లు మాటకారులు మృదువు లగువర్ణములును విశేషార్థమును గలిగి శ్లేషయమకము మున్నగుగుణములతో నొప్పుచు శబ్దవైచిత్ర్యము గల వచనములు పెక్కులు చెప్పనేర్తురని తాత్పర్యము.

శ. స.—అత్యంతం మృద్వీ మ్రదీయసీ తాం మ్రదీయసీం, మ్రదీయసీం మ్రదీయస్యా మ్రదీయసీః మ్రదీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అపి అవ్య. ఘనాం, ఘనాం ఘనే ఘనాః ఘనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అనల్పాశ్చ తే గుణాశ్చ అనల్పగుణాః అనల్పగుణైః కల్పితా అనల్పగుణకల్పితా తాం అనల్పగుణకల్పితాం, కల్పితాం కల్పితే కల్పితాః అనల్పగుణకల్పితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విస్తారయంతి విస్తారయంతః విస్తారయంతి విపూర్వకస్తవాక్తో ఆచ్ఛాదనఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. కుశలాః, కుశలః కుశలా కుశలః కుశలశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. చిత్రాం, చిత్రాం చిత్రే చిత్రాః చిత్రాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచా వాచః వాక్శబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. పటిం, పటిం పట్య పటిః పటిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య.

మ్రదీయసీమితి. కుశలా వక్తారః, మ్రదీయసీ మతిసునమారాక్షరాం, శ్లేషతరాం చ తథాపి ఘనా మర్థగుర్వీం, అన్యత్ర సాంద్రాం, కదళిదళకల్పామిత్యర్థః. అనలైః బహుభి ర్గణైః శ్లేషాదిభిస్తుంతుభీశ్చ. కల్పితాం రచితాం న్యూతాంచ, చిత్రాం శబ్దాదిచిత్రాం చిత్రరూపాం చ వాచం పటిం శాటిమివ, విస్తారయంతి ప్రసారయంతి, రామవాగప్యేవంవిధై వేతి స్తుతిః. రామవాక్తు నైవంవిధేతి నిందా చ గమ్యతే. అత్ర శ్లేషస్య శుద్ధవిషయాసంభవేన స్వాలంకారబాధకత్వాదుపమాప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతా ప్రకృతశ్లేషోఽయ మి త్యలంకారసర్వస్వకారః. ఏవం చ పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వ ప్రసంగా జ్ఞేష ప్రతిభోత్థాపితేయ ముపమైవేత్యన్యే.

అవ. ఇంక నుద్ధవుడు తనసిద్ధాంతమును జెప్పఁగడంగి స్యాహంకారము దొరంగఁద్రోయుచు కృష్ణు నెదురుమొగ మగునట్లు చేసికొనుచున్నాడు.—

శ్లో. విశేషవిదుష శ్శాస్త్రం య త్త వోద్ధ్రాహ్యతే పురః,

హేతుః పరిచయస్థైర్యే వక్తు ర్గుణనికైవ సా.

271

టీ. విశేషవిదుషః=విశేషజ్ఞుడవగు, తవ=నీయొక్క, పురః=ముందర, శాస్త్రం= నీతిశాస్త్రము, ఉద్ధ్రాహ్యత ఇతి యత్=ఉపన్యసించబడుచున్నది యనుట యేదికలదో, సా=అది, వక్తుః=ఉపన్యసించువానియొక్క, పరిచయస్థైర్యే=అభ్యాసము దృఢపడుట యందు, హేతుః=కారణమగు, గుణనికైవ=మరల వర్ణించుటయే, *

తా. విశేషజ్ఞుడ వగు నీయంతవానియెదుట నీతిశాస్త్రము నుపన్యసించుట తాను జదువుకొన్నది మఱచిపోకుండ మరలమరల వర్ణించుకొనుటయేగాని పాండిత్యప్రకటనము గాదు.

శ. స.—విశేషం వేత్తీతి విశేషవిద్వాన్ తస్య విశేషవిదుషః, విదుషః విదుషాః విగుషామ్ విశేషవిద్వచ్ఛబ్దః స. పు. ఘ. ఏ. శాస్త్రతే అనేనీతిశాస్త్రం, శాస్త్రం శాస్త్రే శాస్త్రాణి శాస్త్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. తవ, తవ తే యవయోః వాం యుష్మకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ఘ. ఏ. ఉద్ధ్రాహ్య తే ఉద్ధ్రాహ్యే ఉద్ధ్రాహ్యంతే ఉత్పూర్వక గ్రహఉపాదాన ఇత్యస్తా ణ్ణిజంతాత్సకర్తకాధాతోః కర్తజీవర్తమానేలటి ఆత్త. ప్ర. పు. ఏ. పురః అవ్య. హేతుః, హేతుః హేతు హేతువః హేతుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ధీరస్యభావః స్థైర్యం పరిచయస్థైర్యం పరిచయస్థైర్యం తస్మిన్ పరిచయస్థైర్యే, స్థైర్యే స్థైర్యయోః స్థైర్యేషు పరిచయస్థైర్యశబ్దః అ. న. స. ఏ. వక్తుః, వక్తుః వక్త్రీః వక్త్రాణాం వక్త్రశబ్దః బు. పు. ఘ. ఏ. గుణనికా, గుణనికా గుణనికే గుణనికాః గుణనికాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. సా, సా తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అధోధవస్సస్సిద్ధాంతం వర్ణయిష్యత్ స్తుత్యా గర్వం పరిహరత్ హరిమభిముఖీకరోతి.—

విశేషేతి. విశేషం విద్వాత్, తస్య విశేషవిదుషః విశేషజ్ఞస్య, గతిగమ్యాది పారా ద్వివీచిత్యాసమాసః, తవ పురోఽగ్రే, శాస్త్రం నీతిశాస్త్రం, ఉద్ధ్రాహ్యతే ఉపన్యస్యత ఇతి యత్, 'ఉద్ధ్రాహితమాపస్యంతమి'తి వైజయంతీ, సా తదుద్ధ్రాహణ

విశ్వర్థః. విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగత్వం. వక్తు రుద్ధాహయతుః, పరిచయస్తైర్యే అభ్యాసదాశ్చేద్య, హేతురుణనికా, ఆమ్రేడన మామ్నాన మేవేతి యావత్. నతు వైదుష్య ప్రకటనమితి భావః. గుణ ఆమ్రేడనే చారాదికాత్ 'జ్ఞానశ్రంబోయుచ్' ఇతియుచ్. తతస్సంజ్ఞాయాం కకా. 'ప్రత్యయస్థాత్కా త్పుర్వస్యేతి'కారః.

అవ. ఇపుడు స్వాభిప్రాయ ముపన్యసించుచున్నాడు.—

శ్లో. ప్రజ్ఞోత్సాహావత స్వామీ యతేతాథాతు మాత్తని,
తౌ హి మూల ముదేష్యంత్యా జిగీషా రాత్త సంపదః. ౭౬

టీ. అతః=ఇందువలన, స్వామీ=ప్రభువు, ప్రజ్ఞోత్సాహా=మంత్రశక్తిని (ఆలోచనము) ఉత్సాహశక్తిని (చైర్యాదిసంపద), ఆత్తని=తత్త్వము, ఆధాతుం=సంపాదించుకొనుటకు, యతేత=ప్రయత్నముజేయవలయును, హి=ఏకారణమువల్ల, తౌ=ఆమంత్రోత్సాహశక్తులు, ఉదేష్యంత్యా=వృద్ధిబాంధవబోవుచున్న, జిగీషాః=జయశీలుని, ఆత్త సంపదః=తనసంపదకు (ప్రభుశక్తికి), మూలం=కారణమ.

తా. జయముబొందఁగోరినవాఁడు తనసంపద (ప్రభుశక్తి) యభివృద్ధి నొందుటకు మూలకారణ మగుటవలన నుత్సాహశక్తియు నట్లే మంత్రశక్తియు రెండును గలిగియుండఁజను. బలరాముఁడు చెప్పినట్లు కేవలోత్సాహశక్తిమాత్ర ముండిన జాలదని తాత్పర్యము.

శ. స.—ప్రజ్ఞాచ ఉత్సాహాశ్చ ప్రజ్ఞోత్సాహా తౌ ప్రజ్ఞోత్సాహా ఉత్సాహా, ఉత్సాహం ఉత్సాహా ఉత్సాహా ప్రజ్ఞోత్సాహశబ్దః అ. పు. ద్వి. ద్వి. అతః తసిలంతమవ్య. స్వం అస్మాస్తీతి స్వామీ, స్వామీ స్వామినో స్వామినః స్వామి నృబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. యతేత యతేయాతాం యతేరన్ యతీప్రయత్నైశ్చత్తస్మాద కర్త కాధాతోః కర్తరి విధ్యాదౌలిజి ఆత్త. ప్ర. పు. ఏ. ఆధాతుం తుమున్నంతమవ్య. ఆత్తని, ఆత్తని ఆత్తనోః ఆత్తసు ఆత్తనృబ్దః న. పు. స. ఏ. తా, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ద్వి. హి అవ్య. మూలం, మూలం మాతే మూలాని మూలశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉదేష్యంత్యాః, ఉదేష్యంత్యాః ఉదేష్యంత్యోః ఉదేష్యంతీనాం ఉదేష్యంతీ శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. ఏ. జేతుమిచ్ఛః జిగీషః తస్య జిగీషాః, జిగీషాః జిగీష్యాః జిగీషాణాం జిగీషుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. ఆత్తనః సంపత్ ఆత్తసంపత్ తస్యా ఆత్త సంపదః, ఆత్త సంపదః ఆత్త సంపదోః ఆత్త సంపదాం ఆత్త సంపచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ష. ఏ.

సంప్రతి స్వమత ముపన్యస్యతి.—

ప్రజ్ఞేతి. అతోఽస్తాత్కారణాత్, స్వమస్మాస్తీతిస్వామీ ప్రభుః, 'స్వామి వైశ్వర్య'ఇతి నిపాతః. ప్రజ్ఞోత్సాహామంత్రోత్సాహశక్తి. ఆత్తని

స్వస్తికా, ఆధాతుం సంపాదయతుం, యలేత, స్వయముభయశక్తిమాక భవేదిత్యర్థః, కుతః హి యస్తా త్కారణాల్ తా ప్రజ్ఞాత్సహా, ఉదేవ్యంత్యాః వర్తన్త్యంత్యః, జగీమః, అత్తనస్సంసదః, ప్రభుశక్తేర్హులం నిదానం. అత్ర ఉత్సాహగ్రహణం దృష్టాంతార్థం. యశోత్సాహస్తధా మంత్రిఽపి గ్రాహ్యః. న తు కేవలోత్సాహ ఇతిబలభద్రసహపవాదః.

అవ. ఉత్సాహమువలె ప్రజ్ఞయు నుండవలయునని శిష్యునికే ప్రయోజనమును జెప్పచున్నాడు. —

స్థో సోపధానాం ధియం ధిరః క్లేయసీం ఖట్వయంతి యే,
తల్రానిశం నిష్కృతాస్తే జానతే జాతు శ్రమమ్. 22

టీ. ధిరః=బుద్ధిమంతులు, సోపధానాం = విశేషవిషయమును (యుక్తియుక్తమైన) (తలగడతో గూడికొనినదియు), క్లేయసీం=చంచలముకొనిరియును గట్టిదియు) నగు, ధియం=బుద్ధి, ఖట్వయంతి=మించుముగా జెసికొనుచున్నారో, తే=వారు, తల్రానిశం = అబద్ధమునుమించును, అనిశం=ఎల్లవేళలను, నిష్కృతాః=విశ్రమించినవారై, జాతు=ఒకప్పుడను, శ్రమం=అలచటను, నజానతే=ఎఱుగరు.

తా. ఎల్లప్పుడును పరువును దిండుము గలిగి గట్టిగా నున్న మంచముమీద విశ్రమించుచు నిశ్చింతముగా నున్న పురుషునికియే శ్రమమును దోచునని యట్లే సుక్తియుక్తమై చంచలము గాని బుద్ధి నాశ్రయించి ప్రజ్ఞానంతుడగువానికి కష్టములు గలుగ వని తాత్పర్యము.

శ. స. — ఉపధానేనసహవర్తతి ఇతి సోపధానా తాం సోపధానాం, సోపధానాం సోపధానే సోపధానాః సోపధానాబ్జః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధియం, ధియం ధియా ధియః ధిబ్జః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధియం రాంతీతి ధిరా, ధీరః ధీరా ధీరాః ధీరబ్జః ఆ. పు. ప్ర. . అత్యంతం స్థిరా స్థేయస తాం క్లేయసీం, క్లేయసీం క్లేయస్యా క్లేయసీః క్లేయసీర్బద్ధః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఖట్వాం కర్వంతి ఖట్వయంతి ఖట్వయంతి ఖట్వయంతి ఖట్వయంతి ఖట్వాంబ్జః తత్కారణాల్ తా ప్రజ్ఞాత్సహా ఉదేవ్యంత్యాః వర్తన్త్యంత్యః జగీమః అత్తనస్సంసదః ప్రభుశక్తేర్హులం నిదానం. అత్ర ఉత్సాహగ్రహణం దృష్టాంతార్థం. యశోత్సాహస్తధా మంత్రిఽపి గ్రాహ్యః. న తు కేవలోత్సాహ ఇతిబలభద్రసహపవాదః. అవ. ఉత్సాహమువలె ప్రజ్ఞయు నుండవలయునని శిష్యునికే ప్రయోజనమును జెప్పచున్నాడు. —

ఉత్సాహవత్ప్రియాని గ్రాహ్యా స్వీకృతం తస్యా ప్రయోజనమాహ.—

సాపథానామితి. యే ధరాః ఘంటాః, సాపథానాం సవిశేషాం. యుక్తియు

క్రామిత్యర్థః. అన్యత్ర, సంగమకాం. సోపబద్ధమిన్యర్థః. 'ఉపధానం విశేషే స్యాద్దేం
దుకే ప్రణయేఽపి చేతి విశగ్గః స్థైర్యసీం స్థిరతరాం, అచపలాం ద్రఘయసీంచ, స్థిర
శబ్దాదీయసుని. 'ప్రియస్థితే'త్యాదినా స్థాదేశః ధయం ఖట్వయంతి. ఖట్వాం పర్యం
కం తుర్వంత్యాశ్రయతీత్యర్థః. 'శయనం మంచ పర్యంక పర్యంకాః ఖట్వయాసమా'
ఇత్యమరః. 'తత్కిరోతి తదాచప్త' ఇతి జిచ్. తే ధరాః, తిత్ర ధఖట్వాయాం, అనిః
అక్రాంతం, నిష్కణాః విక్రాంతా స్సంతః, జాతు కదాచిదపి, శ్రమం ఖేదం, నజానతే
నవిందంతి. 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదే' రితి లక్షణం. ధపూర్వక ఏవోత్సాహః
సేవోన తు కేవల ఇతి సర్వధా ధరాశ్రయజీయేత్యర్థః. ఆత్ర ధయా మారోష్యమా
ణాయాః ఖటాయాః ప్రకృతీశ్రమాపకోదసయావోపకారపర్యంతితయా పరిణామా
త్పరిణామాలంకారః. ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగి త్వపరిణామ ఇతి లక్షణాత్.

అవ. ఇదక ప్రజ్ఞకును నయ్యది లేమికినిగల భారతమ్యమును రెండుశ్లోకములలో
తెలియజేయుచున్నాఁడు.—

శ్లో. స్పృశంతి శరవ త్త్రిష్టా స్సృక మంత ర్విశంతి చ,

బహుస్పృశాపి స్థూలేన స్థీయతే బహి రశ్శవత్.

౭౨

టీ. త్రిష్టాః = చుఱుకైనవారు, శరవత్ = బాణములు, స్సృకం = కొంచుమే,
స్పృశంతి = తాఁచుదురు. అంతః = (కార్యముయొక్కయు, కాయముయొక్కయు)
నడిమిచోటునకు, విశంతి = చొరబడుదురు. బహుస్పృశాఽపి = అంతట వ్యాపించు
వాఁడయినను, స్థూలేన = బుద్ధి లేనివానిచేత (లావై నదానిచేత), అశ్శవత్ = జంత్రిపు
తాయియట్లు, బహి రేవ = వెలుపలనే, స్థీయతే = ఉండుట,

తా. వాఁడి యైనబాణ మించుకంటే తగిలియు శరీరములోనికి
తీక్రముగాఁబోయి చొరబాటునట్లు చుఱుకైన బుద్ధిగలవాఁడు కొలఁది
ప్రయాసముననే గొప్పకార్యమును సాధింపఁగలుగును. పెద్దజంత్రిపు
తాయి శరీరమంతటనుం దాఁకియు లోపలకు చొరలేనియట్లు మందబుద్ధి
గలవాఁ డెంతకష్టబడినను గార్యమును సాధింపనేరఁడని భావము.

శ. స.—స్పృశతి స్పృశతః స్పృశంతి స్పృశసంస్పర్శన ఇత్యస్తాత్సకర్త
కాథాలోః కర్తరి వర్తమానేలటి షర. ప్ర. పురు. బ. శరేణ తుల్యం శరవత్ వతి
ప్రత్యయాంతమవ్య. త్రిష్టాః, త్రిష్టః త్రిష్టౌ త్రిష్టాః త్రిష్టశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్సృకం,
స్సృకం స్సృకే స్సృకాని స్సృకశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అంతః అవ్య. విశతి విశతః విశంతి

విశప్రవేశనైత్యస్తాత్పకర్తకాధ్యాయోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. బ. చ. అవ్య. బహుస్పృశతీతి బహుస్పృక్ తేన బహుస్పృశా, స్పృశా స్పృశాభ్యం స్పృశిభిః బహుస్పృక్చబ్దః శ. పు. త్ప. ఏ. అపి అవ్య. స్థాలేన, స్థాలేన స్థాలాభ్యాం స్థాలైః స్థాలశబ్దః అ. పు. త్ప. ఏ. స్థీనుతే స్థీయేతే స్థీయంతే స్థాగతినివృత్తా విత్యస్తాదకర్తకాధ్యాయోః భావేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. బహిః అవ్య. అశ్చనాతుల్యం అశ్చవత్ వతిప్రత్యయాంతమవ్య.

అథ ప్రజ్ఞాప్రజ్ఞయోః ద్వాభ్యాం వైషమ్యమాహ.—

స్పృశంతీతి. తిథ్యాః నిశితప్రజ్ఞాః, శరవత్ శరణ తుల్యం, స్తోకమల్పమేవ, స్పృశంతి అంతః కార్యస్య కాయస్య చాంతరం, విశంతి చ అల్పయాసేన బహు కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. బహుస్పృశా వ్యాపినాపి, స్థాలేన మందేన బృహతాచ, కార్యస్య అశ్చనా యంత్రోపలేన తుల్య మశ్చవత్, 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః' బహిరేవ, కార్యస్య ఘోకార్యస్య చేతి భావః, స్థీయతే స్థితిః క్రియతే, మూఢో హ్యల్పస్య హేతోర్భహుప్రయనివ్యన్. మూషక గ్రహణాయ శిఖరిఖనకి ఇవ పరిహాసాస్పదం భవతీతి భావః. తద్ధితగతేయ ముపమా.

శ్లో. ఆరభంతేల్పమేవాజ్ఞాః కామం వ్యగ్ర భవన్తి చ,

మహారంభాః కృతధియ స్తిష్ఠంతి చ నిరాకులాః.

2౯

టీ. అజ్ఞాః=మందబుద్ధులు, తుచ్ఛమేవ=నీచమైనవని నే, ఆరభంతే=మొదలు పెట్టుదురు. కామం=మిక్కిని, వ్యగ్రశ్చ=తొట్టుపడువారును, భవంతి=అగుదురు. కృతధియః=తీర్చినబుద్ధిగలవారు, మహారంభాః=గొప్పగొప్పపనులు నారంభించెడువారలగుదురు, నిరాకులాశ్చ=తొట్టుపాటులేనివారనై, తిష్ఠంతి=నిలువబడుదురు.

తా. మందమతు లత్యల్పకార్యములను మొదలుపెట్టుటయే గాక మిగుల తొట్టుపాటుజెంది తుద కద నెగ్గించుకొననేరరు. బుద్ధిమంతులు గొప్ప గొప్ప పనులజేయఁబూనియు నించుకంతయు తొట్టుపాటులేక నిలువబడి కొనసాగించుకొననేరరు.

శ. స.—ఆరభతే ఆరభతే ఆరభంతే ఆజ్ఞాపర్వకరగ్రాభస్య ఇత్యస్తాత్పకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. అల్పం, అల్పం అల్పే అల్పాని అల్పశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఏవ అవ్య. నిజానంతీత్యజ్ఞాః, అజ్ఞాః అజ్ఞౌ అజ్ఞాః అజ్ఞశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కామం అవ్య. వ్యగ్రాః, వ్యగ్రః వ్యగ్రౌ వ్యగ్రాః వ్యగ్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. భవతి భవతః భవంతి భూసత్త యామిత్యస్తాదకర్తకాధ్యాయోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర, ప్ర. పురు. బ. చ అవ్య. మహాకా ఆరంభః ఏషాంతే మహారంభాః,

ఆరంభః ఆరంభౌ ఆరంభాః మహారంభశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కృతాధీః యై శ్చే కృత
ధియః, ధీః ధియా ధియః కృతధీశబ్దః ఈ. పు. ప్ర. బ. తిష్ఠతి తిష్ఠతః తిష్ఠంతి షోగతి
నివృత్తా విత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. చ
అవ్య. నిగతం ఆకులం యేభ్యస్తే నిరాకులాః, ఆకులః ఆకులౌ ఆకులాః నిరాకులశబ్దః
ఆ. పు. ప్ర. బ.

ఆరంభంతి ఇతి. కించ, అజ్ఞాః మందబుద్ధయః, అల్పం తుచ్ఛ మేవ కార్యం, ఆరం
భంతే ఉపక్రమంతే, కామ మత్సంతం, వ్యగ్రాస్త్యవితాశ్చ, భవంతి, న చ పారం
గచ్ఛంతీతి భావః. కృతధియః శిక్షితబుద్ధయస్తు, మహారంభాః మహాద్వ్యోగా భవంతి,
నిరాకులాః అవ్యగ్రాశ్చ, తిష్ఠంతి పారం గచ్ఛంతీతి భావః.

అవ. ఇంకఁ బ్రజ్ఞావంతుఁడును ప్రమాద పడునని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉపాయమాస్థితస్యాపి నశ్యంత్యర్థాః ప్రమాద్యతః,

హంతి నోపశయస్థోఽపి శయాశ్చ ర్మగయు ర్మగార్క. ౮౦

టీ. ఉపాయం=ఉపాయమును, ఆస్థితస్యాఽపి=అవలంబించిన వాఁడయినను,
ప్రమాద్యతః=ప్రమాదపడువానియొక్క, అర్థాః=ప్రయోజనములు, నశ్యంతి=చెడి
పోవును. తథాహి=అదియట్లే, శయాశ్చ=నిద్దరపోతగు, ర్మగయుః=వేటకాఁడు,
ఉపశయస్థోఽపి=మాటున నున్నవాఁడయ్యును, ర్మగార్క=మృగములను, నహంతి=
చంపలేడు.

తా. తొట్టుపాటులేక యుపాయముగా పనిచేయసమకట్టియు
ప్రమాద పడుచుండెడివాని కార్యములు తుదనెగ్గక చెడిపోవును.
వేటకాఁడు నిద్దరపోతైనయడల వలయుగ్గి తానుదాగుట కేర్పఱచు
కున్నపల్లము (మాటు)న నుండియు మృగములను జంపలేడుగదా.

శ. స.—ఉపాయం, ఉపాయం ఉపాయౌ ఉపాయార్క ఉపాయశబ్దః
అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆస్థితస్య, ఆస్థితస్య ఆస్థితయోః ఆస్థితానాం ఆస్థితశబ్దః అ. పు.
మ. ఏ. అపి అవ్య. నశ్యంతి నశ్యతః నశ్యంతి ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః
కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. అర్థాః అర్థః అర్థౌ అర్థాః అర్థశబ్దః
అ. పు. ప్ర. బ. ప్రమాద్యతః, ప్రమాద్యతః ప్రమాద్యతోః ప్రమాద్యతాం
ప్రమాద్యచ్ఛబ్దః త. పు. మ. ఏ. హంతి హతః ఘ్నంతి హనహింసాగతోః రిత్యస్తా
త్సకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. న. అవ్యయము.
ఉపశయే తిష్ఠతీతుపశయస్థః, స్థః స్థా స్థాః ఉపశయస్థశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
అపి అవ్య. శేతే ఇతి శయాశ్చ, శయాశ్చ శయాశ్చ శయాశ్చ శయాశ్చ శయాశ్చశబ్దః

ఉ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాక్ యతీతి మృగయుః, మృగయుః మృగయూ మృగయవః
మృగయుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాన్ మృగం మృగౌ మృగాక్ మృగశబ్దః
అ. పు. ద్వి. బ.

అథ ప్రజ్ఞావానపి ప్రమాద్యతీత్యాహ.—

ఉపాయమితి. ఉపాయ మాస్థితస్య ప్రాప్తస్యాపి, ఉపాయేనైవ కార్యం సాధ
యతోఽపీత్యర్థః. కిముత వ్యగ్రశీతి భావః. ప్రమాద్యతః అనవధానస్య 'ప్ర
మాదోఽనవధానతేత్యమరః. అర్థాః ప్రయోజనాని, నశ్యంతి, తథాహి శయాభు
ర్నిద్రాభుః, 'అశుచిఃకోగ్రహణాదాశుచీ' మృగాక్ యతీతి మృగయు ర్వాద్యధః,
'మృగయ్యదయశ్చే' ల్యాణాదికః కుప్రత్యయాతో నిపాతః. 'వ్యాధో మృగవధా
నీవో మృగయు ర్బుధకశ్చ స' ఇత్యమరః. ఉపశేరతేఽస్మిన్నిత్యుపశయః మృగమా
ర్గస్థాయినో వ్యాధస్యాత్తగుప్తిస్థానం గర్తవీశేషః. 'ఏరజ' త్యచ్చుల్లయః. తత్ర
తిస్థితీత్యుపశయస్థోఽసి మృగా న్నహంతి, విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽ
ర్థాంతరన్యాసః.

అవ. ఇట్లు ప్రజ్ఞయత్యావశ్యకమని చెప్పి యింక నుత్సాహముయొక్క యక్క
అను శిష్యుచున్నాడు.—

శ్లో. ఉదేతు మత్యజ స్నీహం రాజసు ద్వాదశస్వపి,

జిగీషు రేణో దినకృదాదిత్యేష్వివ కల్పతే.

౮౧

టీ. జిగీషుః=జయంప నిచ్చగించువాడు, ఏకః=ఒక్కఁడే, ద్వాదశసు=పన్ని
ద్దఱగు, రాజసు=రాజులలోనను, ద్వాదశసు-ఆదిత్యేషు=పన్నిద్దఱు నూర్వులలోను,
దినకృదివ=పగలింటిదొరయింబోలె, ఈహం=ఉత్సాహ (శక్తి)మును, అత్యజః=
విడువకయే, ఉదేతుం=అభ్యుదయము బొందుటకు, కల్పతే=సమర్థుడగును.

తా. జయముగోరి జయింపబోవువాడు (జిగీషువు) నిరుద్యోగి
గాక ఉత్సాహసంపన్నుడై మెలగినచో దినకరుండు ద్వాదశా
దిత్యులయందునుంబోలె ద్వాదశరాజమండలమునం దత్యంతప్రాభవము
గలిగి మెఱయుచు గులోద్దీపకుండగును. ఉత్సాహశక్త్యే ప్రభు
శక్తికి మూలమని తాత్పర్యము.

ద్వాదశరాజ మండల మనగా.—

1. ఉదాసీనుడు.—మండలమునకు వెలుపల నుపద్రష్టగా నున్నవాడు. ఇతఁడు
భిగుల బలవంతుడు.

2. మధ్యముఁడు.—తగవరుల కుభయులకును సముఁడైచూచువాఁడు. వారుభయులు సేకమైనప్పు డనుగ్రహము జూపుటకును వేఱైనపు డణించుటకును జాలినవాఁడు.
3. శత్రుమిత్రమిత్రుఁడు.—ఇతఁడు కయ్యమున కెదుర్కొనఁబడిన వాని మిత్రునికి మిత్రుఁడుగాన జిగీఘనకు శత్రువు.
4. మిత్రమిత్రుఁడు.—తనకు తోడైనవానికిఁ దోడ్పడువాఁడు కాఁబట్టి జిగీఘనకు నమిత్రుఁడగును.
5. శత్రుమిత్రుఁడు.—శత్రువునకు తోడ్పడునుకాన జిగీఘనకు శత్రువు.
6. మిత్రుఁడు.—శత్రువున కావలిదేశపువాఁడు గనుక జిగీఘనకు మిత్రుఁడయ్యెను.
7. శత్రువు.—ఇపుడు కయ్యమున కెదుర్కొనఁబడినవాఁడు ప్రక్కదేశపువాఁడు. ఇందు కడపటియైదుగురును జిగీఘనియైదురఁబడి పోరువారు.
8. జిగీఘవు.—కయ్యమున కెదుర్కొన్నవాఁడు.
9. పార్శ్వగ్రాహుఁడు.—ఇతఁడు జిగీఘని వెనుక ప్రక్కదేశపువాఁడును ఇప్పుడు తనతోపాటు జయము గోరివచ్చువాఁడునుఁ గాన శత్రుప్రాయుఁడు.
10. ఆక్రందుఁడు.—పైవాని వెనుక ప్రక్కవాఁడు. మిత్రప్రాయుఁడు.
11. పార్శ్వగ్రాహాసారుఁడు.—ఇతఁడు పార్శ్వగ్రాహుని మిత్రుఁడుగాన విజిగీఘనకు విరోధిప్రాయుఁడు.
12. ఆక్రందాసారుఁడు.—ఇతఁ డాక్రందుని మిత్రుఁడుగాన జిగీఘనకును మిత్రుఁడగును.

కడపటినలుగురును జిగీఘని వెనుకనుండి పోరు సల్పువారు.

ద్వాదశాదిత్యులు:—

1. ఇంద్రుఁడు. 2. ధాత. 3. వర్జన్యుఁడు. 4. త్వష్ట. 5. పూషుఁడు. 6. అర్యముఁడు. 7. భగుఁడు. 8. వివస్వతుఁడు. 9. విష్ణువు. 10. అంశుమంతుఁడు. 11. వరుణుఁడు. 12. మిత్రుఁడు.

ఇందుఁ బ్రతిదినము నుదయించుసూర్యుఁడు దివాకరుఁడనఁబడును.

శ. స.—ఉదేతుం తుమున్నంతమవ్య. అత్యజ్ఞ, అత్యజ్ఞ అత్యజంతౌ అత్యజంతౌ అత్యజచ్చబ్జః త. పు. ప్ర. ఏ. ఈహం, ఈహం ఈహే ఈహః ఈహశబ్జః ఆ. ప్రి. ద్వి. ఏ. రాజసు, రాజ్ని రాజని రాజ్నః రాజసు రాజన్నబ్జః న. పు. స. బ. ద్వాభ్యాం అధికాః దశద్వాదశ (ద్వాచ దశ చ ద్వాదశ) తేషు ద్వాదశషు ద్వాదశ మాఘటిక—25

ద్వాదశభిః ద్వాదశభ్యః ౨ ద్వాదశానాం ద్వాదశసు ద్వాదశశబ్దః న. పు. నిత్య
 బ. స. బ. అపి అవ్య. జేతుమిచ్చుః జగీముః, జగీముః జగీషా జగీషవః జగీషుశబ్దః
 ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఏకః అ. పు. ని. ప్ర. ఏ. దినం కరోతీతి దినకృత్, దినకృత్ దిన
 కృతా దినకృతః దినకృచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఆదిత్యేషు, ఆదిత్యే ఆదిత్యయోః ఆది
 త్యేషు ఆదిత్యశబ్దః అ. పు. స. బ. ఇవ అవ్య. కల్పతే కల్పేతే కల్పనే కృపూసామర్థ్య
 ఇత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి అత్త. ప్ర. పురు. ఏ.

ఏవం ప్రజ్ఞాయా ఆవశ్యకత్వ ముక్తం. అధోత్సాహస్యావశ్యకత్వ మాహ.—

ఉదేతుమితి. జేతు మిచ్చ ర్జగీముః ఏకఏవ, ద్వాదశస్వపి, రాజసు మధ్యే,
 ద్వాదశస్వాదిత్యేషు, దినకృ ద్దినకరణే వ్యాప్తియమాః, ఆదిత్యః స ఇవ ఈహం
 ఉత్సాహ మత్యజః ఉద్యుంజానఏవ న తు నిరుద్యోగ ఇతి భావః. ఉదేతుం కల్పతే
 ఉదయాన ప్రభవతి ఉత్సాహశక్తిరేవ ప్రభుశక్తేర్హుల మిత్యర్థః. 'నానాలింగ
 త్వా దృతూనాం నానానూర్యత్వ'మితి శ్రితే. ప్రతిమాస మాదిత్యభేదా ద్వాదశ
 త్వం, తద్వైకపైవ ద్వాదశాత్తత్వం. 'ద్వాదశాత్తా దివాకర' ఇత్యభిధానాత్.
 తే చార్యమాదయః పురాణోక్తా ద్రవ్యవాః, రాజానస్తు 'అరి ర్నిత్ర మరే ర్నిత్రం
 మిత్రామిత్ర మతః పరం, అథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగ్హోః పురస్సరాః' పంచేతి
 శేషః 'పార్శ్వగ్రహస్తతః పశ్చా దాక్రంద స్తదనంతరం, ఆసారా వనయో క్తైశ్చ
 విజిగ్హోస్తు పృథతః' పార్శ్వగ్రహసారాక్రందాసారశ్చేత్యర్థః. అత్ర చత్వారి ఇతి శేషః.
 ఏవం చ నవ భవంతి, విజిగ్హుర్దశమః. 'అరేశ్చ విజిగ్హేశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః,
 అనుగ్రహే సంహతయోః సమర్థోవ్యస్తయోర్వధే. మండలా దృశీ శేతేషామదాసీనో
 బలాధిక' ఇతి. మధ్యమోనీనాభ్యాం సహ ద్వాదశవేదితవాః పూర్ణోపమా.

అవ. ఎనుబదియవశ్లోకమున రాజు ప్రమాద పడరాదని చెప్పబడినది. దాని
 క్రమమును శేషించునాడు.—

శ్లో. బుద్ధిశస్త్రః ప్రకృత్యంగో ఘనసంవృతీకంచుకః,

చారేక్షణో దూతముఖః పురుషః కోఽపి పార్థివః.

౨౨

టీ. బుద్ధిశస్త్రః=బుద్ధియే ఆయుధముగాఁ గలవాఁడును, ప్రకృత్యంగః=స్వామి
 అమాత్యుఁడు మున్నగురాజ్యాంగములే అవయవములుగాఁ గలవాఁడును, ఘనసంవృతి
 కంచుకః=ఘన=అభేద్యమైన, సంవృతి = మంత్రగోపనమే, కంచుకః = కవచముగాఁ
 గలవాఁడును, చారేక్షణః=చార=గూఢచారు లే, ఈక్షణః=కన్నులుగాఁ గలవాఁడును,
 దూతముఖః=దూత=దూతయే, ముఖః=ముఖముగాఁ గలవాఁడును నగు, పార్థివః=రాజు,
 కోఽపి పురుషః=మఱియొక పురుషుఁడే (లోకవిలక్షణమైనవాఁడు).

తా. బుద్ధి యనుశస్త్రంబు నమోఘంబుగఁ బ్రసరింపఁజేయుచు స్వామి (విచక్షణగల యాజమాన్యము) అమాత్యుఁడు (మంత్రి) సుహృత్తు, కోశము, రాష్ట్రము, దుర్గము, బలము (సైన్యము) అను నీ రాజ్యాంగంబులు శరీరంబుగా వైకల్య మించుకంతయులేక యితరులకు భేదింపరాని మంత్రగోపనము (ఆలోచన బయల్పడమి) కవచంబుగా రాజ్యభేదము బొందక వేగువాండు కన్నులుగా స్వపరమండలవృత్తాంతంబు లెల్లం గాంచుచు దూత యనుముఖంబున సంధి, విగ్రహము మున్నగు కార్యములయందు వలయుసంభాషణములు గావించుకొనుచుఁ దగురీతిని రాజ్యపరిపాలన చేయురాజు లోకోత్తరం డగు పురుషుండు గాని సామాన్యుండు గాడు. అట్లు ప్రవర్తించనివక్షమున నాత్మహాని యగును.

శ. స.—బుద్ధిరేవ శస్త్రం యస్య సః బుద్ధిశస్త్రః, శస్త్రః శస్త్రా శస్త్రాః బుద్ధిశస్త్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రకృతయేవ అంగాని యస్య సః ప్రకృత్యంగః, అంగః అంగౌ అంగాః ప్రకృత్యంగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఘనాచసాసంవృతిశ్చ ఘనసంవృతిః ఘనసంవృతిరేవ కంచుకోయస్య సః ఘనసంవృతికంచుకః, కంచుకః కంచుకౌ కంచుకాః ఘనసంవృతి కంచుకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చారా ఏవ ఈక్షణాని యస్య సః చారేక్షణః, ఈక్షణః ఈక్షణౌ ఈక్షణాః చారేక్షణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దూత ఏవముఖం యస్య సః దూతముఖః, ముఖః ముఖౌ ముఖాః దూతముఖశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పురుషః, పురుషః పురుషౌ పురుషాః పురుషశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కః, కః కా కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. వార్ధివః, వార్ధివః పార్ధివౌ పార్ధివాః పార్ధివశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ఉపాయమాస్థిత స్తేత్యత్ర రాజ్ఞాన ప్రమాద్యమిత్యుక్తం. అప్రమాద ప్రకారమాహ.—

బుద్ధీతి. బుద్ధిరేవ శస్త్రం యస్య సః బుద్ధిశస్త్రః, అమోఘపాతత్వా త్తస్యా ఇతి భావః. ప్రకృతయః స్వామ్యమాత్యాదిరాజ్యాంగాని, 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయ' ఇత్యమరః. తా ఏవాంగాని గాత్రాణి యస్య సః ప్రకృత్యంగః, తద్వైకల్యా ద్రాజ్ఞాం వైకల్యా దితి భావః. ఘనా దుర్భేదా, సంవృతి ర్మంత్రగుప్తిరేవ. కంచుకః కవచో యస్య స తస్మాక్తః, మంత్రభేద రాజ్యభేదా దితి భావః. చరతీతి చరః, పచాద్యచ్. స ఏవ చారో గూఢప్రకృతిః ప్రజ్ఞాదిత్వా త్స్వార్థైర్జ్యోతిర్యయః. 'చారశ్చ గూఢపురుష' ఇత్యమరః. స ఏవేక్షణం చక్షు ర్యస్య సః చారేక్షణః, అన్యథా స్వపరమండల

వృత్తాంతాదర్శనా దంధస్యేవ పదేపదే వినిపాతాదితి భావః. దూతఏవ ముఖం వాగ్యస్య సదూతముఖః. 'స్వాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః. అన్యథా మూకస్యేవ వాగ్యవహారాసిద్ధౌ తత్సాధ్యసంధ్యాదికార్యప్రతిబంధస్సాన్విదితి భావః. ఏవంధూత పార్థివః కోఽపి పురుషః. అన్య ఏ వాయం లోకవిలక్షణః పుమా ని త్యర్థః. అతో రాజ్ఞా సర్వథా బుద్ధ్యాదిసంపన్నేన భవితవ్యం. ఏతదేవా ప్రమత్తత్వం, అన్యథా స్వ రూపహీని స్సాన్విదితి భావః. అత్ర కోఽపీతి రాజ్ఞో లోకసంబంధేఽప్యసంబంధో క్త్యా తద్రూపాతిశయోక్తిః. సా చ బుద్ధిశస్త్రైశ్చత్వాదిరూపకనిర్వూహ్యేతి తేన సహం గాంగిభావేన సంకరః.

అవ. “చతుర్థోపాయసాధ్యే” యనుర్లోకము మొదలిడి తాత్రమే జూప వలయు నని చెప్పినదానికి ప్రత్యుత్తరము చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. తేజః త్నమా వా నైకాంతః కాలజ్ఞస్య మహీపతే,

నైక మోజః ప్రసాదో వా రసభావవిదః కవే.

౧౩

టీ. కాలజ్ఞస్య=సమయ మెఱింగిన, మహీపతే=భూపాలునకు, తేజః=తాత్రమే యనియేని, త్నమావా=త్నమయేయనియేని, ఏకాంతః=నియమము, న=లేదు. తథాహి= అదియట్లే, రసభావవిదః శృంగారము మున్నగురసములను నిర్వేదము మున్నగుభావము లను నెఱింగిన, కవే=కవికి, ఏకం=ఒక్క, ఓజః=ఓజోగుణము (సమాసభావశ్వాదులు గలిగిన ప్రాధరచనము) గాని, ఏకః=ఒక్క, ప్రసాదః=ప్రసాదగుణము (సుకర మైనరచనము) గాని, న=(ఆశ్రయింపవలసినదిగా) లేదు.

తా. ఏయేసమయముం దేయే కార్యములఁ జేయవలయునదియు బాగుగా నెఱింగినరాజులకు తాత్రధర్మమునే యవలంబింపవలయు నని గాని శాంతియే బూనవలయు నని గాని యొకనియమము లేక సమ యోచితముగా నుభయంబు నాశ్రయింపందగు. శృంగారాదిరసములను జక్కగా గ్రహించి కవిత్వము జెప్పువాఁడు తత్తద్రసాను గుణంబుగ నొక్కొక్కచోట పెద్దపెద్దసమాసములతో ప్రాథంబుగను వేటొక్క చోట చిన్నచిన్న మృదుపదంబులతో సుకుమారంబుగను రచింపదగును గాని కేవల ప్రాథబంధము గాని కేవల సుకుమార బంధము గాని యెల్ల చోట్ల గ్రహింపరాదుగదా.

శ. స.—తేజః, తేజః తేజసి తేజాని తేజశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. త్నమా, త్నమా త్నమే త్నమాః త్నమాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. వా అవ్య. న అవ్య. ఏకాంతః,

ఏకాంతః ఏకాంతౌ ఏకాంతాః ఏకాంతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కాలం జానాతీతి
కాలజ్ఞః తస్య కాలజ్ఞస్య, కాలజ్ఞస్య కాలజ్ఞయోః కాలజ్ఞానాం కాలజ్ఞశబ్దః అ. పు.
మ. ఏ. మహ్యః పతిః మహీపతిః తస్య మహీపతేః, మహీపతేః మహీపత్యోః మహీ
పతీనాం మహీపతిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. ౧ అవ్య. ఏకం ఏకశబ్దః అ. న. ని. ప్ర. ఏ.
ఓజః, ఓజః ఓజసీ ఓజాంసి ఓజశ్యబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. ప్రసాదః, ప్రసాదః
ప్రసాదౌ ప్రసాదాః ప్రసాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వా అవ్య. రసాశ్చ భావాశ్చ
రసభావాః రసభావాన్ వేత్తీతి రసభావవిత్ తస్య రసభావ విదః, విదః విదోః
విదాం రసభావవిచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. కషేః, కషేః కవ్యోః కవీనామ్ కవిశబ్దః
ఇ. పు. మ. ఏ.

చతుర్థోపాయసాధ్య ఇ త్యాదినా యత్ ఖాత్రమేవ కర్తవ్య మిత్యుక్తం
తత్ప్రేతరమాహ.—

తేజఇతి. కాలం జానాతీతి కాలజ్ఞః. అస్థాయం కాల ఇతి విదుషఇత్యర్థః.
'అతోనుపసర్గేక' ఇతి ప్రత్యయః. న 'త్విగుపథే' త్యాదినా కవిధిః. సమాసే కర్తోప
పదస్యైవ బలవత్త్వభావణాత్. తస్య మహీపతేః, తేజః ఖాత్రమేవేతి వా. త్మమై
వేతి వా, ఏకాంతో నియమో నాస్తి, కింతు యథాకాల ముభయ మస్యాశ్రయణీయ
మిత్యర్థః. తథాహి—రసాన్ శృంగా రాదీన్ భావాన్ నిర్వేదాదీంశ్చ, వేత్తీయ స్తస్య
రసభావవిదః, భావగ్రహణం సంపాతాయాతం కషేః కవయితుః ఏకం కేవలమోజః,
సమాసభావశ్చాదినా ప్రాథమ్యబంధత్వంవా ఏకః ప్రసాదః సుకుమారబంధత్వంవా న కిం
తు తత్తద్రసానుగుణ్యేన యథాయోగ ముభయమపుష్పపాదేయం. దృష్టాంతాలంకారః.

ఆవ. “ మాటిమాటికి మహాపకారము చేయుచుండువాని నెవ్వరు త్సమింతు ”
రని చెప్పిన ధానికి ప్రత్యుత్తరము జెప్పచున్నాడు.—

శ్లో. కృతాపచారోఽపి హరై రనావిష్కృతవిక్రియః,

అసాధ్యః కురుతే కోపం ప్రాప్తి కాలే గదో యథా. ౮౪

టీ. పరైః=శత్రువులచేత, కృతాపచారోఽపి = చేయబడిన యపకారము

(అపభ్రమ) కలవాడయినను, అనావిష్కృతవిక్రియః=అనావిష్కృత=బయల్పడ
నీయని (లో నణచబడిన), విక్రియః=వికారముగలవాడు గనుకనే, అసాధ్యః =
సాధింప శక్యముగానివాడై, గదోయథా = రోగమట్లు, కాలే= బలము క్షీణమగు)
సమయము, ప్రాప్తే=వచ్చినప్పుడు, కోపం = కోపమును, కురుతే=చేయును (ప్రకో
పించును).

•

తా. వ్యాధిగ్రస్తుడు లక్ష్యపెట్టక యపథ్యము చేసినను బలి
ఘడుగా నున్నంతమట్టుకు రోగ వికారములు బయల్పడ కుండ లోపల

నణగియుండి మందులను సాధ్యపడక శరీరమున బల ముడిగినప్పు డెల్ల ప్రకోపించి యావజ్జీవము నలియబెట్టునట్లు ప్రాజ్ఞుడు శత్రు వప కారము చేసినను గ్రోధవికారమును బయల్పడనీయకుండ నోపికపట్టి యుండి శత్రువున కసాధ్యుడై వానికి బలక్షయకారము రా వేగమే విజృంభించి వాని ధ్రుంచునను.

శ. స.—కృతః అపచారః యస్యసః కృతాపచారః, అపచారః అపచారో అపచారాః కృతాపచారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. పరైః, పరేణ పరాభ్యాం పగైః పరశబ్దః అ. పు. త్య. బ. న ఆవిష్కృతా అనావిష్కృతా అనావిష్కృతా విక్రియా యేనసః అనావిష్కృత విక్రియః, విక్రియః విక్రియో విక్రియాః అనా విష్కృతవిక్రియశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సాధితం శక్యః సాధ్యః ససాధ్యః, అసాధ్యః, అసాధ్యః అసాధ్యా అసాధ్యాః అసాధ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కుర్వతే కుర్వాతే కుర్వతే డుకృత్కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానేటి అత్ ప్ర. పు. ఏ. కోపం, కోపం కోపా కోపాన్ కోపశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రాప్తే, ప్రాప్తే ప్రాప్తయోః ప్రాప్తేషు ప్రాప్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. కాలే, కాలే కాలయోః కాలేషు కాలశబ్దః అ. పు. స. ఏ. గదః, గదః గదౌ గదాః గదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యథా అవ్య.

యదుక్తం క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం త్నమేత క ఇతి తి త్రోత్తర మాహ.—

కృతేతి. పరైశ్చత్రుభిః, కృతః అపచారః, అపకారః, అపధ్యం చ యస్య సః, తథాప్యనావిష్కృతవిక్రియః అంతర్దాహవికారః, అతఏవాసాధ్యః అప్రతిసమాధే యస్సక్, గదోయథా రోగఇవ, 'ఇవవద్వాయథాశబ్ద' ఇతి సంజీ. కాలేబలక్షయా వసరే, ప్రాప్తే సతి, కోపంకుర్వతే, ప్రకుప్యతీత్యర్థః. తదుక్తం 'వహే దమిత్రంస్కం ధేన యావత్కాలవిపర్యయః, తమేవ చాగతే కాలే భింద్యా ధ్లుట మివాత్త సేతి.

అవ. ఇందువలనను త్నమించవలయునని చెప్పుచున్నాడు.—

స్లో. మృదువ్యవహితం తేజో భోక్తు మర్థాన్ ప్రకల్పతే,

ప్రదీప స్నేహ మాదత్తే దశయాభ్యంతరస్థయా.

౧౫?

టీ. మృ. ..తం=మృదు=మెత్తనిదానిచేత, వ్యవహితం=మఱుగుపడిన, కేజః=ప్రతాపము, అర్థాన్=ప్రయోజనములను, భోక్తుం=అనుభవించుటకు, ప్రకల్పతే=సమర్థమగును. తథాహి=అట్లేగదా, ప్రదీపః=దీపము, అభ్యంతరస్థయా=మధ్యనున్న, దశయా=వర్తిచేత, స్నేహం=చమురును, ఆదత్తే=అందుకొనుచున్నది.

తా. ప్రతాపము ఊఁలిపూర్వక మైననే ప్రయోజనకారియకాను. గావున ముందు ఊమింపవలయును. దీపము వర్తితోఁగూడియేగదా చమురునందుకొని చక్కగా వెలుంగును.

శ. స. — మృదునా వ్యవహితం మృదువ్యవహితం, వ్యవహితం వ్యవహితే వ్యవహితాని మృదువ్యవహితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తేజః, తేజః తేజసీ తేజాంసి తేజశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. భోక్తుం తుమున్నంత మవ్య. అర్థం, అర్థం అర్థా అర్థాన్ అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రకల్పతే ప్రకల్పేతే ప్రకల్పంతే ప్రపూర్వకకృతాసా మర్థ్య ఇత్యస్తాదకర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. ప్రదీపః, ప్రదీపః ప్రదీపా ప్రదీపాః ప్రదీపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్నేహం, స్నేహం స్నేహా స్నేహాన్ స్నేహశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆదత్తే ఆదదాతే ఆదదతే ఆత్మ పూర్వకడు దాణ్ దాన ఇత్యస్తాత్సకర్తృకాత్మకర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. దశయా, దశయా దశాభ్యాం దశాభిః దశాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అభ్యంతరే తిష్ఠతీ త్యభ్యంతరస్థా తయా అభ్యంతరస్థయా, అభ్యం తరస్థయా అభ్యంతరస్థాభ్యాం అభ్యంతరస్థాభిః అభ్యంతరస్థాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

ఇతశ్చ తుంతవ్య మిత్యాహ.—

మృద్వితీ. మృదునా వస్తునా, వ్యవహిత మంతర్హితం తేజః, అర్థాన్ భోక్తుం ప్రకల్పతే ప్రభవతి, తథాహి ప్రదీపః అభ్యంతరస్థయా మధ్యస్థయా, దశయావర్త్యా, స్నేహం తైలాదిక మాదత్తే, అన్యథా స్వయమేవ నశ్యేదితి. తతః ఊఁలిపూర్వక మేవ ఊత్త్రం ఘటతీతి సర్వథా ప్రథమతః తుంతవ్యమితి భావః ‘దశా వర్త్యా మవ స్థాయాం స్నేహా తైలాదికే రస’ ఇతి చ విశ్వః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనా దర్థాంతరన్యాసః.

అవ. అట్లయినఁ జారుషములేకయే పోవుఁగాక ఎల్లప్పుడు నోరిమి గలవానికి చైవమే శ్రేయస్సుల నీఁగలడందరుని తలఁచి చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. నాలంబతే చైష్టికతాం న నిషీదతి పౌరుషే,

శ బద్ధార్థా సత్కవిరివ ద్వయం విద్వా నపేక్షతే.

౧౬

టీ. విద్వాన్ = ఎఱుకగలవాఁడు, చైష్టికతాం = అదృష్టము ప్రధానమనుతలం పును, నాలంబతే = ఊఁతకొనఁడు (ఆశ్రయించఁడు, పౌరుషే = పురుష ప్రయత్నహిందు మాత్రమే, నిషీదతి = ఉండదు. కింతు = ఇంక నేమన, సత్కవి = చక్కగా కవిత్వము చెప్పువాఁడు, శబ్దార్థావిన = శబ్దార్థములనుబోలె, ద్వయం = చైవపురుష కౌరముల రెంటిని, అపేక్షతే = కోరును,

తా. బుద్ధిమంతుఁడు విధి యెట్లున్నదో అట్లుగనుని దైవమును మాత్రమే ప్రమాణముగా నమ్మి యూరకుండఁడు. అట్లూరకుండిన నశించును. కేవలపురుషకారమే సర్వార్థసాధకమనియు నభిమానించఁడు. అట్లుభిమానించినచు దైవానుకూల్యము లేనిచో పురుషకారము విఫలమగును. ఇంక సత్కవి కవిత్వమున కావ్యశరీరము లగుశబ్దార్థముల రెంటినింగూడ నుపచరించునట్లు పరస్పరసంబంధము గల దైవపురుషకారములను రెంటినిగూడ గార్వసాధనముగాఁ జైకొనును. ఇట్లు పౌరుషము గూడ నావశ్యకమ యయ్యును సమయమందే ప్రయోగించవలయునని భావము.

శ. స. — న అవ్య. ఆలంబతే ఆలంబేతే ఆలంబం తే ఆశ్చ పూర్వకరభి లభి అభి శబ్దే లభి అవస్రంసనేన ఇత్యస్తాత్సర్వకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. దిప్తమితిమతిర్యస్యః జైప్తికః జైప్తికస్యభావః జైప్తికతా తాం జైప్తికతాం, జైప్తికతాం జైప్తికతే జైప్తికతాః జైప్తికతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. న అవ్య. నిషీదతి నిషీదతః నిషీదంతి నిపూర్వకపద్ధవిశరణగత్యవసాదనేషు ఇత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. పురుషస్య కర్త పౌరుషం తస్మిన్ పౌరుషే, పౌరుషే పౌరుషయోః పౌరుషేషు పౌరుషశబ్దః ఆ. న. స. ఏ. శబ్దశ్చ ఆర్థశ్చ శబ్దార్థా తా శబ్దార్థా శబ్దార్థశబ్దః ఆ. పు. ని. ద్వి. ద్వి. సత్ సమ్యక్ కవత ఇతి సత్కవిః (కవతేచాతుర్యేణ వర్ణయతీతి కవిః సంశ్చాసా కవిశ్చ సత్కవిః) కవిః కపి కవయః కవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. వేత్తీతి విద్వాన్, విద్వాన్ విద్వాంసా విద్వాంసః విద్వచ్ఛబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అపేక్షతే అపేక్షేతే అపేక్షంతే అపపూర్వక ఈక్షదర్శన ఇత్యస్తాత్సర్వకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

తర్హి పౌరుష మేవ మాభూత్ నిత్యం శ్రుమమాణస్య దైవమేవ శ్రేయో విధాస్యతీ త్యాశంక్యాహ. —

నాలంబతఇతి. విద్వానభిజ్ఞః, దిప్తం మతి రస్యేతి జైప్తికః, దైవప్రమాణక ఇత్యర్థః. 'దైవం దిప్తం భాగధేయ'మిత్యమరః. 'అస్తి నా స్తిదిప్తంమతి' రితి రక్. తద్భావం జైప్తికతా, తామేవ, నాలంబతే, సర్వధో యద్భవిష్యస్య వినాశా దితి భావః. తథా పౌరుషే కేవలం పురుషకారే, యువాదిత్వా దబ్బ్రిత్యయః. ననిషీదతి నతివృత్తి, దైవప్రాతికూర్తే తస్యదైఫల్యాదితి భావః. కింతు సత్కవిః సమ్యక్కవయితా, శబ్దార్థా

వివ, తయోః కావ్యశరీరత్వా దితి భావః. యథాహ వామనః—‘అదోషా నగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్య’ మితి. ద్వయం చైవం పౌరుషం చాపేక్షతే, అతః పౌరుష మప్యవశ్యకమేవ, కింతు కాలే కర్తవ్యమితి విశేషః, పౌరుషాదప్యయోః పరస్పరసాపేక్షత్వా దితి భావః. ఉపమాలంకారః

అవ. ఇంక నోరిమివలనిలాభమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. స్థాయినోఽర్థే ప్రవర్తంతే భావా స్సంచారిణో యథా,

రసస్త్రికస్య భూయాంస స్తథా జేతు ర్మహీభృతః. ౮౭

టీ. రసస్య=శృంగారాదిరసముయొక్క (సిద్ధికొఱకు, స్థాయినః=స్థాయీభావము యొక్క, ఏకస్య=ఒక్కదానియొక్కయే, అర్థే=(రుచిపుట్టించుటయును) ప్రయోజనము విషయమై, భూయాంసః=అనేకములగు, సంచారిణః=వ్యభిచారులగు, భావాః=నిర్వేదాదిభావములు (విభావాదులును), యథా = ఎట్లు, ప్రవర్తంతే=ప్రవర్తించుచున్నవో, తథా=అట్లు, స్థాయినః=స్థిరుఁడై(యోర్పుచుండిన), ఏకస్య=ఒక్కఁడైన, జేతుః=విజగీషు వగు రాజునకు, భూయాంసః=అనేకులు, మహీభృతః=రాజులు, ప్రవర్తంతే=తోడ్పడుదురు. వేఱొకవ్యాఖ్యానము—స్థాయినః = స్థిరమైన, ఏకస్య=ముఖ్యమైన, రసస్య=రసముయొక్క, అర్థే=ప్రయోజనమునందు, సంచారిణః=ప్రసంగవశమున వచ్చినయితర రసములు, యథాప్రవర్తంతే - (తక్కినది సమానము).

తా. విభావానుభావసాత్త్వికభావవ్యభిచారిభావములు, రతి, హాసము, శోకము, క్రోధము, ఉత్సాహము, భయము, జుగుప్స, విస్తయము, శమము ననుస్థాయిభావములలో నొక్కొక్కదానియందు మాధుర్యమును నింపుచు శృంగారాదిరసములసిద్ధికి తోడ్పడునట్లు శాంతి గలిగి తగినసమయమును నిరీక్షించుచు స్థిరుఁడై యున్న రాజునకు విజయము సిద్ధింపఁ జాలమందిరాజులు తోడ్పడుదురు. కావున త్నమింపఁదగునని భావము.

శ. స.—స్థాయినః, స్థాయినః స్థాయినోః స్థాయినామ్ స్థాయినృబ్జః న. పు. ష. ఏ. అర్థే, అర్థే అర్థయోః అర్థేషు అర్థశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ప్రవర్తంతే ప్రవర్తంతే ప్రవర్తంతే ప్రపూర్వకవృతువర్తన ఇత్యస్తాదకర్తకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్త. ప్ర. పురు. బ. భావాః భావః భావోభావాః భావశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సంచరంతీతి సంచారిణః, సంచారి సంచారిణౌ సంచారిణః సంచారిన్మబ్జః న. పు. ప్ర. బ. యథా అవ్య. రస్యతేఇతి రసః తస్య రసస్య, రసస్య రసయోః రసానాం రసశబ్దః అ. పు.

ష. ఏ. ఏకస్య ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ష. ఏ. అత్యంతంబహుభూయాంసః, భూయాన్ భూయాంశో భూయాంసః భూయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. బ. తథా అవ్య. జేతుః, జేతుః జేత్రోః జేత్రాజాం జేత్రశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. మహింబిభ్రతీతి మహీభృతిః, భృత్ భృతౌ భృతః మహీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ౭.

అథ ఊంటేః ఫల మాహ.—

స్థాయిని ఇతి. రస్యతే స్వాద్యత ఇతి రసః శృంగారాదిః ‘రసతే స్వాదనా ర్థత్వా ద్రస్యంత ఇతి తే రసాః’ ఇతి నిర్వచనాత్. తస్య రసస్య సిద్ధయే, స్థాయినిః స్థాయిభావస్య రత్యాదేః. ‘రతి ర్వాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహా భయం తథా, జుగుప్సావిస్తయశమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితా’ ఇతి వచనాత్. తస్యైకస్యైక వాక్యే (స్వాదుస్థాయి)భావరూపే, ప్రయోజనే భూయాంసః సంచారిణః వ్యభిచారిణో భావాః నిర్వేదాదయః. విభావాదీనామపుష్పలక్షణమేతత్. యథాప్రవర్తంతే త దుక్తం — ‘విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, ఆనీయమాన స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసః స్తుత’ ఇతి తథా స్థాయినిః స్థిరస్య, ఊంత్యా కాలం ప్రతీక్ష మాణస్త్యర్థః. తస్యైకస్య జేతుః విజిగీషార్నాయకస్య అర్థే ప్రయోజనే, భూయాం సోమహీభృతో రాజానః ప్రవర్తంతే స్వయమేవ తస్య కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. అతః ఉంతవ్యమితి భావః. కేచిత్తు భావశబ్దస్యాపి రసపరత్వ మాశ్రిత్యయథా సంచారిణః ప్రసంగాదాగంతుకాః అస్యే రసాః స్థాయినిః స్థిర స్యైకస్య ముఖ్యస్య రసస్యార్థే ప్రవర్తంతే తథాస్థిన్నేవ కావ్యే వీరస్య శృంగారాదయ ఇతి వ్యాచక్షతే ఉప మాంకారః.

అవ. ఊంటిపక్షమున నేమఱి యొకగుణమును జెప్పచున్నాడు.—

శ్లో. తంత్రావాపవిదా యోగైర్మండలాన్యధిలిప్తతా,

సునిగ్రహః నరేంద్రేణ ఫణీంద్రా ఇవ శత్రవః.

౧౮

టీ. తంత్రావాపవిదా - తంత్ర=స్వరాష్ట్రచింతనమును (శాస్త్రమును), ఆవాప= పరరాష్ట్రచింతనమును (బౌద్ధధప్రయోగమును), విదా = గుఱు తెఱిగినట్టియు, యోగైః=(సామాది) ఉపాయములచేత (దేవతాధ్యానములచేత), మండలాని=స్వపర రాష్ట్రములను (మహేంద్రాది దేవతాస్థానములను), అధిలిప్తతా=ఆక్రమించుచున్న, నరేంద్రేణ=రాజుచేత (విషవైద్యునిచేత), శత్రవః=శత్రువులు, ఫణీంద్రాఇవ=పాము లట్లు, సునిగ్రహః=సుఖముగా నిరాకరింప నగుదురు.

తా. విషవైద్యుడు మంత్ర శాస్త్రమును బౌద్ధధప్రయోగమును గుర్తెఱిగి దేవతాధ్యానములచే దేవళములయందుండినవాండ్రై యవ

లీలగా నాగుబాములను సాధించగలిగినట్లు రాజు తనరాజ్యముయొక్కయు పరరాష్ట్రముయొక్కయు స్థితిగతులను చక్కగా దెలిసికొని సామాన్య పాయములచే బరరాష్ట్రముల నాక్రమించి శత్రువుల నవలీలగా నిరాకరించి జయించును.

శ. స.—తంత్రంచ ఆవాపశ్చ తంత్రావాపౌ తంత్రావాపౌవేత్తీతి తంత్రావాప విత్ తేన తంత్రావాపవిదా, విదా విదాభ్యం విద్భిః తంత్రావాపవిచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. యోగేన యోగాభ్యాం యోగైః యోగశబ్దః అ. పు. తృ. బ. మండలాని, మండలం మండలే మండలాని మండలశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. అధితిష్ఠతా, అధితిష్ఠతా అధితిష్ఠ దాభ్యం అధితిష్ఠద్భిః అధితిష్ఠచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. సుఖేన నిగ్రహీతుం శక్యాః సునిగ్రహాః, సునిగ్రహాః సునిగ్రహాః సునిగ్రహాః సునిగ్రహశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. నరాణా మింద్రః నరేంద్రః తేన నరేంద్రేణ, నరేంద్రేణ నరేంద్రాభ్యాం నరేంద్రైః నరేంద్రశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ఘణాః ఏషాం సంతీతి ఘణినః ఘణినాం ఇంద్రాః ఘణీంద్రాః, ఘణీంద్రః ఘణీంద్రౌ ఘణీంద్రాః ఘణీంద్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. శత్రవః, శత్రుః శత్రూ శత్రవః శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ.

తాంతిపక్ష ఏవ గుణాంతర మాహ.—

తంత్రేతి. తంత్రావాపౌ స్వపరరాష్ట్రచింతే, అన్యత్ర తంత్రం శాస్త్రం ఆవాప మాషధప్రయోగంచ, వేత్తీయస్తేన తంత్రావాపవిదా, 'తంత్రః స్వరాష్ట్రచింతా యామావాపః పరచింతనే, శాస్త్రాషధాంతముఖ్యేషు తంత్ర మితి వైజయంతీ. యోగై సామాన్యపాద్యైః, అన్యత్ర దేవతాధ్యానైశ్చ, 'యోగస్సన్నవానోపాయ ధ్యాన సంగతియక్తి ప్సి' త్యమరః. మండలాని స్వపరరాష్ట్రాణి, మహేంద్రాదిదేవతా తనానిచ, అధితిష్ఠతా ఆక్రమతా, నరేంద్రేణ రాజ్ఞా విషవైద్యేనచ, 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞా విషవైద్యే చ కథ్యతే' ఇతి విశ్వ, శత్రవః ఘణీంద్రాఇవ, సునిగ్రహాః సుఖేన నిగ్రహ్యాః, ఏష చ ప్రకృతాప్రకృతివిషయ శ్లేషః. ఉపమైవేతి కేచిత్.

అవ. ప్రభుశక్తికి మంత్రోత్సాహశక్తులు మూలమని "ప్రజ్ఞోత్సాహా" అను శ్లోకమునఁ జెప్పబడియె. దానినే స్ఫుట పఱచుచున్నాఁడు.—

శ్లో. కరప్రచేయా ముత్తుంగః ప్రభుశక్తిం ప్రధీయసీమ్,

ప్రజ్ఞాబలబృహన్తూలః ఫలత్సుతస్సహపాదవః.

౮౯

టీ. ఉత్తుంగః=అత్యున్నతమైన, ప్రజ్ఞాబలబృహన్తూలః=ప్రజ్ఞాబల=మంత్ర శక్తియే, బృహన్తూలః=తల్లి పేరుగాఁగలిగిన, ఉత్సాహపాదవః=ఉత్సాహశక్తియును వృక్షము, కరప్రచేయాం, కర=కప్పముచేత (చేతితో), ప్రచేయాం=పెంపొందింపఁ

బడఁదగిన (అందుకొనఁదగిన) ప్రధీయసిమ్ = మిగులగొప్పదియగు, ప్రభుశక్తిం = ప్రభుశక్తిని (కోశదండములవలనఁ గలిగినతేజస్సు=ప్రభావము) ఫలతి=ఫలించును (పుట్టించును)

తా. ఉత్సాహశక్తియను మహోన్నతవృక్షము మంత్రశక్తియే ముఖ్యమైన తల్లివేరుగా నొప్పారు. అయ్యది ప్రభుశక్తియను మహాఫలమును ఫలించును. అనఁగా ఉత్సాహము మంత్రపూర్వకమైననే కార్యసిద్ధిని గూర్చి ఫలవత్తరమగును. అట్లుగానిచో వేరుతెగఁగొట్టిన చెట్టువలె క్షయించును.

శ. స.—ప్రచేతుం యోగ్యా ప్రచేయా కరేణ ప్రచేయా కరప్రచేయా తాం కరప్రచేయాం, ప్రచేయాం ప్రచేయే ప్రచేయాః కరప్రచేయాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్తుంగః, ఉత్తుంగః ఉత్తుంగో ఉత్తుంగాః ఉత్తుంగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రభో శ్శక్తిః ప్రభుశక్తిః తాం ప్రభుశక్తిం, శక్తిం శక్తీశక్తిః ప్రభుశక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అత్యంతం పృథ్వీ. ప్రధీయసి తాం ప్రధీయసిం, ప్రధీయసిం ప్రధీయస్య ప్రధీయసిః ప్రధీయసిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రజ్ఞాయా బలం ప్రజ్ఞాబలం బృహచ్చ తత్ మూలంచ బృహన్తూలం ప్రజ్ఞాబలమేవ బృహన్తూలం యస్యసః ప్రజ్ఞాబలబృహన్తూలః, మూలః మూలౌ మూలాః ప్రజ్ఞాబలబృహన్తూలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఫలతి ఫలతః ఫలంతి ఫలనిష్పత్తౌ విత్త్యస్తాత్సకర్తకాధ్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. పాదైః పిపితితి పాదపః ఉత్సాహ ఏవపాదపః ఉత్సాహ పాదపః, పాదపః పాదపౌ పాదపాః ఉత్సాహపాదపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ప్రజ్ఞోత్సాహవతః స్వామీత్యత్రైతావేవ ప్రభుశక్తేర్దుల .మిత్యుక్తంతదేవ వ్యవస్థి.—

కరేతి. ఉత్తుంగో మహోన్నతః, ప్రజ్ఞాబలం మంత్రశక్తిరేవ, బృహత్ప్రధానం మూలం యస్య సః, ఉత్సాహఏవ పాదపః, కరేణ బలినా, ప్రచేయాం వర్ధనీయాం హస్తగ్రాహ్యం చ, 'బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః. 'ప్రధీయసిం పృథు తరాం' 'రబుతోహలా ద్దేర్ఘఘా' రితి రేఫాదేశః. ప్రభుశక్తిం తేజోవిశేషం, 'సప్ర భావః ప్రతాపశ్చ య త్తేజః కోశదండజ మి'త్యమరః. ఫలతి ప్రసూత ఇత్యర్ధః, ఫల నిష్పత్తౌ మంత్రపూర్వక ఏవోల్బానా స్వతః ఫలతి విపరీతస్తు చిన్నమూలౌ వృక్ష ఇవ శుష్కతీతి భావః. రూపకాలంకారః.

శ్లో. అన్బుష్వా త్ప్రధానత్వా దంశస్యేవేతరే స్వరాః,
విజగీషో ర్మృతయః ప్రయాంతి పరివారతామ్.

టీ. అనల్పత్వాత్ = ప్రజ్ఞోత్సాహములఁ గొఱతలేని వాఁడు గనుకనే (ఉచ్చైస్వరమగుటవలనను), ప్రధానత్వాత్ = మండలనాయకుఁడగుటవలన (నాయక స్వరమగుట వలనను), అంశస్య = అంశవాదిస్వరమునకు, ఇతరే = తక్కిన, స్వరా ఇవ = (షడ్జాది) స్వరములుంబోలె, విజగీషః = జయింపచిచ్చుగించు నాయకునకు, నృపతయః = (మధ్యమండలముననుండు) రాజులు, పరివారతాం = బలఁగఁపుడనమును, ప్రయాంతి = పొందుదురు.

తా. ఉచ్చస్వరమై ప్రయోగములయందు బహుళమయి గాన విద్యయందలి స్వరములకెల్ల నాయకస్వరమైన వాది స్వరమనంబరఁగు నంశస్వరమునకు షడ్జాదిస్వరములన్నియు నంగములయి తోడ్పడునట్లు మంత్రోత్సాహ సంపత్తి గలిగి మింగి మండలాధీశ్వరుండై విజగీషువగు రాజునకు తక్కిన మధ్యమండల మందలి రాజులందఱు ననుచురై తోడ్పడి యాతనికార్యమును నెఱవేర్తురు.

శ. స.—న అల్పః అనల్పః అనల్పస్య భావః అనల్పత్వం తస్మాత్ అనల్పత్వాత్, అనల్పత్వాత్ అనల్పత్వాభ్యాం అనల్పత్వేభ్యః అనల్పత్వశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ప్రధానస్య భావః ప్రధానత్వం తస్మాత్ ప్రధానత్వాత్, ప్రధానత్వాత్ ప్రధానత్వాభ్యాం ప్రధానత్వేభ్యః ప్రధానత్వశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అంశస్య, అంశస్య అంశయోః అంశానాం అంశశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ఇవ అవ్య. ఇతరే, ఇతరః ఇతరౌ ఇతరే ఇతరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్వరాః, స్వరః స్వరౌ స్వరాః స్వరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. విజేతుమిచ్ఛుః విజగీషుః తస్యవిజగీషః, విజగీషః విజగీష్యః విజగీషాణాం విజగీషశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. నృణాంపతయః నృపతయః నృపతీ నృపతీ నృపతయః నృపతీశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. ప్రయాంతి ప్రయాంతః ప్రయాంతి ప్రపూర్వకయా ప్రాపణఇత్సంతాత్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర ప్ర. పురు. బ. పరివారస్య భావః పరివారతా తాం పరివారతాం, పరివారతాం పరివారతే పరివారతాః పరివారతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

అనల్పత్వాదితి. అనల్పత్వాత్ప్రజ్ఞోత్సాహాధికత్వాత్, అతఏవ, ప్రధానత్వాత్. మండలనాయకత్వాత్, అన్యత్ర అనల్పత్వాత్, ఉచ్చైస్వరత్వాత్, ప్రయోగబహుళత్వాత్, ప్రధానత్వాత్, నాయకస్వరత్వాచ్చ, అంశస్య అంశస్వరస్య, వాదిస్వరస్యేత్యర్థః. 'యో రక్తివ్యంజతో గేయే యత్సంవాద్యనువాదినౌ, అమాత్యౌ బహుశౌయస్తా ద్రాగో మంద్రవ్యవస్థితీః. య స్వయం యస్య సంవాదీ చానువాదీ స్వరోఽపరః, న్యాసోపన్యాసవిన్యాస సన్నాత్యుగ్రహతాం గతః.

ప్రయోగే బహుశస్స స్యాద్వాద్యం శేయోగ్యతాదరా' వితి రత్నాకరేఽభిధానాత్. ఇతరే స్వరూపేషు దృష్టాదయ ఇవ, విజిగీషోర్నాయకస్య, నృపతయో మధ్యమండలవర్తి నో రాజానః పరివారతాం శేషతాం ప్రయాంతి, తత్కార్యమేవ సాధయంతీత్యర్థః. తస్మాద్విమృశ్యకర్తవ్యమితి తాత్పర్యార్థః. అంశస్వరలక్షణంచ రత్నాకరఏవ 'యోరక్తి' త్యాది నోక్త మేవ నిష్క్రమ్యోక్తం బహుశత్వం ప్రయోగేషు విశేషవ్యాపకత్వమంశలక్షణ మితి శేషశేషిభావం వైచిన్యం తత్రైవోద్దేశలక్షణోక్తిపూర్వకం స్ఫుటికృతం. 'చతుర్విధాస్వర వాదీ సంవాదీ చ వివాద్యపి, అనువాదీ చ వాదీ తు ప్రయోగే బహుశస్వరః. శ్రుతియో ద్వాదశాష్టావా యయో రంతరగోచరాః, మిథ స్సంవాదినౌ తౌస్తాం విధానస్య వివాదినౌ. విధయో రేవ వా స్యాతాం తౌ తయో ర్వా విధావపి, శేషాణామనువాదిత్వం వాదీ రాజాత్ర గీయతే. సంవాదీ త్వనుసారిత్వా దస్యా మాత్యో విధీయతే, వివాదీ విపరీతత్వా ద్ధీరై ర్యుక్తో రిపూపముః, నృపామాత్యాను సారిత్వా దనువాదీ తు భృత్యవ' దితి.

శ్లో. అప్యనారభమాణస్య విభో రుత్పాదితాః పరైః,

ప్రజంతి గుణతా మధ్ధాః శబ్దా ఇవ విహాయసః.

F ౧

టీ. అనారభమాణస్యాఽపి తా సేమియు యత్నించనివాడయినను, విభోః=

ప్రభువునకు (వ్యాపకమయిన), పరైః=ఇతరుల (గురజాల)చేత, (శంఖము భేరి మొదలగువానిచేత,) ఉత్పాదితాః=సంపాదించబడిన (పుట్టింపబడిన,) అర్థాః=ప్రయోజనములు, విహాయసః=అకాశమునకు, శబ్దా ఇవ=శబ్దములవలె, గుణతాం=విశేషత్వమును (గుణమగును) ప్రజంతి=పొందుచున్నవి.

తా. శంఖభేర్యాదుల వలన పుట్టిన శబ్దములు కదలక మెదలక స్వవ్యాపకమైయుండు నాకాశమునకు గుణములైనట్లు, ాజు తాను దాసీనుడుగా నుండినను తనమహిమంబుచేత నితర రాజులు సంపాదించిన సర్వార్థములును ప్రవియ్యెయగును.

౯. స.—అపి అప్య. ఆరభతత్వాదనారభమాణః స ఆరభమాణః అనారభమాణః తస్య అనారభమాణస్య, అనారభమాణస్య అనారభమాణయోః అనారభమాణానాం అనారభమాణశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. విభోః, విభోః విభోః విభూనాం విభుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. ఉత్పాదితాః, ఉత్పాదితః ఉత్పాదితౌ ఉత్పాదితాః ఉత్పాదితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. పరైః, పరేణ ఎరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ప్రజంతి వ్రజతః వ్రజంతి వజవ్రజగతా విత్యస్తాత్సకర్త క్తాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. ఘ. బ. గుణస్యభావః గుణతా తాం గుణతాం, గుణతాం గుణతే గుణతాః

గుణతాళబ్ధః ఆ. ప్రి. ద్వి. ఏ. అథాః, అర్థః అర్థౌ అర్థాః అర్థశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. శబ్దాః, శబ్దః శబ్దౌ శబ్దాః శబ్దశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. విహాయసః, విహాయసః విహాయసోః విహాయసాం విహాయశ్యబ్దః స. న. మ. ఏ.

అపీతి. కించ అనారభమాణస్య స్వయమకించిత్కుర్వాణస్యాపి, విభోః ప్రభోర్వాప్రకస్యచ, పరై రన్యై ర్నృపతిభిః, శంఖభేర్యాదిభిశ్చ, ఉత్పాదితా స్సంపాదితాః, జనితా శ్చార్థాః ప్రయోజనాని, విహాయసః ఆకాశస్య, శబ్దాఇవ, గుణతాం శేషతాం, కారణత్వా ద్గుణత్వంచ వ్రజంతి ప్రయాంతి, శక్తోహి రాజా స్వయ ముదాసీన ఏవ ఆకాశవత్ స్వమహిమైవ కార్యదేశం వ్యాప్నువత్ శబ్దానివ సర్వాథా నపి స్వకీయతాం నయ తీ త్యర్థః. 'గుణస్తావృత్తిశబ్దాదిజ్యేష్ఠియాముఖ్యతంతుష్య'తి వైజయంతీ.

శ్లో. యాతవ్యపార్ణిగ్రహాదిమాలాయా మధికద్యుతిః,

ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం నాయకో నాయకాయతే. F ౨

టీ. ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం-ఏక=ఒక్క, అర్థ=ప్రయోజనమును, తంతు=దారమును, ప్రోతాయాం=గుచ్చబడిన, యాతవ్యపార్ణిగ్రహాదిమాలాయాం-యాతవ్య-నేన తో యుద్ధమునకు యెదుర్కొనఁబడ పోదగిన శత్రువు, పార్ణిగ్రహ=దండెత్తిపోవు వానికి పెనుదిక్కుననుండు శత్రువును, ఆది=మొదలుగాఁగల (యొకవరుసగానున్న) వారనియెడు, మాలాయాం = రత్నమాలికయందు, అధికద్యుతిః = గొప్ప జేజుగుల, నాయకః = (శక్తిమంతుండగు) జగీషువు, నాయకాయతే = మధ్యనాయకమణివలె వెలుంగుచున్నాఁడు.

తా. ఒక్కజయలాభంబునకై వరుసగాఁగూడి పెనఁగులాడుచున్న శత్రువు పార్ణిగ్రహఁడు మున్నగు నారాజవరంపరలో దేజోవంతుఁడైన జగీషువు ఒక్కదారమున గుచ్చబడిన రత్నమాలికయందలి నాయకమణివలె మిన్నయై వన్నె కెక్కును.

శ. స.—యాతుం యోగ్యః యాతవ్యః పార్ణిం గృహ్లాతీతిపార్ణిగ్రహః, యాతవ్యశ్చ పార్ణిగ్రహశ్చ యాతవ్యపార్ణిగ్రహౌ యాతవ్యపార్ణిగ్రహౌ ఆదీ ఏషాంతే యాతవ్యపార్ణిగ్రహోదయః యాతవ్యపార్ణిగ్రహోదయ ఏవమాలా యాతవ్యపార్ణిగ్రహోదిమాలా తస్యాం యాతవ్యపార్ణిగ్రహాదిమాలాయాం, మాలాయాం మాలయోః

మాలాసు యాతవ్యపార్శ్వగ్రాహదిమాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. ఏ. అధికాద్యుతిః యస్యసః
అధికద్యుతిః, ద్యుతిః ద్యుతీ ద్యుతయః అధికద్యుతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఏకశ్చాసా
వర్ధశ్చ ఏకార్థః ఏకార్థవన తంతుః ఏకార్థతంతుః ఏకార్థతంరౌ ప్రోతా ఏకార్థతంతు
ప్రోతా తస్యాం ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం, ప్రోతాయాం ప్రోతయోః ప్రోతాసు ఏకార్థ
తంతుప్రోతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. ఏ. నయతీతి నాయకః, నాయకః నాయకౌ నాయకాః
నాయకశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. నాయక ఇవాచరతి నాయకాయతే, నాయకాయతే
నాయకాయతే నాయకాయంతే నాయకశబ్దాత్పుబంతా త్కర్తృ వాచకాదాచారే
శ్శక్యజితధంతా దకర్తకార్థాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

యాతవ్యేతి. కించఏకార్థః ఏకప్రయోజనం, నవన తంతు స్సూత్రం తత్ర
ప్రోతాయాం న్యూతాయాం, ఏకాభీష్టా భిలాషిణ్యా మిత్యర్థః. ప్రపూర్వాద్వేషః
కర్తృణీక్తః. 'వచిష్యపీ'త్యాదినా సంప్రసారణమ్. యాతవ్యోఽభిషేయితవ్యః
అరిః పార్శ్వగ్రాహది పార్శ్వ గ్రాహః, పుష్టానుధాపి, 'కర్తృ' తా వాదీ యేషాం
తే పూర్వోక్తాః పక్షి-శః సిద్ధిః తవన మాలా రత్న మాలికా తస్యా మధికద్యుతిః
మహాతేజాః, నాయకః శక్తిసంపన్నో జగీషుర్నాయకాయతే మధ్యమణి రి వాచరతి,
స్వయమేవ సర్వోత్కర్షణ వర్తత ఇత్యర్థః. తస్మా ద్విమృశ్య కర్తవ్య మి త్యర్థః.
'నాయతో' నేతరి క్రేష్టే హరమధ్యమణా వ పీతి విశ్వః. 'ఉపమానాదాచార' ఇతి
క్యత్. అకృతాన్వధాతుకయో రితి దీర్ఘః. నాయకాయతఇత్యుపమా. అన్యథా
అనుశాసనవిరోధాత్. ఏకార్థతంత్విత్వత్ర తు రూపకమధిష్టానవిరోధానే నారోప్య
మాణతంతుత్వవైషేష ఉద్భుతత్వాతోఽప్రితత్వ సిద్ధే తదేవ యుక్తం. తద్బలాత్పార్శ్వ
గ్రాహదిమాలాయా మి త్యత్రాపి రూపకమేవ తదనుప్రాణితా చేయముప టే త్యం గాంగి
భావేన సంకరః.

అవ. విమర్శించి చేయుటయన నెట్లొ చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. పార్శ్వగ్రాహ ముపయుంజిత శక్త్యపేక్షో రనాయనమ్,

భవంత్యవైవ మజ్ఞాని స్థాన్నాని బలవంతిచ.

౯౩

టి. శక్త్యపేక్షః - శక్తి=ప్రభు మంత్రోత్సాహక్షులను (బలమును), అపే
క్షా=అపేక్షించినవాడై, పార్శ్వగ్రాహం=సంధి, విగ్రహము మున్నగు నాటుగుణము
లనియెడు, రనాయనం=ముదిమినిబోగొట్టు మందును, ఉపయుంజిత=సేవించువలెను,
ఏవం (సతి)=ఇట్లుచేయగా, అన్యఃపీని, తింగాని=స్వామ్యాది రాజ్యాంగములు
(అవయవములు), స్థాన్నాని=స్థిరమైనవియు, బలవంతిచ=పరపీడల సహింపజాలి
నవియు (బలముగలవియు), భవంతి=అగును,

తా బలము నవేక్షించుచు మునిమిని బోగొట్టు మందు (రసాయనమును) నేవించువాని శరీరావయవములు యావత్కాలమును శిథిలములుగాక దృఢములైయుండనట్లు ప్రభు మంత్రోత్సాహ శక్తులచు మూటి నవేక్షించుచు సంధి, విగ్రహము, యానము, ఆసనము, చైవ్యధీభావము, సమాశ్రయము ననుషడ్గుణములను నుపయోగించు రాజయొక్క రాజ్యాంగములు (స్వామి, జనపదము, అమాత్యుడు, కోశము, దుర్గము, బలము, సుహృత్తు ననునవి) యేడును స్థిరములై నిలచి పరపీడల సహింపజాలునవి యగును.

శ. స — పట్టతే గుణాశ్చ షడ్గుణాః షడ్గుణా ఏవ షాడ్గుణ్యం తత్ షాడ్గుణ్యం, షాడ్గుణ్యం షాడ్గుణ్యే షాడ్గుణ్యాని షాడ్గుణ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఉపయుంజీత ఉపయుంజీయాతాం ఉపయుంజీరన్ ఉపపూర్వకయు జిరయోగ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి విధ్యాదాలజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. శక్తిమపేక్షత ఇతిశక్త్యపేక్షః, శక్త్యపేక్షః శక్త్యపేక్షా శక్త్యపేక్షాః శక్త్యపేక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రసాయనం రసాయనే రసాయనాని రసాయనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. భవతి భవతః భవంతి భూసత్తాయా మిత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. ఏవం ఆవ్య. అంగాని, అంగం అంగే అంగాని అంగశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. తిష్ఠంతీతి స్థాన్నూని, స్థాన్ను స్థాన్నునీ స్థాన్నూని స్థాన్నుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. బ. బలమేషా మస్తీతి బలవంతి బలవత్ బలవతీ బలవంతి బలవచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. బ. చ అవ్య.

అథ విమృశ్యకరణప్రకార మాహ. —

షాడ్గుణ్యమితి. శక్తిం ప్రభావాదిత్రయం, బలం చాపేక్షత ఇతి శక్త్యపేక్ష స్మృత, పదాద్యచ్ 'శక్తిర్బలే ప్రభావాదా'మితి విశ్వః. షడ్గుణాః షాడ్గుణ్యం సంధి విగ్రహాదిషట్కం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వాధ్యేష్యత్ప్రత్యయః. తదేవ రసాయన మాషధవిశేషం, ఉపయుంజీత సేవేత. 'రసాయనం విహం గేఽపి జరావ్యాధిభిధాషధ' ఇతి విశ్వః, 'యజ్జరావ్యాధివిధ్వంసభేషజం తద్రసాయన మితి బాహుళ్య. ఏవం సత్య సోమయోక్తురంగాని, స్వామ్యాదీని 'స్వామీ జనపదోఽమాత్యః కోశో దుర్గబలం సుహృత్, రాజ్యం సప్తప్రకృత్యం సతీజ్ఞా స్సంప్రచక్షతే' ఇతి. గాత్రాణి చ స్థాన్నూని, స్థిరాణి, కాలాంతరక్షమాణీత్యర్థః. 'క్షాజిఘృతృన్ను రి'తి త్సప్తప్రత్యయః బలవంతిచ పరపీడనక్షమాణి చ, భవంతి, శ్లిష్టపరంపరితరూపకం.

శ్లో. స్థానే శమవతాం శక్త్యా వ్యాయామే వృద్ధి రంగినామ్,

అయథాబల మాంభో నిదానం త్నయసంపదః.

౯౮

టీ. స్థానే=అశక్యములపట్ల, శమవతాం=ఓర్పుకలిగిన, అంగినాం=సప్తాంగములతోఁ గూడిన రాజులకు (దేహధారులకు, శక్త్యా=ప్రభావాద్యనుసారముచే (బలానుసారముచే), వ్యాయామే=వ్యాపారముగలుగఁగా, వృద్ధిః=అభివృద్ధి (అగును), అయథా బలం=శక్తినిమించి, ఆరంభః=వ్యాయామము, త్నయసంపదః=మిక్కిలి క్షీణించుటకు, నిదానం=మూలకారణము.

తా. అశక్తులగు మానవు లోపకపట్టి తమకున్న బలమునకు తగునట్లు నడుచుట మున్నగు వ్యాయామములను జేసినచో పుష్టిగలిగి వారిశరీరము వృద్ధిజెందునట్లు అశక్యమయిన చోటులయం దోర్పుగల వారై సప్తాంగములతోఁ గూడిన రాజులు తమకుగల ప్రభావాదులకు తగినట్లు పద్ధతిములను ప్రయోగించుచువచ్చినఁ బమ రాజ్య మభివృద్ధి నొందును. శక్తికి మించిన వ్యాయామ మంగములకు మిగుల హానికర మగును. కాబట్టి మన మకస్తాత్తుగా శిశువులు నెదుర్కొని పోవుట శ్రేయస్కరము గాదని భావము.

శ. స.—స్థానే, స్థానే స్థానయోః స్థానేషు స్థానశబ్దః అ. న. స. ఏ. శమః ఏషా మస్తీతి శమవంతః తేషాం శమవతాం, శమవతః శమవతోః శమవతాం శమవ చ్చబ్దః త. పు. య. బ. శక్త్యా, శక్త్యా శక్తిభ్యాం శక్తిభిః శక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. వ్యాయామే, వ్యాయామే వ్యాయామయోః వ్యాయామేషు వ్యాయామశబ్దః అ. పు. స. ఏ. వృద్ధిః, వృద్ధిః వృద్ధీ వృద్ధయః వృద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అంగినాం ఏషాం సంతీతి అంగినః తేషాం అంగినాం, అంగినః అంగినోః అంగినాం అంగిన్వబ్దః న. పు. య. బ. బలమనతిక్రమ్య యథాబలం న యథాబలం అయథాబలం అవ్యయా భావా వ్యయం, ఆరంభః, ఆరంభః ఆరంభౌ ఆరంభాః ఆరంభశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నిదానం, నిదానం నిదానే నిదానాని నిదానశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. త్నయస్య సంపత్ త్నయసం పత్ తస్యాః త్నయసంపదః, త్నయసంపదః త్నయసంపదోః త్నయసంపదాం త్నయసం పచ్ఛబ్దః డ. స్త్రీ. య. ఏ.

స్థానఇతి. కించ, స్థానే అశక్యవిషయే, శమవతాం, త్నమావతాం, అంగినాం సప్తాంగినాం రాజ్ఞాం శరీరజాంచ, శక్త్యా ప్రభావాద్యనుసారేణ బలానుసారేణ, వ్యాయామే వ్యాపారే, పద్ధత్యప్రయోగే గమనాదౌ చ సతీత్యర్థః. వృద్ధి రుప

చయో రాజ్యస్య శరీరస్యచేతి భావః. విపక్షే బాధకమాహ—అయధాబలం శక్త్యతిక్రమేణ, 'యధాసాదృశ్య' ఇత్యవ్యయాభావే నశో సమాసః. ఆరంభో వ్యాయామః త్వియంసంపదోఽత్యంతహానే ర్నిదానం ఆదికారణం, అంగానా మితి భావః. తస్మాదస్తాక మకస్తాచ్చైద్యాస్కందనమశ్రేయస్కర మితి భావః. అత్ర విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వా చ్చబుశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః. తతో ద్వయానా మంగినా హాపమ్యం గమ్యత ఇతి సంక్షేపః.

అవ. సారాంశమును చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. త దీశితారం చేదీనాం భవాం స్త మవమం స్త మా,

నిహంత్యరీ నేకపదే య ఉదాత్త స్వరా నివ.

౯౫

టీ. తత్=అందువలన, చేదీనాం=చేదిదేశములకు, ఈశితారం=శాసనకుడగు, తం=ఆ శిశుపాలుని, భవాన్=నీవు, మాఽవమంస్త=ఆవమానింపవలదు, యః=ఏ శిశుపాలుడు, ఉదాత్తః=ఉదాత్తస్వరము, స్వరానివ=స్వరితాది స్వరములనుబోలె, అరీకా = శత్రువులను, ఏకపదే=ఒక్క అడుగులో, (ఏకపదమందు) నిహంతి=హింసించుచున్నాడో (అనుదాత్తములనుగాఁ జేయుచున్నది.)

తా. అశక్యమైన కార్యములు చేయరాదు గనుక చేదిదేశాధీశ్వరు శిశుపాలు నీ వలక్ష్యముచేయబోరాదు. ఆతఁడవిష్పడతిశూరుడై యుదాత్తస్వరం బేకపదంబురందలి స్వరితాది స్వరములనున్నిటి ననుదాత్తములుగాఁజేయునట్లొక్క యడుగులో శత్రువులనెల్ల నడంచుచున్నాడు.

శ. స. - తత్ అవ్య. ఈశితారం, ఈశితారం ఈశితారా ఈశిత్రాన్ ఈశితృశబ్దః ఋ. పు. ద్వి. ఏ. చేదీనాం ఇ. పు. ని. బ. మ. బ. భవాన్, భవాన్ భవంతో భవంతః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. తం, తం తా తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అవమంస్త అవమాసాతాం అవమంసత అవపూర్వకమను అవబోధన ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాత్రోకర్తరి భూతేలుజి ఆత్త నే. ప్ర. పురు. ఏ. మా అవ్య. నిహంతి నిహంతః నిఘ్నంతి నిపూర్వక హనహింసాగత్రోర్నిత్యస్తా త్సకర్తకా త్కర్తరి వర్తమానేలటి పస్త్రై. ప్ర. పురు. ఏ. అరీన్, అరిం అరీ అరీన్ ఆరిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. ఏకంచ తత్పదంచఏకపదం తస్మిన్ ఏకపదే, ఏకపదే ఏకపదయోః ఏకపదేషు ఏకపదశబ్దః అ. న. స. ఏ. యః, యః యో యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఉదాత్తః ఉదాత్తా ఉదాత్తాః ఉదాత్త్యః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్వరాన్, స్వరం స్వరౌ స్వరాన్ స్వరశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య.

ఫలిత మాహ.—

తదితి. తత్తస్మాదశక్యార్థస్య కార్యత్వాచ్చేదీనామిశితారం శిశుపాలంభవ
న్నావమంస్త నావమన్యస్య, మన్యతే ర్నాజీ టుక్. అనుదాత్తత్వా స్నేహాగమః. కుతః
యత్తైర్నద్య ఉదాత్తః(స్స స్నుదాత్త ఇతి. శ్లిష్టోదాత్తః) స్వరాజ్ పరిశిష్టాన్వరితా
దీని వారీనేకపదే ఏకస్మిన్ పదన్యాసే, సుప్తిజంతలక్షణే చ నిహంతిహింసస్తి, నీచైః కరో
తిచ, అతిశూరత్వాత్. 'అనుదాత్తం పదమేకవర్ణమితి పరిభాషాబలాచ్చైతిభావః.

అవ. ఈశిశుపాలుఁ డొంటరివాఁడు మన నేమి జేయఁగలఁడని తలంచరాదని
చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మావేది యదసా వేరో జేతవ్య శ్చేదిరాడితి,

రాజయశ్చైవ రోగాణాం సమూహ స్స మహీభృతామ్. ౯౬

టీ. అసా=ఈ, చేదిరాట్=చేదిదేశపురాజు (శిశుపాలుఁడు), ఏకః=ఒంటి
గాఁడు, (కనుక) జేతవ్యః=జయింపవలసినవాఁడు, ఇతి=అని, మావేది=తెలిసికొన
వలదు, యత్=ఎందువలన, సః=వాఁడు, రాజయశ్చ=క్షయరోగము, రోగాణాం
మివ = రోగములయొక్కయుంబోలె, మహీభృతాం=రాజులయొక్క, సమూహః=
మొత్తమొ

తా, ఈశిశుపాలుఁ డేకాకియై యున్నవాఁడు గదా! మనము
సుకరముగా జయింపవచ్చునని తలంప నయితిగాదు. క్షయరోగ మెల్ల
రోగములయొక్కయు సమష్టిరూపమైనట్లు ఈతఁడు సమస్త రాజుల
యొక్కయు సమష్టి స్వరూపుడై వెలుంగుచున్నవాఁడు. ఒక్కడే రాజు
పుంజంబునంత బలంబు గలవాఁడుగనుక క్షయరోగమువలె నసాధ్యుఁ
డని తాత్పర్యము.

శ. స.—మా అవ్య. వేది వేదిషాతాం వేదిషత విదజ్ఞాన ఇత్యస్తాత్సకర్త
కాత్కర్తణి భూతేలజి అత్త. ప్ర. పురు. ఏ. యత్ అవ్య. అసా, అసా అమూ అమీ
అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఏకః ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ఏ. ప్ర. ఏ. జేతుం శక్యః
జేతవ్యః, జేతవ్యః జేతవ్యా జేతవ్యాః జేతవ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చేదీనాంరాట్
చేదిరాట్, చేదిరాట్ చేదిరాజా చేదిరాజః చేదిరాట్శబ్దః జ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య.
రాజ్ఞః యత్తై రాజయత్తై (రాజాచాసా యత్తైచ రాజయత్తై) యత్తై యత్తైశా
యత్తైః రాజయత్తన్నబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. రోగాణాం, రోగస్య రోగయోః
రోగాణాం రోగశబ్దః అ. పు. మ. బ. సమూహః, సమూహః సమూహా సమూహః

సమూహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. మహీంబిభ్రతీతి మహీభృతః తేషాం మహీభృతామ్, మహీభృతః మహీభృతోః మహీభృతాం మహీభృచ్చబ్దః త. పు. ష. బ.

న చాయ మేకాక్షీ శిశుపాలః కిం నః కరిష్యతీతి మంత్రవ్య మిత్యాహ. —

మావేదీతి. అసౌ చేదిరాట్ ఏక ఏకాక్షీ అతో జేతవ్యః సుజయ్య ఇతి మావేది మాజ్ఞాయ, వేత్తేః కర్తణి మాజి లుక్. యద్య స్తా త్స చేదిరాట్ రాజ్ఞ శ్చంద్ర స్యయత్తై యద్వా రాజాసౌ యత్తేతి వా రాజయత్తై త్తయగోగః రోగాణా మివ మహీభృతాం సమూహః సమష్టిరూపః, యథాహ బాహుటః—‘అనేకరోగానుగతో బహురోగపురోగమః, రాజయత్తై త్తయ శ్శోషో రోగరాడితి చ స్మృతః. నక్ష త్రాణాం ద్వితీయాం చ రాష్ట్రోఽధూ ద్యదయం పురా, యచ్చ రాజా చ యత్తైచ రాజయత్తై తతో మతః ఇతి. అతో దుర్జయ ఇతి భావః, ఏతేన ‘చిరస్య మిత్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషజ’ ఇతి వాక్యార్థో నిరస్తః.

అవ. ఇక నీతనియెల్ల తోడుల మొత్తపుండనమును వివరించు చున్నాడు. —

శ్లో. సంపాదితఫల స్తేన స పక్షః పరభేదకః,

కార్తుకేనేవ గుణినా బాణ స్సంధాన మేష్యతి.

౯౭

టీ. సంపాదితఫలః—సంపాదిత=సంపాదించబడిన, ఫలః=లాభము (బాణము ములికి, అలుగు) కలిగినట్టియు, సపక్షః=చెలికాండ్రతోఁ (కంకపత్రములతోఁ) గూడినట్టియు, పరభేదకః=శత్రువులను ద్రుంచు, బాణః=బాణాసురుఁడు (అమ్ము), గుణినా=శౌర్యాదిగుణములుగల (అల్లత్రాడుగలిగిన), తేన=అశిశుపాలునితో, కార్తుకే నేవ=ధనస్సుతోడనుంబోలె, సంధానం=సంధిని, ఏష్యతి=పొందఁగలఁడు.

తా. ములుకు లమర్చి వేగముగాఁబోవ రావులుఁగుతెక్కలు గట్టినబాణము శత్రుభేదకమైన యెక్కువెట్టి ధనుస్సుతో సంధాన మునకు సిద్ధమగునట్లు కోశాది సంపత్తిలాభము సంపాదించుకొని సుహృద్బలముతోఁ గూడుకొనిన బాణాసురుఁడు శత్రుసంహారమునకుఁ జాలిన వాఁడై శౌర్యోసంపన్నుడగు శిశుపాలునికి సహాయపడఁగలఁడు కావున నీతఁ డేకాకిగాఁడని భావము.

శ. స.—సంపాదితం ఫలం యస్యసః సంపాదితఫలః, ఫలః ఫలౌ ఫలాః సం పాదితఫలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్చబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. పక్షైః సహవర్తత ఇతి సపక్షః, సపక్షౌ సపక్షాః సపక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరే షాం భేదకః పరభేదకః, భేదకః భేదకా భేదకాః పరభేదకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

కర్తజే ప్రభవతీతి కార్తుకమ్ తేన కార్తుకేన, కార్తుకేన కార్తుకాభ్యాం కార్తుకైః
కార్తుకశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. గుణాః అస్య సంతీతి గుణీ తేన గుణినా,
గుణినా గుణిభ్యాం గుణిభిః గుణిన్మబ్దః న. పు. తృ. ఏ. (గుణః అస్మిన్ అస్తీతి గుణీ
తేన గుణినా, గుణినా గుణిభ్యాం గుణిభిః గుణిశబ్దః ఇ. న. తృ. ఏ.) బాణః, బాణః
బాణో బాణాః బాణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సంధానం, సంధానం సంధానే సంధా
నాని సంధానశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఏవ్యతి ఏవ్యతః ఏవ్యంతి ఇచ్ గతా విత్యస్తా
త్సకర్తకాత్కర్తరి భవిష్యదథేల్పటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

అధాన్య సర్వరాజసముష్టితామేవ ద్వాభ్యా మాచప్తే.—

సంపాదితేతి. సంపాదితం, ఫలం లాభః, శరాగ్రంచ యస్యసః, 'ఫలంలాభ
శరాగ్రయోరి'తి శాశ్వతః. సపక్షస్ససుహృత్, కంకాదిపత్రయుక్తశ్చ పరేషాం భేదక
శృత్రువిదారణః, బాణో బాణాసుర శృరశ్చ, గుణినా శౌర్యాదిగుణవతా, అధిజ్యేన చ
తేన చైద్యేన, కర్తజి ప్రభవతీతి కార్తుకం, 'కర్తణఉకఞ్' తేనేవ సంధానం
సంధి మేవ్యతి అతో నైకాకీతి భావః. అత్రాపుష్పమాశ్లేషో వా మతభేదాత్.

శ్లో. యే చాన్యే కాలయవన సాల్వ రుక్తి ద్రుమాదయః,

తమస్స్వభావా స్తేష్యేనం ప్రదోష మనుయాయినః. ౯౮

టీ. అన్యే=ఇతరులగు, కాలయవనసాల్వరుక్తిద్రుమాదయః=కాలయవనుడు,
సాల్వుడు, రుక్తి, ద్రుముడు మొదలగు, యేచ=ఏయేరాజులు, తమస్స్వభావాః=
తమోగుణము స్వభావముగాఁగలవారు (కలరో), కనుక నే, తేష్యే=వారును, ప్రదో
షం=దుష్టుడగు(తామసుడేయగు), ఏనం=వీనిని, అనుయాయినః=అనుసరించువారు.

తా. చీకటి ప్రదోషకాలము ననుసరించి యుండినట్లు కాల
యవనుడు సాల్వుడు రుక్తి ద్రుముడు మున్నగు తమోగుణప్రధాను
లైన మఱికొందఱురాజులును దమవలె తామసుడగు నీశిశువులుని
వెంబడించి యుందురు.

శ. స.—యే, యః యో యే యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. అన్యే,
అన్యః అన్యో అన్యే అన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కాలయవనశ్చ సాల్వశ్చ రుక్తిచ
ద్రుమశ్చ కాలయవన సాల్వరుక్తిద్రుమాః కా. ద్రుమాః ఆదయః యేషాంతే కాల
యవనసాల్వరుక్తిద్రుమాదయః, ఆదిః ఆదీ ఆదయః కాలయ. మాదిశబ్దః ఇ. పు.
ప్ర. బ. తమః స్వభావః యేషాంతే తమస్స్వభావాః, స్వభావః స్వభావో స్వభావాః
తమస్స్వభావశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తే, సః తో తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. అపి
అవ్య. ఏనం, ఏనం ఏనో ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రకృష్టః దోషః
యస్యసః ప్రదోషః తం ప్రదోషం, ప్రదోషం ప్రదోషే ప్రదోషేన్ ప్రదోష

శబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. అనుసృత్య యాస్యంతీత్యనుయాయినః, అనుయాయీ అనుయా
యినా అనుయాయినః అనుయాయినో శబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

యేచేతి. కిం చ అస్యే కాలయవనసాల్యరుక్మిద్రుమాదయో యే రాజానః తమ
స్వభావా స్తమోగుణాత్తకాః, అతఏవతేఽపి ప్రదోషం ప్రకృష్టదోషం, తామస
మేవైనం, చైద్యం అనుయాయిన అనుయాస్యంతః, సాదృశ్యా దితి భావః. 'భవిష్యతి
గమ్యాదయ' ఇతి జీనిః భవిష్యదర్థే. 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయో రి'తి షష్ఠీప్రతి
షేధా ద్వితీయా. యథా ధ్యాంతం రజనీముఖం అనుయాతి తద్దద్దితి వస్తునాలంకార
ధ్వనిః. 'రావశా ధ్యాంతే గుణే తమ' ఇత్యమరః. 'ప్రదోషే దుష్టరాత్ర్యంశావి'తి
వైజయంతీ.

అవ. ఓయీ! (మైఁజెప్పిన) బాణాదు లిప్పుడు మనతో సంధిగలిగి యున్నవారు
భేదిల్లరు అనునెడ చెప్పచున్నాడు.—

శ్లో. ఉపజాపః కృత స్తేన తానాకోపవత స్త్వయి,

ఆశు దీపయితాల్పోఽపి సాగ్నీ నేధానివానిలః.

FF

టీ. తేన=ఆశిశుపాలునిచేత, కృతః=చేయఁబడిన, అల్పోఽపి=కొలఁదిమాత్ర
మైనను, ఉపజాపః = భేదము, త్వయి = నీయందు, ఆకోపవతః=మిక్కిలికోపముగల,
తాన్=అబాణాదులను, అనిలః=వాయువు, సాగ్నీన్=అగ్నితోఁగూడిన, ఏధానివ=
చిదుకులనుంలొలె, ఆశు=తోడనే, దీపయితా=మండింపఁగలరు.

తా. కొంచెము నిప్పంటుకొనియున్న చిదుకులు గాలితగిలిన
తోడనే భగ్గుమనిమండునట్లు శిశుపాలుఁ డేమాత్రపుభేదము పుట్టించి
నను లంతరైర్వరముగల బాణాదులు మండిపడుదురు.—మనమెంత
సంధిచేసికొనియున్నను లోలోపల పగగలవారు సందుదొరకినప్పుడు
వేత్రై పగదీర్చుకొందురు.

శ. స.—ఉపజాపః, ఉపజాపః ఉపజాపా ఉపజాపాః ఉపజాపశబ్దః ఆ. పు.
ప్ర. ఏ. కృతః, కృతః కృతాకృతాః కృతశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం
తైః తచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. తాన్, తం తా తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. బ. ఆకో
పవతః, ఆకోపవంతం ఆకోపవంతా ఆకోపవతః ఆకోపవచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ.
త్వయి, త్వయి యువయోః యుష్మాసు యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. ఆశు అవ్య.
దీపయితా, దీపయితా దీపయితారా దీపయితారః దీపీ దీప్తా విత్యస్తా ధాతో ణ్ణజం
తాత్సకర్త కాత్కర్త ర్యనద్యతనభవిష్యతిటటి పర. ప్ర. పు. ఏ. అల్పః, అల్పః,
అల్పా అల్పాః అల్పశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. అగ్నినాసహవర్తంత ఇతి

సాగ్నయః తాన్ సాగ్నిన్, సాగ్నిం సాగ్ని పాగ్నిన్ సాగ్నిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. ఏధాన్, ఏధం ఏధా ఏధాన్ ఏధశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య. అనిలః, అనిలః అనితా అనితాః అనిలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

నను బాణాదయోఽస్తాభి రిదానీం కృతసంధానాః విరోధ్యంతీ త్యత్రాహ.—

ఉపజాపఇతి. తేన చైద్యేన కృతః అల్పైః పుష్పజాపా భేదః, 'భేదోపజాపా పుష్పభే' త్యమరః, త్వయి ఆకోపవతః ప్రకోపవత స్తాన్ బాణాదీన్, అనిలః సాగ్ని సేథా నింధనానీవ, 'కాష్ఠం దాద్వింధనం త్వేధ ఇద్ధ మేధ స్సమిత్ స్త్రియా మి'త్యమరః, ఆశు దీపయతా సద్యః ప్రజ్వలయిష్యతి. 'దీపే ర్జ్వంతాల్లుట్' అంతర్వైరా స్సంహితా అపి సతి రంధ్రే సద్యో విజ్లిష్యంతీతి భావః. ఉపమా.

శ్లో. బృహత్సహాయః కార్యాంతం ఊదీయానపి గచ్ఛతి,

సంభూయాంభోధి మభ్యేతి మహానద్యా నగాపగా. ౧౦౦

టీ. బృహత్సహాయః=గొప్పసహాయము గలిగిన, ఊదీయానపి=మిక్కిలియల్పుల డుంగూడ, కార్యాంతం=పనియొక్క ముగింపును, గచ్ఛతి=పొందును, నగాపగా=సెలయేలు, మహానద్యా=పెద్దయేలుతో, సంభూయ=కలిసి, అంభోధిం=సముద్రమును, అభ్యేతి=పొందుచున్నది.

తా. మిక్కిలియల్పులడైనను గొప్పసహాయము గలవాడైనచోఁ గార్యసిద్ధిఁ బొందగలుగును. చిన్నచిన్న సెలయేళ్లు మహానదితోఁ గలిసి సముద్రముఁ జొచ్చుచున్నవి గదా? అల్పులడే యిట్లయినప్పుడు అట్టి మహావీరుండగు శిశుపాలుని సంగతి వేఱ చెప్పవలయునా?

శ. స.—బృహన్ సహాయో యస్యః బృహత్సహాయః, సహాయః సహాయో సహాయః బృహత్సహాయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కార్యస్య అంతః కార్యాంతః తం కార్యాంతం, కార్యాంతం కార్యాంతో కార్యాంతాన్ కార్యాంతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అత్యంతంక్షుద్రః ఊదీయాన్, ఊదీయాన్ ఊదీయాంసా ఊదీయాంసః ఊదీయాశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. గచ్ఛతి గచ్ఛతః గచ్ఛంతి గమ్యతావిత్యస్తా త్వకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. సంభూయ ల్యబంతమవ్య. అంభాంసి ధీయంతే అస్మిన్ ఇతి అంభోధిః తం అంభోధిం, అంభోధిం అంభోధీ అంభోధీన్ అంభోధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అభ్యేతి అభీతః అభీయంతి అభీపూర్వక ఇచ్ఛగతా విత్యస్తా త్వకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై. ప్ర. పురు. ఏ. మహతీచ సా నదీచ మహానదీ తయా మహానద్యా, నద్యా నదీభ్యాం నదీభిః మహానదీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. త్య. ఏ. అపాం సమూహః ఆపం తేనగచ్ఛతీత్యాపగా, నగచ్ఛతీతి నగః నగే ఆపగాన గాపగా, నగాపగా నగాపగే నగాపగాః నగాపగాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

బృహదితి. బృహత్సహాయో మహాసహాయవాక్, ఖోదీయాక్ తుద్రతరోఽపి, స్థూలదూరేత్యాది నా యణాదిపరలోపః, పూర్వగుణశ్చ. కార్యస్యాంతం పారం గచ్ఛతి, తథాహి—అపాం సమూహః ఆపం, 'తస్యసమూహ' ఇత్యణ, తేన గచ్ఛతి త్యాపగా నగాపగా గిరినదీ, మహానద్యా గంగాదికయా సంభూయ మిళిత్యా అంభోధి మభ్యేతి, తుద్రోఽప్యేవం తాదృజ్జహావిర త్చైద్యస్థ క్రిము వక్తవ్య మిత్యపిశబ్దార్థః. విశేషేణ సామాన్యమర్థసరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. మఱియును, శత్రువు సాధింపబడమియేగాక మీఁదు మిక్కిలి యనర్థా వహమగు మిత్రవిరోధముగూడ నగునని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తస్య మిత్రాణ్యమిత్రాస్తే యే చ యే చోభయే నృపాః,

అభియుక్తం త్వయేనం తే గంతార స్త్వా మతోఽపరే. ౧౦౧

టీ. యేచ=ఎవరవరు, తస్య=ఆశిశుపాలునికి, మిత్రాణి=మిత్రులగు, నృపాః=రాజులలో, యేచ=ఎవరవరు, తే=నీకు, అమిత్రాః=శత్రులగు, నృపాః=రాజులలో, తే=ఆ, ఉభయే=రెండు తెగలవారును, త్వయా=నీచేత, అభియుక్తం=ఎదురుకొనబడిన, ఏనం=ఈశిశుపాలుని, గంతారః=పొందుదురు, అతః=ఈరెండు తెగలవారికంటె, అపరే=వేరైనవారు, నీమిత్రులును, వానిశత్రువులును, త్వాం=నిన్ను, గంతారః=పొందుదురు.

తా. నీవు యుద్ధ సన్నద్ధుడవై శిశుపాలుని యెదిరించినప్పుడు నీశత్రువును, వానిమిత్రులును నగురాజులెల్లరును వానికి తోడై వత్తురు. వానిశత్రువులును నీకు మిత్రులును నగురాజులెల్లరును నీకు తోడై నీపక్షమున వత్తురు.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. మిత్రాణి, మిత్రం మిత్రే మిత్రాణి మిత్రశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. అమిత్రాః, అమిత్రః అమిత్రే అమిత్రాః అమిత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తవ తే యువయోః వాంయుష్టాకంవః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. యే, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. యే, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. ఉభయః ఉభయే ఉభయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. నృకా పాంతీతి నృపాః, నృపః నృపౌ నృపాః నృపశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అభియుక్తం, అభియుక్తం అభియుక్తా అభియుక్తా అభియుక్తశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. త్వయా యువాభ్యాం యుష్టాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. త్వ. ఏ. ఏనం, ఏనం ఏనౌ ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. తే, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు.

ప్ర. బ. గంతా గంతారా గంతారః గంఘగతావిత్తస్తాత్సకర్తకాధాతః కర్తరి
అనద్యతనభవిష్యతి లుటి పర. ప్ర. పురు. బ. త్వాం, త్వాం త్వా యువాం వాం
యాష్టాన్ వః యుష్టచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అతః అవ్య. అపరః అపరా అపరే అపర
శబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

కించ న కేవలం శత్రోరసాధ్యత్వం మిత్రవిరోధ శ్వాధికోఽనర్థకర ఇత్యాహ.—

తస్యేతి. యేచ తస్యచైద్యస్య మిత్రాణి నృపాః యేచ తే తవామిత్రాః నృపాః
తే ఉభయే రాజానః త్వయాభియుక్తం అభియాతమేనం చైద్యం, గంతారో
గమిష్యంతి, గమేః కర్తరి లుట్. అతోఽపరే ఉక్తోభయవ్యతిరిక్తాః, తే తవ మిత్రాణి
తస్యామిత్రాశ్చేత్యర్థః. త్వాం గంతారః.

అవ. దానంజేసి యేమగు ననినం జెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. మఖవిఘ్నాయ సకల మిత్ర ముత్థాప్య రాజకమ్,

హంత జాత మజాతారేః ప్రథమేన త్వయారీణా. ౧౦.౨

టీ. ఇత్థం=ఇట్లు, మఖవిఘ్నాయ=మఖ=యజ్ఞ మయొక్క, విఘ్నాయ=విఘ్న
తముకొఱకు, సకలం=సమస్తమైన, రాజకం=రాజబృందమును, ఉత్థాప్య=లేవదీసి
(కలతపఱచి), హంత=అన్ని, అజాతారేః=అజాతశత్రువగు ధర్మరాజునకు, త్వయా=
నీచేత, ప్రథమేన=మొట్టమొదటి, అరీణా=శత్రువుగా, జాతం=అగుట (పుట్టుట.)

తా. ఈవిధముగా నీవు రాజులనందఱను కలతపెట్టి యుద్ధము
నకు లేవజేయుటవలన ధర్మరాజుచేయఁబూనిన రాజసూయయాగము
నకు పెద్దవిఘాతము సంప్రాప్తమగును. దానంజేసి యజాతశత్రువని
వేరు వడిన ధర్మరాజునకు మొట్టమొదటి శత్రువుగాఁ బుట్టినవాడ
వగుదువు.

శ. స.—మఖస్య విఘ్నః మఖవిఘ్నః తస్మై మఖవిఘ్నాయ, మఖవిఘ్నాయ
మఖవిఘ్నాభ్యాం మఖవిఘ్నేభ్యః మఖవిఘ్నేశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. సకలం, సకలం
సకలే సకలాని సకలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఇత్థమ్ ధముప్రత్యయాంతావ్య. ఉత్థాప్య
ల్యబంతావ్య. రాజ్ఞాం సమూహోరాజకంతత్ రాజకం, రాజకం రాజకే రాజకాని
రాజకశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. హంత అవ్య. జాతం, జాతం జాతే జాతాని జాతశబ్దః
అ. న. ప్ర. ఏ. అజాతాః ఆరయః యస్యసః అజాతారిః తస్య అజాతారేః, అజా
తారేః అజాతార్యోః అజాతారీణాం అజాతారిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ప్రథమేన,
ప్రథమేన ప్రథమాభ్యాం ప్రథమైః ప్రథమశబ్దః అ. పు. త్ప. ఏ. త్వయా, త్వయా

యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. అరిణా, అరిణా అరిభ్యాం
అరిభిః అరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ.

తతః కి మత ఆహ.—

మథేతి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, 'ఇదమస్థమురితి ధముప్రత్యయః. మఖస్య
విఘ్నాయ విఘాతాయ, సకలం రాజకం రాజసమాహం, 'గోత్రోక్షే' త్యాదినా
పుక్, ఉత్థాప్య ఊభయిత్వా, హంతేతి భేదే. అజాతారేః అజాతశత్రోః, యుధి
ష్ఠిరస్య త్వియా ప్రథమేనారిణా, జాత మజని, నపుంసకే భావే క్తః.

అవ. అతండును శత్రువుగానిమ్ము, చెఱుపేమి? యనుప్రశ్న యందిట్లు
చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. సంభావ్య త్వా మతిభరక్షమస్కంధం సబాంధవః,

సహాయ మధ్వరధురాం ధర్తరాజో వివక్షతే.

౧౦౩

టీ. బాంధవః=బంధువుడగు, సః=ఆ, ధర్తరాజః=ధర్తరాజు, అతి ధం-
అతిభర=మిక్కిలిభారమునకు, త్తమ=సమర్థమైన, స్కంధం = భుజముగల, త్వాం=
నిన్ను, సహాయం=సహాయునిగా, సంభావ్య=తలచుకొని, అధ్వరధురాం=యజ్ఞ భార
మును, వివక్షతే = వహింపనిచ్చగించుచున్నాడు.

తా. ముఖ్యబంధువగు ధర్తరాజు సమానస్కంధుడవగు నిన్ను
సహాయునిగాఁ జూచుకొని కష్టసాధ్యమయిన రాజసూయ యాగమును
జేయసమకర్తయున్నవాడు. ఇట్లుండగా విరోధించుట విశ్వాసఘాతము
బంధుద్రోహము నగును.

శ. స. సంభావ్య. ల్యబావ్య. త్వాం త్వా యువాం వా యుష్మాకః
యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అత్యంతం భరః అతిభరః అతిభరస్య త్తమః అతిభరత్తమః
అతిభరత్తమః స్కంధః యస్యసః అతిభరత్తమస్కంధః తం అతి . ధం, స్కంధం
స్కంధౌ స్కంధాక్ అతిభరత్తమస్కంధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. సః, సః తా తే తచ్చబ్దః
ద. పు. ప్ర. ఏ. బంధురేవబాంధవః, బాంధవః బాంధవౌ బాంధవాః బాంధవశబ్దః
అ. పు. ప్ర. ఏ. సహాయం, సహాయం సహాయౌ సహాయాక్ సహాయశబ్దః అ. పు.
ద్వి. ఏ. అధ్వరస్య, అధ్వరధురా తాం అధ్వరధురాం, అధ్వరధురాంఅధ్వరధురే
అధ్వరధురాఅధ్వరధురాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధర్తశ్చసౌ రాజాచ ధర్తరాజః,
ధర్తరాజః ధర్తరాశౌ ధర్తరాజాః ధర్తరాజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వివక్షతే వివక్షతే
వివక్షంతే వహస్రావణ ఇత్యస్తాద్భాతో స్సన్నంతాత్సకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి
ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

అస్తు సోఽపి శత్రుః కో దోషస్త్రాహః.—

సంభావ్యేతి. బంధురేవ బాంధవ స్స ధర్మరాజః, అతిభరస్య క్షమః సమర్థ స్సంధో యస్యతం సమానస్కంధమిత్యర్థః. త్వాం సహాయం, సంభావ్య అభిసంధాయ, అధ్వరస్య ధురం అధ్వరధురాం, 'ఋక్షా రి'త్యాదినా సమాసాంతోఽచ్చిత్వయః. సమాసాంతానాం ప్రకృతిలింగత్వాత్తత్పురుషే పరవల్లింగత్వేటావ్. వివక్షతే వోధమిచ్చతి. వహతే స్వరితేత స్సన్నంతా ల్లట్. తథాపి విరోధే విశ్వాసఘాతో బంధుద్రోహశ్చ స్యాత్తామితి భావః. విశేషణసామ్యాదప్రస్తుతయాగధురప్రతీతే యమాసోక్తిః.

అవ. ఓయీ! ముందుచేసెదనని మాట యిచ్చి చేయకుండుటయే దోషముగాని మానల్లకాదని చెప్పిన నింకేమి తప్ప అనువిషయమునఁ జెప్పుచున్నాఁడు. —

శ్లో. మహాత్మానోఽనుగృహ్ణంతి భజమానాన్ రిపూ నపి,

సపత్నీః ప్రాపయంత్యభిం సింధవో నగనిమ్నుగాః.

౧౦౮

టీ. మహాత్మానః = మహానుభావులు (నిగ్రహానుగ్రహసమర్థులు), భజమానాన్ = శరణుబొచ్చుచున్న, రిపూనపి = శత్రువులనుపైతము, అనుగృహ్ణంతి = అనుగ్రహింతురు, సింధవః = మహానదులు, సపత్నీః = సవతులగు, నగనిమ్నుగాః = సెలయేటులను, అభిం = సముద్రమును, ప్రాపయంతి = పొందించుచున్నవి.

తా. మహానుభావులగు వారు శరణుబొందిన శత్రువులను పైతము దయతో జూచుచున్నారు. ఇంక బంధువులను గుఱించి వేఱచెప్పవలయునా? గంగానది మున్నగు మహానదులు తమతోఁ గలసి వచ్చుచున్న సవతులగు కొండయేటులను సముద్రము జేర్చి తమ సౌభాగ్యమును వాని కొసంగుచున్నయవిగదా. కావున మావల్లగాదని పరిహరించుటయుఁ దగదనిభావము.

శ. స. — మహాన్ అత్తా యేషాంతే మహాత్మానః అత్తానః, అత్తా అత్తానా అత్తానః మహాత్మిన్యబ్జః న. పు. ప్ర. బ. అనుగృహ్ణంతి, అనుగృహ్ణంతి అనుగృహ్ణంతి అనుగృహ్ణంతి అనుపూర్వకగ్రహ ఉపాదాన ఇత్యస్తా త్సకర్తకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. బ. భజమానాన్, భజమానం భజమానా భజమానాన్ భజమానశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అనిష్టం రపస్తీతి రిపవః తాన్ రిపూన్ రిపుం, రిపూ రిపూన్ రిపుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. బ. అపి అన్య. సవ నః పతిః యాసాం తాః సపత్నీః తాః సపత్నీః, సపత్నీం సపత్నీన్ సపత్నీః సపత్నీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ప్రాపయతి ప్రాపయతః ప్రాపయంతి ప్రపూర్వక ఇష్టవాన్తా విత్త్యస్తాద్ధాతో ర్ణిజన్తా త్సకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానే

అట్టిపర. ప్ర. యదు. బ. ఆపః ధయంతే అస్తిన్నితి, అభిః తం అభిం, అభిం అభీ అభీక్ అభి శబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. సింధవః, సింధుః సింహు సింధవః సింధుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప్ర. బ. నిమ్నం గచ్ఛంతీతినిమ్నగాః నగచ్ఛంతీతి నగాః నగేషు నిమ్నగాః నగనిమ్నగాః తాః నగనిమ్నగాః, నిమ్నగాం నిమ్నగే నిమ్నగాః నగనిమ్నగాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

నను ప్రతిశ్రుత్యా కరణే దోషః ప్రాగేవ, పరిహారే కో దోషస్తత్రాహ.—

మహాత్మాన ఇతి. మహాత్మానో నిగ్రహానుగ్రహసమర్థాః, భజమానాః శరణాగతాః, రిపూనపి అనుగృహ్యంతి, కిముత బంధూనితి భావః. అత్రార్థాంతరం న్యస్యతి—సింధవో మహానద్యః సమానః ఏకః పతి ర్యాసాం తా స్సపత్నీః. ‘నిత్యం సపత్నీభిరపిష్టి’తి జీవ. నకారశ్చ నగనిమ్నగాః గిరినిర్ద్వరిణీః, అభిం ప్రాపయంతి, స్వసాభాగ్యం తాభ్యః ప్రయచ్ఛంతీత్యర్థః. అతః పరిహారోఽప్యన్తర్వా ఇతి భావః.

అవ. అట్లయిన నిప్పుడు పేక్షించియును దరువాత వేడుకొనియైన ధర్మరాజు ననుకూల పఱచుకొనియెద నను విషయమునుగురించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. చిరా దపి బలాత్కారో బలిన స్సిద్ధయేరవిషు,

ఛందానువృత్తిదుస్సాధ్యా స్సుహృదో విమనీకృతాః ౧౧౫

టీ. బలినః=బలవంతునికి, అరిషు=శత్రువులవిషయమున, బలాత్కారః=బలాత్కారముగా దండించుట, చిరాత్=చాలాకాలమునకైనను, సిద్ధయే=సిద్ధికొఱకు (అగును), విమనీకృతాః=వైమనస్యముకలవారుగాఁ జేయఁబడిన, సుహృదః=మిత్రులు, ఛందా...ధ్యాః-ఛంద=అభిప్రాయముయొక్క, అనువృత్తి=అనుసరణముచేత నైనను, దుస్సాధ్యాః=(అనుకూలపఱచుకొనుటకు) సాధ్యపడరు.

తా. బలవంతుఁడు శత్రువుల సప్పుడే కాకపోయిన మఱిగొంత కాలమునకైనను బలాత్కారముగా సాధించి వశపఱచుకొనఁబచ్చును. గాని మనస్సు విరిగినపిమ్మట మిత్రుల నెంతమంచితనముజేసియు ననుకూలపఱచుకొనుట మిగులదుష్కరము

శ. స.—చిరాత్. అవ్య. అపి అవ్య. బలాత్కారః, బలాత్కారః బలాత్కారో బలాత్కారాః బలాత్కారశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. బలమస్యాస్తీతి బలీ. తస్య బలినః, బలినః గణింః గణినాం బలినృబ్దః న. పు. ఘ. ఏ. సిద్ధయే, సిద్ధయే సిద్ధిభ్యాం సిద్ధిభ్యః సిద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. చ. ఏ. అరిషు, అరౌ అర్యోః అరిషు అరిశబ్దః ఇ. పు. స. బ. ఛందస్యానువృత్తిః ఛందానువృత్తిః దుఃఖేన సాధితంశక్యాః ఛందానువృత్త్యా దుస్సాధ్యాః ఛందానువృత్తి గుస్సాధ్యాః, దుస్సాగ్ర్యః దుస్సాధ్యా దుస్సాధ్యాః ఛందానువృత్తి దుస్సాధ్యశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. శోభనం హృదయం

యేహంతే సుహృదః, సుహృత్ సుహృదౌ సుహృదః సుహృచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. అవిమనసః విమనస స్సంపద్యమానాః కృతాః విమనీకృతాః, విమనీకృతః విమనీకృతౌ విమనీకృతాః విమనీకృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

త్వా సంప్రత్యుపేక్ష్యాపి పశ్యాత్ప్రసయాపి పార్థ మావర్జయేయ మిత్యత్రహ.—

చిరాదితి. బలిన స్వయంప్రబలస్య, అరిషు విషయే బలాత్కారః బలాత్కారేః దండః, చిరాచ్ఛిరకాలేనాపి, సద్యో మాధునిత్యర్థః, సిద్ధయే వశంవదత్వసిద్ధయే భవతీతిశేషః. అవిమనసోవిమనస స్సంపద్యమానాః కృతాః విమనీకృతాః, వైమనస్యం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. 'అరుర్ననశ్చక్షుశ్చేతోరహణోరజసాంలోపశ్చే'తి చ్విప్రత్యయస లోపా. 'అస్య చ్వా వి'తీకారః. శోభనం హృదయం యేహంతే సుహృదౌ మిత్రాణి. 'సుహృద్దృష్టౌ మిత్రామిత్రమౌ రి'తి నిపాతః. ఛందస్యాభిప్రాయస్య, అనువృత్త్యా చిత్రానురోధేనాపి దుస్సాధ్యాః ఆవర్జయితు మశక్యాఇత్యర్థః. 'అభిప్రాయశ్చంద ఆశయ' ఇత్యమరః. శనై శ్శత్రుర్దండేనాపి వశగో భవతి, మిత్రం తు వైమనస్యే సతి న సామూహీత్యర్థః.

అవ. ఓయీ! మిత్రులకార్యముకన్న దేవకార్యము ప్రబలమైనది (ముఖ్యము) అనువిషయమునుగురించి చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. మన్యనేఽరివధశ్చైయా ప్రీతయే నాకినా మిత్ర,

పురోడాశభుజా మిష్ట మిష్టం కర్తు మలంతరామ్.

౧౦౬

టీ. నాకినా=దేవతలయొక్క, ప్రీతయే=సంతోషముకొఱకు, అరివధః=శత్రుసంహారము, శ్రేయః=ప్రశస్తమైనది, ఇతి=అని, మన్యనే(చేత్)=తలచితివేని, పురోడాశభుజాం=హవిస్సుల, (యజ్ఞముకొఱకగు పిషాపూపాదులను భక్షించు వారు కనుకనే) దేవతలయొక్క, ఇష్టం=ఁగాంచితమును, కర్తుం=చేయుటకు, ఇష్టం=యాగము, అలంతరామ్=పూర్తిగాఁ జాలును.

తా. శత్రువులను సంహరించినచో దేవతలకు సంతోషముకలుగునని తలంచెదవు గాబోలు. సరే అటులయిన యజ్ఞములలో హవిస్సుల ననుభవించి సంతసించెడు దేవతలకు యాగమును నిర్వహించుటయు ప్రీతిజనకమేగదా? అదిగాక శత్రువధకన్న యాగమే మిక్కిలిప్రీతికరము. హవిస్సులను భుజించి పిష్టుట యైనను శత్రుసంహారముగూడ గావింపవచ్చును. ముందుగా శత్రుసంహారమునకు గడంగిన యజ్ఞవిఘ్నమై

హవిరోజనము సున్నయగును. ఇందు నీకును విశ్వాసఘాతము బంధు ద్రోహము రాకుండ సుహృత్కార్యమును దేవకార్యములును గూడ కలిసి వచ్చును.

శ. స.—మన్యసే మస్యేధే మన్యధేవే మనజ్ఞాన ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. మధ్య. పురు. ఏ. అరీకాంవధః అరివధః, వధః వధా వధాః అరివధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఆత్మంతం ప్రశస్యః శ్రేయాన్, శ్రేయాన్ శ్రేయాంసా శ్రేయాంసః శ్రేయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ప్రీతయే, ప్రీతయే ప్రీతిభ్యాం ప్రీతిభ్యః ప్రీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. చ. ఏ. న. అకం అస్తిన్నితి నాకః నాకః యేషామస్తీతి నాకినః తేషాం నాకినాం, నాకినః నాకినోః నాకినామ్ నాకిన్యబ్దః న. పు. య. బ. ఇతి అవ్య. పురోడాశాకా భుంజతఇతి పురోడాశభుజః తేషాం పురోడాశభుజాం, భుజః భుజోః భుజాం పురోడాశభుక్యబ్దః జ. పు. య. బ. ఇష్టం ఇష్టే ఇష్టాని ఇష్టశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఇష్టం ఇష్టే ఇష్టాని ఇష్టశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. కర్తుం తుమున్నంత అలంత రామ్ అవ్య.

నను సుహృత్కార్యా త్సురకార్యం బలీయ ఇత్యత్రాహ.—

మన్యసఇతి. నాకినాం దేవానాం, ప్రీతయే అరివధః శ్రేయాక్ ప్రశస్యతరః, 'ప్రశస్యస్య శ్ర' ఇతి క్రాదేశః. ఇతి మన్యసే చే, త్త్వా పురోడాశభుజాం హవిర్భుజాం, ఆతఏవ నాకినా మిష్టం ఈస్పితం, కర్తుం, ఇషేః కర్తృణిక్తః. ఇష్టం ఇష్టి ర్యాగ ఇతియావత్, యజే ర్భావేక్తః. 'వచిస్వపీ' త్యాదినా సంప్రసారణం. అలంతరా మతి పర్యాప్తం, అవ్యయాదాము ప్రత్యయః, శత్రు వధాదతి ప్రియకరో యాగఏవ నాకినాం భుక్త్యాపి శత్రువధస్య సుకరత్వాదితిభావః.

అవ. అశ్లేయయినను అమృతంబు గ్రోలువారినా యిపిండిలిండికొసగొల్పుట? అనునాశంకవలన చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. అమృతం నామ యత్సంతో మంత్రజిహ్వాఘ జుహ్వతి,

శోభైవ మందరక్షుబ్ధక్షుభితాంభోధివర్ణనా.

౧౦౭

టీ. అమృతం నామ=అమృతమనగా, సంతః=విద్వాంసులు, మంత్ర జిహ్వాఘ= అగ్నులయందు, యత్=యే పురోడాశాదికమును, జుహ్వతి=హోమముచేయుచున్న వారో, తదేవ=అదియే, మందర ..నా, మందర=మందర పర్వతమును, క్షుబ్ధ=కవ్వము చేత, క్షుభిత=చిలుకబడిన, అంభోధి = సముద్రముయొక్క, వర్ణనా=వర్ణించుట, శోభైవ=అలంకారము మాత్రమే,

తా. మంత్రవేత్తలగు విద్వాంసులు మంత్రములే నాలుకలుగా గల త్రేతాగ్నులయందు హోమము జేయుపురోడాశము ఆజ్యము మొదలగునవియే యగ్నిముఖులగు దేవతల కమృతంబుగాని వేఱొండు గాదు. మందరపర్వతమును కచ్ఛముగాఁజేసి పాలసద్రమును తరుచుట వలన నమృతంబు పుట్టినది యచుట చమత్కారకల్పనము మాత్రమే యని గ్రహింపవలయును.

శ. స.—అమృతం, అమృతం అమృతే అమృతాని అమృతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. నామ అవ్య. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ద్వి. ఏ. సద్రః, సకా సంతా సంతః సచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. మంత్రా ఏవ జిహ్వో యేషాంతే మంత్రజిహ్వః తేషు మంత్రజిహ్వేషు, జిహ్వే జిహ్వయోః జిహ్వేషు మంత్రజిహ్వశబ్దః అ. పు. స. బ. సహోతి జుహుతః జుహ్వతి హుదానాదనయో రిత్యస్తా త్సకర్త కా ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. బ. శోభా, శోభా శోభే శోభాః శోభాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ. అవ్య. మందరఏవత్తుబ్ధః, మందరత్తుబ్ధః మందరత్తుబ్ధేన త్తుభితః మందరత్తుబ్ధత్తుభితః అంభాంసి ధీయంతే అస్తిన్నితి అంభోధిః మందరత్తుబ్ధ త్తుభితశ్చాసా వంభోధిశ్చ మందరత్తుబ్ధ త్తుభితాంభోధిః మందరత్తుబ్ధ త్తుభితాంభోధేర్ననా మందరత్తుబ్ధత్తుభితాంభోధివర్ణనా, వర్ణనా వర్ణనే వర్ణనాః మందరత్తుబ్ధ త్తుభితాంభోధివర్ణనాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

తథాప్యమృతాశినాం తేషాం కి మేఘేః పిష్టభక్షణప్రలోభనై రత ఆహ. —

అమృతమితి. అమృతంనామ, సంతో విద్వాంసః, మంత్రాఏవ జిహ్వో యేషాంతేషు మంత్రజిహ్వేషుగ్నిషు, 'మంత్రజిహ్వస్స పైజిహ్వః స్రుజిహ్వో హేవ్యవాహనః' ఇతి వైజయంతీ. య త్పురోడాశాదికం జుహోతి, తదేవేతి కేషః. యత్తద్ ర్నిత్యసంబంధాత్. మందరఏవ త్తుబ్ధో మంధదండః. 'త్తుబ్ధస్యాం తే'త్యాదినా అస్తిన్నధేనిపాతనా దనిట్ట్యం. తేన త్తుభితస్య మథితస్య అంభోధేః, వర్ణనా శోభైవ అలంకారఏవ, అభిమంధనేన అమృత ముత్పాదితమితి యత్, తత్క్రిమాత్రం అతో హుతమేవామృత మితి భావః, వాక్యార్థయో ర్హేతుపేతుమద్భవాద్వాక్యార్థపేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

అవ. యుద్ధయాత్రకు నీవుదాటరాని ప్రతిబంధకమొకఁడు గల దని చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. సహిష్యే శత మాగాంసి సూనోస్త ఇతి యత్త్వయా,

ప్రతిక్ష్యం తత్ప్రతిక్ష్యాయై పితృష్వనే ప్రతిశ్రుతమ్. ౧౦౮

టీ. ప్రతీక్ష్యాయై=పూజ్యురాలగు, పితృష్వస్రే=మేనత్తకొఱకు, తే=నీయొక్క, నూనో=కుమారునియొక్క, శతం=నూలు, ఆగాంసి=అపరాధములను, సహిష్యే=సహించగలను, ఇతి=అని, యత్=ఏ, త్వయా=నీచేతను, ప్రతిశ్రుతం=ప్రతిజ్ఞ చేయబడినదియో, తత్=అది, ప్రతీక్ష్యం=పరిపాలించదగినది.

తా. నీకొడుకుయొక్క నూలుతప్పలను మన్నించెద నని మున్ను పూజ్యురాలగు మీమేనత్త యిష్టానుసారముగా ప్రతిజ్ఞ చేసియున్నావు. ఆప్రతిజ్ఞను నెరవేర్చుకొనక తప్పదు లేనిచో మహాదోషము వచ్చునని తాత్పర్యము.

శ. స. -సహిష్యే సహిష్యవహే సహిష్యమహే మహమర్షణ ఇత్యస్తా త్వకర్తృకాత్కర్తరి భవిష్యతి లృటి ఆత్మ. ఉ. పురు. ఏ. శతం, శతం శతే శతాని శతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఆగాంసి, ఆగః ఆగసీ ఆగాంసి ఆగశబ్దః స. న. ద్వి. బ. నూనోః, నూనోః నూనోః నూనూనాం నూనుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. తే, తవ తే యువయోః వాం యుష్మకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఇతి. అవ్య. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. త్వ. ఏ. ప్రతీక్షీతుంయోగ్యం ప్రతీక్ష్యం, ప్రతీక్ష్యం ప్రతీక్ష్యే ప్రతీక్ష్యాణి ప్రతీక్ష్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. ప్రతీక్ష్యాయై, ప్రతీక్ష్యాయై ప్రతీక్ష్యభ్యాం ప్రతీక్ష్యభ్యః ప్రతీక్ష్యశబ్దః అ. స్త్రీ. ష. ఏ. పితుః స్వసా పితృష్వసా, తస్యై పితృష్వస్రే, స్వస్రే స్వసృభ్యాం స్వసృభ్యః పితృష్వసృశబ్దః ఋ. స్త్రీ. ష. ఏ. ప్రతిశ్రుతం, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిశ్రుతే ప్రతిశ్రుతాని ప్రతిశ్రుతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

యాత్రాయాః కశ్చిత్ప్రీతిబంధో దుస్తరస్తవాస్తీత్యాహ.—

సహిష్యఇతి. ప్రతీక్ష్యాయై పూజ్యాయై 'పూజ్యః ప్రతీక్ష్య' ఇత్యమరః. పితృష్వస్రే పితృభగినై, 'విభాషాస్వసృపతో' రితి వికల్పాదలుగభావః. 'మాతృపితృభ్యాం స్వసే'తి షత్వం తే తవ, నూనో శ్శత మాగాంసి అపరాధాన్, 'అగోఽపరాధో మంతు శ్చే' త్యమరః. సహిష్యే సోధాహే ఇతి, యత్త్వయా ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం, తత్ప్రతీక్ష్యం ప్రతిపాలనీయం అన్యథా మహాదోషస్తరణా దితి భావః.

అవ. అవును ప్రతిజ్ఞ చేసినదినిజమేకొని వీనియొక్క తిలమిఱిన పొగరు చూచి యిప్పుడదియును విడువవలసినది యనుచోఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తీక్ష్ణా నారంతుదా బుద్ధి కర్తృ శాంతం ప్రతాపవత్,

నోపతాపి మన సోస్త్వ వాగేకా వాగ్నిన స్సతః.

౧౦౯

టీ. సతః=సత్పురుషునియొక్క, బుద్ధిః=బుద్ధి, తీక్షా=చుటుకై నది, (స్యాదితి=అగునని, విద్ధి=ఎఱుంగుము,) (తథాపి=అట్లయినను) అరుంతుదా=(శస్త్రమువలె) మర్శనేదకము, న భవేత్=కాదు, కర్త=వ్యాపారము, ప్రతాపవత్=తేజోవంతము, (స్యాత్=అగును), (తథాపి=అయినను), శాంతం=శాంతమైనది, (స్యాత్=అగును), మనః=చిత్తిము, సోష్ఠ=అభిమానముచేతనుష్ణమైనది, (స్యాత్=అగును), (తథాపి=అట్లులయినను), ఉపతాపి=అగ్నివలె సంతాపపెట్టునది, నస్యాత్=కాదు, వాగ్నిః=వక్తయగు, సతః=సత్పురుషునియొక్క, వాక్=మాట, ఏకా=ఒక్కవిధమయినది. (స్యాత్=అగును).

తా. సత్పురుషునియొక్క బుద్ధి విషయగ్రహణమందు మిక్కిలి చుటుకై నదిగానుండునుగాని యాచుటుకుడనము పరుల యాయువు పట్టులనుదాఁకి ములుకులట్లు బాధపెట్టునదిగాదు. వానికృత్యమును తేజోవంతమై భీకరముగాఁ గన్పట్టునుగాని సింహవ్యామ్రాదులయట్లు హింసించునదిగాదు. మఱియు వాని మనస్సు అభిమానము, గర్వము, పరాక్రమము మొదలగువానిచేత సత్యుగ్రమైయుండుచుగాని యాయుగ్రభావము నిష్పకలయట్లు సంతాపమును బుట్టించునదిగాదు. మహావాగ్మియైన నట్టివానియొక్క వాక్కును నొకేతీసున నుండునుగాని చలింపదు. కావున సత్యసంధునికి ప్రతిజ్ఞాభంగ మయుక్తమని తాత్పర్యము.

శ. స.—తీక్షా, తీక్షా తీక్షే తీక్షాః తీక్షాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. అరూంషి తుదతీత్యరంతుదా అరుంతుదా అరుంతుదే అరుంతుదాః అరుంతుదాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. బుద్ధిః, బుద్ధిః బుద్ధీ బుద్ధయః బుద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కర్త, కర్త కర్తణీ కర్తాణి కర్తన్యబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. శాంతం, శాంతం శాంతే శాంతాని శాంతశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ప్రతాపః అస్యాస్తీతి ప్రతాపవత్, ప్రతాపవత్ ప్రతాపవతీ ప్రతాపవంతి ప్రతాపవచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. ఉపతాపయతీత్యుపతాపి ఉపతాపి, ఉపతాపి ఉపతాపిసీ ఉపతాపీసీ ఉపతాపిశబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. మనః, మనః మనసీ మనాంసి మనశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. ఊష్ణణాసహ వర్తత ఇతి సోష్ఠ, సోష్ఠ సోష్ఠణీ సోష్ఠాణి సోష్ఠన్యబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. వాక్, వాక్ వాచా వాచః వాక్ష్వబ్దః చ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏకా ఏకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ని. ఏ. ప్ర. ఏ. వాచః అస్యసంతీతివాగ్మీ తస్య వాగ్మిణః, వాగ్మిణః వాగ్మి నోః వాగ్మి నాం వాగ్మిన్యబ్దః న. ఘ. ష. ఏ.

సత్య మస్తి ప్రతిశ్రుతం, కిం త్వ సోన్మత్తత్వా దౌద్ధత్యాత్తదపి జిహ్వాసిత మత ఆహ. —

తీజ్ఞేతి. సత స్సత్పురుషస్య, బుద్ధిః తీజ్ఞా నిశితాస్యా దితి విధిత్యధ్యాహారః. ఏవ ముత్తరత్రాసి, తథా ప్యరుంతుదతీత్యరుంతుదా శస్త్రవ స్సర్వభేదినీ న భవేత్, అహింసయైవ పరం పీడయేదిత్యర్థః. కర్మవ్యాపారః, ప్రతాపవత్ తేజస్వి భయ దంస్యాత్, తథాపి శాంతం స్యాత్ నతు సింహాదివ ధింస్రం భవే దిత్యర్థః. మన శ్చిత్తం సోష్ట్ర అభిమానోష్ట్రం స్యాత్ తథా, పున్యతాపయ తీ త్యుపతాపి, అగ్నాదీవ త్వరసంసంతాపి న స్యాత్ వాగ్నినో వత్తుః సతో వాగేకా ఏకరూపా స్యాత్, వా గ్నీ సత్యమేవ వదేది త్యర్థః. అత స్సత్యసంధస్య ప్రతిశ్రు తార్థహాని రనన్వేతి భావః. అత్ర ప్రకృతాయా వాచోఽప్రకృతానాం బుద్ధికర్తృమనసాం చ తుల్యధర్మా దౌప మ్యావగమా ద్దీపకాలంకారః. 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం టు సామర్థ్యే తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర 'దీపకం తన్నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. బుద్ధ్యాదీనాం శస్త్రాది వ్యతిరేకశ్చ వ్యజ్యతే.

అవ. సమయము రానిదే శిశుపాలుని చంపుట యశక్యమనియుఁ జెప్పు చున్నాడు. —

శ్లో. స్వయం కృతప్రసాదస్య శస్యాహ్వానీ భాసుమా నివ,
సమయావధి మప్రాప్య నాంతాయా లం భవానపి. ౧౧౦

టీ. అహ్వాః = పగటియొక్క, అంతాయ = సమాప్తికొఱకు, భాసుమానివ = సూర్యుడుంబోలె, స్వయం = స్వయాముగా, కృతప్రసాదస్య = చేయబడిన యను గ్రహముగల (తాను గలుగజేసిన వెలుతురుగల), తస్య = ఆశిశుపాలునియొక్క, అంతాయ = సంహారముకొఱకు, సమయావధిం = నియతకాలముయొక్క, సమాప్తీని, అప్రాప్య = పొందక, భవానపి = నీవును, నాలం = సమర్థుడవుగావు.

తా. తాను వెలుతురునిచ్చి పగటిని జేయు పగలించిమోర నియత కాలము గడవనిదే యాపగటికాలమును ముగింపజాలనియట్లు నీయం తట నీవే యనుగ్రహించి వరమిచ్చిన యా శిశుపాలుని ప్రతిజ్ఞాకాలము వూర్తియగుదాక నీవును సంహంపజాలవు. కనుక నీయకాల ప్రయ త్నము వర్ధిల్లముగా నవకీర్తియేగాని లాభమేమియు నేరు.

శ. స. — స్వయం అవ్య. కృతః ప్రసాదః యస్యసః కృతప్రసాదః తస్య కృతప్రసాదస్య, ప్రసాదస్య ప్రసాదయోః ప్రసాదానాం కృతప్రసాదశబ్దః అ. పు. ప. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్చిబ్దః ద. పు. ప. ఏ. అహ్వాః,

అహ్నః అహ్నోః అహ్నోమ్ అహ్నశబ్దః న. న. ష. ఏ. భావః అస్యసంతీతి భాను
మాన్, భానుమాన్ భానుమంతో భానుమంతః భానుమచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ
అవ్య. సమయస్యావధిః సమయావధిః తం సమయావధిం, అవధిం అవధీ అవధీన్ సమ
యావధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ అప్రాప్య ల్యబం. న అవ్య. అంతాయ, అంతాయ అంతా
భ్యాం అంతేభ్యః అంతశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. అలం అవ్య. భవాన్, భవాన్ భవంతో
భవంతః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య.

అశక్య కాకాలే చైద్యవధ ఇత్యాహ.—

స్వయమితి. కించ అహ్నో భానుమా సంశయానివ, స్వయం కృతః ప్రసాదః
అనుగ్రహః, ప్రకాశశ్చ యస్య తస్య చైద్యస్యాంతాయ వధాయ, సమయావధిం
నియతి కాలావసానం, అప్రాప్య భవానపి నాలం నశక్తః తథాచ వృధాపక్షీర్తిరేవాన్య
న్న కించిత్ఫలం స్యాదితి భావః.

అవ, అట్లేని వీని సుపేక్షించి యూరకుండవలసినదియేనా² కాదు. అని
చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. కృత్వా కృత్యవిదస్తీర్థే ష్వంతః ప్రణిధయః పదమ్,

విదాంకుర్వంతు మహత స్తలం విద్విషదంభసః.

౧౧౧

టీ. కృత్యవిదః=కార్యవేత్తలగు (కాస్త్రవేత్తలగు), ప్రణిధయః=గూఢచా
రులు, వీర్థేఘ=మంత్రాద్యష్టాదశస్థానములయందు (రేవులయందు), అంతః=లోపల,
పదం=స్థానమును (పాదక్షేపమును), కృత్వా=చేసి, మహతః=దురదగాహమైన (పూజ్య
మైన), విద్విషదంభసః=శత్రువను జలముయొక్క, తలం=స్వరూపమును (ప్రమాణ
మును), విదాంకుర్వంతు=తెలిసికొందురుగాక.

తా. విచక్షిణులగువారు రేవులయందు లోపలగా కాలువెట్టి
నీరియొక్క లోతును కనిపెట్టునట్లు కార్యజ్ఞానముగల చారులు వారి
వంత్రాద్యష్టాదశ స్థానములయందు సంతరిత వేదముచేసి దురదగాహ
మైన శత్రువుయొక్క స్వరూపమును కనిపెట్టువలయును కనుక గూఢ
చారులగు బంధ శత్రువుయొక్క గుట్టు మట్టు కనుగొనుచుండుమని
తాత్పర్యము.

శ. ౧.—కృత్వా క్రౌప్రత్యయాంత మవ్య. కర్తుం యోగ్యం కృత్యం కృత్యం
విదంతీతి కృత్యవిదః, విల్ విదౌ విదః కృత్యవిచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. తరంత్యేభిరితి
తిథాని తేషు తీర్థేషు, తీర్థే తీర్థయాః తీర్థేషు తీర్థశబ్దః అ. న. స. బ. అంతః అవ్య.

ప్రణిధీయంత ఇతి ప్రణిధయః, ప్రణిధిః ప్రణిధిః ప్రణిధయః ప్రణిధిశబ్దః ఇ ఘ. ప్ర. బ. పదం, పదం పదే పదాని పదశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. విదాంకరోతు విదాంతు రుతాత్ విదాంతురుతాం విదాంతుర్వంతు విదజ్జాః ఇత్యస్తాదామంత్రాదనుప్రయుక్తా త్కృష్ణాధాలో సుకర్తకాత్కర్తరి విధ్యాజ్ఞాలోటి పర ప్ర. పురు. బ మహతః, మహతః మహతోః మహతాం మహచ్ఛబ్దః త స. మ. ఏ. తలం, తలం తిలే తలాని తలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. విద్విష స్నేవ అంభః విద్విషదంభః తస్య విద్విషదంభసః, అంభసః అంభసోః అంభసాం విద్విషదంభశబ్దః స. న. మ. ఏ.

త్స్మా కి మయ ముషేక్ష్య ఏవ నే త్యాహ.—

కృత్వేతి. కింతు కృత్యవిదః కార్యజ్ఞాః, విధిజ్ఞాశ్చ, ప్రణిధీయంత ఇతి ప్రణి ధయో గూఢచారిణః, ‘ప్రణిధి ర్గూఢఘరుష’ ఇతి హలాయుధః. తరంత్యేభి రితి తీర్థాని మంత్రాద్యప్రదేశస్థానాని, జలావతారాశ్చ ‘యోనా జలావతారే చ మంత్రా ద్యప్రదేశస్థాని, పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్వాదితి హలాయుధః. తేష్వంతః, పదం స్థానం పాదప్రక్షేపం చ కృత్వా, మహతో దురవగాహస్య పూజ్యస్యచ, వి ద్విషక్ శత్రు రేవ అంభః, తస్య తలం స్వరూపం, ప్రమాణ మితి యావత్. ‘అథ స్వరూపయో రస్త్రీ తల మి’ త్యమరః. విదాంతుర్వంతు విదంతు విద జ్జానే లోల్. ‘విదాం తుర్వంత్యత్యతరస్యా మి’తి వికల్పా దాంప్రత్యయనిపాతః. అంభస ఇవ శత్రోః కృతతీర్థస్య సుప్రవేశత్వాత్ ప్రాగంతః ప్రవిశ్య పరీక్ష్యఇత్యర్థః. శిష్టపరం పరితరూపకాలంకారః.

అవ. ఇయ్యది యావశ్యకమైనదియనని చెప్పచున్నాడు.—

శ్లో. అనుత్సాత్రపదన్యాసా సద్విప్రైః సన్నిబంధనా,

శబ్దవిద్యేవ నో భాణి రాజనీతి రవస్సశా.

౧౧౨

టీ. అనుత్సాత్రపదన్యాసా=నీతిశాస్త్రవిరుద్ధమైన యొక్కపదప్రక్షేప (స్వల్ప వ్యవహార) మేనియు లేని, (విడువబడని నూత్రముల యక్షరములుగల, అనఁగా “ఇష్టి, ఉపసంఖ్యానము” లక్కఱలేకయే నూత్రక్షరములవలన సంతయర్థమును చెలి యుండేయు “న్యాస” మను “వృత్తి” వ్యాఖ్యానగ్రంథముగల) అష్టవృత్తి-సత్= (చక్కగాఁ గల్పించుటచేత) శోభించుచున్న, వృత్తిః=(భృతులు మొదలగువారి) జీవిక (కాశికావృత్తి) కలిగినట్టియు, సన్నిబంధనా=అనుజీవులకు పనియైన తరువాత నిచ్చెడు శాశ్వత పారితోషికములు కలిగినట్టియు (మహాభాష్యము కలిగినట్టియు), రాజనీతిః=రాజవృత్తి, అపస్సశా=దూరీభూతమైన చారులుగలదియని (“సస్సశా”

మను సుపోద్ఘాత గ్రంథము లేని) శబ్దవిద్యేవ=వ్యాకరణశాస్త్రమునట్లు, నోభాతి=ప్రకాశించదు.

తా. 'ఇష్యతే (ఇష్టిః), ఉపసంఖ్యానమ్' అనుపదములతోఁ జేరిన వాక్యములు కొన్నికలవు. అవి సూత్రములయందు చెప్పబడని యర్థమును బోధించునవిగా నేర్పడినవి. కాని వానియపేక్షలేక సూత్రాక్షరములవలననే యావద్యమునుఁ దెలియచేయుచు 'కాశికావృత్తికి' వ్యాఖ్యానముగా 'న్యాస' మను నొక మహాగ్రంథము వ్రాయబడియున్నది. అదియును, చక్కనిరచనగలిగి యొప్పారు 'కాశికావృత్తి'యు నత్యుత్తమంబగు మహాభాష్య గ్రంథమునుం గలిగియు 'పస్పశాహ్నిక' మని యెడు శాస్త్రారంభ ప్రయోజన సమర్థకమగు సుపోద్ఘాత ప్రకరణము లేనిచో వ్యాకరణశాస్త్రము శోభింపనియట్లు గొంచె మయినను దప్పక నీతిశాస్త్రము గుణముగు స్వవ్యవహారములను, తగునట్లుగా నేర్పఱచిన భృత్యామాత్యాదుల జీవితమును, అన్యైకకార్యంబులు నెఱవేఱినతోడనే యనుచుండుటకు శాశ్వతముగా నిచ్చుగోవులు హిరణ్యము మున్నగు పారి తోషిక దానములునుం గలిగియుండియు గూఢచారులులేనిదే రాజనీతి శోభిల్లదు. కనుక చారప్రేక్షణము ముఖ్యముగాఁ జేయవలెను. అది లేనచో రాజు గుడ్డివాడేగదా! అని తాత్పర్యము.

౪. స.—ఉల్లంఘితం సూత్రం యేనసః ఉత్సాత్రః పదస్య న్యాసః పదన్యాసః ఉత్సాత్రశ్చాసా పదన్యాసశ్చ ఉత్సాత్రపదన్యాసః అవిద్యయానః ఉత్సాత్రపదన్యాసః యస్యాం సా అనుత్సాత్రపదన్యాసా (సూత్రస్య పదాని సూత్రపదాని అనుత్సృప్తాని సూత్రపదాని యేనసః అనుత్సాత్రపదః అనుత్సాత్రపదః న్యాసః యస్యాం సా అనుత్సాత్రపద న్యాసా) న్యాసా, న్యాసా న్యాసే న్యాసాః అనుత్సాత్ర పదన్యాసాశ్చబ్దః ఆ. శ్రీ. ప్ర. ఏ. సతీ వృత్తి ర్భస్యాంసా సద్వృత్తిః, వృత్తిః వృత్తి వృత్తయః సద్వృత్తిశబ్దః ఇ. శ్రీ. ప్ర. ఏ సంతి నిబంధనాని యస్యాంసా (సత్ నిబంధనం యస్యాంసా) సన్నిబంధనా, నిబంధనా నిబంధనే నిబంధనాః సన్నిబంధనాశ్చబ్దః ఆ. శ్రీ. ప్ర. ఏ. శబ్దానాం విద్యా శబ్దవిద్యా, విద్యా విద్యే విద్యాః బిబ్ధవిద్యాశ్చబ్దః ఆ. శ్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. నో అవ్య. భాతి భాతః భాంతి భాదీప్తావిత్యస్తా దకర్తకాధాతోః కర్తరి వ హూనేతి పర. ప్ర. పు. ఏ.

రాజ్యం నీతిః రాజనీతిః, నీతిః నీతి నీతయః రాజనీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అపగతాః
స్పృశాః యస్యాంసా (అవిద్యమానః పస్పశో యస్యాంసా) అపస్పృశా, అపస్పృశా
అపస్పృశే అపస్పృశాః అపస్పృశాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

ఆవశ్యకం వైత దిత్యాహ —

అనుత్సాత్రేతి. ఉత్సాత్రః ఉచ్చాత్రః, నీతిశాస్త్రవిరుద్ధః, పదన్యాసః ఏక
పదప్రక్షేపోఽసి, స్వల్పవ్యవహారోఽసీతి యావత్ స నాస్తి యస్యాం సా
అనుత్సాత్రపదన్యాసా, నీతిపూర్వకసర్వవ్యవహారేత్యర్థః. అన్యత్ర అనుత్సా
త్రపదోఽనుత్సృష్టసూత్రాక్షరః, ఇష్ట్యపసంఖ్యాననైరపేక్ష్యేణ సూత్రాక్షరైరేవ
సర్వార్థప్రతిపాదకః, న్యాసః వృత్తివ్యాఖ్యానగ్రంథవిశేషో యస్యాం తథోక్తా
యథా సతి యధార్థకల్పనయా శోభనా, వృత్తిః భృత్యామాత్యాదిజీవితా, కాశికా
వృత్తిశ్చ యస్యాం సా, 'వృత్తిర్నిధే చ జీవన' ఇతి వైజయంతీ. సంతి నిబంధనాని
అనుజీవాదీనాం క్రియాపనానేషు దత్తాని, గోహిరణ్యాదికాశ్వతికపారితోషికదా
నాని యస్యాం సా, ఏతచ్చ 'దత్వా భూమిం నిబంధం చ' త్యేతద్వచనవ్యాఖ్యానే
మితాక్షరాయాం ద్రష్టవ్యం. అన్యత్ర సన్నిబంధనం భాష్యగ్రంథో యస్యాం సా,
ఏవంభూతాపి రాజనీతిః రాజవృత్తిః, అపగతః స్పృశశ్చాపి యస్యాం సా అపస్పృశా
చేత్, 'యథార్హవర్ణో మర్తజ్ఞః స్పృశో హరక ఉచ్యతే, అపసర్వ శ్చర స్పృశ' ఇత్య
మరః, అన్యత్ర అవిద్యమానః పస్పశః శాస్త్రారంభసమర్థక ఉపోద్ఘాతగ్రంథసందగోభి
యస్యాం సా అపస్పృశా, శబ్దవిద్యా వ్యాకరణవిద్యేవ సా నోభాతి న శోభతే, తస్మా
చ్చారప్రేమణ మావశ్యకం, తద్రహితస్య రాజ్యోఽంధప్రాయత్వాదితి భావః, అత్రాపస్ప
శేతి జతుకాంఠవ చ్ఛబ్దయోరేవ శ్లిష్టత్వా చ్ఛబ్దశ్లేషః. సద్వృత్తి సన్నిబంధనేత్యత్ర
ఏకనాశావలంబి ఫలద్వయవదర్థయోరేవ శ్లిష్టత్వా దర్థశ్లేషః, అనుత్సాత్రపదన్యా
శేత్యత్ర తూభయ సంభవా దుభయశ్లేషః. శబ్దవిద్యేవేతి పూర్ణోపమావ్యక్తేవ, తయోః
సాపేక్షత్వా త్సంకరః.

అవ. చారులద్వారా పరవృత్తాంతమును చెలిసికొనుట మాత్రమే కాదు. భేద
మునుగూడ బుట్టింపవలయునని చెప్పుచున్నాడు. —

శ్లో. అజ్ఞాతదోషై ర్దోషజ్ఞై రుద్ధూపోభయవేతనైః,

భేద్యా శ్మిత్రో రభివ్యక్త శాసనై న్సామవాయికాః. * ౧౧౩

టీ. అజ్ఞాతదోషైః-అజ్ఞాతః (పరులచేత) తెలియఁబడని. దోషైః=(తమ) మర్త
ములు గలిగిన నారును, దోషజ్ఞైః=(పరుల) మర్తములను చెలిసికొనినవారును, అభివ్యక్త
శాసనైః-అభివ్యక్తః=(భేద్యులయెదుట) ప్రకటింపఁబడిన, శాసనైః=కూటశాసనములు

గలవారును, ఉభయవేతనైః = రెండువైపుల (తమ యజమానునివద్ద, భేదింపఁబోవుపరు నివద్ద) జీతమును పొందువారును (నగు చారుల) చేత, శత్రోః = విరోధియొక్క, సామవాయికాః = సంఘముఖ్యులు (మంత్రి మొదలగువారు), ఉద్దాప్య = దూషింపఁ జేసి, భేద్యాః = వేటుపఱచఁగినవారు.

తా. ఇదియుచుఁగాక మనము పంపించిన గూఢచారులు శత్రు పురంబులకుఁబోయి యక్కడ నివసించియుండి మనవద్దనుండియే గాక వారివద్దనుండియుఁగూడ జీతములు గొనుచుఁ దమ మర్తంబులు బయల్పడనీయక యచ్చటివారి మర్తంబులన్నియుఁ దెలిసికొనుచు నారాజుతో వాని మంత్రిలు మొదలగు పరివారముఖ్యులమీఁద చాడీలు చెప్పుచు వారు వ్రాసిన క్లవియో కొన్ని యవసర్థకము పుట్టించు వ్రాతలను సృష్టించి చూపుచు వారిలో వారికి భేదములు గలుగునట్లు చేయవలయును.

శ. స. — న జ్ఞాతాః అజ్ఞాతాః అజ్ఞాతాః దోషాః యేషాంతే అజ్ఞాతదోషాః తైః అజ్ఞాతదోషైః, దోషేణ దోషభ్యాం దోషైః అజ్ఞాతదోషశబ్దః అ. పు. తృ. బ. దోషాన్ జానంతీతి దోషజ్ఞాః తైః దోషజ్ఞైః, దోషజ్ఞేన దోషజ్ఞాభ్యాం దోషజ్ఞైః దోషజ్ఞశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఉద్దాప్య ల్యబం ఉభయత్ర వేతనం యేషాంతే ఉభయవేతనాః తైః ఉభయవేతనైః వేతనేన వేతనాభ్యాం వేతనైః ఉభయవేతనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. భేత్తుం యోగ్యాః భేద్యాః, భేద్యః భేద్యా భేద్యః భేద్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. శత్రోః, శత్రోః శత్రోః శత్రుణాం శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. అభివ్యక్తాని శాసనాని యైస్తే అభివ్యక్తశాసనాః తైః అభివ్యక్తశాసనైః, శాసనేన శాసనాభ్యాం శాసనైః అభివ్యక్తశాసనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. సమవాయాన్ సమవయంతీతి సామవాయికాః, సామవాయికః సామవాయికౌ సామవాయికాః సామవాయికశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

న కేవలం చారముభేద పరవృత్తాంతజ్ఞానం అపి తూపజాపశ్చ కర్తవ్య ఇత్యాహ. —

అజ్ఞాతేతి. కించ అజ్ఞాతదోషైః పరైః, అజ్ఞాతస్వమర్శభిః దోషజ్ఞైః స్వయం పరమర్శజ్ఞైః, అభివ్యక్తాని భేద్యస్యాగ్రే ప్రకటితాని శాసనాని, తదమాత్యాద్య నాశ్వాసకరాణి కూటలిఖితాని, యేషాంతైః ఉభయవేతనైః, ఉభయత్ర భేద్యే స్వామిని చ వేతనం భృతిః యేషాంతైః ఉభయత్ర జీవికాగ్రాహిభిశ్చ, భేద్యనగర

వాస్తవై శ్చరై రిత్వర్థః. 'భృతయో భర్త వేతన మి'త్యమరః. శ శ్రోస్సంబంధినః, సమవాయం సమవయంతీతి సామవాయికాః, సంఘముఖ్యా స్సచివాదయః, 'సమవాయాకా సమవైతీ'తి రక్. ఉద్ఘాప్య ద్విషా మేతే ద త్తహస్తాః అస్తాభి రేషాం లిఖితాని ఏతాని గృహీతాని త్వుచ్చై రుక్త్వా దూషయిత్వా, గేగ్యాః విసుటసీయాః, సపత్నా త్ప్రథక్కరణీయాః.

శ్లో. ఉపేయివాంసి కర్తారః పురీ మాజాతశాస్త్ర ఏమ్,

రాజన్యకా నుపాయజ్ఞై రేకార్థాని చరై స్తవ. ౧౧౮

టీ. ఉపాయజ్ఞైః = (కార్యసాధకమగు) ఉపాయ మెఱిగిన, తవ=నీయొక్క,

చరైః = గూఢచారులచేత, ఏకార్థాని = ఒకే ప్రయోజనముగల, రాజన్యకాని=రాజబృందములు, అజాతశాత్రవీం = ధర్మరాజుగారిసంబంధమైన, పురీం=ఇంద్రప్రస్థపురమును, ఉపేయివాంసి=పొందినవిగా, కర్తారః=చేయఁబడుఁగాక.

తా. కార్యమును సాధించుకొని రాగల నేర్పరులగు నీవేగువాండ్రనుబంపి అక్కడ జరుగబోవు రాజకార్యమునకు యుద్ధసన్నద్ధులరై ధర్మరాజుగారి యజ్ఞమును మిషగాఁ బెట్టుకొని యింద్రప్రస్థమునకు రండని గుప్తముగాఁ దెలియపఱచి యచ్చట నీమిత్రులందఱును పోగుబడునట్లు చేయవలయును.

శ. స.—ఉపేయవత్, ఉపేయవత్ ఉపేయషీ ఉపేయివాంసి ఉపేయవచ్ఛబ్దః స. న. ప్ర. బ. కర్తా, కర్తా కర్తారా కర్తారః డుకృత్ కరణ ఇత్యస్తాత్స కర్తకాత్కర్తణీ భవిష్యతి లుటి ఆత్. ప్ర. పురు. బ. పురీం, పురీం పుర్యా పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అజాతాః శత్రవః యస్యసః అజాతశత్రుః అజాతశత్రోరియం అజాతశాత్రవీ తాం అజాతశాత్రవీం, శాత్రవీం శాత్రవ్యోశాత్రవీః అజాతశాత్రవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. రాజన్యానాం సమూహః రాజన్యకం తాని రాజన్యకాని, రాజన్యకం రాజన్యకే రాజన్యకాని రాజన్యకశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. ఉపాయం జానంతీత్యుపాయజ్ఞాః తైః ఉపాయజ్ఞైః, ఉపాయజ్ఞేన ఉపాయజ్ఞాభ్యాం ఉపాయజ్ఞైః ఉపాయజ్ఞశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఏకః అర్థః ఏషాంతాని ఏకార్థాని, అర్థం అర్థే అర్థాని ఏకార్థశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. చరంతీతి చరాః తైః చరైః, చరేణ చరాభ్యాం చరైః చరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తవ, తవ తే యువయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. డ. ఏ.

ఉపేయివాంసీతి. కించ. ఉపాయజ్ఞైః కార్యసాధనకుశలైః, తవ తే, చరంతీతి చరైర్దాధచారిభిః, పచాద్యచ్, ఏకార్థాని త్వయా సహైకప్రయోజనాని, రాజన్యానాం సమూహః రాజన్యకాని, 'గోత్రోక్షే'త్యాదినా వుక్తో. అజాతశత్రోరిమా మాజాతశత్రవీం పురీ మింద్రప్రస్థం ఉపేయివాంసి ప్రాప్తవంతి, 'ఉపేయివా'ననాశ్చాననూచాన శ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. కర్తారః కరిష్యంతే, కృషాః కర్తంతి లుప్. ఇంద్రప్రస్థేస్తాకం మహద్రాజకార్యం భవిష్యతి తదధ్వరయాత్రావ్యాజేన సన్నద్ధైరాగంతవ్య మితి గూఢం సందిశ్య తత్రసర్వే మేళయితవ్యా ఇత్యర్థః 'అజాతశత్రు శృల్యారి ధర్మపుత్రో యుధిష్ఠిర' ఇతి హేమః.

అవ. అయ్యా! అచ్చట యజ్ఞము జరుగుచుండ యుద్ధమున కవకాశ మెక్కడిని యని శంకించికొని యక్కడ నేగొప్పకలహకారణము తటస్థించునని చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. సవిశేషం సుతే పాండో ర్భక్తిం భవతి తన్వతి,

వైరాయితార స్తరళా స్వయం మత్సరిణః పరే. ౧౧౫

టీ. పాండోః=పాండురాజుయొక్క, సుతే=కొడుకు (ధర్మరాజు), భవతి=పూజ్యుడవగు నీయందు, సవిశేషం=అతిశయముగా, భక్తిం=భక్తిని, తన్వతి=చేయుచుండగా, తరళాః=చంచలులును, మత్సరిణః=ద్వేషముగలవారనగు, పరే=శత్రువులు, స్వయం=తమంతట తామే, వైరాయితారః=విరోధముచేయుదురు.

తా. ధర్మరాజు యజ్ఞకాలమున భక్తిమంతుడై జగత్పూజ్యుడవగుని న్నందటిలో నెక్కువగౌరవముగూర్చు బూజించును. అదిచూచి యొర్పలేక చంచలులగు నీ విరోధులు కలహమునకు డీకొందురు.

శ. స.—విశేషేణ సహవర్తనం యస్మిన్ కర్తంతి తద్యథాభవతి తథా సవిశేషం క్రియావిశేషగమవ్య. సుతే, సుతే సుతయోః సుతేషు సుతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. పాండోః, పాండోః పాండోః పాండునాం పాండుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. భక్తిం, భక్తిం భక్తి భక్తి భక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. భవతి, భవతి భవతోః భవత్సు భవచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. తనోతి తన్వన్ తస్మిన్ తన్వతి, తన్వతి తన్వతోః తన్వత్సు తన్వచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. వైరం కర్తారః వైరాయితారః, వైరాయితా వైరాయితారో వైరాయితారః వైరాయ ఇతి కరణార్థక క్యజంతాద్ధాతోర కర్త కాత్కర్తరి భవిష్యతి లుటి ఆత్త. ప్ర. పు. బ. తరళః, తరళః తరళా తరళాః తరళశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్వయం అవ్య. మత్సరిణః యేషామస్తీతి మత్సరిణః, మత్సరీ మత్సరిణౌ మత్సరిణః మత్సరిశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. పరః, పరః పరౌ పరే పరాః పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

నను తత్ర అధ్వరకర్తణి కో యుద్ధావకాశ ఇత్యాశంక్య తత్రైవ మహత్కల హబీజం సంభవతీత్యాహ.—

సవిశేషమితి. పాండోస్సుతే యుద్ధిషిరే, భవతి పూజ్యే త్వయి, సవిశేషం యథాతథా, భక్తిం తన్వతి సతి తరళా శ్చపలాః, మత్సరిశో ద్వేషవంతః, పరే శత్రవః, స్వయమేవ వైరాయితారో వైరం కర్తారః, 'శబ్దవైరకలహా భ్రకణ్వమేఘభ్యః కరణ' ఇతి క్యజ్, తతః కర్తిరి లుప్త్.

అవ. వారందఱును వైరముచేయుదురా యేమి ? అట్లుకాదని చెప్పు చున్నాడు.—

శ్లో. య ఇహత్మవిదో విపక్షమధ్యే

సహ సంవృద్ధియుజోఽపి భూభుజ స్సన్యుః,

బలిపుష్టకులాదివాన్యపుష్టైః

పృథగస్తా దచిరేణ భావితా తైః.

౧౧౬

టీ. ఇహ=ఈ, విపక్షమధ్యే = శత్రువులలోపల (మధ్యమున), సహసంవృద్ధి యుజోఽపి = (శిశుపాలునితో) కూడాపెరిగినవారయినను, యే = ఏ, భూభుజః = రాజులు, అత్తవిదః=అత్త వేత్తలు, స్సన్యుః = అగుదురో, తైః=ఆరాజులచేత, బలిపుష్ట కులాత్ = కాకులగుంపునుండి, అన్యపుష్టైరివ = కోకిలలచేతనుంబోలె, అచిరేణ = అప్పుడు, అస్తాత్ = ఈశత్రువుల మధ్యనుండి, పృథక్ భావితా = వేఱుకాబోవుట.

తా. ఈశత్రుమండలియందు శిశుపాలుని బలగమైయుండియు తత్వవేత్తలను ఆభిజాత్యముకలవారు సగురాజులు కోకిలలు కాకుల గుంపులోనుండి వేఱై వీడిపోవునట్లు లా శత్రువుల గుంపునుండి వేఱు పడి మనలో కలియుదురు.

శ. స.—యః, యః యో యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. ఇహ అవ్య. ఆత్మానం విదంతీత్యాత్త విదః, విత్ విదౌ విదః అత్తవిచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. విపక్షాణాం మధ్యః విపక్షమధ్యః తస్మిన్ విపక్ష మధ్యే, మధ్యే మధ్యయోః మధ్యేషు విపక్షమధ్యశబ్దః అ. పు. స. ఏ. సహ సంవృద్ధిః, సహసంవృద్ధిః సహసంవృద్ధిం యుంజనే (గచ్ఛంతి) ఇతి సహసంవృద్ధియుజః యుక్ యజౌ యుజః సహసంవృద్ధియుచ్ఛబ్దః జ. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. భువం భుంజత ఇతి భూభుజః, భుక్ భుజౌ భుజః భూభుచ్ఛబ్దః జ. పు. ప్ర. బ. స్యాత్ స్యాతాం స్యుః ఆసభువీత్యస్తాదకర్తకాత్క

ర్రరి విధ్యాదౌ లిజీ పర ప్ర. పురు. బ. బలినా పుష్టాః బలిపుష్టాః బలిపుష్టానాం
కులం బలిపుష్టకులం తస్మాత్ బలిపుష్టకులాత్, కులాత్ కులాభ్యాం కులేభ్యః బలి
పుష్టకులశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. అన్యైః పుష్టైః అన్యపుష్టైః తైః అన్యపుష్టైః,
పుష్టేన పుష్టభ్యాం పుష్టైః అన్యపుష్టశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పృథకో అవ్య. అస్మాత్,
అస్మాత్ ఆభ్యాం ఏభ్యః ఇదంశబ్దః మ. పు. పం. ఏ. అచిరేణ అవ్య. భావితా
భవితా భూసత్తాయా మిత్యస్తాదకర్త కాధాలోర్భావేలుటి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ.
తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్చబ్దః ద. పు. తృ. బ.

ః తే సర్వే వై రాయష్యంతే నేత్యాహ.—

యఇతి. యే ఇహ విపక్షమధ్యే శత్రుమధ్యే, సహ సంవృద్ధియుజోఽపి చైద్యేన
సహౌత్వర్యం గంతారోఽపి. 'సత్సాద్విషే'శ్యాది నా ివ్. యే భూభుజః రాజానః,
ఆత్మ విదః స్వాభీజనవేదిన స్సన్యః, యద్వా స్వాత్మరూపవేదినస్సన్యః, తైర్భూభు
గ్భిః, బలిపుష్టకులాత్ కాకకులాః, కాకేతుకరటారిష్టబలిపుష్టసకృత్ప్రజా'ఇత్యమరః.
అన్యపుష్టైః పరభృతైవ అచిరేణ సద్యోఽస్మాద్విపక్షమధ్యాత్. అన్యారాదిత్యత్రాన్య
శబ్దస్యార్థపరత్వా త్పృథగాదియోగేఽపి పంచమి. పృథగభావితా, పృథగభవిష్యతే,
భావే లృట్, చిణ్విదటివృద్ధిః, తేష్యపి కేచి దస్తాభి స్సంగచ్ఛంత ఇత్యర్థః. ఔప
చ్ఛందసికం వృత్తమ్.

అవ. ఇతః పర్యవసానమును ముగించుచు నాశీర్వదించుచున్నాడు.—

శ్లో. సహజచాపలదోషసముద్ధత శ్చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహః,

తన దురాసదపక్షవిభావసౌ శలభతాం లభతా మనుహృద్గణః.

టీ. సహజచాపలదోషసముద్ధతః - సహజఃస్వాభావికమైన, చాపలః=దుర్విస
యమను (నిలుకడలేని) యను, దోషః=దోషముచేత, సముద్ధతః=గర్వింపినట్టియు,
చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహః=చలితః=స్థిరములేని, దుర్బలః=బలములేని, పక్షః=సహాయము
(ఔక్కుల) యొక్క, పరిగ్రహః=స్వీకారముగల, అనుహృద్గణః=శత్రువర్గము, తన=
నీయొక్క, దురాసదవిర్భావసౌ - దురాసదః=దుర్మహమైన, విర్భావః=తేజస్సును,
విభావః=అగ్నియందు, శలభతాం=మిడుతలను, లభతాం=పొందుగాక.

తా. స్వాభావికమైన దుర్విసయము తోపాటు గర్వాంధులై
నీయొక్క ఊడునోయను దుర్బలమైన సహాయసంపత్తిగల యాశత్రువులు
దుస్సహమగు నీ వీర్యాగ్నియందు స్థిరవృత్తి లేక దుర్బలమైన ఔక్కులు
గుం మిడుతలై పడి చతురుగాక.

శ. స — సహ జాతం సహజం చపలస్య కర్తృచాపలం-సహజంచ తో చాప
లంచ సహజచాపలం సహజచాపలమేవ దోషః సహజచాపలదోషః సహజచాపల
దోషేణ సముద్ధతః సహజచాపలదోషసముద్ధతః, సముద్ధతః సముద్ధతౌ సముద్ధతాః
సహజ చాపలదోష సముద్ధతశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. దుర్బలశ్చాసౌ పక్షశ్చ దుర్బలపక్షః
(దుర్బలతా చ తా ప త్నా చ దుర్బలపక్షే) దుర్బలపక్షస్య (క్షయోః) పరిగ్రహః
చలితః దుర్బలపక్షపరిగ్రహః యస్యసః చలితదుర్బలపక్ష పరిగ్రహః, పరిగ్రహః
పరిగ్రహౌ పరిగ్రహః చలితదుర్బలపక్ష పరిగ్రహశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. తవ, తవతే
యువయోః వాం యుష్మాంకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. దుఃఖేన ఆనదితుం
శక్యః దురాసదః వీర్యమేవ విభావనుః వీర్యవిభావనుః దురాసదశ్చాసౌ వీర్యవిభావ
సుశ్చ దురాసదవీర్యవిభావనుః తస్మిన్ దురా . . వసౌ, విభావసౌ విభావస్వోః విభావ
సుషు దురాసద వీర్యవిభావనుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. శలభస్యభావః శలభతా తాం
శలభతాం, శలభతాం శలభతే శలభతాః శలభతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ ద్వి. ఏ. లభతాం
లభేతాం లభంతాం దులభష్ప్రాప్తావిత్యస్తాత్సకర్తృకాత్కర్తరి ఆకిషి లోటి అత్త .
ప్ర. పురు ఏ. శోభనం హృదయం యేషాంతే సుహృదః నసుహృదః అసుహృదః
అసుహృదాం గణః అసుహృద్గణః గణః గణౌ గణాః అసుహృద్గణశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

అథ ఫలితం నిగమయ న్నాశిషం ప్రయంత్యే.

సహజేతి. సహజం స్వాభావికం చాపలం. దుర్విసీతత్వ మనవస్థితత్వం చ, 'చ
పలః పారదే శీఘ్రే దుర్విసీతేనవస్థితే' ఇతి వైజయంతీ. తేనైవ దోషేణ. సముద్ధ
తో దృష్టః, పక్ష స్సహాయో గరుచ్చ, 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభీత్తి
ప్సి'తి వై జయంతీ. చలితః అస్థిరః దుర్బలపక్షపరిగ్రహౌ యస్యసః, అసుహృద్గణః
శత్రువర్గః తవ దురాసదవీర్యవిభావసౌ, దుస్సహతేజోనగ్నా. 'వీర్యం శుక్లే ప్రభా
వేచ తేజస్సామర్థ్యయో రపీతి విశ్వః. 'సూర్యవహ్నివిభావనూ' ఇత్యమరః. శలభతాం
పతంగత్వం భావే తత్. 'సహపతంగశలభావి' త్యమరః. లభతాం గచ్ఛంతు, రూప
కాలాకారః, ద్రుతవిలంబితవృత్తమ్.

శ్లో. ఇతి విశకలితార్థా మౌద్ధవీం వాచ మేనా

మనుగతనయనూర్థా మ్మం దుర్నయస్య,

జనితముద ముదస్థా దుచ్ఛక్తై రుచ్ఛితోర

స్థలనియతీనిషణ్ణశ్రీశ్రుతాం శుశ్రువా సః.

౧౧౮

ఇతి శ్రీమాఘకృతౌ శిశుపాలనధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే

మన్తవర్ణనం నామ ద్వితీయః స్కంధః

టీ. సః=ఆశ్రీకృష్ణమూర్తి, ఇతి=ఇట్లు, విశకలితార్థాం = వివేచనచేయబడిన
యర్థముగలదియు, అనుగతనయమార్గాం = అనుసరింపబడిన నీతిమార్గముగలదియు,
దుర్నయస్య = దుర్నితికి, అర్గళాం = నివారకమైనదియు, (కసుకన్) జనితముదం =
(కృష్ణునికి) కలిగింపబడిన సంతోషముకలదియు, ఉచ్చితోర్థస్థలనియతనిషణ్ణశ్రీశ్రు
తాం - ఉచ్చిత=ఉన్నతమైన, ఉర్థస్థల = వత్సస్థలమందు, నియతనిషణ్ణ=నిత్యము
నినసించియున్న, శ్రీ=లక్ష్మీచేత, శ్రుతాం = వినబడినదియు, ఔర్ధ్వీం = ఉర్ధ్వవుని
సంబంధమైనదియు నగు, ఏనాం=ఈ, వాచం=వాక్యమును, శుశ్రువాన్ =వినినవాడై,
ఉచ్చితైః=ఉన్నతుడై, ఉదస్థాత్ = (పరముమీదనుండి) లేచెను.

తా. శ్రీకృష్ణమూర్తి తనవక్షస్థులమం దెప్పుడు నెడబాయక నివ
సించియుండు లక్ష్మీగాక మఱియొవ్వరును విసకుండ నేకాంతమందు
వేశదముగను నీతియుక్తముగను బలరాముడు చెప్పిన నీతివిరుద్ధములకు
ఖండనముగను సుద్ధవుడు వక్కాణించినవాక్యములను విని యానం
దించి పీఠమునుండిలేచెను.

శ. స.—ఇతి ఆవ్య, విశకలితః అగ్రః యస్యాస్సా విశకలితార్థాతాం విశకలి
తార్థాం, అర్థాం అర్థే అగ్రాః విశకలితార్థాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉద్ధవశ్యయం
బౌద్ధవీ తాం బౌద్ధవీం, బౌద్ధవీం బౌద్ధవ్యా బౌద్ధవీః బౌద్ధవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.
వాచం, వాచం వాచో వాచః వాక్కుబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఏనాం, ఏనాం ఏనే ఏనాః
ఇదంశబ్దః మ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. నయస్య మార్గః నయమార్గః అనుగతః నయమార్గః యయా
సా అనుగత నయమార్గా తాం అనుగతనయమార్గాం, మార్గాం మార్గే మార్గాః అనుగత
నయమార్గాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అగ్రళాం, అగ్రళాం అగ్రలే అగ్రళాః అగ్రళాశబ్దః ఆ. స్త్రీ.
ద్వి. ఏ. దుష్టశ్చాసౌ నయశ్చ దుర్నయః తస్య దుర్నయస్య, దుర్నయస్య దుర్నయయోః
దుర్నయనాం దుర్నయశబ్దః ఆ. పు. ష. ఏ. జనితా ముత్ యయాసా జనితముత్
తాం జనితముదం, ముదం ముదో ముదః జనితముచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉదస్తాత్
ఉదస్తాతాం ఉదస్తః ఉత్పూర్వకప్రాగతి నిన్పుత్రా” విత్త్యస్తాదకర్ కాధాకోః కర్తరి
భూతే లుజిపర. ప్ర. పురు. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. ఉరసుః స్థలం ఉరస్థనలం ఉచ్ఛ్రితంచ
తస్ ఉరస్థనలంచ ఉచ్చితోరస్థనలం నియతం నిషణ్ణా నియతనిషణ్ణా ఉచ్చితో
రస్థనలే నియతనిషణ్ణా ఉచ్చితోరస్థనలనియతనిషణ్ణా ఉచ్చితోరస్థనలనియతని
షణ్ణాచ సా శ్రీశ్చ ఉచ్చితోరస్థన నియతనిషణ్ణశ్రీః ఉచ్చి శ్రీయా శ్రుతా
ఉచ్చితోరస్థనలనియతనిషణ్ణ శ్రీశ్రుతా తాం ఉచ్చి... శ్రుతాం, శ్రుతాంశ్రుతే
శ్రుతాః ఉచ్చితోరస్థనలనియత నిషణ్ణశ్రీశ్రుతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. శ్రుశ్రువాక్,

శుశ్రువాక్ శుశ్రవాంసౌ శుశ్రవాంసః. శుశ్రవచ్ఛబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. సః, సః
తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.

రెండవస్కంధము ముగిసెను.

ఇతీతి. స హరిః, ఇతీత్థిం, విశకలితార్థాం వివేచితార్థాం, అనుగతనయమార్థాం
నీతిమార్గానుసారిణీం, దుర్నయస్యబలభద్రాద్యుక్తస్యేత్త్వర్థః. అర్థభాంనివారయి త్రిమితి
వైధర్మ్యేణరూపకాలంకారః. ని 'తద్విష్కంభోఽర్థశం ననే' త్యమరః, అతఏవ, జనిత
ముదం, హరేః, కృతానందాం ఉచ్చితే ఉన్నతేఽరస్థస్థే, నియతం నిష్ణయానిత్య
శాంతయా, శ్రియాశ్రుతా నాన్వైరితి మంత్రగుప్తిః, ఉద్ధవస్యేమాహాద్ధవీం, ఏనాం
పూర్వోక్తాం, వాచం, శుశ్రువాక్ శుతవాక్ 'భాషాయాం సదవసశ్రవ' ఇతి క్వసు
ప్రత్యయః. ఉచ్చైరేవోచ్చైరన్నతస్సక్, 'అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాకేరి'
త్యకచ్ఛ్చిత్వయః. ఉదస్థాత్ ఆసనాదుత్థితవాక్, 'ఉదోఽనూర్ధ్వక్రణీ' త్యస్య
ప్రత్యుదాహరణమేతత్, రూపకానుసారాలంకారా. మాలినివృత్తం.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహాపాధ్యాయ కోలాచల

మల్లి నాథసూరివీరచిత్రాయాం మాఘవాఘ్నియాం

సర్వంకషాఘ్నియాం ద్వితీయ స్కంధః.

తృతీయ స్కంధము.

శ్లో. కాబేరదిగ్భాగ మపాస్యమార్గ
 మాగస్త్య ముష్ణాంశురివావతీర్ణః,
 అపేతయుద్ధాభి నివేశసామ్యో
 హరి హ్నరిప్రస్థ మథ ప్రతనే.

౧

టీ. అథ=(ఉద్ధవుని మాటలు వినిన) పిమ్మట, అపేత యుద్ధాభి నివేశసామ్యః= వదలిపోయిన యుద్ధమందలి యాగ్రహము కలవాఁడు (గనుక) ప్రసన్నుఁడు. (కనుకనే), కాబేరదిగ్భాగం=కుబేరుని సంబంధమయిన దిక్కుయొక్క ప్రజేశమును (ఉత్తరాయణమును,) అపాస్య=విడిచి, ఆగస్త్యం-మార్గం=ఆగస్త్యునిసంబంధమైన మార్గము (నకును) (దక్షిణాయనమునకు), అవతీర్ణః=దిగిన, ఉష్ణాంశుః ఇవ (స్థితః)= సూర్యుఁడు వలె (నున్న), హరిః=కృష్ణమూర్తి, హరిప్రస్థం=ఇంద్రప్రస్థ పురమును గుఱించి, ప్రతనే=బయలుదేరెను.

తా. ఉద్ధవుఁడు చెప్పిన వై నీతివాక్యములు విన్నతొడనే శ్రీ కృష్ణమూర్తి, ఉత్తరాయణము వదలి తీవ్రభావమును వీడి దక్షిణాయన మునకుఁ దిరిగిన సూర్యునట్లు, యుద్ధ యాత్రచేయవలయునను పట్టుదల నప్పటి కణఁచుకొని శాంతభావమును గాలప్రతీక్షాపరుఁడై యింద్ర ప్రస్థపురమునకుఁ బ్రయాణమయ్యెను.

శ. స.—కుబేరస్వయం కాబేరీ కాబేరీచ సా దిక్ష్వా కాబేరగిక్ కాబేరదిశః
 భాగః కాబేరదిగ్భాగః తం, కాబేరదిగ్భాగం, భాగం భాగౌ భాగాః కాబేరదిగ్భాగ
 శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అపాస్య, ల్యబం. మార్గం, మార్గం మార్గా మార్గాః మార్గ
 శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆగస్త్యస్య, అయం ఆగస్త్యః తం ఆగస్త్యం, ఆగస్త్యం ఆగ
 స్త్యై ఆగస్త్యైః ఆగస్త్య శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉష్ణాః, అంశవః యస్యః ఉష్ణాంశుః,
 అంశుః అంశూ అంశవః ఉష్ణాంశుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అవతీర్ణః,
 అవతీర్ణః అవతీర్ణౌ అవతీర్ణాః అవతీర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యుద్ధే అభినివేశః యుద్ధా
 భినివేశః అపేత యుద్ధాభినివేశః యస్యః అపేత యుద్ధాభినివేశః అపేతయుద్ధాభిని
 వేశశ్చ సా సామ్యశ్చ అపేతయుద్ధాభినివేశసామ్యః సామ్యః సామ్యా సామ్యాః

అపేతయుద్ధాభినివేశ సౌమ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. హరిః, హరిః హరీ హరయః హరిశబ్దః
ఇ. పు. ప్ర. ఏ. హరిప్రథం, హరిప్రథం హరిప్రథే హరిప్రథాని హరిప్రథశబ్దః
అ. న. ద్వి. ఏ. అథ అవ్య. ప్రతస్థే ప్రతస్థాతే ప్రతస్థితే ప్రపూర్వక “హ గతిని
వృత్తా” విత్యస్తా తస్యకర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతానద్యతన పగోత్పాద్ లిటి అత్త.
ప్ర. పురు. ఏ.

కాబేరితి. అథ ఉద్ధవవాక్యశ్రవణానంతరమ్, అపేలో యుక్త అభినివేశః
ఆగ్రహో యస్య సః, శాంతక్రోధఇత్యర్థః. అతఏవ సౌమ్యః ప్రసన్నః, లతఏవ, కాబే
రిచ సా దిక్ప తస్యాః భాగః ఉత్తరాయామిత్యర్థః. ‘స్త్రీయాః పుంవ దిత్వాది
నా పుంవదాభవః. తమపాస్య త్యక్త్వా అగస్త్యస్యేమమాగస్త్యం మార్గ మవతీర్ణః,
దక్షిణాయానం గత ఇత్యర్థః. ఉష్ణాంశు స్సూర్య ఇవ స్థితః, ఏతేన హరేః క్రోధః
కార్యవశాదకాల మంతస్త్సంభితః, న త్వేకాంతతో నివృత్తిమితి నూదితమ్. హరిః
శ్రీకృష్ణః, హరిప్రథం, ఇంద్రప్రథం, ప్రతస్థే ప్రయయా. ‘ఇంద్రోదుశ్చ్యవనో హరి
రి’తి హలాయుధః. ‘సమవ ప్రవిభ్యంధ’ ఇత్యాత్మ సేపదం ‘దేశకాలాధ్యగంతవ్యాః కర్తృ
సంజ్ఞాహ్యకర్తృణా’ మితి గంతవ్యస్య కర్తృత్వం. ఉపహాలంకారః. అస్తిక్వాసగ్ధే ఇంద్రో
‘పేంద్రవజ్రమిశ్రణాదుపజాతివృత్తం. తే కీదృగ్విధా—‘స్వాదింద్రవజ్రాయది తా
జగౌ గః ఉపేంద్రవజ్ర జతజా స్తో గౌ, అనంతగోదీరితలత్తుభాజః పాదా యదీ
యా ఉపజాతయ స్తా’ ఇతి వృత్తరత్నాకరోక్తత్వాత్.

అన. ఇలక నీలిని ప్రయోగచన్నాహము వర్ణించుచు మొదట ఛత్రధారణముఁ
జెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. జగత్పవిత్రైరపి తం న పాదైః

స్పృష్టుం జగత్పూజ్య మయుజ్యతార్కః,

యతో బృహత్పర్వణచంద్రచారు

తస్యాతపత్రం బిభరాంబధూవే.

౨

టీ. అర్కః=సూర్యుడు, జగత్పూజ్యం=ప్రపంచమునకు (అంతకు) పూజనీ
యుడగు, తం=ఆకృష్టుని, (కనుక నే) జగత్పవిత్రైరపి=జగత్తులను పావనముచేయునవి
యైనను, పాదైః=కాళ్ల (కిరణముల) తో, స్పృష్టుం=స్పృశించుటకు, న అయు
జ్యత=అర్హుడు కాలేదు. యతః=ఎందులకుగా, తస్య=ఆకృష్టునికి, బృహత్పర్వణ
చంద్రచారు=పెద్దదియు పున్నమనాటి చంద్రుడుంబోలె సుందరమైనదియునగు,
అతపత్రం=గొడుగు, బిభరాంబధూవే=ధరింపబడెనో.

తా. ఎంత పవిత్రములయినను సూర్యుడు తన పాదములతో
జగత్పూజ్యుడైన భగవంతుని (కిరణముల) స్పృశించుట యుక్తము
మాఘటిక—31

గాదని అట్లుగాకుండ పున్నమనాటి చంద్రునివలె మనోహరమై గొప్పదియగు గొడుగు శ్రీకృష్ణమూర్తికి పట్టుకొనబడియెను.

శ. స.—జగతాం పవిత్రాః జగత్పవిత్రాః తైః జగత్పవిత్రైః, పవిత్రేణ పవిత్రాభ్యాం పవిత్రైః జగత్పవిత్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య, తం, తం తా తా తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. న అవ్య. పాదేన, పాదేన పాదాభ్యాం పాదైః పాదశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. స్పృష్టం తుమున్నం జగతాం పూజ్యః జగత్పూజ్యః తం జగత్పూజ్యం, జగత్పూజ్యం జగత్పూజ్యౌ జగత్పూజ్యౌ జగత్పూజ్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆయాజ్యత ఆయుజ్యేతాం ఆయుజ్యంత యజసమాధావి త్యస్తా దకర్త కాత్కర్తరి భూతే లజి. ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. అర్కః, అర్కః అర్కా అర్కాః అర్కశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యతః అవ్య. పర్వణిభవః పార్వణః పార్వణాసౌ చంద్రశ్చ పార్వణచంద్రః పార్వణచంద్ర ఇవ. చారు. పార్వణచంద్ర చారు బృహచ్చ తత్ పార్వణచంద్ర చారుచ బృహత్పార్వణచంద్ర చారు, చారు. చారుణి చారుణి బృహత్పార్వణచంద్ర చారుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్చబ్దః ద. పు. య. ఏ. ఆతపాత్రాయత ఇతి ఆతపత్రం, ఆతపత్రం ఆతపత్రే ఆతపత్రాణి ఆతపత్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. విభరాంబభూవే విభరాంబభూనాతే విభరాంబభూవిరే డుభృక్ ధారణ పోషణ యోగిత్యస్తాదామంతా దసుప్రయుక్తాత్ భూధాతో సుకర్త కాత్కర్తణి భూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

అథాస్య ప్రస్థానసన్నాహం వర్ణయన్నాదౌ ఛత్రధారణ మాహ.—

జగదితి. అర్కః జగత్పూజ్యం తం హరిం, ఆతపత్రం జగత్పవిత్రైః జగత్పవన్తైః పాదైః చరణైః, కిరణైశ్చ, స్పృష్టం నాయుజ్యత నార్హత, యజే గైవాదికాత్కర్తరి లక్ష్. కుతః యతః తస్య హరేః, బృహ ద్విపులం, పర్వణి భవః పార్వణః, సచాసౌ చంద్రశ్చ తద్వ చ్చారు, పూర్ణేందుసుందరమిత్పుష్పమాలంకారః. ఆతపాత్రాయత ఇత్యాతపత్రం ఛత్రం సుపీతి యోగవిభాగాత్కః. విభరాంబభూవే దగ్రే. భృగః కర్తణి లిట్. 'భీప్రీభృహం—' ఇతి వికల్పాదాం ప్రత్యయః ఆతపత్రాంతర్నితస్య ద్వయైరపి పాదైః స్పృష్టమశక్యత్వా దితి బావః. జగత్పూజ్యస్య హరేః పాదేన స్పర్శనిషేధాదిత్య ధ్వనిః.

అవ. ఇత చామరధారణముఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మృణాలసూత్రామల మంతరేణ

స్థిత శ్చలచ్చామరయో ర్గ్లయం సః,

భేజే ౭భితః పాతుకసిద్ధసింధో

రభూతపూర్వాం శ్రీయమంబురాశేః.

3

టి. మృణాళనూత్రామలం = తామరతూడులలోని దారములవలె నిర్మలమును, చలత్ = (వీచుటవలన) కదలుచున్న, చామరయోః ద్వయం అంతరేణ = వింజామరల రెంటికి నడుముగా, స్థితః = ఉన్న, సః = అకృష్ణుడు, అభితః పాతుక సిద్ధసింధోః = రెండువైపులను పడుచుండు నాకాశగంగ కల, అంబురాశేః = సముద్రనియొక్క, అభూతపూర్వాం = మున్నెన్నడును గలిగియుండని, శ్రీయం = చక్కదనమును, భేజే = పొంచెను.

తా. ఇరుపార్శ్వములయందును దామరతూడులలోని తంతువుల వలె తెల్లని వింజామరలువీచుచుండ, నామధ్యమున వేంచేసియున్న శ్రీకృష్ణమూర్తి యిరుప్రక్కలనుండియు గంగా ప్రవాహంబులు వచ్చి పడుచుండగా సముద్రుని కెట్టి యపూర్వశోభ గల్గినో యట్టి చక్కద నముగలిగి ప్రకాశించెను.

శ. స. — మృణాళస్య. నూత్రం మృణాలనూత్రం మృణాలనూత్రమి వామలం మృణాలనూత్రామలం తత్ మృణాళనూత్రామలం, అమలం అమలే ఆమ లాని మృణాళనూత్రామలశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. అంతరేణ అవ్య. స్థితః, స్థితః స్థితౌ స్థితాః స్థితశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. చలత్, చలత్ చలతీ చలంతి చలచ్ఛబ్దః త. న. ద్వి. ఏ. చామరయోః, చామరస్య చామరయోః చామరాణాం చామరశబ్దః ఆ. న. ష. ద్వి. ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. భేజే భజాతే భజరే భజసేవాయా మిత్యస్తాత్స కర్త కాధాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్తి. ప్ర. పుర. ఏ. పతతీతి పాతుకా అభితః పాతుకా అభితఃపాతుకా సిద్ధానాం సింధుః సిద్ధసింధుః అభితఃపాతుకాసిద్ధసింధు ర్యన్యసః అభితఃపాతుకసిద్ధసింధుః తస్య అభితఃపాతుకసిద్ధసింధోః, సింధోః సింధ్వోః సింధూనాం అభితఃపాతుకసిద్ధసింధుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. పూర్వంభూతా భూతి పూర్వా నభూతపూర్వా అభూతపూర్వా తాం అభూతపూర్వాం, అభూతపూర్వాం అభూతపూర్వే అభూతపూర్వాః అభూతపూర్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. శ్రీయం, శ్రీయం శ్రీయా శ్రీయః శ్రీశబ్దః ఋ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అంబూనాంరాశిః, అంబు రాశిః తస్య అంబురాశేః, రాశేః రాశ్యోః రాశీనాం అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ.

అథ చామరధారణ మాహ. —

మృణాళేతి. మృణాళనూత్రామలంబిసతంతవన్నిర్మలమితుప్రమా. చలత్ వీజ నాదితిభావః. చామరయోర్ద్వయ మంతరేణ స్థితః, చామరద్వయస్య మధ్యే స్థిత ఇత్యర్థః.

‘అంతరాంతరే యుక్తే’ ఇతి ద్వివీధియా. స హరిః అభిః పాతుకౌఽభయతః పాతినీ, సిద్ధసింధు రాకాశగంగా యస్య స తస్మాక్తః. ‘పర్యభిభ్యాం చేతి తసిల్పిత్యయః. ‘సర్వోభయార్థవర్తమానాభ్యామిష్యతి’ ఇత్యుభయార్థత్వం. ‘సుప్నుపేతి సమాసః పాతుకేతి. ‘లవ పతే’త్యాదినా ఉకఞ్చిత్వయః. తస్మాంబురాశేః సముద్రస్య న భూతా పూర్వం అధాతపూర్వా, సుప్నుపేతి సమాసః. తాం శ్రియంభేజే తాదృశీం శ్రియం ప్రాపేత్సర్గః. అతఏవ నిదర్శనా. సా చాంబురాశేః సంభావ నామాత్రోక్త్యాఅభిః పాతుకసిద్ధసింధుసంబంధమూలయా అసంబంధే సంబంధరూపా తిశయోక్త్యా సోఽజ్ఞివకసంయోగేన సంకీర్తత ఇతి సంక్షేపః.

అవ. ఇక నెనిమిదిశ్లోకములలో నియన యలంకారము వర్ణించుచు కిరీటము చాల్చుటను గుఱించి దెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. చిత్రాభి రసప్యవరి మాళిభాజాం భాభి ర్మణీనా మణియసీభిః,

అనేకథాతుచ్ఛురితాశ్చరశ్చై ర్గోవర్ధనస్యాకృతి రన్వకారి. ౮

టి. అస్య = ఈ శ్రివారియొక్క, ఉపరి=(తల)మీది, మాళిభాజాం = కిరీట మందున్న, మణీనాం=రత్నములయొక్క, అనణీయసీభిః=మిక్కిలి యధికములైన, చిత్రాభిః=నానారంగులగల, భాభిః=కాంతులచేతి, అనేకథాతుచ్ఛురితాశ్చరశ్చైః= పలువిధముల గైరికాదిధాతువులచే గప్పబడిన మరకతమణుల కిరణములుగల, గోవర్ధనస్య=గోవర్ధన పర్వతియొక్క, ఆకృతిః = ఆకారము, అన్వకారి = అను కరించబడెను.

తా. ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క శిరస్సున మణియమకిరీటమలంకరింపఁగనే యందలి చిత్రవిచిత్రము లైనకాంతులు నలుదెసలం గ్రమ్మి మున్నుగోకులపరిప్రాణము కొఱకై పట్టుకొనఁబడిన పలుదెఱుగుల థాతువులతో మిత్రములైన మరకమణికిరణముల నొప్పు గోవర్ధన పర్వతపుసొంపును సంపుచున్నవి.

శ. స.—చిత్రయా, చిత్రయా చిత్రాభ్యాం చిత్రాభిః చిత్రాశ్చబ్దః ఆ. శ్రీ. తృ. బ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. మ. ఏ. ఉపరి అవ్య. మాళిం భజంఠితి మాళిభాజః తేషాం మాళిభాజాం, భాజః భావః భాజాం మాళిభాశ్చబ్దః జ. పు. మ. బ. భాభిః, భానా భాభ్యాం భాభిః భాశ్చబ్దః స. శ్రీ. తృ. బ. మణీనాం, మణేః మణ్యోః మణీనాం మణిశబ్దః ఇ. పు. మ. బ. అణి వోసభవంతీతి అనణవ అత్యంతం అనణవః అనణీయస్యః తాభిః అనణీయసీభిః, అన

ణీయస్యా అనణీయసీభ్యాం అనణీయసీభిః అనణీయసకబ్జః ఈ. స్త్రీ. తృ. బ. అనే
 కేవలేధాతవశ్చ అనేకధాతవః అనేకధాతుభిః ఛరితాః అనేకధాతుచ్చరితాః అనేక
 ధాతుచ్చరితాశ్చ తే అత్తానశ్చ అనేకధాతుచ్చరితాశ్చానః అనేకధాతుచ్చరితాశ్చ నాం
 రశ్చయో యస్యః అనేకధాతుచ్చరితాశ్చ రశ్చిః తస్య అనేకధాతుచ్చరితాశ్చ రశ్చేః,
 రశ్చేః రశ్చోః రశ్చినాం అనేకధాతుచ్చరితాశ్చ రశ్చిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. గోవర్ధ
 నస్య, గోవర్ధనస్య గోవర్ధనయోః గోవర్ధనానాం గోవర్ధనశబ్దః ఆ. పు. ష. ఏ. ఆకృతిః,
 ఆకృతిః ఆకృతీ ఆకృతియః ఆకృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అన్వకారి అన్వకారిమాతాం
 అన్వకారిమత అనుపూర్వకదుకృష్ణో కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్కర్తణి భూతేలజి
 అత్త. ప్ర. పురు. ఏ.

అధాష్టభ రస్య ప్రపాదినవిధిం వర్ణయత్ మకుటధారణ మాహ. —

చిత్రాశీరితి అస్య హరే రుపరి మూర్ధోర్ధ్వదేశే, మాళిభాజాం మకుటగతానాం
 మణీనా మనణీయసీభిః చిత్రాభి రనేకవర్ణాభిః, భాభిః ప్రభాభిః కర్త్రీభిః, 'స్యః
 ప్రభారుగ్రుచిస్త్యిడాభభాశ్చవిద్యుతిదీప్తయి' ఇత్యమరః. సాంతపక్షే, 'భో భగో
 ఆఘో అపూర్వస్యయో శీత్యనేన రో ర్యకారే తస్య 'హలిసర్వేషా మి'తి లోపః.
 అనేకై ర్ధాతుభిః గైరికాదిభిః, ఛరితానాం రూపితానాం, అశ్చనాం మరకత
 మణీనాం, రశ్చయో యస్య తస్య, గోవర్ధనస్యాకృతి రన్వకారి అనుకృతా, తస్మా
 దృశ్యమభాజీత్యర్థః. ఇంద్రధ్వజమహోత్సవకాలే గోపికాసీతపదార్థస్వీకారా
 త్కుపితేంద్రప్రేషితపుష్కలవర్తకాదిభిః కృతాతివృష్ట్యా భీతి గోకులపరిత్రాణాయ
 వర్షభయం నివారయతుం గోవర్ధనాద్రిం భుజేనోద్ధృత్య గాః పరిపాలయ దితి
 కథాన పూర్ణోపమేయమ్.

అన. కుండలధారణమును వరించుచున్నాడు. —

శ్లో. తస్యోల్లసత్కాంచకుండలాగ్రప్రత్యుప్తగారుత్తతరత్నభాసః,

అవాప బాలోన్యచిహ్నీలకంఠ సింఛాపచూడాంనామివోరః ॥

టీ. తస్య=ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, ఉరః=వక్షస్థలము, ఉల్లసత్కాంచ =
 కుండలాగ్రప్రత్యుప్తగారుత్తతరత్నభాసా = మెఱయుచున్న బంగారుకుండలము,
 కొనలయందు చెక్కబడిన మరకతిమణుల కాంచితత, బాలోన్యచిహ్నీలకంఠ సింఛాప
 చూడాకలనాం=చిన్నతనమునం ఓహ్వసపడిన నెమలిపురితోఁ (గట్టబడిన) మూలక
 మొక్క కూడికను, అవాపేవ=పొందెనో అనునట్లున్నది.

తా. శ్రీకృష్ణుడు అలంకరించుకొనిన బంగారు కుండలముల
 ముందటిభాగమున చెక్కిన మరకతమణుల మెఱయుచున్న కాంతులు

వ్యాపింపఁగా శ్రీకృష్ణుని వక్షస్థలము చిన్నతనము దలవాటుపడిన నెమలిపించుచుమాలిక వ్రేలాడ నొప్పుచున్నదో యనునట్లున్నది.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః తేహం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. కాంచనస్య కుండలే, కాంచనకుండలే కాంచనకుండలయోః అగ్రే కాంచనకుండలాగ్రే కాంచనకుండలాగ్రయోః ప్రత్యుష్టాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్టాని గారుత్త తానీతి రత్నాని గారుత్త తరత్నాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్టానిచ గారుత్త తరత్నానిచ కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్త తరత్నాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్త తరత్నానాం భాః కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్టగారుత్త తరత్నభాః ఉల్లసంతీచ సా కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్టగారుత్త తరత్నభాశ్చ ఉల్లసంతాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్త తరత్నభాః తయాకాం . భాసా, భాసా భాభ్యాం భాభిః ఉల్లసంతాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్త తరత్నభాశ్చబ్దః స. శ్రీ. త్వు. ఏ. అవాప అవాపతుః అవాపుః అవహర్యక ఆస్త్వాప్తావిత్సన్నా త్సకర్త కాధాతోః క ర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. బాలస్య భావః బాల్యం బాల్యే ఉచితం బాల్యోచితం నీలః కంఠః యస్యసః నీలకంఠః నీలకంఠస్య పింఛం నీలకంఠపింఛం బాల్యోచితంచ తత్ నీలకంఠపింఛంచ బాల్యోచితనీలకంఠపింఛం బాల్యోచితనీలకంఠపింఛమేవ అవచూడా బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడా బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడా యాః ఆకలనాబాల్యో . డాకలనా తాం బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడాకలనాం, ఆకలనాం ఆకలనే ఆకలనాః బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడాకలనాశ్చబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య. ఉరః, ఉరః ఉరసీ ఉరాంసి ఉరశ్చబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

కుండలే చ దృతే ఇత్యాహ. —

తస్యేతి. తస్య హరేః ఉరః ఉల్లసంత్యా కాంచనకుండలాగ్రయోః ప్రత్యుష్టానాం ఖచితానాం గారుత్త తరత్నానాం మరకతమణీనాం, భాసా దీప్త్యా ఉరసీ ప్రసరంత్యేతిభావః. బాల్యం శైశవం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యుత్క్రమత్యయః తత్రోచిత సాధ్యస్తం యస్మీలకంఠపింఛం మమూరబర్హం, 'అభ్యస్తేఽపుచితం న్యాయసి' తి యాదవః. 'పింఛబర్హే నపుంసక' ఇత్యమరః. తేన నిర్దితావచూడా మాలికా, తస్య కలనా మామోచన మవమోచన మవాపేవేత్యుత్పేక్షా. రదుక్తం.—'యత్రాన్యధర్మ సంబంధా దన్యత్వే నోపవర్జితం, సకృతంహి భవే త్సాక్షా స్తాముత్పేక్షం ప్రచక్షత' ఇతి లక్షణాత్.

శ్లో. తమంగదే మందరకూటకోటి వ్యాఘ్రుట్టనో త్రేజనయా మణీనామ్,
బహ్వీయసా దీప్తివితానకేన చకాసయామాసతుర్లుసంతీ. ౬

టీ. తం=ఆ శ్రీకృష్ణుని, మంద...నయా-మందర=మందరపర్వతముయొక్క, కూట=శిఖరములయొక్క, కోటి = ఆగ్రములయొక్క, వ్యాఘ్రుట్టన=రాపిడియను, ఉత్తేజనయా=సానపట్టుటచేత, బహ్వియసా=అత్యధికమైన, మణీనాం=మాణిక్యములయొక్క, దీప్తివితానకేన=కాంతిపుంజముచేత, ఉల్లసంతీ=ప్రకాశించుచున్న, అంగదే=భుజకీర్తులు, చకాసయామాసతుః=శోభింపఁజేసినవి.

తా. మున్ను సముద్రమధనకాలమున మందరపర్వత శిఖరాగ్రముల రాపిడియే సానబట్టుగాఁ గాంతి యతిశయించి మెఱయు మాణిక్యంబుల నొప్పారుభుజకీర్తుల ధరించె.

శ. స.—తం, తం రౌ తాక తచ్చబ్జః ద. పు. ద్వి. ఏ. అంగదే, అంగదం అంగదే అంగదాని అంగదశబ్దః అ. న. ప్ర. ద్వి. మందరస్య కూటాని మందరకూటాని మం.. టానాం కోటయః మంద టకోటయః మం .టీనాం వ్యాఘ్రుట్టనా మంద . టివ్యాఘ్రుట్టనా మం .ట్టపైవ ఉత్తేజనా మం . ట్టనోత్తేజనాతయా మంద . జనయా, ఉత్తేజనయా ఉత్తేజనాభ్యాం ఉత్తేజనాభిః మందర త్తేజనాశబ్దః ఆ. శ్రీ తృ. ఏ. మణీనాం, మణేః మణ్యోః మణీనాం మణిశబ్దః ఇ. పు. ప. బ. అత్యంతం బహు బహ్వియః తేన బహ్వియసా, బహ్వియసా బహ్వియోభ్యాం బహ్వియోభిః బహ్వియశబ్దః స. న. తృ. ఏ. దీప్తినాం వితానకం దీప్తివితానకం తేన దీప్తివితానకేన, వితానకేన వితానకాభ్యాం వితానకైః వితానకశబ్దః ఆ. న. తృ. ఏ. చకాసయామాస చకాసయామాసతుః చకాసయామాసుః చకాసృదీప్తా' విత్తస్తాణ్ణిజంతాదను ప్రయుక్తాత్సకర్తృకాదసధాతోః క ర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ద్వి. ఉల్లసత్, ఉల్లసత్ ఉల్లసంతీ ఉల్లసంతి ఉల్లసచ్చబ్జః త. న. ప్ర. ద్వి.

తమిలి. తం హరిం, మందరకూటకోటివ్యాఘ్రుట్టనం మందరాచలశిఖరాగ్రసంఘర్షణం, పైవ ఉత్తేజనా, శాణోల్లేఖనా, తయా బహ్వియసా బహుశతరేణ, 'ప్రియస్థిరే' త్యాదినా బహుశశబ్దస్య ఇయసుని బహ్వదేశః, మణీనాం దీప్తివితానకేన ప్రభాపటలేన, ఉల్లసంతీ దీప్యమాసే, 'అచ్ఛిన్నద్యోర్న మితి వికల్పా న్నుమాగమః. అంగదేకేయారే, 'కేయూరమంగదంతుల్య' ఇత్యమరః. చకాసయామాసతుఃశోభయాం చక్రతుః, అంగదే ధృతవానిత్యమరః, చకాస్తేర్ణ్యంతా ల్లి ట్యాంప్రత్యయే, అస్తే రనుప్రయోగః. అత్రాంగదయోః ప్రాభవీయాంగదభేదేఽప్యభేదోక్తిముత్ప్రేక్ష్య తయోర్మందరకూటకోట్యసంబంధేఽపి సంబంధోక్త్యాద్వయోరతిశయోక్త్యో స్సంకరః.

శ్లో. నిసర్గరక్తైర్వలయావనస్థతామ్రశ్చిరశ్చిచ్ఛుభిరైర్నఖాగ్రైః,

వ్యద్యోతతాద్యాపి సురారివక్షో విక్షో భజాసృక్స్పపితైరివాసా.౨

టి. అసౌ = ఈశ్వరస్థుడు, నిసర్గరక్షై = స్వభావముచేతనే యెఱుఁగినవియు, వలయావనద్ధతామ్రాశ్చ...తైః - వలయ = కడియములయందు, అవనద్ధ = చెక్కఁబడిన, తామ్రాశ్చ = పద్మరాగములులయొక్క, రశ్మి = కాంతులచేత, ఛురితైః = పూయఁబడినవియు, గనుకనే, అన్యైః = నేటివఱకును, సురా . పితైరివ-సురారి = హిరణ్యకశిపునియొక్క, వక్షః = వక్షస్థలముయొక్క, విఙ్గోభజ = చీల్చుటచేత జనించిన, అస్పృక్ = రక్తముచేత, స్పృశితైరివ = తడుపఁబడినవియో అనునట్లున్న, సఖాగ్రైః = గోటికొనలతో, వ్యద్యోతత = ప్రకాశించెను.

తా. స్వతస్సిస్థముగానే యెఱుఁగినై చేతి మురుగులయందు చెక్కిన పద్మరాగములుల కాంతులుగూడ పైబర్వగా కృష్ణమూర్తి గోటికొనలు హిరణ్యకశిపు వక్షస్థలమును చీల్చినప్పు డంటుకొనిన రక్తము నేటి వఱకు నట్లే యున్నదో యనునట్లు ప్రకాశించుచున్నవి. శ్రీకృష్ణుడు కంకణములను ధరించెనని ఫలితార్థము.

౩. స. — నిసర్గః రక్తాని నిసర్గరక్తాని తైః నిసర్గరక్తైః, రక్తైః రక్తాభ్యాం రక్తైః నిసర్గరక్తశబ్దః అ. న. తృ. బ. వలయయోః అవనద్ధాః వలయావనద్ధాః తామ్రాశ్చ తే అన్యైశ్చ తామ్రాశ్చానః వలయావనద్ధాశ్చ తే తామ్రాశ్చానశ్చ వల శ్చానః వల శ్చానాం రశ్మయః వల శ్మయః వల శ్మిభిః ఛురితాని తైః వల రితైః, ఛురితేన ఛురితాభ్యాం ఛురితైః వల రితశబ్దః అ. న. తృ. బ. సఖానాం అగ్రాణి సఖాగ్రాణి తైః సఖాగ్రైః, సఖాగ్రైః సఖాగ్రాభ్యాం సఖాగ్రైః సఖాగ్రశబ్దః అ. న. తృ. బ. వ్యద్యోతత వ్యద్యోతేతాం వ్యద్యోతంత విపూర్వకద్యుతదీప్తా విత్కృష్టాదకర్త కాధ్యతోః కర్తరి భూతేలజి అత్త. ప్ర. పురు. ఏ. అద్య అవ్య. అపి అవ్య. సురాణాం ఆరిః సురారిః సురారేః వక్షః సురారివక్షః సు క్షుః విఙ్గోభః సు భః సు . భేణ జాతం సు భజం సురా భజంచ తర్ అస్పృక్ సు . సృక్ సు .. సృజా స్పృశితాని సురా తాని తైః సు స్పృశితైః, స్పృశితేన స్పృశితాభ్యాం స్పృశితైః సురారివఙ్గో విఙ్గోభజాస్పృశ్నపితశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఇవ అవ్య. అసౌ, అసౌ అమా అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ.

నిసర్గతి. అసౌ హరిః, నిసర్గరక్తస్వభావలోహితైః, కించ వలయే కటకే, 'కటకం వలయోఽస్త్రియా మిత్యమరః. తయో రవనద్ధానాం ప్రత్యుప్తానాం, తామ్రాశ్చానాం పద్మరాగాణాం, రశ్మిభిః, ఛురితైః రూషితైః అతఏవాద్యాపి, సురారేర్హిరణ్యకశిపోః వక్షః విఙ్గోభేణ విదారణేన, జాతా యా అస్పృక్తయా, స్పృశితైః సిక్తైరివ శ్చితైరిత్యుల్లేఖా. న్నాతే ర్గ్యంతాత్మకః. 'అర్చిస్త్రీ' త్యాదినా పుగాగమః. 'మితాం ప్రాప్యః' సఖాగ్రై ర్వ్యద్యోతత కటకే చ భృతవానిత్యర్థః.

శ్లో. ఉభౌ యది వ్యోమ్ని పృథక్పతేతా

మాకాశగంగాపయసః ప్రవాహౌ,

తేనోపమీయేత తమాలనీల

మాముక్తముక్తాలత మస్య వక్షః.

౮

టీ. తమాలనీలం = రాపింఛపుష్పమువలె నల్లనై నట్టియు, ఆ ముక్తముక్తాలతం = వేలాడుచున్న మత్స్యాలనరమును గడిగి-ట్టియు, అస్య = ఈచ్ఛిష్ణుమూర్తియొక్క, వక్షః = వక్షస్థలము, ఆకాశగంగాపయసః = ఆకాశగంగాజలముయొక్క, ఉభౌ = రెండు, ప్రవాహౌ = ప్రవాహములు, వ్యోమ్ని = ఆకాశమందు, పృథక్ = ప్రత్యేకముగా, పతేతాంయది = ప్రవహించినయేని, తేనోపమీయే, ఉపమీయేత = పోల్చబడును.

తా. కృష్ణుడు ధరించుకొనిన ముత్యాలహారములు తాపింఛపుష్పమువలె నల్లనైన మాయనవక్షస్థలమున వేలాడుచున్నవి. అది ఆకాశమున గంగా ప్రవాహములు రెండువైపుల బాటుచుండిన దానితో బోల్చబడి యున్నది. సరుపమానముగా నున్నది యనిభావము.

శ. స. — ఉభౌ ౨ ఉభౌభ్యాం ౩ ఉభయోః ౨ అ. పు. ని. ద్వి. ప్ర. ద్వి. యది అవ్య. వ్యోమ్ని, వ్యోమ్ని వ్యోమ్నాః వ్యోమసు వ్యోమన్మబ్జః స. న. స. ఏ. పృథక్ అవ్య. పతేత్ పతేతాం పతేయుః పత్తగతా విత్త్యస్తా దకర్త కాద్ధాతోః కర్తరి సంభావనాయాం లిఙ్ పర. ప్ర. పురు. ద్వి. ఆకాశేగంగా ఆకాశగంగా ఆకాశగంగాయాః పయః ఆకాశగంగాపయః తస్య ఆకాశగంగాపయసః, పయసః పయసోః పయసాం ఆకాశగంగాపయశ్చబ్జః స. న. మ. ఏ. ప్రవాహౌ, ప్రవాహః ప్రవాహౌ ప్రవాహః ప్రవాహశబ్జః అ. పు. ప్ర. ద్వి. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్జః ద. న. తృ. ఏ. ఉపమీయేత ఉపమీయే యతాం ఉపమీయేరక్ ఉపపూర్వకమాజ్ మానే ఇత్త్యస్తాత్సకర్త కాద్ధాతోః కర్తణి విధ్యాదౌలిజి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. తమాలమివ నీలం తమాలనీలం, నీలం నీతే నీలాని తమాలనీలశబ్జః అ. న. ప్ర. ఏ. ముక్తానాం లతే ముక్తాలతే అముక్తే ముక్తాలతే యన్తిక్ తత్ అముక్తముక్తాలతం, ముక్తాలతం ముక్తాలతే ముక్తాలతాని అముక్తముక్తాలతశబ్జః అ. న. ప్ర. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏనాం ఇదంశబ్జః మ. పు. మ. ఏ. వక్షః, వక్షః వక్షసీ వక్షాంసి వక్షశబ్జః స. న. ప్ర. ఏ.

ఉభావితీ. తమాలవ న్నీలం, అముక్తే ఆనంజితే, ముక్తాలతే మాక్షికహారా, యన్తిక్ తత్, అస్య హరేః, వక్షః, ఆకాశగంగాయాః పయసః, ఉభౌ ప్రవాహౌ, మాఘటిక—౩2

వోయి పుష్కలతేతాయది, ప్రవహితాంచేత్, సంభావనాయాం లిజ్. తేనవోయి
మా. ఉపమితేతసమిక్రియేత, నాస్యోపమానం కించి త్వన్యమితిభావః. ముక్తా
హారం ధృతవానిత్యర్థః. అత్ర వోయిన్నః గంగాప్రవాహద్వయాసంబంధేఽపి సంభా
వనయా సంబంధకథనాదతిశయోక్తిః. తదేతత్, 'పుష్పం ప్రవాహోపహితం యది స్యా
ది' త్యాద్యుదాహృత్య అలంకారసర్వస్వకారః సుష్టిచకార.

శ్లో. తేనాంభసాం సారమయః పయోధేర్దధ్రే మణిర్ద్ధిధిదిపితాశః,
అంతర్వనా బింబగతస్తదంగే సాయో దివాలక్ష్యతయత్రలోకః.

టీ. తేన=ఆకృష్టనిచేత, దీ శః=దీధితి=కాంతులచేత, దీపిత=ప్రకాశింపఁ
జేయఁబడిన, ఆశః=దిక్కులుగల, పయోధేః=సముద్రముయొక్క, అంభసాం=ఉదక
ములయొక్క, సారమయః=సారమయమైన, మణిః=(కొస్తుభ) మణి, ధృతః=ధరించఁ
బడెను, యత్ర=దేనియందు, బింబగతః=ప్రతిబింబించిన, లోకః=(బాహ్య) ప్రపంచము,
తదంగే=అయనశరీరమందు, సాయో=ప్రత్యక్షమును, అంతర్వననివ=లోపల
నున్న ప్రపంచమో యనునట్లు, అలక్ష్యత=కనబడెను.

తా. సముద్రపుజలముయొక్క సారభూతమై దిగంతములవఱకును
వ్యాపించిన కాంతులతో నొప్పుచు అమృతమధనకాలమునఁ
బుట్టిన కొస్తుభమాణిక్యమును శ్రీహరి తనవక్షస్థలమున నలంకరించు
కొనియె. అందు బాహ్యప్రపంచమంతయు ప్రతిఫలించి యాయన
కుక్షిలోని ప్రపంచమెల్ల ప్రత్యక్షముగాఁ గాన్పించుచున్నదో యను
నట్లు గన్పట్టె.

శ. స.—తేన, తేన తాభ్యాం తై తచ్చబ్జః ద. పు. త్ప. ఏ. అంభసాం,
అంభసః అంభసాః అంభసాం అంభశ్చబ్జః స. న. ష. బ. సారస్య వికారః సారమయః,
సారమయః సారమయా సారమయాః సారమయశ్చబ్జః అ. పు. ప్ర. ఏ. పయాంసి
ధీయంతే అస్తిన్నితి పయోధిః తస్య పయోధేః, పయోధేః పయోధ్యోః పయోధీనాం
పయోధిశ్చబ్జః ఇ. పు. ష. ఏ. దధ్రే దధ్రాతే దధ్రీరే ధృశ్ ధారణ ఇత్యస్తాత్సకర్త
కాధాతోః కర్తణి భూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. మణిః, మణిః మణీ మణయః మణి
శ్చబ్జః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. దీధితిభిః దీపితాః దీధితిదీపితాః దీధితిదీపితాః ఆశాః యేనసః

ఽతాశః, ఆశః ఆశౌ ఆశాః దీధితిదీపితాశ్చబ్జః అ. పు. ప్ర. ఏ. అంతర్వనతీ
త్యంతర్వనా, వనా వసంతౌ వసంతః అంతర్వనచ్చబ్జః త. పు. ప్ర. ఏ. బింబగతః
బింబగతః, గతః గతో గతాః బింబగతశ్చబ్జః అ. పు. ప్ర. ఏ. తస్య అంగంతదంగం

తస్మిన్ తదంగే, తదంగే తదంగయోః తదంగేషు తదంగశబ్దః అ. న. స. ఏ. సాక్షాత్ అవ్య. ఇవ అవ్య. అలత్యుత అలత్యేతాం అలత్యంత పక్షదర్శనాంకనయో రిత్యస్తా త్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతే లజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. యత్ర, త్రలంతమవ్య. లోకః, లోకః లోకా లోకాః లోకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

తేనేతి. తేన హరిణా, దీధితిభిః దీపితా ఆశా, యేన సః దిగంతవిశ్రాంతతేజా ఇత్యర్థః. పయోధే రంభసాం, సారస్య వికార స్సారమయో మణిః అమృతమథనే సముద్రోత్థః కాస్తుభాఖ్య ఇత్యర్థః. దధ్రే ధృతః, ధృధారణే కర్తరి లిప్, యత్ర మణౌ బింబ గతః ప్రతిబింబితో లోకః, బాహ్యప్రపంచః, తదంగే తస్యహరేశ్వరీరే, సాక్షా ద్భూతబహిః ప్రత్యక్షేణ లత్యుమాణఇత్యర్థః. అంతర్వనః అంతర్గతో లోకఇవాలత్యుత, యత్ర మణౌ ప్రతిబింబితో బాహ్యలోకః తదంగ ఏవ నైర్వల్యా ద్బహిః ప్రతిఫలితః కుక్షిస్థలోకఇవ అలత్యతేయ్యత్యేషా.

శ్లో. ముక్తామయం సారసనావలంబి

భాతి స్త దామాప్రపదీనమస్య,
అంగుష్ఠనిష్ఠ్యాత మివౌర్ధ్వముచ్చైః
స్త్రిస్తోతస స్సంతతధారమంభః.

౧౦

టీ. అస్య=ఈకృష్ణనియొక్క, ముక్తామయం=ముత్యములతో నిండినదియు, సారసనావలంబి = మొలచూలునందు వ్రేలాడుచున్నదియు, ఆప్రపదీనం=పాదాగ్రముల నంటుచున్నదియునగు, దామ=మూత్యాలకోవ, అంగుష్ఠనిష్ఠ్యాతం=బొట్టనవ్రేలి చేతవిడువబడినదియు, ఉర్ధ్వం=పైకి ప్రవహించునదియు, ఉచ్చైః=ఉన్నతమైనదియు నగు, స్త్రిస్తోతః=ఆకాశగంగయొక్క, సంతతధారం = అవిచ్ఛిన్నప్రవాహముగల, అంభఇవ=ఉదకమగునట్లు, భాతిస్త=ప్రకాశించెను.

తా. శ్రీహరియొక్క మొలత్రాగనందు పాదాగ్రములదాక వ్రేలాడునట్లొక మంచిముత్యాలకోవ యలంకరింపబడియె నది యాయన బొట్టనవ్రేలియం దుద్భవించి యూర్ధ్వముఖముగాఁ బొటుచున్న యవి చ్ఛిన్నగంగాప్రవాహమో యనునట్లొప్పె.

శ. స.—ముక్తాః ప్రకృతం ముక్తామయం, ముక్తామయం ముక్తామయే ముక్తామయాని ముక్తామయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. సారసనే అవలంబితఇతి సారసనావలంబి, అవలంబి అవలంబిని అవలంబిని సారసనావలంబిన్యబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. భాతి భాతః భాంతి భాదీప్తా విత్యస్తాదకర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతేలటి పర. ప్ర.

పురు. ఏ. ప్ర. అవ్య. దామ, దామ దామిని దామనీ దామాని దామన్మబ్బః స. న.
 ప్ర. ఏ. పాదస్య ఆగ్రం ప్రపదం ప్రపదపర్యంతం ఆప్రపదం ఆప్రపదం ప్రాప్నోతి
 ఆప్రపదీనం, ఆప్రపదీనం ఆప్రపదీనే ఆప్రపదీనాని ఆప్రపదీనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.
 అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. అంగుష్ఠేన
 నిఘ్నాతం అంగుష్ఠనిఘ్నాతం, నిఘ్నాతం నిఘ్నాతే నిఘ్నాతాని అంగుష్ఠనిఘ్నాతశబ్దః
 అ. న. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ఊర్ధ్వం, ఊర్ధ్వం ఊర్ధ్వే ఊర్ధ్వాని ఊర్ధ్వశబ్దః అ. న.
 ప్ర. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. త్రిస్రోతాంసి యస్యాస్యా త్రిస్రోతాః తస్యాః త్రిస్రో
 తసః, త్రిస్రోతః త్రిస్రోతసాః త్రిస్రోతసాం త్రిస్రోతశబ్దః స. స్త్రీ. ష. ఏ. సంతతా
 ధారా యస్య తత్ సంతతధారం, ధారం ధారే ధారాణి సంతతధారశబ్దః అ. న.
 ప్ర. ఏ. అంభః, అంభః అంభసీ అంభాంసి అంభశబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

ముక్తామయమితి. అన్య హరేః, ముక్తామయం ముక్తాప్రచురం తత్ప్రకృతవచ
 నే మయత్. సారససే కటిన్మూలే, అవలంబితఇతి సారససావంబి, 'క్షీణే సారస
 సం చాథ పుంస్కుట్యాం శృంఖలం త్రిప్వి' త్యమరః. ఆప్రపదం ప్రాప్నోతి ఆప్రప
 దీనం పాదాగ్రచుంబి, 'ఆప్రపదం ప్రాప్నో తీతి ఖప్రత్యయః. దామ ముక్తాసరః,
 అంగుష్ఠేన నిఘ్నాతం విస్ఫుష్టమిత్యర్థః. గౌణార్థత్వా దగ్రామ్యత్వం యథాహ
 దండీ—'నిఘ్నాతోద్గీర్ణవాంతాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందర మన్యత్ర
 గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహత' ఇతి. ఊర్ధ్వ మూర్ధ్వప్రవాహ ముచ్చైరున్నతం, త్రిస్రో
 తసో మందాకిన్యాః, సంతతధార మవిచ్ఛిన్నసంపాత మంభఇవ భాతి స్తే త్యుత్పేక్షా.

శ్లో. స ఇంద్రనీలస్థలనిలమూర్తి

రరాజ కర్పూరపిశంగవాసాః,

విసృత్వరై రంబురుహం రజోభి

ర్యమస్వసు శ్చిత్ర ఇవోదభారః.

౧౧

టి. ఇంద్రనీల ర్తి-ఇంద్రనీలస్థల=ఇంద్రనీలమణి ప్రదేశమువలె, నీల=నల్ల
 నైన, మూర్తి-శరీరముగలవాడును, కర్పూరపిశంగవాసాః-కర్పూర=హరితాళము
 వలె, పిశంగ=పచ్చినైన, వాసాః = వస్త్రముగలవాడునునగు, సః=ఆకృష్టమూర్తి,
 విసృత్వరై=ప్రసరించుచున్న, రంబురుహం=పద్మము లయొక్క, రజోభిః = పరాగ
 ములచేత, చిత్రః=చిత్రవర్ణమైన, యమస్వసుః = యమునానదియొక్క, ఉదభార
 ఇవ=జలపూరముంబోలె, రరాజ=ప్రకాశించెను.

తా. ఇంద్రనీలములపోల్కి సల్లనిదేహకాంతుల నొప్పారు గోపాల
 కృష్ణుండు వచ్చని పట్టుపుట్టుములం గట్టుకొని తావ.గవూవులలోని పుష్ప

దులు బర్వుటం జిత్రవర్ణంబైన యమునానదీ ప్రవాహంబుచుంబోలె జెన్నారె.

శ. సు.—నః, సః తా తే తచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఇంద్రసీలనాం స్థలం ఇంద్రసీలస్థలం ఇం లమివ సీలా ఇ . లసీలా ఇ లామూర్తిః యస్యసః ఇంద్రసీల స్థల సీలమూర్తిః, మూర్తిః మూర్తీ మూర్తయః ఇంద్రసీలస్థల సీలమూర్తిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. రరాజరరాజతుః రేజతుః రరాజుః రేజుః రాజ్యదీప్తా విత్వస్తాదకర్త కౌద్ధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. కర్పూరమివ పిశంగం క గం-వాసః యస్యసః క...గవాసాః, వాసా. వాససా వాసః కర్పూరపిశంగవాసశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. విసృత్వరేణ, విసృత్వరేణ విసృత్వరాభ్యాం విసృత్వరైః విసృత్వరశబ్దః అ. న. తృ. బ. అంబుని రోహంతీతి అంబురుంహి తేషాం అంబురుహం, అంబురుహః అంబు రుహాః అంబురుహం అంబురుట్పబ్జః హ. న. ష. బ. రజసా, రజసా రజోభ్యాం రజోభిః రజశబ్దః స. న. తృ. బ. యమస్య స్వసా యమస్వసా తస్యాః యమస్వసుః, స్వసుః స్వస్రోః స్వస్థాణాం యమస్వసృశబ్దః ఋ. స్త్రీ. ష. ఏ. చిత్రః, చిత్రః చిత్రా చిత్రాః చిత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ఉదకస్య భారః ఉదభారః, ఉదభారః ఉదభారా ఉదభారాః ఉదభారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

సఇతి. ఇంద్రసీలస్థలమివ సీలమూర్తిః శ్యామాంగః, సంహితాయాం 'రో రీ'తి రేఫలోపే. 'ధ్ర'లోపేపూర్వస్యదీర్ఘోఽణ'ఇతి దీర్ఘః. కర్పూరం హరితాశమివ పిశం గం వాసో యస్యసః, పీతాంబరఇత్యర్థః, 'హరితాశం తు కర్పూర మి'తి వైజయంతీ. స హరిః విసృత్వరైః విసృమరైః, 'ఇణ్ణజ్జిసర్తిభ్య' ఇతి క్వరవ్. అంబురుహం అంబుజా నాం, రుహేః క్షిప్. రజోభిః పరాగైః, చిత్ర శ్చిత్రవర్ణః, యమస్వసుః యమనాయాః ఉదకస్య భారః పూరః ఉదభారః సఇవ, రరాజ ఎభాసే, 'మంథౌదనే' త్యాదినా వికల్పా దుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః.

శ్లో. ప్రసాధితస్యాస్య మధుద్విషోఽభూ

దనైవ లక్ష్మీ రితి యుక్త మేతత్,

వపుష్యశేషేఽఖిలలోకకాంతా

సానన్యకాంతా హ్యుపసీతరా తు.

౧౨

టీ. ప్రసాధితస్య=అలంకరింపబడిన, అస్య=ఈ, మధుద్విషః=కృష్ణమూర్తికి, అనైవ=సాటిలేని (వేటొక్కతెయగు), లక్ష్మీ=కాంతి (లక్ష్మీదేవి), అభూత్=అయ్యెను. ఇతి=ఇట్లు, ఏతత్=ఇది, యుక్తం=యుక్తమైనది, హి=ఏలయన, సా=

ఆ యలంకారమువల్ల గలిగిన లక్ష్మి, అశేషే=సమస్తమైన, వపుషి=శరీరమందును, వసతి=ఉన్నది, అఖిలలోక=సమస్తలోకమునకును, కాంతాచ=ప్రియమైనదియును, ఇతరాతు = నిత్యలక్ష్మి, అనన్యకాంతా=అన్యకుని ప్రియురాలుగానిదై (ఆయనకు మాత్రమే కాంతయై), ఉరసి=వక్షస్థలమందు మాత్రమే నివసించియున్నది.

తా. వైజెప్పిన యలంకరింపునలన శ్రీకృష్ణునికొక యపూర్వమైన లక్ష్మి (చక్కదనము) యావిర్భవించినది. ఆయ్యది సర్వాంగములయందును నుండి యెల్లలోకులకుం గాంత (మనోహరము)యై యొప్పుచుండె. నితకుముందును నిత్యముగానుండు లక్ష్మిమాత్రము వక్షస్థలమునందే నివసించియుండి అన్యకాంత (పరభార్య) గాక యాయనకు మాత్రమే ప్రియురాలుగా నొప్పుచున్నది. ఈయలంకరింపునలన మిక్కిలి యెక్కువ చక్కదనము వచ్చినదియని తాత్పర్యము.

శ. స.—ప్రసాధితస్య, ప్రసాధితస్య ప్రసాధితయోః ప్రసాధితానాం ప్రసాధితశబ్దః ఆ. పు. ష. ఏ. అన్య, అన్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. మధుం ద్వేష్టితి మధుద్విత్ తస్య మధుద్విషః, మధుద్విషః మధుద్విషోః మధుద్విషాం మధుద్విట్శబ్దః ష. పు. ష. ఏ. అభూత్ అభూతాం అభూవత్ భూసత్తాయా మి త్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరిభూతే లుజి. పర. ప్ర. పురు. ఏ. అన్యా, అన్యా అన్యే అన్యాః అన్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. లక్ష్మీః, లక్ష్మీః లక్ష్మ్యై లక్ష్మ్యైః లక్ష్మీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. యుక్తం, యుక్తం యుక్తే యుక్తాని యుక్తశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ఏతతో, ఏతతో ఏతే ఏతాని ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. వపుషి, వపుషి వపుషో వపుష్ణు వపుశ్శబ్దః ష. న. స. ఏ. అశేషే, అశేషే అశేషయోః అశేషేషు అశేషశబ్దః ఆ. న. స. ఏ. అఖిలశ్చాసా లోకశ్చ అఖిలలోకః అఖిలలోకస్య కాంతా అఖిలలోకకాంతా, కాంతా కాంతే కాంతాః అఖిలలోకకాంతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సా. సా తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అన్యస్య కాంతా అన్యకాంతా అన్యకాంతా న భవతీత్యనన్యకాంతా, కాంతా కాంతే కాంతాః అనన్యకాంతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. హి. అన్య. ఉరసి, ఉరసి ఉరసోః ఉరస్సు ఉరశ్శబ్దః స. న. స. ఏ. ఇతరా, ఇతరా ఇతరే ఇతరాః ఇతరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. తు. అవ్య.

ప్రసాధితస్యేతి. ప్రసాధితస్య అలంకృతస్య, అన్య మధుద్విషో హరేః, అన్యై వాసదత్తీ విభిన్నాచ, 'అన్యవిభిన్నాసదృశా వి'తి వైజయంతీ. లక్ష్మీః శోభా

పద్మాచ, 'శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీ శ్రీరసి కథ్యత' ఇతి విశ్వః. అధూదిత్యేత ద్యుక్తం, కుతఃహి యస్తాత్, సాప్ర సాధనరూపాలక్ష్మీః, ఆశేషే వపుషి వసతితి శేషః, కించ అభిలలోకస్య కాంతా ప్రియాచ, ఇతరా నిత్యాతు, అన్యస్య కాంతా ప్రియా న భవతీత్యనన్యకాంతా, కింతు తస్యైవేత్యర్థః. ఉరసి, ఉరస్యేవ వసతీత్యర్థః. అత్ర హఃః ప్ర సాధనా దసాధారణీ శోభా సంజాతేతి పారమార్థికో వాక్యార్థః. అత్ర లక్ష్మీశబ్దేన క్లేషమహిమ్నా వాచ్యాయాః శోభాయాః ప్రతీయమానయా శ్రీదే వ్యాసహాభేదాధ్యవసాయాదియ మస్యేవ లక్ష్మీరి త్యభేదే భేదరూపాతిశయోక్తిః.

అవ. ఇఁక నీయర్థమునే మఱియొక ప్రకారముగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. కవాటవి స్తీర్ణ మనోరమోరస్థస్థలస్థి శ్రీలలనస్య తస్య,

ఆనందితాశేషజనా బభూవ సర్వాంగసంగిన్యపరైవ లక్ష్మీః. ౧౩

టీక. కవా నన్య-కవాట=తలుపువలె, వి స్తీర్ణ=విశాలమైన, మనోరమ=సుందర మైన, ఉరస్థల=వక్షస్థలమందు, స్థిత=ఉన్న, శ్రీ=లక్ష్మీయను, లలనస్య=కాంతగల, తస్య=ఆ కృష్ణమూర్తికి, ఆనందితాశేషజనా-ఆనందిత=సంతోషింపబడిన, ఆశేష జనా=ఎల్లజనముు గలిగినట్టియు, సర్వాంగసంగినీ=శరీరమం దంతటను సంబంధించి నట్టిదియు, (గనుకనే) అపరైవ=అసాధారణమైన (శ్రీదేవిగాక మఱియొక), లక్ష్మీః= శోభ (లక్ష్మీదేవి), బభూవ=అయ్యెను.

తా. విశాలమై సుందరమైన వక్షస్థలమునందు లక్ష్మీదేవిని కూర్చుండఁ బెట్టుకొనిన యాకృష్ణమూర్తికిఁ బైఁజెప్పినయలంకారము లచే నెల్ల లోకములకుం జూడనింపై సర్వాంగములయందును బొల్పారుచున్న యసాధారణ లక్ష్మి (ఎక్కుడుచక్కదనము) యంకురించెను.

శ. స.— కవాటమివ వి స్తీర్ణం కవాటవి స్తీర్ణం ఉరసః స్థలం ఉరస్థలం మనోర మంచ తత్ ఉరస్థలంచ మనోరమోరస్థలం కవాటవి స్తీర్ణంచ తత్ మనోరమోరస్థలంచ కవా . స్థలం క .. లే స్థితాక లస్థితా శ్రీరితిలనా శ్రీలనా కవా స్థితా శ్రీలనా యస్యసః కవాట లనః తస్య కవా లనస్య, లలనస్య లలనయోః లలనా నాం కవాటవి స్తీర్ణ మనోరమోరస్థలస్థిత శ్రీలలనశబ్దః ఆ. పు. ష. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్చబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఆశేషశ్చాసా జనశ్చ ఆశేషజనః ఆనందితః ఆశేషజనః యయాసా ఆనందితాశేషజనా, జనా జనే జనాః ఆనందితాశేషజనా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయా మిత్యస్తా దకర్త కాధాతోః క ర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. సర్వంచతత్ అంగంచ సర్వాంగం సర్వాంగే సగతీతి సర్వాంగసంగినీ, సంగినీ సంగిన్యా సంగిన్యః సర్వాంగసంగినీశబ్దః

ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అపరా, అపరా అపరే అపరాః అపరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. లక్ష్మీ, లక్ష్మీః లక్ష్మ్యై లక్ష్మ్యః లక్ష్మీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అ దైవ మే వార్ధం భంగ్యంతరేణాహ. —

కవాలేతి. కవాలవ ద్విస్త్రీలే, మనోరమేసుందరేచ, ఉరస్సరేణితాస్త్రి రితి లలనా కాంతా, యస్య తస్య తస్మా క్తస్య హరేః, ఆనందితా కేషజనానర్వాంగసంగినీ, అతఏవ అపరై వ సాధారణ్యేవ స్త్రీదేవ్యాః అనైవ చ లక్ష్మీః, శోభా రమాచ బ భూవ, స ఏవాలంకారః. ప్రాయేజైకార్ధక మ ప్యనేకం స్తోకం ఉక్తివిశేషలోభాత్ లిఖంతి కవయః, యథా నైషధే ఆదావేవ నీపీయేత్యాదిశ్లోకద్వయం లిఖా స్వకేలి దేశ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం చేత్యాది ద్రష్టవ్యమ్.

అవ. ఇంక దేవినమేతముగ నే యాతని ప్రయాణమని నూచించుచుం బై యలంకరింపునకుఁ బ్రయోజనమును జెప్పుచున్నాఁడు. —

శ్లో. దైత్యాధిపప్రాణముషాం నఖానా

ముపేయుషాం భూషణతాం శ్చ తేన,

ప్రకాశకార్కశ్యగుణౌ దధానా

స్తనౌ తరుణ్యః పరివపురేనమ్.

౧౮

టీ. భూషణతాం=అలంకారత్వమును, ఉపేయుషాం=పొందిన, దై...షాం=దైత్యాధిప=హిరణ్యకశిపుయొక్క, ప్రాణముషాం=ప్రాణములనపహరించిన(పోంగొట్టిన), నఖానాం=గోళ్లయొక్క, శ్చ తేన=గీటుడుచేత, ప్రకాశణౌ - ప్రకాశ=స్ఫుట పడిన, కార్కశ్య=కారిన్యమును, గుణౌ=గుణముగలిగిన, స్తనౌ=కుచములను, దధానాః=ధరించుచున్న, తరుణ్యః=జవరాండ్రు, ఏనం=ఈకృష్ణుని, పరివపురీ=చుట్టువారు కొనిరి.

తా. నరసింహావతారమునందు పొట్టచీల్చి హిరణ్యకశిపుని ప్రాణములు దీసినవియు నిప్పుడాయుధములుగఁ గాక భూషణముగా న్నన్నవి యునగు తన గోటిగిల్లుల నోర్చుటచే వ్యక్తపఱచుచున్న కారిన్యముగల స్తనములుగలిగిన జవరాండ్రు కృష్ణునిచుట్టుకొని వెంట బయలు వెడలిరి.

శ. స.—దైత్యానాం అధిపః దైత్యాధిపః దై.. పశ్యప్రాణాః దై..పప్రాణాః దై...జాన్ ముష్ణంతీతి దైత్యా .ణముషః తేషాందై . షాం, ముషః ముషాః ముషాం దైత్యాధిపప్రాణముట్టుబ్బః ష. పు. ష. బ. నఖానాం, నఖస్య నఖయోః నఖానాం నఖశబ్దః అ. పు. ష. బ. శాపేయుషాం, ఉపేయుషః ఉపేయుషాః ఉపే

యుషాం ఉపేయివచ్చబ్దః స పు. ష. బ. భూషణస్య భావః భూషణతా తాం భూషణ
తాం, భూషణతాం భూషణతే భూషణతాః భూషణతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. క్షతే
స, క్షతేన క్షతాభ్యాం క్షతైః క్షతశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. కార్మశ్యమేవ గుణః కార్మ
శ్యగుణః ప్రకాశః కార్మశ్యగుణః యయోస్తా ప్రకాశకార్మశ్యగుణౌ, గుణః గుణౌ
గుణాః ప్రకాశకార్మశ్యగుణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. దధానాః, దధానా దధానే
దధానాః దధానాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. స్తనం, స్తనం స్తనౌ స్తనాన్ స్తనశబ్దః
అ. పు. ద్వి. ద్వి. తరుణ్యః, తరుణీ తరుణ్యౌ తరుణ్యః తరుణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.
పరివవార పరివవ్రతుః పరివవ్రుః పరిపూర్వక వృక్షోవరణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః
కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. బ. ఏనం, ఏనం ఏనా ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ. పు.
ద్వి. ఏ.

అథ దేవీసహచరస్యైవాస్య యాత్రేతి సూచయన్ ప్రసాధనవిధేః ఫల
మాహ. —

వైత్యాధిపేతి. భూషణతా ముపేయుషాం, న తు ప్రహరతా మితి భావః.
వైత్యాధిపస్య హిరణ్యకశిపోః, ప్రాణముషాం ప్రాణాపహారిణాం, వజ్రదపి కరోరా
ణామిత్యర్థః. సఖానాం క్షతేన వ్రజేన, ప్రకాశో వ్యక్తః, కార్మశ్యమేవ గుణో
యయోస్తా స్తనౌ, స్తనా నిత్యర్థః. జాతా వేకవచనే ప్రాప్తే భూయసా స్తనాదిషు
జాతే ద్విత్వావేశితత్వాత్ ద్వివచనం యథాహ వామనః—‘స్తనాదీనాం ద్విత్వ
విశిష్టా జాతిః ప్రాయేణోతి దధానా స్తరుణ్యో యువతయః, ‘వయసి ప్రథమ’ ఇతి
జీవ్. ఏనం హరిం పరివవ్రుః, అత్ర హరిసఖానాం సరహరిసవై శ్చేదేపవ్యభేదోక్త్యా
స్తనయోశ్చ తాదృక్కూరిన్యాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్త్యా చాతిశయోక్తిః. త
యోశ్చ సాపేక్షత్వాత్సంకరః.

శ్లో. ఆకర్షతే వోర్ధ్వ మతిక్రశీయా

సత్యన్నతత్వా త్కుచమండలేన,

ననామ మధోద్ధృతిగురుత్వభాజా

నితాంతమాక్రాంత ఇవాంగనానామ్.

౧౫

టీ. అత్యన్నతత్వాత్ = మిక్కిలి యున్నతమగుటవలన, ఊర్ధ్వం = మీదికి, ఆక
ర్షతే = లేవనెత్తుచున్న యుట్టున్న, అతిగురుత్వభాజా = మిక్కిలి వృద్ధియగుటను (మిక్కిలి
బరువగుటను) పొందిన, అంగనానాం = స్త్రీలయొక్క, కుచమండలేన = స్తనమండలము
చేత, అతిక్రశీయాన్ = మిక్కిలి నూత్నమయిన (మిగులచిక్కిన), మధ్యః = నడుము,
నితాంతం = మిక్కిలి, ఆక్రాంతఇవ = పీడింపబడినదియింభోలె, ననామ = వంగెను
(నమస్కరించెను).

మాఘటీః — 33

తా. మిక్కిలి యభివృద్ధిగలవాడై యున్నటుండగు విజిగీషుని రాయుడులచేత సుక్కి బక్కచిక్కి యున్నవాడు నమ్మడగువిధమున, మిక్కిలి బగుపై యున్నతములగుటంబట్టి యెక్కలాగుచున్నవియో యనుసట్లు పాలిండ్లచే బీడింపబడినదియో యనునట్లు సూక్ష్మమైన నడుము నవ్రమగుచున్నది. ఎత్తైన పెద్ద పెద్ద స్తనములును సన్ననినడుము నుంగలవారని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఆకర్షతా, ఆకర్షతా ఆకర్షద్యాం ఆకర్షద్భిః ఆకర్షచ్ఛబ్దః త. న. తృ. ఏ. ఇన అవ్య. ఊర్ధ్వం, ఊర్ధ్వం ఊర్ధ్వ ఊర్ధ్వక్ ఊర్ధ్వశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అత్యంతకృశః క్రశీయాక్ అత్యంతం క్రశీయాక్ అతిక్రశీయాక్, అతిక్రశీయాక్ అతిక్రశీయాంసా అతిక్రశీయాంసః అతిక్రశీయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతం ఉన్నతః అత్యున్నతః అత్యున్నతస్య భావః అత్యున్నతత్వం తస్మాత్ అత్యున్నతత్వాత్, అత్యున్నతత్వాత్ అత్యున్నతత్వాభ్యాం అత్యున్నతత్వేభ్యః అత్యున్నతత్వశబ్దః అ. న. ప. ఏ. కుచానాం మండలం కుచమండలం తేన కుచమండలేన, మండలేన మండలాభ్యాం మండలైః కుచమండలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ననామ సేమతః సేమః యమప్రహ్వత్వేజ్జే ఇత్యస్తాదకర్తృకాధాతోః కర్తరి లిటి పర. ప్ర. పు. ఏ. మధ్యః, మధ్యః మధ్యా మధ్యాః మధ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. గురోర్భావః గురుత్వం అత్యంతం గురుత్వం అతిగురుత్వం అతిగురుత్వం భజతీతి అతిగురుత్వభావో తేన అతిగురుత్వభావా, భావా భాగాభ్యాం భాగ్భిః అతిగురుత్వభావశబ్దః జ. న. తృ. ఏ. నితాంతం అవ్య. ఆక్రాంతః, ఆక్రాంతః ఆక్రాంతో ఆక్రాంతాః ఆక్రాంతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇన అవ్య. అంగనాయాః అంగనయోః అంగనానాం అంగనాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప. బ.

ఆకర్షతేతి. అత్యున్నతత్వాధేతోః ఊర్ధ్వ మాకర్షతేవ నమంతం మధ్యము న్నుయతీవ స్థితేనేగుత్వేప్రిత్యా, అతిగురుత్వ మతి ప్రవృద్ధత్వ మతిభరత్వం చ, భజతీతి తద్భావో, భజోజిః. తేన అంగనానాం కుచమండలేన, అతిక్రశీయా నత్యంతకృశ తరః, తనీయాక్ షీణశ్చ, 'రబ్బుతో హలాదే ర్లభాః రి'తి రేఫాదేశః. మధ్యో నితాంత మాక్రాంతః పీడితఇవ, ననామ నతః ప్రణతశ్చ, అత్ర కుచమండలవిశేషణ సామ్యాదరివిజిగీషు రాజప్రతీతే ససమాసోక్తిః, తయాచ వాచ్యయోః ప్రతీయమానా భేదేన ఆక్రమణక్రియా కర్తృకర్తృభావం సంభావయంత్యామప్రాణితేయం నమన స్యాక్రమణహేతుకత్వోత్పేక్షే త్యనయో స్సంకరః. ఉత్పేక్షయోస్తు నైరపేక్ష్యా త్వంసృష్టిరేవేతి వివేకః,

శ్లో. యాం యాం ప్రియః ప్రైక్షత కాతరాక్షీ

సా సా హ్రియా నమ్రముఖీ బభూవ,

నిశ్శంక మన్యా స్సమ మాహితేర్న్యా

స్త్రాంతరే జస్సురముం కటాక్షైః.

౧౬

టి. ప్రియః = వల్లభుడైన కృష్ణుడు, యాం యాం = ఏయేస్త్రీని, ప్రైక్షత = చూచెనో, సాసా=ఆయాస్త్రీ, కాతరాక్షీ=భయపడు (చలించు) చున్నకన్నులుగల దియై, హ్రియా= సిగ్గుచేత, నమ్రముఖీ=వంచినముఖముగలదిగా, బభూవ=ఆయ్యెను. అన్యాః=ఇతర (అస్సుచూడబడని) స్త్రీలు, ఆహితేర్న్యాః = జేయబడినయనూయగల వారై, త్రాంతరే=ఆ (చూడెడు) సమయమున, నిశ్శంకం = నిర్భయముగా, సమం= ఒక్కమాటు, కటాక్షైః=కడకన్నులచేత, అముం=ఈకృష్ణుని, జస్సుః=కొట్టిరి.

తా. ఆస్త్రీలలోఁగృహ్యఁ దెచ్చరెవ్వరివంకం దిలకించి చూచెనో వాళ్లు సాధ్వసంబుకన్నుల మిటుమిట్లు గొంపలజ్జించి ముఖముల నించు కంతవంచిరి. తక్కుంగలజవరాం ద్రుయోప్పుక తమ్ముంజూడఁడయ్యెనని యాక్షణంబ యొక్కమాటు నిశ్శంకంబుగా నాతనిపైఁ దీవ్రకటాక్షం బులం జొనిపిరి.

శ. స.—యాం, యాం యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రియః, ప్రియః, ప్రియా ప్రియాః ప్రియశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రైక్షత ప్రైక్షతాం ప్రైక్షంత ప్రపూర్వక ఈక్షదర్శన ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్కర్తరీ భూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. కాతరే అక్షిణీ యస్యాస్యా కాతరాక్షీ, అటి. అక్ష్యై అక్ష్యః కాతరాక్షీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సా, సా తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. హ్రియా, హ్రియా హ్రియాం హ్రిభిః హ్రిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. నమ్రం ముఖం యస్యాస్యానమ్రముఖీ, ముఖీ ముఖ్య ముఖ్యః నమ్రముఖీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూవతైయానిత్యస్తాత్సకర్తకాత్కర్తరీ భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. నిర్గతా శంకా యస్మిన్కర్తణీ తద్యథాతథానిశ్శంకం క్రియావిశేషణ మవ్య. అన్యాః, అన్యా అన్యే అన్యాః అన్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సమం అవ్య. ఆహితా ఈర్న్యా యాభిస్తాః ఆహితేర్న్యాః, ఈర్న్యా ఈర్న్యై ఈర్న్యాః ఆహితేర్న్యా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. తత్ర అవ్య. అంతరే, అంతరే అంతరయోః అంతరేషు అంతరశబ్దః ఆ. న. స. ఏ. జహాన జఘ్నుతుః జఘ్నుః హనసాంసాగతోర్నిత్యస్తాత్సకర్తకాత్కర్తరీభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ. అముం, అముం అమా అమాన్ అద

శృంగార స. పు. ద్వి. ఏ. కటాక్షైః, కటాక్షైః కటాక్షైః కటాక్షైః కటాక్షైః
అ. పు. త్ప. బ.

యాంయామితి. స్త్రీయో హరిః, యాం యాం అంగనాం, 'నిత్యపీష్పయో
రి'తి వీర్సాయాం ద్విర్భావః. ఏకపదం చైతత్. ప్రైక్షత, సా సా పూర్వవద్విర్భా
వః. కాతరాక్షీ సాధ్వసా చ్చకితలోచనా సతీ, హియా నమ్రముఖీ బభూవ, ఏతేన
కార్యద్వారా లజ్జాసాధ్వసభావోదయ ఉక్తః. అన్యసామిర్వాభావోదయ మా
హ—అన్యః అప్రేక్షితాంగనాః, ఆహితేర్వాః కృతాక్షమాస్సత్యః, 'పరోత్క
ర్వాక్షమేర్వా స్యా ది'తి లక్షణాత్. త త్రాంతరే తస్మిన్నిరీక్షణావసరే, 'క్షిప్తే
ఽస్తరంచావకాశే తాదృశ్యేవసరేవధావ'తి వైజయంతి. నిశ్చంకం తదనిరీక్షణా
దేవ విస్రంభం. సమం యుగవ త్కటాక్షైః, అమం హరిం, జస్ముః, ప్రజహ్రుః,
సరోష మద్రాక్షురిత్యర్థః.

అవ. ఇంక నీయన కస్త్రసాన్నిధ్యమును జెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. తస్యాతనీసూనసమానభాసో

భ్రామ్యన్తయూఖావళిమండలేన,
చక్రేణ రేజే యమునాజలౌఘః

స్ఫురన్తహవర్త ఇవైకబాహుః.

౧౭

టీ. అత .. సః—అతనీసూన=నల్ల యగిసిపూవులతో, సమాన=సరియగు, భాసః=
కాంతిగల, తస్య=అకృష్ణమూర్తియొక్క, ఏకబాహుః=ఒకభుజము, భ్రామ్య .. లేన-
భ్రామ్యత్=చుట్టును ఆవరించుచున్న, మయూఖావళి=కిరణమాలికలయొక్క, మండ
లేన సమాహముగల, చక్రేణ = సుదర్శనముచేత, స్ఫురన్తహవర్తః - స్ఫురత్ =
ప్రకాశించుచున్న, మహావర్తః=పెద్దకుడికలిగిన, యమునాజలౌఘః=యమునానది
ప్రవాహముంబోలె, రేజే=ప్రకాశించెను.

తా. నల్లని యగిసిపూవులుంబోలె నిగనిగలాడు మైచాయనో
పుకృష్టః డొకబాహువున చుట్టును మిలమలమని మెరియు మెరియ
గులతోఁగూడిన చక్రయుధమును ధరియించె. ఆబాహువు సుడిదిరుగు
చున్న యమునానదిప్రవాహమట్లు ప్రకాశించెను.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః లేనాం తచ్చబ్ధః ద. పు. ఘ. ౨ అతన్యః
సూనం అతనీసూనం అ నేన సమానా అతనీసూనసమానా అ . నా భాః యస్య
సః అ...భాః తస్య అ ..భాసః, భాసః భాసోః చాసామ్ అతనీసూనసమాన
భాశృబ్ధః స. పు. ఘ. ఏ. మయూఖానాం ఆవళియ. మయూఖావళియః మయూఖా

వశీనాం మండలం మయూఖావళిమండలం భ్రామ్యన్ మయూ లం యస్య తత్
 భ్రామ్య లంతేన భ్రా లేన, మండలేన మండలాభ్యాం మండలైః భ్రామ్యన్ మయూఖా
 వళి మండలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ చక్రేణ, చక్రేణ చక్రాభ్యాం చక్రైః చక్రశబ్దః అ. న.
 తృ. ఏ. రేజే రేజాతే రేజరే రాజృదీప్తా విత్యస్తాదక గ్తకాధాతోః కర్తరిభూతే లిటి
 ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. యమునాయాః జలం యమునాజలం యమునాజలస్య ఓఘః
 యమునా జలౌఘః, ఓఘః ఓఘా ఓఘాః యమునాజలౌఘశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
 మహాంశ్చా సావావ ర్తశ్చ మహావ ర్తః స్ఫురన్ మహావ ర్తః యస్మిన్ సః స్ఫురన్ మహావ ర్తః,
 ఆవ ర్తః ఆవర్తౌ ఆవర్తాః స్ఫురన్ మహావ ర్తశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ ఇవ ఆవృ. ఏకశ్చాసా
 బాహుశ్చ ఏకబాహుః, బాహుః బాహూ బాహవః ఏకబాహుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ.

అధాస్య పంచభిః దివ్యాస్త్ర సన్నిధాన మాహ.—

తస్మైతి. అతసీనూ సేన త్సుమాకుసుమేన, సమానభాసః తుల్యకాంతేః, స్నిగ్ధ
 శ్యామశ్యేత్యర్థః ‘అతసీన్యాగుమాతుమే’ త్యమరః తస్య హరే రేకబాహుః, భ్రామ్య
 దావ ర్తమానం మయూఖావళీనాం మండలం చక్రవాళం యస్య తేన, చక్రేణ సుదర్శ
 నేన, స్ఫురన్ మహానావగ్తో భ్రమో యస్య సః, ‘స్యాదావగ్తోఽంభసాం భ్రమ’ ఇత్య
 మరః. యమునాజలనామోఘః పూర ఇవ రేజే చక్రం దధావిత్యర్థః.

శ్లో. విరోధినాం విగ్రహభేదదత్తౌ

మూర్తేవ శక్తిః క్వచిదస్థలస్త్రి,

నిత్యం హరేస్సన్నిహితా నికామం

కౌమోదకీ మోదయతిస్తచేతః.

౧౮

టీ. విరోధిగాం = శత్రువులయొక్క, విగ్రహభేద = శరీరములుపగులగొట్టుట
 యందు, దత్త = సమర్థమైనదియు, క్వచిత్ = ఎక్కడను, అస్థలంతీ = చలింపనిదియు,
 నిత్యం = ఎల్లప్పుడును, సన్నిహితా = సమీపకయుండునదియు (కనుకనే), మూర్తా =
 మూర్తిమత్తైన, శక్తిరివ = సామర్థ్యమో అనునట్లున్న, కౌమోదకీ = గద, తస్య = ఆకృష్ణుని
 యొక్క, చేతః = చిత్తమును, నికామం = అత్యంతమును, మోదయతిస్త = ఆనందపఱచెను.

కా. శత్రుదేహముల నుగ్గునేయఁజాలి యెయ్యెడను జ్యోతిలేక
 యెల్లప్పుడు నెడబొంక మూర్తిమత్తైన స్వకీయసామర్థ్యమో అనునట్లు
 సన్నిహితమై గద (కౌమోదకీ) యాకృష్ణునిచిత్తము నానందపఱచెను.
 అనఁగా కౌమోదకీయనుగదఁ దాల్చెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—విరోధః ఏవమస్తీతి విరోధినః తేషాం విరోధినాం, విరోధినః
 విరోధినోః విరోధినాం విరోధిన్యబ్ధః న పు. ష. బ. విగ్రహజాం భేదః విగ్రహభేదః

విగ్రహభేదే దక్షా విగ్రహభేదదక్షా, దక్షా దక్షే దక్షా: విగ్రహభేదదక్షాశబ్దః
 ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. మూర్తా, మూర్తా మూర్తే మూర్తా: మూర్తాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
 ఇవ అవ్య. శక్తిః, శక్తిః శక్తి శక్తయః ౨ క్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. క్వచిత్ అవ్య.
 నష్టలంతి అష్టలంతి, అష్టలంతి అష్టలంత్యై అష్టలంత్యః అష్టలంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
 నిత్యం క్రి-అవ్య. హరేః, హరేః హర్యోః హరిణాం హరిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. సన్ని
 హితా, సన్నిహితా సన్నిహితే సన్నిహితాః సన్నిహితాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
 నికామం అవ్య. కామోదనీ, కామోదనీ కామోదక్యౌ కామోదక్యః కామోదనీశబ్దః
 ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. మోదయతి మోదయతః మోదయంతి ముదహర్ష ఇత్యస్తాణ్ణిజం
 తాద్ధాతో స్సకర్తకాత్కర్తరి భూతే లటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. స్త అవ్య. చేతః,
 చేతః చేతసీ చేతాని చేతశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

విరోధినామితి. విరోధినాం వైరిణాం, విగ్రహభేదే శరీరవిదారణే, దక్షా
 'శరీరం వర్ష్యవిగ్రహ' ఇత్యుపరం. క్వచిత్ క్వాప్యష్టలంతీ నర్వత్రాప్రతిపాతప్రవృత్తి
 రిత్యర్థః. నిత్యం సన్నిహితా అనపాయినీ, అతివీచ మూర్తా మూర్తిమతీ, శక్తిః సామ
 ర్థ్యమివ, స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా - కామోదనీ గదా, తస్య హరేః, చేతః నికామం మోద
 యతిస్త, స్వసన్నిధానే సేతి భావః.

శ్లో. న కేవలం య స్వత్రయా మురారే

రసస్యసాధారణతాం దధానః,

అత్యర్థ ముద్వేజయితా పరేషాం

నామ్నాపి తస్యైవ స నందకోఽభూత్.

౧౯

టి. అనన్యసాధారణతాం=ఇరులకు సహానము కాకపోవుటన, దధానః=ధరిం
 చుచున్నది (యయ్యన), యః = ఏనందకమ, స్వత్రయా=కేవలం = తనవియగుటచేత
 మాత్రమే, మురారే=కృష్ణుని సంబంధమైన నందకము, న=కాదు, (కింతు=ఇకేమన)
 పరేషాం=శత్రులను, అత్యర్థం = మిక్కిలి, ఉద్వేజయితా = భయమును గలుగజేయు
 చున్నది, (కనుకనే) నామ్నాపి=పేరుచేతను గూడ (సంతోషపడుటచేగూడ),
 తస్యైవ = ఆయన సంబంధమైనదియేదో, సః=ఆ, నందకః = నందకమునుభిక్షము,
 అభూత్ = (సన్నిహితము) అయ్యెను.

తా. నందకమును భిక్షము సర్వసాధారణముకాదు. శ్రీకృష్ణునికి
 మాత్రమే తగియున్నది. ఇట్లుగుట నది గజాశ్వాదులవలె స్వంతమయి
 సంతమాత్రముచేతనే యాతనినందకముకాలేదు. పరుల (శత్రుల) నందకము

భయపటచునదియై యాతని సంతోషపటచుటచేతనుం గూడ నాతని నందకమే (అప్లందకము) అయ్యెను. అట్టి నందకంబను ఖడ్గంబు సన్ని హితముగాఁగాఁ గృష్ణుఁడు ధరించె నని తాత్పర్యము.

శ. స. — న అవ్య. కేవలం అవ్య. యి, య, యా యే యచ్చబ్బుః ద. పు. ప్ర. ఏ. స్వస్య భావః స్వతా తయా స్వతయా, స్వతయా స్వతాభ్యాం స్వతాభిః స్వతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. మురస్య అరిః మురారిః తస్యమురారేః, మురారేః మురారోః మురారీణాం మురారిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. అన్యస్య సాధారణః అన్యసాధారణః న అన్యసాధారణః అనన్యసాధారణః అనన్యసాధారణస్య భావః అనన్యసాధారణతా తాం అనన్యసాధారణతాం, సాధారణతాం సాధారణతే సాధారణతాః అనన్యసాధారణతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. దధానః, దధానః దధానా దధానాః దధానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఆత్మర్థం అవ్య. ఉద్వేజయితా, ఉద్వేజయితా ఉద్వేజయితారా ఉద్వేజయితారః ఉద్వేజయితృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. ష. పరేషాం పరస్య పరయోః పరేషాం పరశబ్దః అ. పు. ష. బ. నామ్నా నామభ్యాం నామభిః నామన్బుః న. న. తృ. ఏ. అపి అవ్య. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అవ్య. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. నందయతీతి నందకః, నందకః నందకౌ నందకౌః నందకశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అభూత్ అభూతాం అభూవన్ భూసత్తాయా మిత్య స్తాదకర్తృకాధాతోః కర్తరిభూతేలజి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

నేతి. అన్యస్యసాధారణ స్వమే న భవతీత్యనన్యసాధారణః తస్య భావ స్తత్తా తాం దధానః, తథాపి యో నందకః స్వతయా కేవలం గజాశ్వాదివ దసాధారణస్వత్వేనైవ మురారే ర్నందకోన, మురారిసమ్బంధీన, కింతు పరే షాం శత్రుజాం, ఆత్మర్థ ముద్వేజయితా భీషయితా సకా, అతఏవ నామ్నాపి చంద్రవన్నందయతీతి నందక ఇత్యన్వగ్గసంజ్ఞాబలేనాపి, నందయతృత్వేనాపీతి యా వత్. తస్యైవ తదీయఏవ యోఽనన్యసాధారణత్వా త్పరోద్వేజకత్వాచ్చ తస్యైవ నందకో నందయతాచేత్యర్థః. స నందకో నందకౌఖ్యః ఖడ్గోఽభూత్ సన్నిహి తోఽభూదిత్యర్థః. సంబంధానువాదేన సన్నిధానమేవాత్ర విధేయం ప్రకరణాత్. అత్రానన్యసాధారణత్వ పరోద్వేజకత్వపదార్థాభ్యాం విశేషణగత్యా నందకస్య తదీ యతా సమగ్రనా త్వదార్థపాతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

శ్లో. న నీత మన్వేన సతిం కదాచి

తూర్ణాంతికప్రాప్తగుణం క్రియాసు,

విధేయ మస్యాభవదంతికస్తం

శారఙ్గం ధనుర్మిత మివ ద్రుఢీయః.

90

టీ. కదాచిత్ = ఒకప్పుడును, అస్యేన = మఱియొకనిచేత, సతిం = ఆకర్షణమును
(ధేదముచే తనవై పగుటను), నసీతం = పొందింపఁబడనిదియు, క్రియాసు = యుద్ధ
క్రియలయందు (హితములు అహితములునగు పనులయందు), కర్ణాం . ణం - కర్ణాంతిక
= శ్రవణగోచరత్వమును, ప్రాప్తః = పొందిన, గుణం = నారి (స్నేహధర్మము) కలదియు,
విధేయం = (కార్యములయందు) స్వాధీనమయినదియు, ద్రక్షీయః = మిక్కిలిదృఢమై
నదియు, శార్ఙ్గం = శార్ఙ్గమును పేరుగలదియు నగు, ధనుః = ధనుస్సు, మిత్రమివ = స్నేహితుఁ
డట్లు, అస్యః = ఈ, హరేః = కృష్ణునికి, అంతికస్థం = సన్నిహితముగా, అభవత్ = అయ్యెను.

తా. ఇతరుల దుర్బోధలకు లోబడక ఆవుండై వంచి చెడుగులను చెవిలోఁజెప్పుచు విధేయుండై దృఢముగానుండు మిత్రునియట్టు లేన్నడు నితరులకబ్బక యుధములయందు కణ్ణాంతముదాక వ్యాపించు నారిగల్పదై బాణప్రయోగాదుల కనుకూలమై దృఢమైన శౌర్యధనుస్సు శ్రీకృష్ణునికి నన్నిహితమయినది.

శ. స. — న అవ్య. నీతం, నీతం నీతే నీతాని నీతశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. అశ్యేన, అశ్యేన అన్యాభ్యాం అన్యైః అన్యశబ్దః ఆ. పు. త్వు. ఏ. నతిం, నతిం నతీ నతీః నతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. కదా అవ్య. చిత్ అవ్య. కర్ణస్య అంతికః కర్ణాంతికః కర్ణాంతికం ప్రాప్తః కర్ణాంతిక ప్రాప్తః క గుణః యస్యత్తో కర్ణాంతిక ప్రాప్తగుణం, గుణం గుణే గుణాని కర్ణాంతిక ప్రాప్తగుణశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. క్రియాను, క్రియాయాం క్రియయోః క్రియాను క్రియాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. బ. విధాతుం యోగ్యం విధేయం, విధేయం విధేయే విధేయాని విధేయశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏనాం ఇదంశబ్దః మ. పు. డ. ఏ. అభవత్ అభవతాం అభవన్ భూసత్తాయామిత్యస్తాదకర్తకాత్కర్తరభూతే లజిపర. ప్ర. పురు. ఏ. అంతికే లిప్తతీతి అంతికస్థం, అంతికస్థం అంతికస్థే అంతికస్థాని అంతికస్థశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. శృంగస్య వికారః శార్దం, శార్దం శార్దే శార్దాణి శార్దశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ధనుః, ధనుః ధనుషీ ధనూంషి ధనుశ్శబ్దః డ. న. ప్ర. ఏ. మిత్రం, మిత్రం మిత్రే మిత్రాణి మిత్రశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అత్యంతం దృఢం ద్రఢీయః, ద్రఢీయః ద్రఢీయసీ ద్రఢీయాంసీ ద్రఢీయశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

న నీతమితి. కదాచిదపి అన్యేన పురుషాంతరేణ నతిమాకర్షణం, భేదేన స్వాసుకూల్యం చ, న నీతం న ప్రాకితం, క్రియాసు రణకర్తసు, హితాహిత్యత్యేషు చ, కర్ణాంతికం కర్ణగోచరం, ప్రాప్తో గుణో హర్షీ అప్తతారూపధర్మశ్చ యస్య తత్, విధేయం క్రియాసు వశవదగి, ద్రుఢీయో దృఢతీరం, పీడాసహమితి యావత్. శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం నామ ధనుః, మిత్రమివాస్య హరంతికన్ధం సన్నిహిత మభవత్.

శ్లో. ప్రవృద్ధమంత్రాంబుదధీరనాదః

కృష్ణాక్షవాభ్యర్ణచరైకహంసః,
మందానిలాపూరకృతం దధానో

నిధ్వాన మశ్రూయత పాంచజన్యః.

౨౧

టీ. ప్ర. దః-ప్రవృద్ధ=మార్పబడిన, మంద్ర=గంభీరమైనట్టియు, అంబుద=మేఘముయొక్కయుంబోలె, ధీర=మనోహరమైన, నాదః=ధ్వనికలదియు, కృష్ణాక్షవాభ్యర్ణచరైకహంసః-కృష్ణ = కృష్ణుడను, అర్ణవ = సముద్రముయొక్క, అభ్యర్ణ=సమీపమున, చర=సంచరించు, ఏక=ఒక, హంసః = హంసయైనదియు, మం ..తం-మందానిల = మందమారుతముయొక్క, ఆపూర=పూరణముచేత, కృత=కలుగఁజేయఁబడిన, నిధ్వానం=ధ్వనిని, దధానః = ధరించుచున్న, పాంచజన్యః = ఇతనిశంఖము, అశ్రూయత=విసఁబడెను.

తా. మేఘమువలె గంభీరముగను మనోహరంబుగను ధ్వనించునదియై కృష్ణుడను సముద్రప్రాంతమున సంచరించు హంసయగు పాంచజన్యంబు మందమారుతంబునకు ధ్వనించుట వినవచ్చె. అనఁగా శ్రీకృష్ణుడు పాంచజన్యమును తనశంఖమును ధరించెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—అంబూనీ దదాతీతి అంబుదః ధియం రాతీతి ధీరః అంబుదన్యేవ ధీరః అంబుదధీరః మంద్రశ్చాసౌ అంబుదధీరశ్చ మంద్రాంబుదధీరః మం రశ్చాసౌ నాదశ్చ మం దః ప్రవృద్ధః మం .ద. యేనసః ప్రవృద్ధ ..నాదః, నాదః నాదౌ నాదాః ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కృష్ణాక్షవ అర్ణవః కృష్ణార్ణవః కృష్ణార్ణవస్య అభ్యర్ణః కృష్ణా .ర్ణః కృ...ర్ణే చరతీతి కృ ..చరః ఏకశ్చాసౌ హంసశ్చ ఏక హంసః కృ చరశ్చాసౌ ఏకహంసశ్చ కృ హంసః, హంసః హంసౌ హంసాః కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణచరైకహంసశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మందశ్చాసౌ అనిలశ్చ మందానిలః మందానిలస్య ఆపూరః మందానిలాపూరః మం...రేణ కృతః మం...

కృతః తం మం .తం, కృతం కృతౌ కృతాన్ మందానిలాపూరకృతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. దధానః, దధానః దధానా దధానాః దధానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నిధ్వానం నిధ్వానా నిధ్వానాన్ నిధ్వానశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అశ్రూయత అశ్రూయేతాం అశ్రూయంత శ్రు శ్రవణఇత్యస్తాత్సకర్తకాద్ధాతోః కర్తణి ధూతే లుజి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. పంచజనే భవః పాంచజన్యః, పాంచజన్యః పాంచజన్యా పాంచజన్యాః పాంచజన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ప్రవృద్ధి. ధియం రాతీతి ధీరో మనోహరః మంద్రో గంభీరోఽంబుదకేయవ ధీరశ్చ నాదః, ప్రవృద్ధో యేన సః ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాద ఇత్యుపమా. కృష్ణ ఏవార్ణవః తస్యాభ్యర్థచరోఽంతికచారీ. 'ఉపకంఠాంతికాభ్యర్థాభ్యగ్రా ఆప్యభి తోఽవ్యయ మి'త్యుమరః. స చాసావేకహంసశ్చేతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకం, మం దానిలస్యాపూరః అపూరణం, తేన కృతం జనితం, నిధ్వానం దధానః, అనాద్ధా తోఽపి మందమారుతప్రవేకాదేవ ధ్వనన్నితి పాటవాళితయోక్తిః. ధ్వన్యసంబం ధేఽపి సంబంధకథనాత్, పంచజనోనామ కశ్చిదసురః తత్ర భవః పాంచజన్యః అస్య శంఖః 'బహిర్దేవపంచజనేభ్యశ్చేతి వక్తవ్య మి'తి వ్యర్థో ప్రత్యయః. అశ్రూ యత శ్రూయతేస్త. పాంచజన్యోఽపి సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః. షిణాశ్రూ యంతే, పుష్పాణ్యశ్రూయంతఇత్యాదివద్ధర్మధర్మిణోరభేదేనోపచారాత్పాంచజన్యస్య శ్రవణోక్తిః.

శ్లో. రరాజ సంపాదక మిష్టసిద్ధే

స్వర్వాసు దిక్షుప్రతిషిద్ధమార్గమ్,

మహారథః పుష్కరథం రథాంగీ

క్షీప్రం తుపానాథ ఇవాధిరూఢః.

౨౨

టీ. మహారథః = మహారథుః (తనసు, సారథిని, అశ్వములనుం గాచుకొనుచు యుద్ధమునీయువాఁ) డగు, రథాంగీ=చక్రధారి, ఇష్టసిద్ధే = అభిమతకార్యసిద్ధికి, సంపాదకం=సంపాదించునట్టియు, స్వర్వాసు=సమస్తములైన, దిక్షు=దిక్కులయందు, అప్రతిషిద్ధమార్గం = అడ్డులేనిత్రోవ (సంచారము) గలట్టియు, క్షీప్రం=శీఘ్రముగాఁ బోవునట్టి (క్షీప్రమును పేరుగల), పుష్కరథం=తన క్రీడారథమును (రథమువంటిపుష్కర మీ నక్షత్రమును), అధిరూఢః = ఎక్కినవాఁడై (పొందిన), తుపానాథఇవ=చంద్రుఁ డుంబోలె, రరాజ=ప్రకాశించెను.

తా. మహారథుండగు నాచక్రపాణి, మనోరథముల కనుగుణ మగు లక్షణములతో నొప్పుచు నిరాటంకముగు శీఘ్రముగను నెల్ల

బోటులం బోవు పుష్కరముమీద నెక్కి, యేదిక్కునకు బ్రయాణ వైనను తప్పక శీఘ్రముగాఁ జింతితకార్యసిద్ధిజేయు పుష్కరమినుత్రమును బొందిన చంద్రుడట్లు ప్రకాశించెను.

శ. స.—రరాజ రేజతుః రేజః రాజ్యదీప్తా విత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతే లితి పర. ప్ర. పురు. ఏ. సంపాదకం, సంపాదకం సంపాదకా సంపాదకాన్ సంపాదకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇప్తస్య సిద్ధిః ఇప్తసిద్ధిః తస్యాః ఇప్తసిద్ధేః, సిద్ధేః సిద్ధ్యాః సిద్ధీనాం ఇప్తసిద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. మ. ఏ. సర్వాసు, సర్వస్యం సర్వయాః సర్వాసు సర్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. బ. నిఘ్న నిశి, విశోః దిఘ్న దిక్ష్బుః శ. స్త్రీ. స. బ. న ప్రతిషిద్ధః అప్రతిషిద్ధః, అప్రతిషిద్ధః మార్గః యస్య సః అప్రతిషిద్ధమార్గః తం అ గ్గం, మార్గం మార్గా మార్గాన్ అప్రతిషిద్ధమార్గశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మహాన్ రథః యస్యసః మహారథః, రథః రథౌ రథాః మహారథశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. (పుష్కరభవ) పుష్కరభః తం పుష్కరభం, రభం రథౌ రథాన్ పుష్కరభశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. రథస్య అంగం రథాంగం రథాంగమస్యాస్త్రీతి రథాంగీ, రథాంగీ రథాంగిణౌ రథాంగిణః రథాంగిశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. క్షీప్రం అవ్య. క్షవాయాః నాథః క్షపానాథః, నాథః నాథౌ నాథాః క్షపానాథశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అధిరూఢః, అధిరూఢః అధిరూఢౌ అధిరూఢాః అధిరూఢశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

రరాజేతి. మహా రథౌ యస్య స మహారథః రథికవిశేషః. 'ఆత్మానం నారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్యధ్యేత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞాస్సాన్యదిత్యాహు ర్నీతి కోవిదా' ఇతి. రథాంగం చక్రమస్యాస్త్రీతి రథాంగీ హరిః ఇప్తసిద్ధేః సంపాదకం లక్షణవత్త్వాత్ 'పుష్కరస్వార్థసాధక' ఇతి శాస్త్రాచ్చేతి ధావః, సర్వాసు దిఘ్న అప్రతిషిద్ధమార్గ మసిష్ఠిద్ధగమనమిత్యర్థం. అధిరూఢౌ కైర్నిరంకుశత్వాత్. 'పుష్కర హస్తౌ మైత్ర మప్యశ్వినీ చ చత్వార్యాహు స్సరగద్విద్వారకాణి' తి శాస్త్రాచ్చేతి భావః. క్షీప్రం క్షీప్రగామినం, అన్యత్ర క్షీప్రకారిణం, 'క్షీప్రచాశ్విదిశశపు వ్యమ్' ఇతి శాస్త్రాత్. పుష్కరభం క్రీడాభం. 'అసౌ పుష్కరభశ్చక్రయాచంనసము రాయ యది' త్యమరః. అధిరూఢస్సక్ పుష్కరభ ఇవ పుష్కరభః తమధిరూఢః పుష్కర నక్షత్రగతః క్షపానాథ చంద్రఇతి రాజ.

శ్లో. ధ్వజాగ్రథామా ద్భృశేంద్ర శౌరే

స్సక్రాంతమూర్తి ర్తణిమేదినీషు,

ఫణావత స్త్రాసయితుం రసాయా

స్తలం వివిక్షు నివ పన్నగారిః.

టి. అథ=పిష్టట, శౌరే=శ్రీకృష్ణునియొక్క, ధ్వజాగ్రధామా-ధ్వజ=ధ్వజముయొక్క, అగ్ర=కోన, ధామ=ఉనికిపట్టుగాఁగలిగిన, మణిమేదినిఘ-మణి=మణిఘచితములైన, మేదినిఘ=భూములయందు, సంక్రాంతమూర్తి=ప్రతిఫలించిన యాకారములుగల, పన్నగారి=గరుత్మంతుఁడు, ఫణావతి=సర్పములను, త్రాసయితుం=రులిపించుటకు, రసాయా=భూమియొక్క, తలం=ప్రదేశమును (పాతాళమును), వివిక్షున్నివ=ప్రవేశింప నిచ్చగించుచున్నవాఁడో యనునట్లు, దదృశే=కనఁబడెను.

తా. శ్రీకృష్ణుఁడు రథారోహణము నేసినతోడనే గరుత్మంతుఁడు సన్నిహితుడై, తనకు స్థానమైన ధ్వజముమీఁదనుండెను. అప్పుడాతని మూర్తికింద రత్నములునులచిక్చి ననేలయందు ప్రతిబింబించెను. అది చూడఁగా నీసన్నగారి పాములను బెదరింపఁ బాతాళములోనికిం బోఁజూచుచుండెనో యనునట్లు గన్పట్టెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—ధ్వజస్య అగ్రం ధ్వజాగ్రం, ధ్వజాగ్రం ధామ యస్యసః ధ్వజాగ్రధామ, ధామ ధామశా ధామినః ధ్వజాగ్రధామన్యబ్జః స. పు. ప్ర. ఏ. దదృశే దదృశాతే దదృశే దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్తా త్సకర్త కాధాతోః కర్తణిభూతేలితి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ అథ అవ్య. శూరస్య గోత్రాపత్యం పుమాక్ శౌరిః తస్య శౌరే, శౌరే శౌర్యోః శౌరిణాం శౌరిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. సంక్రాంతా మూర్తిః యస్యసః సంక్రాంతమూర్తిః, మూర్తిః మూర్తీ మూర్తయః సంక్రాంతమూర్తిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. మణీనాం మేదిన్యః మణిమేదిన్యః తాను మణిమేదినిఘ, మేదిన్యాం మేదిన్యోః మేదినిఘ మణిమేదినిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ, ఫణాః ఏషాంసం తీలి ఫణావంతః తాన్ ఫణావతి, ఫణావంతం ఫణావంతౌ ఫణావతే ఫణావచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. త్రాసయితుం తుమున్నంతావ్య. సాయార, రసాయాః రసయోః రసానాం రసాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. మ. ఏ. తలం, తలం తలే తలాని తలశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. వేష్టు మిచ్ఛక్ వివిక్షక్, వివిక్షక్ వివిక్షంతౌ వివిక్షంతః వివిక్షచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. పన్నగానాం అరిః పన్నగారిః, అరిః అరీ అరయ, పన్నగారిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

ధ్వజేతి. అథ రథారోహణానంతరం శౌరే శ్రీకృష్ణస్య ధ్వజాగ్రం ధామ స్థానం యస్యసః మణిమేదినిఘ పట్టిమేఘ, సంక్రాంతమూర్తిః ప్రతిబింబితాంగః. పన్నగారి గరుత్మాక్, ఫణావతి స్పర్షాక్, త్రాసయితుం భీషయితుం, రసాయాస్తలం పాతాళం వివిక్ష ప్రవేష్టమిచ్ఛన్నివేత్సుప్రేక్షా. విశతేస్సన్నంతాల్లట శ్చత్రాదేశః. దదృశే దృష్టః, సోపి సన్నిహితోఽభూదిత్యన్య.

శ్లో. యియాసత స్తస్య మహీధరంధ్ర
భిదాపటీయా పటహప్రణాదః,
జలాంతరాణీవ మహార్ణవౌఘ

శ్చబ్దాంతరాణ్యంత్ర యాంచకార.

౨౪

టీ. యియాసతః = బయలెవ్వడల నిచ్చుగించుచున్న, తస్య = ఆకృష్టనియొక్క, మ...యాక్ - మహీధ్ర = పర్వతములయొక్క, రంధ్ర = బిలములయొక్క, భిదా = భేదిం చుటయందు, పటీయాక్ = మిక్కిలిసమర్థమైన, పటహప్రణాదః = పటహధ్వని, మహార్ణ వౌఘః = సముద్రప్రవాహము, జలాంతరాణీవ = ఇతరుజలములంబోలె, బ్దాంతరాణి = ఇతరధ్వనులను, అంతరయాంచకార = మాయముగనులచేసెను.

తా. కృష్ణమూర్తి ప్రయాణమగుచుండఁగా నగారా జేరి మృదం గము మొదలగు వాద్యములు దిక్కులు పిక్కటిల్లి పర్వతములు పగులు నట్లుగా మ్రోగెను. పెద్దసముద్రప్రవాహము తక్కిననీళ్లనన్నింటిం గన పడకుండఁ జేసినట్టు లామ్రోత లితరధ్వనులను వినకుండఁ జేసెను.

శ. స. — యాతుమిచ్చక్ యియాసక్ తస్య యియాసతః, యియాసతః యియాసతోః యియాసతాం యియాసచ్ఛబ్దః త. పు. మ. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. మహీం ధరంతీతిమహీధ్రాః మహీధ్రాణాం గంధ్రాణి మహీధ్రరంధ్రాణి మ ణాం భిదా మ దా అత్యంతం పటుః పటీయాక్ మ .. దాయాం పటీయాః మ . యాక్, పటీయాక్ పటీయాంసౌ పటీయాంసః మహీధ్ర రంధ్రభిదాపటీయశ్చబ్దః స. పుం. ప్ర. ఏ. పటహానాంప్రణాదః పటహప్రణాదః, ప్రణాదః ప్రణాదౌ ప్రణాదాః పటహప్రణాదశబ్దః అ పు. ప్ర. ఏ. అన్యాని జలాని జలాంతరాణి తాని జలాంతరాణి, జలాంతరం జలాంతరే జలాంతరాణి జలాం తరశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య, ఆర్థాగితి అస్తిక్ సంతితి ఆర్ణవః మహాంశ్వాసౌ ఆర్ణవశ్చ మహార్ణవః మ...వస్య ఓఘః మహార్ణవువౌఘః, ఓఘః ఓఘా ఓఘాః ఘో వౌఘశ్చబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అన్యే శబ్దాః శబ్దాంతరాణి తాని ౩ .ణి, అంతరం అంతరే అంతరాణి శబ్దాంతరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అంతరాణి చకార అంతరయాంచ కార అంతరయాంచకార అంతరయాంచ క్రతుః అంతరయాంచక్రః అంతరశబ్దాత్త త్కరోతీతిన్యంతాల్లిటి ఆమంతాదనుప్రయుక్తాత్కర్థో ధాతో స్సకర్తకాత్కర్తరి ధూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

యియాసతఇతి. యాతుమిచ్చతః యియాసతః యాతేస్సన్నంతాల్లటశ్చత్రా దేశః, తస్య హరేస్సంబంధీ మహీంధరంతీతి మహీధ్రాః పర్వతాః మూలవిభుజాది

త్వాత్క ప్రత్యయః. యథాహ వామనః—‘మహీధ్రాదయోమూలవిభుజాదిదర్శనా’
దితి. తేషాం రంధ్రాణి బిలాని, తేషాం భిదా భేదనం, షిద్ధిదాదిభ్యోజ్. భిదా
యాం పటియాక్ సమర్థతః పటహప్రణాదో నిస్సాణఘోషః మహాశ్లవస్యోఘః
ప్రవాహః అన్యాని జలాని జలాంతరాణీతి ‘సుపుపే’ తి సమాసః అన్యాక్ శబ్దాక్
శబ్దాంతరాణి పూర్వవత్సమాసః, అంతరాణి అంతర్నితాని, చకార అంతరయాంచకార
ఛాదయామానేత్యర్థః. అంతరశబ్దాదంతర్ధానార్థాత్త్వోత్తితి ణ్యంతాల్లిట్. ‘అంతర
మవకాశావధిపరిధానాంతర్థ భేదతాదగ్య’ ఇత్యుభయత్రాప్యమరః.

శ్లో. యత స్సధర్తా జగతాం జగామ ధర్తా ధరిత్రాః ఫణినాతతోఽధః,
మహాభరాభుగ్నశిరస్సహస్రసాహాయ్యకవ్యగ్రభుజం ప్రసస్రే ॥

టీ. జగతాం=లోకములను, ధర్తా = (కుట్రయంజ) ధరించుచున్న, సః=ఆ
కృష్ణుడు, యతః=ఏభూభాగమున, జగామ=వెడలెనో, తితః=అచ్చోట, అధః=నిగువ
(పాతాళమందు), ధరిత్రాః=భూమిని, ధర్తా=ధరించుచున్న, ఫణినా=అదిశేషునిచేత,
మహా భుజం-మూత్=అధికమైన, భర=బరువుచేత, ఆభుగ్న=బాగావంగిన, శిరస్స
హస్ర = వేయితలలయొక్క, సాహాయ్యక=సహాయముచేయువిషయమై, వ్యగ్ర=
తొందరపడుచున్న, భుజం=భుజములుగలుగువట్లుగా, ప్రసస్రే=ప్రసరించుట.

తా. పాతాళలోకంబుననుండి భూమిని మోయుచున్న యాది
శేషువు ఎల్లలోకములను దనకుక్షియందు చాల్చుచున్న యాశ్రీకృష్ణుడు
నడచుచున్నవైపున భూమి బరువగుటచే దానిని మోయలేక క్రుంగ
బాటుచున్న తనవేయిశిరస్సులకుం దనవేయిబుజముల నూతఁగొల్పు
చుండ దత్తపాటుచేందెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—యతః తనిలంత సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ధర
తీతి ధర్తా, ధర్తా ధర్తారౌ ధర్తారః ధర్తృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. జగతాం, జగతః
జగతోః జగతాం జగచ్ఛబ్దః త. న. మ. బ. జగామ జగ్గతుః జగ్తుః గమ్యంతా
విత్త్యస్తాదకర్తకాధ్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పర . ప్ర. పురు. ఏ. ధర్తా, ధర్తా ధర్తృ
భ్యాం ధర్తృణిః ధర్తృశబ్దః ఋ. పు. తృ. ఏ. ధరిత్రా, ధరిత్రాః ధరిత్రోః ధరి
త్రీగామ్ ధరిత్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప. ఏ. ఫణిః అన్య సంఠితి ఫణీ తేన ఫణినా, ఫణినా
ఫణిభ్యాం ఫణిభిః ఫణివృద్ధః న. పు. తృ. ఏ. తతః అవ్య. మహాంశ్చాసౌ భరశ్చ మహాభరః
మ... రేణ ఆభుగ్నం మ . గ్నం శిరసాం సహస్రం శిరస్సహస్రం మహా గ్నంచతత్
శిరస్సహస్రంచ మహా ..హస్రం సహాయస్య కర్త సాహాయ్యకం మహా స్రస్య సాహా
య్యకం మహా.. య్యకం మ కేవ్యగ్రాః మహా . వ్యగ్రా మ . గ్రాః భుజాః యస్తి

స్కర్తణి తద్యధాభవతి తథా మ.. జం క్రియావిశేషణం ప్రసక్తే ప్రపూర్వక
స్మగతావిత్యస్తాదకర్త కాద్ధాతోః భావేకాంసామాన్యే ఓటి ని. ఏ. ప్ర. పు. ఏ.

ఇత ఇతి. జగతాం ధర్మా ధారయతా కుక్షిస్థాఖిలలోక ఇతి భావః. 'కర్తృ
కర్తృణోః కృటీ, తి కర్తృణి షష్ఠీ. సహరిః యతః యేన భూభాగేన జగామ తతస్త
స్తి స్సేవ భాగే అధః పాతా శే ధరిత్ర్యాః, ధరణ్యాః ధర్మా ధారయతా, పూర్వవత్
షష్ఠీ. ఫణినా శేషేణ మహతా భరణ ఆసమస్తాద్భగ్నస్య కుక్షిభూతస్య శిరస్సహస్రస్య
సాహాయ్యే కే సహాయకర్తృణి, యోపధాద్గూహాపోత్తమాద్వౌః. వ్యగ్రా స్వరమాణాః
భుజాయస్తి స్కర్తృణి తద్యధా తథా ప్రసక్తే ప్రస్తుతం, భావేటిట్. హరిశ్చచారే
త్యర్థః. అప్రశేషస్య విశిష్టప్రసరణాసంబంధేఽపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

శ్లో. అధోచ్చక్తై స్తోరణసంగభంగ

భయావనమ్రాకృతకేతనాని,

క్రియాఫలానీవ సునీతిభాజం

పైన్యాని సోమాన్వయ మన్వయు స్తమ్.

౨౬

టీ. అథ=అటుతరువాత, ఉచ్చ నాని-ఉచ్చక్తైః = ఉన్నతమైన, తోరణ=
తోరణమందు, సంగ=తగులుటచేతనగు, భంగ = భంగమువలని, భయ=భయముచేత,
అవనమ్రాకృత-వంచబడిన, కేతనాని = భ్వజములుగల, పైన్యాని=నేనలు, సోమా
న్వయం=చంద్ర సంతతియగు, తం=కృష్ణుని, సునీతిభాజం .నీతిమంతుని, క్రి యాఫలా
నీవ-క్రియా = సామాద్యుపాయ ప్రయోగములయొక్క, ఫలానీవ=లాభములుంబోలె,
అన్వయుః=వెంబడించిరి.

తా. నీతిశాస్త్రానుసారముగా సామాద్యుపాయములను ప్రయో
గించుచు మెలంగునట్టిరాజును ఉపాయ ప్రయోగములగు ఫలమగుధనము
భూమి మిత్రులు మున్నగునవియునుంబోలె పైన్యంబులెల్ల ద్వారతోర
ణంబులకుఁ దగులకుండఁ దవతమధ్వజంబులను వంచి యెత్తుకొనుచుం
బయలుదేరి యా శ్రీకృష్ణుని వెంబడించినవి.

శ. ౪. — అథ అవ్య. ఉచ్చక్తై శ్చాసౌ తోరణశ్చ ఉచ్చక్తై స్తోరణః ఉ. . శే+
సంగః గః ఉ. . గేన భంగః ఉచ్చ భంగః ఉ. . భంగాత్ భయం ఉచ్చ ..
భయం ఉ. . భయేన అవనమ్రాకృతాని ఉ. . కృతాని ఉ. . తాని కేతనాని యై
స్తాని ఉ. . తనాని, కేతనం కేతనే కేతనాని ఉచ్చక్తై స్తోరణసంగభంగ భయావనమ్రా
కృతకేతనశబ్దః ఆ. న. ప్ర. బ. క్రియాణాం ఫలాని క్రియాఫలాని, ఫలం ఫలే

ఫలాని క్రియాఫలశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. శోభనా చ సా నీతిశ్చ సునీతిః
 సునీతిం భజతీతి సునీతిభాక్ తం సునీతిభాజం, భాజం భాజౌ భాజః సునీతిభాక్త్యబ్దః
 జ. పు. ద్వి. ఏ. వైన్యాని, వైన్యం వైన్యే వైన్యాని వైన్యశబ్దః అ. న. ద్వి. బ.
 సోమస్య అన్వయః సోమాన్వయః తం సోమాన్వయం, అన్వయం అన్వయౌ అన్వయ
 యాన్ సోమాన్వయశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అన్వయాత్ అన్వయాతాం అన్వయః
 అన్వయాన్ అనుపూర్వకయా ప్రాపణత్వస్మా త్సకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతేలశి
 పర. ప్ర. పురు. బ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ.

అధేతి. అథ హరిచలనానంతరం ఉచ్చక్తరున్న తే తోరణే ద్వారదారుణి
 సంగేన భంగః తస్మాద్భయేన అవనమ్రాకృతాని కేతనాని యైస్తాని వైన్యాని సోమస్యా
 న్వయ స్సంతానః తం సోమాన్వయం హరిం సునీతిభాజం సుఘనీతిమంతం క్రియా
 స్సామాద్యపాయప్రయోగాః తాసాం ఫలాని హిరణ్యభూమిత్రాదిలాభాఇవ, అన్వయః
 అన్వగచ్ఛక్, యతేర్లజ్. 'లజశ్శాకటాయన శ్యే'తి ఝేర్జున్.

శ్లో. శ్యామారుణైర్వారణదానతోయై

రాలోడితాః కాంచనభూపరాగాః,

ఆనేమిమగ్నై శ్శితికంతపింఛ

క్షోదద్యుత శ్చక్షుభిరే రథౌఘైః.

౨౭

టీ. శ్యామారుణైః=నల్లగను యెఱ్ఱగను నున్న, వారణదానతోయైః=ఏనుగుల
 మదధారలచే, ఆలోడితాః=ముంచెత్తబడినవి, (గనుకనే) శితి ..ద్యుతః=శితికంఠర=
 నెమలియొక్క, పింఛ=పురియొక్క, క్షోద=చూర్ణమువలె, ద్యుతః=వెలుంగుచున్న,
 కాంచనభూపరాగాః=కాంచనభూ = బంగారు నెలియొక్క, పరాగాః=రేణువులు,
 ఆనేమిమగ్నైః=చక్రముల యంచులపర్యంతమునింగిన, రథౌఘైః=రథసమూహముల
 చేత, చక్షుభిరే=నలియకొట్టబడినవి.

తా. పైనిఁజెప్పినట్లు సైన్యములు నడువఁగా నచ్చటి బంగరునేల
 దుమ్ము దూళియయ్యె. అందు యేనుగులగండస్థలములనుండి స్రవించిన
 నలుపుయెఱుపునగు మదజలము కలసి యేకముగాఁగ నది నెమలిపింఛపు
 చూర్ణమువలె బ్రకాశించుచున్నది. అట్టి యాపరాగము చక్రము లం
 చులు మీఱి మునుగ నడుచుచున్న రథములచేత పిండిపిండి యగుచున్నది.
 అనఁగా నీసైన్యమున రథంబులును యేనుగులును మెండుగా నిండి
 యున్నవని తాత్పర్యము.

శ. స.—శ్యామానిచ తాని అరుణానిచ శ్యామారుణాని తైః, శ్యా ..జైః, అరుణేన అరుణాభ్యాం అరుజైః అరుణశబ్దః అ. న త్పు. బ. దానస్య తోయాని దాన తోయాని వారణానాం దానతోయాని వారణదానతోయానితైః వార యైః, తోయేన తోయాభ్యాం తోయైః వారణదానతోయశబ్దః అ. న. త్పు. బ. ఆల్డితా, ఆల్డితః ఆల్డితౌ ఆల్డితాః ఆల్డితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కాంచనమయీ భూః కాంచనభూః కాంచనభువః పరాగాః కాంచనభూపరాగాః, పరాగః పరాగౌ పరాగాః కాంచనభూపరాగశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఆసేమి ఆసేమి ఆసేమి మగ్నాః ఆసేమిమగ్నాః తైః ఆసేమిమగ్నైః, మగ్నేన మగ్నాభ్యాం మగ్నైః ఆసేమిమగ్న శబ్దః అ. పు. త్పు. బ. శితిః కంఠః యస్యః శితికంఠః శితికంఠస్య పింఛం శి ఛం శి. ఛస్య ఊదః శి దః శితి దఙ్గవ ద్యోతంతిఇతి శితి ద్యుతః, ద్యుత్ ద్యుతౌ ద్యుతః శితికంఠపింఛక్షోదద్యుచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. చక్షుభే చక్షుభాతే చక్షుభిరే త్సుభసంచలన ఇత్యస్తా త్సకర్తృకాధాతోః కర్తృణిభూతేలిటి ఆత్మ ప్ర. పురు. బ. రథానాం ఓఘాః రథోఘాః తైః రథోఘైః ఓఘేన ఓఘాభ్యాం ఓఘైః రథోఘశబ్దః అ. పు. త్పు. బ.

శ్యామేతి. శ్యామానిచతాన్యరుణానిచ తైః శ్యామారుణైః కృష్ణలోహితైః 'వర్ణోవర్ణే సేతి సమాసః. వారణదానతోయైః, గజమదోదకైః, ఆల్డితాస్సమైశితాః, అతఏవ శితికంఠపింఛక్షోదోమయూరబర్హచూర్ణ ఇవ ద్యోతంతిఇతి తస్మాక్తైః, క్విప్. ఉపమాలంకారః. కాంచనమయీ భూః కాంచనభూః, తస్యాః పరాగాః పాంసవః, ఆసేమిభ్యః ఆసేమి సేమివభివ్యాప్య ప్రధివర్వంతం 'చక్రధారాప్రధి ర్నేమి'రి త్యమరకేవః. 'ఆజ్ఞ ర్యాదాభివిధ్యో రి'త్యభివిధావవ్యయాభావః. మగ్నైః రథోఘైః చక్షుభిరే, పిష్టాఇత్యర్థః. పరాగాణాం విశిష్టపేషణాసంబంధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. తయాచ మహతీ గజరథసంపత్తిర్వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః. స్తో. నలంఘయామాసమహాజనానాం శిరాంసి నై వోద్ధతిమాజగామ,

అచేష్టతాప్రాపదధూమిరేణుః పాదాహతో యత్సదృశం గరిష్ఠః. ౨౮

టీ. అష్టపదధూమిరేణుః=బంగారపు నేలయొక్క పరాగము, పాదాహతః= కాళ్లతోఁద్రొక్కఁ బడినదయ్యను, మహాజనానాం = బహుమందిజనుల యొక్క (పూజ్యులయొక్క), శిరాంసి = శిరస్సులను, నలంఘయామాస = ఆక్రమించలేదు, (వెయ్యల) ఉద్ధరిం = పైకెగయుటను (గర్వమును), నై వాజగామ=పొందనేలేదు. యతః=ఏదికారణముగా, గరిష్ఠః=గురుత్వగుణమునకు (మాహాత్మ్యమునకు), సదృశం= తగునట్లుగా, అచేష్టత=చరించెనో.

తా. ఎనిమిదిలోహంబులలో వన్నె కెక్కిన బంగారపు నేలమీద సేనాసంచారమువల్ల బుట్టిన పరాగము, వారందఱునుఁ గాళ్లతోఁ ద్రొక్కుచున్నను మహాజను (చాలమంది) లగు వారితలమీది కెగసి పడలేదు. సరిగదా పైకి లేవనైననులేదు. అది యెందుచేతననఁగా సువర్ణమునకు గురుత్వము (బరువు) గుణమని తర్కశాస్త్రసంప్రదాయము. ఆగుణమునకుఁ దగినట్లుగానే జరిగినది.

సత్కులప్రమానమండగు సజ్జనుండు తాను తన్నులు దిన్నను సరే యని యూరకుండనుగాని పూజ్యు లగుఁడెద్దలయాజ్ఞ మీఠి వారి సతిక్రమింపఁబోదు. తుదకు గర్వమైనను బడఁడు. తాను మహానుభావుఁడైన దానికిఁ దగినయట్లు సంచరించు ననునర్థ మిందు స్ఫురించుచున్నది

న అవ్య. లంఘయామాస, లంఘయామాస లంఘయామాస తుః లంఘయామాసుః గత్యర్థక లఘిధాతోఽర్థి జంతాదామంతాదను ప్రయుక్తాదసధాతోఽస్సకర్త కాత్కర్తరీభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. మహాంతశ్చ తే జనాశ్చ మహాజనాః తేషాం మహాజనానాం, జనస్య జనయోః జనానాం మహాజనశబ్దః అ. పు. ష. బ. శిరాంసి, శిరః శిరసీ శిరాంసి శిరశ్శబ్దః స. న. ప్ర. బ. న అవ్య. ఏవ అవ్య. ఉద్ధతిం, ఉద్ధతిం ఉద్ధతీ ఉద్ధతీః ఉద్ధతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆజగామ ఆజగతుః ఆజగ్తుః ఆజ్ఞా పూర్వకగమ్యగతావిత్త్యాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరీభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. అచేష్టత అచేష్టేతాం అచేష్టంత చేష్టచేష్టయామిత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరీభూతే లిటి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. అప్తసు (ధాతుషు) పదం (ప్రతిష్ఠా)యస్య తత్ అప్తా పదం అప్తపదస్య భూమిః అప్తపదభూమిః అ ..మేః రేణుః అ ..మిరేణుః, రేణుః రేణూ రేణవః అప్తపదభూమిరేణుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. పాదైః ఆహతః పాదాహతః, ఆహతః ఆహతా ఆహతాః పాదాహతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. సద్భవం క్రియావిశేషణం. గురోః భావః గరిమా తస్య గరిష్ఠః, గరిష్ఠః గరిష్ఠాః గరిష్ఠాం గరిమన్మదః న. పు. ష. ఏ.

నేతి. అప్తసులోపేషుపదం ప్రతిష్ఠాకేయితి అప్తపదం సువర్ణం, 'రుక్తంకార్త స్వరంజాంబూనదమప్తపదోఽస్త్రియామిత్యమరః. తస్య భూమిః తస్యా రేణుః కాంచనభూరజః, పాదాహతః, రథాశ్వాదిచరణాహతోపి సన్నిత్యర్థః, మహాజనా నాం బహుజనానాం, పూజ్యానాంచ, శిరాంసి సలంఘయామాస, నాతిక్రామతిస్త, కింబహునా ఉద్ధతిముత్పత్తనం దర్పంచ వైవాజగామ కుతః, యద్యస్తాత్ గరిష్ఠా గురుత్వగుణస్య మాహాత్మ్యస్య 'ప్రియస్థిరే'త్యాదినా గురోర్గరాదేశః సద్భవమను

రూపం యథా తథా అచెష్టత అచలత్ వ్యవహారే గురుత్వస్య బౌద్ధత్యప్రతిబంధకత్వా
దితి భావః, అత్రానాధ్యాత్మ్యాది ప్రస్తుతసువర్ణపరాగవిశేషసామ్యాద ప్రస్తుతసుజనప్రతీతే
స్వమాసోక్తిరలంకారః.

శ్లో. నిరుధ్యమానా యదుభిః కథంచి
స్తుహు ర్య దుచ్చిక్షీపు రగ్రపాదాన్,
ధ్రువం గురూన్తార్గరుధః కరీంద్రా
నుల్లంఘ్య గంతుం తురగా త్తదీషుః.

౨౯

టీ. తురగాః = గుఱ్ఱములు, యదుభిః = యాదవులచేత, కథంచిత్ = ఎట్లెట్లగా,
నిరుధ్యమానా అపి = అడ్డగించబడ చున్న వయ్యాను, యత్ = ఎందులకో, అగ్రపాదాన్
= పాదాగ్రములను, ముహూః = మాటి మాటికి, ఉచ్చిక్షీపుః = ఎత్తివేసినవి, తత్ = కనుక,
మార్గరుధః = దారికడ్డమైన, గురూన్ = గొప్పవి (పూజ్యులు) యగు, కరీంద్రాన్ = కొమ్ము
టేనుఁగులను, ఉల్లంఘ్య = దాటి, గంతుం = పోవుటకు, తదీషుః = ఇచ్చయించినవి,
ధ్రువం = నిశ్చయము.

తా. యాదవులు తమ గుఱ్ఱములఁ గల్గెములం బిగపట్టి
యీడ్చి యాపిష్టవకొలది నయ్యవి ముంగొల్ల నెగవేనుఁ జొచ్చినవి.
చూడఁగా మెల్లగా నడచుచు దారికడ్డమైన యాకొమ్ముటేనుఁగు లంత
గొప్పవైనను వాని దాటిబోజూచుచున్నవియో యనునట్లున్నది.
గురువులయిననుసరే సన్తార్గమున కడ్డమైన వారి నతిక్రమించవలసి
నదియే యనునర్థ మిందుఁ బొందుపఱుపఁబడినది.

శ. స. — నిరుధ్యమానాః, నిరుధ్యమానః నిరుధ్యమానా నిరుధ్యమానాః
నిరుధ్యమానశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. యదుభిః, యదునా యదుభ్యాం యదుభిః యదు
శబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. కథం అవ్య. చిత్ అవ్య. ముహూః అవ్య. యత్ అవ్య. ఉచ్చి
క్షేప ఉచ్చిక్షీపతుః ఉచ్చిక్షీపుః ఉత్పూర్వకక్షేప ప్రేర. ఇత్యస్తా ఉస్సర్త కాద్ధాతోః
కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ. అగ్రాణిచ తే పాదాశ్చ అగ్రపాదాః తాన్
అగ్రపాదాన్, పాదం పాన్ పాదాన్ అగ్రపాదశబ్దః ౨. పు. ద్వి. బ. అవ్య.
గురూన్, గురూ గురూ గురూన్ గురుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. బ. మార్గం రుంధంతరి
మార్గరుధః తాన్ మార్గరుధః రుధం రుధౌ రుధః మార్గరుచ్ఛబ్దః ౪. పు. ద్వి. బ.
కరీణాం ఇంద్రా కరీంద్రా తాన్ కరీంద్రాన్, కరీంద్రం కరీంద్రా కరీంద్రాన్ కరీం
ద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఉల్లంఘ్యల్యబంతి, గంతుం తుమున్నంత. తురం గచ్ఛం
తితి తురగాః, తురగః తురగా తురగాః తురగశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తత్ అవ్య.

ఇయేష ఈషతుః ఈషః ఇషుఇచ్చాయామిత్యస్తా దకర్తకాత్కర్తః భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ.

నిరుధ్యమానాఇతి. తురగాః యదుభిరారూఢై రితిభావః, కథంచిదతిప్రయ త్నేన, నిరుధ్యమానాః వల్లకర్షణేనవార్యమాణాః, యద్యస్తాత్ అగ్రాణిచతే పా దాశ్చతానిగ్రపాదాన్, హస్తాగ్రహస్తాదయోగుగుణినో ర్భేదాభేదాదితివామన నూత్రాత్సమానాధికరణసమాసః. ముహురుచ్చిక్షిపురుత్తిప్రవంతః, తత్తస్మాన్సార్గం రుంధంతీతిహర్షధః మందగమనేన మార్గరోధినః, క్విప్. గురూక్ మహతః పూజ్యాంస్య అలంకార్యసపీఠావః, కరీంద్రా నల్లంఘ్య గంతుమీషురిచ్చంతిస్త్ర్యువ మిత్పుత్నేప్రతా. గురవోపి సన్తార్గప్రతిరోధకాః పరైరుల్లంఘ్యాఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్యనిః.

శ్లో. అవేక్షితానాయతవల్ల మగ్రే

తురంగిభి ర్యత్ననిరుద్ధవాహైః,

ప్రక్షీడితా నైఋభి రేత్య తూర్ణం

నిఘ్నజ్వల్యః పృథుకాన్ పథిభ్యః.

30

టీ. ఆయతవల్లం = లాగిపట్టుకొనబడిన కల్లము గల్లనట్లుగా, య హైః - యత్న=ప్రయత్నముచేత, నిరుద్ధ = అడ్డగింపబడిన, వాహైః=గుఱ్ఱములుగల, తురంగిభిః=గుఱ్ఱపురొతులచేత, అగ్రే=మందరను, అవేక్షితాన్ = చూడబడిన, రేణుభిః ప్రక్షీడితాన్ = దుమ్ముడాట లాడుకొనుచున్న, పృథుకాన్ = పిల్లలను, జనన్యః = తల్లులు, తూర్ణం = శిశువుగా, ఏత్య=వచ్చి, పథిభ్యః = మార్గములనుండి, నిఘ్నః = (తోలగింది) తీసికొనిపోయిరి.

తా. రొత్తులు ముందు మార్గములయందు దుమ్ముడాటలాడు కొనుచున్న చిన్నపిల్లలను జూచి ప్రయత్నపూర్వకముగా గల్లెములు బిగబట్టి గుఱ్ఱముల నాపుచుండఁగా దల్లులు జరాలున వచ్చి యాపిల్లలను దారిలోనుంచి తోలగించిరి.

శ. స. — అవేక్షితాన్, అవేక్షితం అవేక్షితం అవేక్షితాన్ అవేక్షితశబ్దః అ. పు. గి. బ. అయతా వల్ల యన్తిక్ కర్తణి ల్యధాభవతి తథాఅయతవల్లం క్రియావిశేషం అగ్రే, అగ్రే అగ్రయోః అగ్రేషు అగ్రశబ్దః అ. న. . ఏ. తురంగాః ఏషంసంతీతి తురంగిణః తైః తురంగిభిః, తురంగిణా తురంగిభ్యాం తురంగిభిః తురంగిశబ్దః న. పు. త్య. బ. యత్నేన నిరుద్ధాః యత్ననిరుద్ధాః యత్ననిరుద్ధాః వాహైః రైస్తేయత్ననిరుద్ధవాహైః తైః యత్ననిరుద్ధవైః, వాహేన వాహభ్యాం

వాహైః యత్నునిరుద్ధవాహశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ప్రకర్షణా ప్రక్రీడంతీతి ప్రక్రీడితాః తాన్ ప్రక్రీడితాన్, ప్రక్రీడితం ప్రక్రీడితౌ ప్రక్రీడితాన్ ప్రక్రీడితశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. రేణుభిః, రేణునా రేణుభ్యాం రేణుభిః రేణుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. ఏత్య. ల్యబంత. తూర్ణం ఆవ్య. నినాయ నిన్యతుః నిన్యః జీఙ్ ప్రాపణ ఇత్యస్తా త్సకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతానద్యతన పరోక్షే లిటి పర. ప్ర. పురు. బ. జనన్యః, జననీ జనన్యో జనన్యః జననీశబ్దః ఈ. ప్రీ. ప్ర. బ. పృథుకాన్, పృథుకం పృథుకా పృథుకాన్ పృథుకశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. పథిభ్యః పథః పథిభ్యామ్ పథిభ్యః పథిన్యబ్దః న. పు. పం. బ.

అవేక్షితానితి. ఆయతా ఆకృష్టా, వల్లా ముఖరజ్జ్వర్యస్థిన్ కర్తృణితద్యధాభవతి తథాయత్సేన దుర్వారవేగత్వాదతిప్రయత్సేన నిరుద్ధావాహావాజినోయై స్తైః 'వాజివాహార్వగంధర్వహయసైంధవసప్తయ' ఇత్యమరః. తురంగిభిరశ్వసాదిభిః పురోఽగే పురోదేశే అవేక్షితానాలోకతాన్ రేణుభిః ప్రక్రీడంతీతి ప్రక్రీడితాన్ పాంసుక్రీడాకరాన్ కర్తరిక్తః. పృథుకాన్ శిశూన్, 'పృథుకశ్శాబకశ్శిశు రి'త్యమరః. జనన్యస్తూర్ణమేత్య పథిభ్యోనిన్యః అపసారయాంచక్ర రితి స్వభావోక్తిః.

శ్లో. దిదృక్షుమాణాః ప్రతిరథ్య మిాయు

ర్హురారి మారా దనఘం జనోఘః,

అనేకశస్పంస్తుతమవ్యసల్పా

నవం నవం ప్రీతి రహా కరోతి.

30

టి. అనఘం = పాపరహితుడైన, మురారిం = కృష్ణమూర్తిని, దిదృక్షుమాణాః = చూడఁగోరుచున్న, నసాఘః = జనులగుంపులు, ప్రతిరథ్యం = రాజవీధియందు, ఆరాత్ = దగ్గరగా, ఈయః = పోయిరి, అనేకశః = పలుమారులు, సంస్తుతమపి = ఎలుకబడిన (వస్తువును) ను, అసల్పా = అధికమైన, ప్రీతిః = ప్రేమ, నవంనవం = కొత్తకొత్త దానిని గా, కరోతి = చేయుచున్నది, అహా = ఆశ్చర్యము.

తా. ఇట్లు బయలుదేరిన యా శ్రీకృష్ణుని జూచువేమకతోఁ బురజనులెల్లల గుంపులు గూడి రాఁబడిలోనికి సమీపించిరి. పలుమాఱు జూచుచుండిన వస్తువైనను బరమ ప్రేమాస్పదమైనచోఁ గొత్త కొత్తగానే గాన్పించు చుండును గవా.

శ. స. — ద్రష్టుమిచ్ఛంతః దిదృక్షుమాణాః, దిదృక్షుమాణః దిదృక్షుమాణౌ దిదృక్షుమాణాః దిదృక్షుమాణశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. రథాయాం ప్రతిరథ్యం అవ్యయీభావావ్యయ, ఇయాయ ఈయతుః ఈయః ఇన్ గతా నిత్యస్తా దకర్త కాధాతోః

కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పు. బ. మురస్య అరిః మురారిః తం మురారిం, మురారిం మురారీ మురారీః మురారిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. ఆరాత్ అవ్య. అవిద్య మానం అఘం యస్మిన్ అఘః తం అనఘం అనఘం, అనఘా అనఘాః అనఘశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జనానాం ఓఘః జనాఘః, జనాఘః జనాఘా జనాఘః జనాఘశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అనేకశః, శసంతమవ్య. సంస్తుతం, సంస్తుతం సంస్తుతే సంస్తుతాని సంస్తుతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అపి అవ్య. న అల్పా అనల్పా, అనల్పా అనల్పే అనల్పాః అనల్పశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఆభీష్ట్యేనననం నవంనవం, నవంనవం నవంనవే నవంనవాని నవంనవశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రీతిః, ప్రీతిః ప్రీతీ ప్రీతయః ప్రీతి బ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అహో అవ్య. కరోతి కరుతః కుర్నంతి దుకృష్టాకరణ ఇత్యస్తా త్సకర్త కాధాత్మోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

దిదృక్షమాణా ఇతి. అనఘముకిశంకం మురారిం నిదృక్షమాణాః, ద్రష్టు మిచ్ఛంతః దృశేస్సన్నంతాల్లటక్యానజాదేశః. 'జ్ఞాసృష్టదృశాం సనఙ్గత్యాత్మసేవదం. జనాఘః రధాయాం ప్రతిరథ్యం యథాగ్నేవ్యయాభావః ఆరాత్సమిపమ్. 'ఆరాద్ధారసమిపయో రి'త్యమరః. ఈయః, జన్మః 'ఇటోలిటిదీర్ఘాః కి తి' త్యభ్యాసదీర్ఘః. నను నిత్యపరిచితే కా నిదృక్షేత్యత్రాహ—అనేకశఇతి బహువార మిత్యర్థః. 'బహ్వల్పార్థాచ్చస్కారకాదన్యతిరస్యామి'తి శస్పృత్యయః. సంస్తుతం పరిచితముపి వస్తు జనేనేవేతి శేషః. 'సంప్రవస్యాత్పరిచయ' ఇత్యమరః. అనల్పా అధికా ప్రీతిః ప్రేమకర్త్రీ నవంనవం, ఆభీష్ట్యేన నవంనవోతి 'నిత్యవీప్సనా' రితి నిత్యాధి ద్విర్యాభిః. అహో శబ్దః పురాణస్యాపి చూతనత్వమిత్యాశ్చర్య. యథా సరమప్రే మాస్పదం వస్తు నిత్యదృష్టమపి అదృష్టచరమివ ప్రతిక్షణం నిదృక్షతే భగవానపి తద్దే వేతి సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽగ్రాంతరన్యాయః.

శ్లో. ఉపేయుషో వర్త నిరంతరాభి

రసౌ నిరుచ్ఛ్యాస మనీకినీభిః,

రథస్య తస్యాం పురి దత్తచక్షు

ర్విద్వాక్ విదామాస శనైర్న యాతమ్.

32

టి. విద్వాక్ = అభిజ్ఞాఁడు, (కనుకనే) తస్యాం = ఆ, పురి = పట్టణమందు, దత్తచక్షుః = చూసవలెదిన చూపుగలవాడగు, అసౌ = ఈక్కిష్టాఁడు, నిరంతరా భిః = ఎడతెరిసిలేని, అనీకినీభిః = నేనలచే, నిరుచ్ఛ్యాసం = ఊపరాడకుండనున్న, వర్త్య = మార్గమును, ఉపేయుషః = పొందిన, రథస్య = రథముయొక్క, శనైః యాతం = మందగమనమును, నవిదామాస = కనిపెట్టలేదు.

తా. ప్రాజ్ఞాండగు నా శ్రీకృష్ణుండు సేనలతోఁ గ్రిక్కిరిసియున్న మార్గ మధ్యమున బోవుచున్న రథముమీఁద గూర్చుని యా పట్టణంపుసొంపు గచులారఁ గనుఁగొనుచు నాసందడిలో రథంబు నెమ్మదిగా నడచుట గను పెట్టలేదు. పట్టణవైభవం బంత దృశ్యముగా నున్నది. శ్రీకృష్ణుం డింగితాభిజ్ఞుండు గావున లోకులకు సావకాశముగా తనివిదీర దర్శన మొసంగెననియుఁ దాత్పర్యంబు స్ఫురించుచున్నది.

శ. స.—ఉపేయుషః, ఉపేయుషః ఉపేయుషోః ఉపేయుషాం ఉపే యివచ్ఛబ్దః స. న. ష. ఏ. వర్త్య, వర్త్య వర్త్యనీ వర్త్యాని వర్త్యశబ్దః న. న. ద్వి. ఏ. నిర్గతాని అంతరాణి యాభ్యః తాః నిరంతరాః తాభిః నిరంతరాభిః, నిరంతరయా నిరం తరాభ్యాం నిరంతరాభిః నిరంతరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అసా, అసా ఆమూ అమీ అదశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. నిర్గతాః ఉచ్చాస్వాః యస్తాత్తర్ నిరుచ్చాస్వం తత్ నిరుచ్చాస్వం, ఛాస్వం ఛాస్వే ఛాస్వాని నిరుచ్చాస్వశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. అనీకి నీభిః, అనీకిన్యా అనీకీభ్యాం అనీకీనీభిః అనీకీనీశబ్దః ఈ స్త్రీ. తృ. బ. రథస్య, రథస్య రథయోః రథానాం రథశబ్దః ఆ. న. ష. ఏ. తస్యాం, తస్యాం తయోః తాసు తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. పురి, పురి పురోః పూర్షు పూర్శబ్దః రేఫాంత స్త్రీ. స. ఏ. దత్తే చక్షుషీ యేనః దత్తచక్షుః, చక్షుః చక్షుషే చక్షుషః దత్తచక్షుశబ్దః ష. పు. ప్ర. ఏ. వేత్తీతి విద్వాక్, విద్వాక్ విద్వాంసౌ విద్వాంః విద్వచ్ఛబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. విదామాస విదామాసతుః విదామాసుః విదజ్ఞానే ఇత్యస్తాదామంతా దను ప్రయుక్తా దసఢాతోః సకర్తకాత్కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. శనైః ఆవ్య. న ఆవ్య. యతం, యతం యతే యతాని యతశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ.

ఉపేయుష ఇతి. విద్వానభిజ్ఞః అతఏవ తస్యాం పురి నగర్యాం దత్తచక్షుర్ని విష్టదృష్టిరసౌ హరిః నిరంతరాభి ర్నిరంధ్రాభిరనీకీనీభిస్సేనాభిః నిరుచ్చాస్వమతిసంక టం వర్త్య ఉపేయుషః ప్రాప్తస్య రథస్య శనై ర్వాతం సంబాధనిబంధనం మందగమనం నవిదామాస నవివేద, 'ఉషవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామి' త్యామ్ ప్రత్యయః. వ్యాసం గాదనివేదనం సత్వజ్ఞానాదితి భావః. వ్యాసంగస్య పదార్థత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్య లింగ మలంకారః.

అవ. ఇంక ముప్పదియొక్క శ్లోకములలో ద్వారకాపురమును వర్ణించు చున్నాఁడు.—

శ్లో. మధ్యేసముద్రం కకుభః విశంగీ
ర్యా కుర్వతీ కాంచనవ ప్రభాసా,

తురంగకాంతాముఖహవ్యవాహ

జ్వాలేవ భిత్వా జల ముల్లలాస.

33

టీ. మధ్యేసముద్రం = సముద్రమునడుమ, కాంచనవప్రభాసా = బంగారు ప్రాకారపు గోడయొక్క కాంతిచేత, కరుభః=దిక్కులను, పిశంగీః=పచ్చనివాట్లనుగా, కుర్వతీ=చేయచున్న, యా=ఏపట్టణము, జలం=సముద్ర పునీరును, భిత్వా=పాయవఱచుకొని (పైకివచ్చి), తు. .వ-తురంగకాంతా = బడబయొక్క, ముఖ = ముఖమందలి, హవ్యవాహ = అగ్నియొక్క (బడబాగ్నియొక్క), జ్వాలేవ = జ్వాలయొనునట్లు, ఉల్లలాస=వెలసెనో.

తా. ద్వారకాపట్టణము సముద్రమధ్యమందున్నది. దాని బంగారు ప్రాకారపుగోడలకాంతులవలన నలుదిక్కులును పచ్చవాటుచున్నవి. ఆ పురము, సముద్రజలమును వెకలించుకొని పైకివచ్చిన బడబాగ్నిజ్వాలయొనునట్లు వెలసియున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—సముద్రస్య మధ్యే మధ్యేసముద్రం అవ్యయి. కరుభః, కరుభం కరుభా కరుభః కరుప్పబ్ధః భ. స్త్రీ. ద్వి. బ. పిశంగీః, పిశంగీం పిశంగ్యా పిశంగీః పిశంగీశబ్ధః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యా, యా యే యాః యచ్చబ్ధః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కుర్వతీ, కుర్వతీ కుర్వత్యా కుర్వత్యః కుర్వతీశబ్ధః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కాంచనస్య వప్రః కాంచనవప్రః కాంచనవప్రస్య భాః కాంచనవప్రభాః తయా కాంచనవప్రభాసా, భాసా భాభ్యాం భాభీః కాంచనవప్రభాశ్చబ్ధః స. స్త్రీ. తృ. ఏ. తురంగచ్ఛతీతి తురంగః తురంగస్య కాంతా తురంగకాంతా తురంగకాంతాయాః ముఖం తురంగకాంతాముఖం హవ్యం వహతీతి హవ్యవాహః తురంగకాంతాముఖే హవ్యవాహః తురం హః తు హస్య జ్వాలా తురం జ్వాలా, జ్వాలా జ్వాలే జ్వాలాః తురంగకాంతాముఖ హవ్యవాహ జ్వాలాశబ్ధః ఆ స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. క్లిత్యా క్వాప్రత్యయాంతమవ్య. జలం, జలం జలే జలని జలశబ్ధః ఆ. న. ద్వి. ఏ. ఉల్లలాస ఉల్లేసతుఃఉల్లేసుః లసక్లేషణ క్రీడనయో రిత్యన్తా దుశ్శూర్వకా దకర్త కాధాలోః కర్తరి భూతే లిటి పరి. ప్ర. పురు. ఏ.

అతైకత్రింశతా శ్లోకైః ద్వారకాం వర్ణయతి —

మధ్యేసముద్రమితి. మధ్యేసముద్రస్య మధ్యేసముద్రం 'పారేమధ్యేషస్యావే'తి వికల్పాదవ్యయాభావః. మధ్యేశబ్దస్యతత్పన్నియోగాదేకారాంతత్వం కాంచనవప్రభాసా సేమప్రాకారప్రభయా, కరుభో దిశః పిశంగీః పిశంగవర్ణాః, గౌరాదిశ్వాత్ జీవ. కుర్వతీ యా పూః జలం సముద్రోదకం భిత్వా ఉత్థితేతిశేషః, తురంగకాంతా

యాః బడబాయాముఖే హవ్యంకహతీహివావహః కర్తవ్యః, తస్య బడబాగ్నీ
 భ్వాతేవ ఉల్లలాః ఉద్భవానే, అత్ర, సముద్రాంతర్లీ నాయాం బడబాసలజ్వాలానాం
 కదాచిత్సంభావ్యమానస్యమధోల్ల సనస్య పురిదర్శనాభేదాధ్యవసాయేన అన్యజ్ఞానా
 త్వముత్ప్రేక్ష్యతే. ఇవశబ్దోనుముత్ప్రేక్ష్యావ్యంజకవీవ గోపహయాః ఈదృగ్నానా
 యా అప్రసిద్ధత్వేన ఉపమనత్వాయోగాత్. 'మన్వేశంకే ప్రపంచూనం ప్రాయ లోక్య
 మాదిభిః, ఉత్ప్రేక్ష్యావ్యజ్ఞతేర్షరివశబ్దోఽపిదాదృశ' ఇత్యాచార్యదండీ

శ్లో. కృతాస్పదా భూమిభృతాం సహస్రైః

రుదన్వదంభః పరివీతమూర్తిః,

అనిర్విదా యా విదధే విధాత్రా

పృథ్వీ పృథివ్యాః ప్రతియాతనేవ.

38

టీ. భూమిభృతాం = రాజులయొక్క (పర్వతములయొక్క), సహస్రైః = వేలచేత,
 కృతాస్పదా = చేయబడినయునికి గలదియు-ఉద . ర్తిః-ఉదన్వత్ = సముద్రము
 యొక్క, అంభః = ఉదకములచేత, పరివీత = చుట్టుకొనబడిన, మూర్తిః = స్వరూపము
 గలదియు, పృథ్వీ = విశాలమైనదియు నగు, యా = ఏపురము, అనిర్విదా = అలటలేని,
 విధాత్రా = బ్రహ్మదేవునిచేత, పృథివ్యాః = భూమియొక్క, ప్రతియాతనేవ = ప్రతి
 కృతియో యనునట్లు, విదధే = చేయబడెనో.

తా. నాలుగువైపులను సముద్రజలముచే జట్టుకొనబడినవై
 వేలకొలది భూపాలురతో నిండి మిగుల విశాలమైన యాద్వారకా
 నగరము చూడఁగా ననేకభూధరంబుల కాలవాలమై పతుస్సముద్ర
 పరితమై యున్న యీ భూమండలమునకుఁ బ్రతినిధియా యనునట్లు
 శిల్పనైపుణ్యముగల యాసృష్టికర్త నిర్మాణముగా నున్నది. భూలోక
 మందలి యావద్విచిత్రవస్తువు లందు గలవని తాత్పర్యము.

శ. స. — కృతం ఆస్పదం యస్యాం సా కృతాస్పదా, ఆస్పదా ఆస్పదే ఆస్పదాః
 కృతాస్పదాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. భూమిం పితృతీతి భూమిభృతః తేహం భూమి
 భృతాం, భృతః భృతోః భృతాం భూమిభృచ్ఛబ్దః త. పు. మ. బ. సహస్రైః సహస్రేణ
 సహస్రాభ్యాం సహస్రైః సహస్రశబ్దః ఆ. న. తృ. బ. ఉదకమస్యా స్తీతుద్ న్వాకా,
 ఉదన్వతః అంభాంసి ఉదన్వదంభాంసి ఉదన్వదంభోభిః పరివీతా ఉద . వీతా ఉద
 ...వీతా మూర్తిః యస్యాస్యా ఉ . ర్తిః, మూర్తిః మూర్తీ మూర్తయః ఉదన్వదంభః
 పరివీతిమూర్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ననిర్విద్యత ఇత్యనిర్విత్ తేన అనిర్విదా, అనిర్విదా

అనిర్విచ్ఛిన్యం అనిర్విచ్ఛిన్యః అనిర్విచ్ఛిన్యః ద. పు. త్వు. ఏ. యా, యాయే యాః యచ్చుః
 ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. విదధే విదధాతే విదధిరే ? పూర్వకదుధాక్షో ధారణపాపమయో
 రిత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తణి భూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. విదధాతీతి విధాతా తేన
 విధాత్రా, విధాత్రా ? ధాతృభ్యాం విధాతృః విధాతృజ్జు బు. పు. త్వు. ఏ. పృథ్వీ,
 పృథ్వీ పృథ్వీ పృథ్వీః పృథ్వీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. పృథివ్యాః, పృథివ్యాః
 పృథివ్యోః పృథివీనాం పృథివీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. మ. ఏ. ప్రతియాతనా, ప్రతియాతనా
 ప్రతిగూత సే ప్రతిగూతనాః ప్రతియాతనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ. అవ్య.

కృపేతి. భూమిభృతాం రాక్షాం, గిరిజాం సహస్రైః కృతాస్పదా, కృతాధి
 సానా 'ఆ. పదం ప్రతిసాయా మితి నిపాతః, ఉదకమస్యాస్తీతుర్దనస్యనుదధిః
 'ఉదన్వాసుదధాచేతి నిపాతనాత్సాఘః తస్యాంబోభిః సరివీలా సరివేష్టితాముక్తిః
 స్వరూపంయస్యాస్మా పృథ్వీపుగుః 'వోతోగు సచనా నితి వికల్పాత్ సచ. ఏవం
 భూతా యా లూః ననిర్విద్యతే సఖిద్యతఇత్యనిర్విత్ విద్యేజ్ఞానాధాన్ నిఃపూర్వాత్
 సత్సాద్విషేత్యాదిచా క్రిష్, తేన అనిర్విదా అనిర్విదా ఆస్యధా శిల్పసాధనాసిద్ధిరితి
 భావః. విధాత్రా ప్రథతఇతి పృథివీ భూః ప్రధేరాణాదికష్టవకా పిద్యారాదిభ్యశ్చేతిశ్చ,
 తస్యాః ప్రతియాతనా ప్రతికృతిరివ విదధే, విహితా 'ప్రతియాతనా ప్రతిచ్ఛాయాప్ర.
 కృతి రి'త్యమరు. భూ ప్రతినిధిత్వోత్పేక్షయా పురోవై చిత్త్యవిస్తారాదివస్తువ్యభ్యతే.

శ్లో. త్వష్ట్రు సృదాభ్యాసగృహీతశిల్ప విజ్ఞానసంపత్ప్రసరస్య సీమా,

అదృశ్యతాదర్శతలమలేమచ్ఛాయేవ యా స్వస్థల ధేజ్జలేషు. ౩౫

టీ. త్వష్ట్రుః=విశ్వకర్తయొక్క, సదా రస్య=సదాభ్యాస=ఎడతెగని యల
 వాటుచేత, గృహీతి=అలవడిన, శిల్పవిజ్ఞాన=కర్త విద్యయను, సంపత్=సంపదయొక్క,
 ప్రసరస్య=ఉత్కర్షకు, సీమా=అవధియగు, యా=ఏనగరము, అదర్శతలమలేషు=
 అద్దముయొక్క వైభాగమువలె నిర్మలములైన, జలధేః=సముద్రముయొక్క, జలేషు=
 నీళ్లలో, స్వః=స్వర్గముయొక్క, ఛాయే=ప్రతిబింబమో యనునట్లు, అదృశ్యత=
 చూడబడెను.

తా. విశ్వకర్త తనకు నిరంతరాభ్యాసముచేతఁ గలిగిన శిల్ప
 విద్యానైపుణ్యమునంతను ద్వారకాపుర నిర్మాణముం దుపయోగపఱ
 చెను. అట్టి సింహమానమైన యా పట్టణము అద్దమువలె నిర్మలమైన
 సముద్ర జలమందు ప్రతిఫలించిన స్వర్గమో యనునట్లు చూపట్టుచున్నది.
 స్వర్గలోకముండలి చిత్ర పీచిత్ర వైభవము లన్నియు నచ్చుట గలవు గనుక
 యా పుగము స్వర్గ తుల్యముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

౧. ౧.—త్విష్టః, త్వష్టః త్వష్టః త్వష్టాణాం త్వష్టశబ్దః యు. పు.
 ష. వ. సదా అభ్యాసః సదాభ్యాసః సదాభ్యాసేన గృహీతః సదా తః శిల్పస్య
 విజ్ఞానం శిల్పవిజ్ఞానం శిల్పవిజ్ఞానమేవ సంపత్ శిల్ప సత్ శిల్ప పదః ప్రసరిం శిల్ప
 సరిః సదాభ్యాసగృహీతశ్చానా శిల్ప ప్రసరశ్చ సదా సత్ త్వష్ట స
 స్య, ప్రసరస్య ప్రసరయోః ప్రసరాణాం సదాభ్యాస గృహీత శిల్పవిజ్ఞాన సంప
 త్ప్రసరశబ్దః అ. పు. ష. వ. సీమా, సమా సీమే సీమాః సమాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. వ.
 అదృశ్యత అదృశ్యేతాం అదృశ్యంత దృశో ప్రేత ఇత్యస్తాత్పర్యర్థాధాతోః
 కర్తృణి భూతేలక్ష ఆత్మ. ౧. పురు. వ. ఆదర్శస్య తలం ఆదర్శతలం ఆదర్శతల
 మివ అమలాని ఆదర్శతలామలాని తేషు ఆదర్శతలామలెషు, అమలే అమలయోః అమ
 లేషు ఆదర్శతలామలశబ్దః అ. న. స. బ. ఛాయా, ఛాయా ఛాయే ఛాయాః ఛాయా
 శబ్దః అ. స్త్రీ. ౧. వ. ఇవ. ఆవ్య యా, యా యే యాః యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ.
 ప్ర. వ. స్వః అవ్య జలని ధముంతే లస్తన్నితి జలధిః తస్య జలధేః, జలధేః
 జలధ్యోః జలధనాం జలధిశబ్దః ఇ. పు. ష. వ. జలేషు, జలే జలయోః జలేషు జలశబ్దః
 అ. న. స. బ.

త్వష్టరీతి. త్వష్టరీతిశబ్దః సదాభ్యాసేన గృహీతోలగ్ధాయ శిల్పవిజ్ఞానస్య శిల్ప
 సదాభ్యాసావనంపదః ప్రసరిం ప్రసరశబ్దః త్వష్ట సీమా అవధి ఆప్రతిమేతి నావత్. యా
 పూః ఆదర్శతలామలేషు దర్శ పృష్ఠస్వచ్ఛేషు 'దర్శనేముకుందాద్వా వి' త్విమరం. జల
 ధేర్వలేషు స్వః స్వగ్రస్య 'స్వగ్రస్య మి' త్యుపరం. ఛాయా ప్రతిమిం మివ అదృశ్య
 త్వేతి త్వేతి. 'నానా త్వగాతి శేకాంతో' స్మరింశాన్ భార్య గా' రీతి వై యుంఁ.

శ్లో. ౧ భాంగధర్మైశ్చ సం య

యస్యాః చైత్యే సప్రసాదితాను

ప్రేక్షానంరం ముహుః సంభాభా

రత్నావళీ రంబుధిగాబబంధ.

౩౬

ట. అంబుధిః=సముద్రండు, పితేవ=తండ్రియుంబోలె, వరాను=త్రైలుండగు
 (అల్లుండగు), రథాంగభద్రే=చక్రధరునికొఱవ(వృష్టనికొఱవ), అభినవం=క్రొత్తిగా,
 ప్రతిపాదితాయా=ఇన్వబడినట్టియూ, అంకభాజః=దగ్గఱ బెరియున్నట్టి (లోడమీద
 కూర్చున్న), యస్యాః=ఎపుకముమొక్క, ఉపకంఠం=దగ్గఱను (మెడ నుండు)
 ముహుః = పలుమాలు, ప్రేక్షా=అనురాగముదెలి, రత్నావళీ = రత్నమాలికలను.
 ఆబబంధ=వైచెను.

త. ౧౬ త్రైమాన్తముండగు సునకు గ్రోత్తగా నిచ్చిన న.
 యాపవిడ్డగు జే వీని లోడపై గుంబుండఁ బెట్టుకొని ప్రేమాలు

శయముచే నామెకంతమున పత్నహారములను సమర్పించు తండ్రి యట్లు సముద్రుడు తనయల్లుడగు శ్రీకృష్ణున కపూర్వముగా నొసఁగఁబడి తన సమీపమున నున్న యాపురీమతల్లియవకంఠమున (దగ్గఱ) పలుమాటు రత్నావళులను విరజిమ్మెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—రథస్య అంగం రథాంగం విభర్తితి భర్తా రథాంగస్యభర్తా రథాంగభర్తా తస్మై రథాంగభర్తే, భర్తే భర్తృభ్యాం భర్తృభ్యః రథాంగభర్తృశబ్దః ఋ. పు. చ. ఏ. అభినవం క్రియావశే. వరాయ, వరాయ వరాభ్యాం వరభ్యః వరశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. యస్యాః, యస్యాః యయోః యాసాం యచ్చబ్దః డ. స్త్రీ. ష. ఏ. పితా, పితా పితరౌ పితరః పితృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రతిపాదితాయాః, ప్రతిపాదితాయాః ప్రతిపాదితయోః ప్రతిపాదితానాం ప్రతిపాదితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. ఏ. ప్రేష్టా, ప్రేష్టా ప్రేమభ్యాం ప్రేమభిః ప్రేమస్యబ్దః న. న. త్వు. ఏ. ఉపకంఠం, ఉపకంఠం ఉపకంఠా ఉపకంఠాన్ ఉపకంఠశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. కంఠే ఇతి ఉపకంఠం అవ్యయాభావా. ముహూః అన్య. అంకం భజతీతి అంకభావో తస్యాః అంకభాజః, భాజః భాజోః భాజాం అంకభాశ్చబ్దః జ. స్త్రీ. ష. ఏ. రత్నానాం ఆవళయః రత్నావళయః తాః రత్నావళీ, రత్నావళీం రత్నావళ్యౌ రత్నావళీః రత్నావళీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అంబుధిః, అంబుధిః అంబుధి అంబుధయః అంబుధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఆబబంధ ఆబబంధతుః ఆబబంధుః ఆజ్ఞుర్వక బంధ బంధన ఇత్యస్తా త్వక్తకాధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

రథాంగేతి. అమ్బుధిః పితేవ వరాయ శ్రేష్ఠాయ జామలేచ 'వరోజామాతృషి ద్దయోః శ్రేష్ఠేన్యవ ది'తి విశ్వః. రథాంగభర్తే చక్రధరాయ, హరయే అభినవం మధాతథా ప్రతిపాదితాయాః అంకస్సమీపఉత్పింగశ్చైతద్భాజః. 'అంకస్సమీప ఉత్పింగే' గీచిహ్నో స్థేనాపరాధయో రి'తి కేశవః. యస్యాః పురః ఉపకంఠం అంతికే అంత్యంతియోగేద్వితీయా, అన్యత్ర కంఠే విభక్త్యర్థేవ్యయాభావః. ముహూః. ప్రేష్టా గత్నావళీ రాబబంధ అముహేచ, శ్లేషానుప్రాణితేయముపమేతి సంకరః.

31. యస్యాశ్చలద్వాధివారివీది చ్చటోచ్చలచ్చంఖకులాకులేన,

ప్రేషమ్యంలచరౌడుచక్రస్సుమేరువప్రాన్వహమన్వకారి. 32

చ. చల. లేన-చలత్ = అల్లలాడుచున్న, వారిధివారివీచి=సముద్రజలతరంగములయొక్క, టా=వరుసపరంపరలయందు, ఉచ్చలత్ =పైకెగయుచున్న, శంఖ=శంఖముల, కుల=గుట్ట చేత, ఆకులేన=నిండియున్న, యస్యాః = ఏనగరముయొక్క, చక్రే=ప్రాకారముచేతి, పరింతిచరోడుచక్రః - పర్యంత=ప్రాంతములయందు, చర=

తీరుగుచున్న, ఉడుచక్రః=నక్షత్ర మండలముగల, సుమేరువప్రః = మేరుపర్వతపు చరియ, అన్వహం=ప్రతిగిసమాను, అన్వకారి=అనుకరింపఁబడెను.

తా. ద్వాపరాకాపు-ముఁ జట్టుకొనియున్న సముద్ర జలమందొ తరంగము లల్లలాడుచుండ వానిమధ్యనుండి శంఖములు మెండుగాఁ బ్రతీదినము నాపురస్రాకారముమీఁది కెగఁగుచుండును. అప్పుడది నక్షత్రమండలము ఆరుగుచున్న మేరుపర్వతపు చరియంబొలి యొప్పుచున్నది. ఈపాలికపలన నాపురస్రాకారము మేరుసంత యాన్నత్యము గలదియని స్ఫురించుచున్నది.

శ. స.—యస్యాః, యస్యాః యయోః యాసాం యచ్చిబ్జః ద. స్త్రి. ప. ఏ. వారీణి ధీయంతే ఆస్తిన్నితి వారిధిః వారిధేః వారీణి వారిధివారీణి వారిధివారీణాం వీచయః వారిధివారిపీచయః చలంత్యశ్చతాః వారి చయశ్చ చలద్వా చయః చల . వీచీనాం ఛటాః చల ఛటాః చ .టాసు ఉచ్చలంతి చల టోచ్చలంతి శంఖానాం కులాని శంఖమలాని చ ఉచ్చలంతి చ తాని శంఖమలానిచ చల చ్చలచ్చంఖమలాని చ కులైః ఆకులః చలద్వారి కులాకులః తేన చల కులేన, ఆకులేన ఆకులాభ్యాం ఆకులైః చలద్వారిధివారిపీచిచ్చటోచ్చలచ్చంఖమలాకులశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. వప్రేణ, వప్రేణ వప్రాభ్యాం వప్తైః వప్రశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. పర్యంతేషు గరతీతి పర్యంతచరం ఉడూనాం చక్రం ఉడుచక్రం పర్యంతచరం ఉడుచక్రం యస్యసః పర్యంతచిరోడుచక్రః, చక్రః చక్రా చక్రాః పర్యంతచిరోడు చక్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సుమేరోః వప్రః సుమేరువప్రః, వప్రః వప్రా వప్రాః సుమేరువప్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అహవహాని అన్వహం అవ్యయా భావావ్యయం. అన్వకారి అన్వకారిషాతాం అన్వకృషాతాం అన్వకారిషత అన్వకృషత అ. వార్షిక గుక్ క కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్కర్తణి భూతేషు ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ.

యస్యా ఇతి. చలంతీనాం వారిధివారిపీచీనాం ఛటాసు పరంపరాసు, ఉచ్చలచ్చిరుత్పత్తిః శంఖానాం కులైరాకులేన ఆకీర్ణేన యస్యాః పురుః వప్రేణ ప్రాకారేణ పర్యంతచరముడుచక్రం నక్షత్రమండలం యస్యసః సుమేరోర్వప్రస్సానుః. 'సాను ప్రాకారయార్వప్ర' ఇత్యుభయత్రాపి సజ్జనః. అహవ్యహాని అన్వహం 'అవ్యయం విభక్తి' త్యాదినా యథార్థేనవ్యయాభావః. అనశ్చ చపుంసకాదన్యతరస్యామితి సమాసాంతః, అన్వకారి అనుకృతః, లేశాన్యమ్యంప్రాపేత్యర్థః. మేరుపమానాద్వప్రస్య తత్తల్యమాన్నత్యం వ్యజ్యతే.

స్తో. పణిక్పథే పూగకృతాని యత్ర

ప్రమాగతైరంబుభి రమ్బురాశిః,

లోలై రలోలద్యుతిభాంజి ముష్ట

త్నాని రత్నాకరతామవాఽ.

౩౮

టీ. మత్రి = విద్యారకాపురమున, పణిక్పథే = అంగటిపీఠమున, పూగకృతాని = పూగులుగాఁ జేయబడిన, అలోలద్యుతిభాంజి = మాయనికాంతులుగల, రత్నాని = రత్నములును, ప్రమాగతైః = జలదారులనుండి వచ్చిన, అంబుభిః = ఉదకములచేత, ముష్టాన్ = దొంగిలించుచు, అంబురాశిః = సముద్రాశిః, రత్నాకరతాం = రత్నాకరత్వమును, అవాపః = పొందెను

తా. ద్వారకాపురిలోను మంగలవిధముననుండు రాసులుగాఁజేసి గుంచుబడిన మాయని కాంతగల మెందిమించి పత్నములను జలదారులగుండా వచ్చిన తననిరముద్వారా దొంగిలించి సముద్ర ఊర్పుడు రత్నాకరం డయ్యెనుగాని యింతకుముం దాశంబు జలముమాత్రమే సారముగాఁ గలవాఁడై యంబురాశిగానే యుండెను. ఈవస్థ సమువలన సముద్రమందుకంచు నా ద్వారకావట్టామండు రత్నసమృద్ధి మెండని తోచుచున్నది.

శ. స. — పణిజాం పంధాః పణిక్పథః తస్మిన్ పణిక్పథే పథే సఖయోః పథేషు పణిక్పథశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపూగాః పూగాః సంపద్యమానాని కృతాని పూగకృతాని తాని పూగకృతాని, పూగకృతిం పూగకృతే పూగకృతే పూగకృతే శబ్దః అ. న. ద్వి. బ. మత్రి త్రిలంఠి. ప్రమేధ్యః అగతాని ప్రమాగతాని తైః ప్రమాగతైః, ప్రమాగతేన ప్రమాగతాభ్యాం ప్రమాగతైః ప్రమాగతశబ్దః అ. న. త్వు. ఏ. అంబునా, అంబునా అంబుభ్యాం అంబుభిః అంబుశబ్దః ఉ. న. త్వు. ఏ. అంబునాం రాశిః అంబురాశిః, రాశిః రాశీ రాశయః అంబురాశిశబ్దః బ. పు. ప్ర. ఏ. లోలైః లోలేన లోలాభ్యాం లోలైః లోలశబ్దః అ. న. త్వు. బ. న. లోలాః అలోలాః అలోలాశ్చతాః ద్యుతియశ్చ అలోలద్యుతయః అలోలద్యుతీః భజంతీతి అలోలద్యుతిభాంజి తేని అలోలద్యుతిభాంజ, భాంజీ భంజ అలోలద్యుతి భాక్కుబ్దః జ. న. ద్వి. బ. ముష్టాన్, ముష్టాన్ ముష్టంబౌ ముష్టంతః ముష్టాబ్దః తి. పు. ప్ర. ఏ. రత్నాని, రత్నం రత్నై రత్నాని రత్నశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. రత్నానాం ఆకరః రత్నాకరః రత్నాకరస్య భావః రత్నాకరతా తాం రత్నాకరతాం, రత్నాకరతాం

రత్నాకరతే రత్నాకరతాః రత్నాకరతాః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవాప అవాపః
అవాపుః అవహగ్నక ఆప్తవ్యాప్తా త్యస్తా త్యక్త కాధాతోః క ర్తవ్యతేలిః పర.
ప్ర. పురు. ఏ.

వణి గితి యత్ర యస్యాం పురి, వణిగాం శి వణిన్యదే ఆపదే, అపూగాః పూ
గాః సంపద్యమానాని కృతాని పూగకృతాని పుంజిప్యతాం 'త్రైజ్యాదయః కృతాదిభి'
రితిసమాసః, త్రైజ్యాంషు చ్వవిగ్ధసమితిచ్చవిగ్ధతాం. అశోలద్యులిభాంజి స్థిరప్ర
భావంతి రత్నాని లోలైశ్చలైః ఆతపవ భ్రమాగతైః జలనిగ్ధమమార్గాగతైః 'భ్రమాశ్చ
జలనిగ్ధమా' ఎత్త్యనురః, అంబుభేర్దుష్క అపహరక అంబురాశిరగ్రవః జలమాత్రసాగో
పీతిభావః, రత్నాకరతామవాప నకుప్రాగితి భావః అత్రాస్సురాశేః ప్రాగ్రత్న
సంబంధేష్యసంబంధోక్తైరతిశయోక్తః, తనగాం పుర్యా సముద్రాలిశాయినీ రత్నసమృద్ధి
రస్తు వ్యజ్యతే.

శ్లో. అంభశ్చ్యుతః కోమలరత్నరాశీ

నపానిధిః ఘనవిన్దభాసః,

యత్రాతపే ధాతుమివాధితల్పం

విస్తారయామాస తరంగహస్తైః.

3౯

టీ. యత్ర=ఏపురమందు, అపానిధిః=సముద్రుడ, అంభశ్చ్యుతః=నీరుగ్ర
మ్ముచున్న, (కనుకనే) ఘన సః=ఘన=నురుగులచేత, పినద్ధ=కప్పబడిన, భాసః=
కాంతులుగల, కోమలరత్నరాశీ=ఉత్కృష్టములైన రత్నపురాసులను, ఆతపే ధాతు
మివ=ఎండబెట్టుటకో అను నట్లు, అధితల్పం=మిదలమీద, తరంగహస్తైః=తరంగ
ములనుచేయలతో, విస్తారయామాస=ప్రసరింపజేసెనో.

తా. ఆద్వారకాపట్టణమందు సముద్రుడు నీరుగ్రమ్ముచు నురు
గులచే మెఱుంగుమాసియున్న రత్నపురాసులను ఎండబెట్టుటకా యన్నట్లు
మిదలమీదికి తరంగములనియెగు తవచేతులతో నెత్తిపోసెను.

శ. స.—అంభఃవ్యోతంతీతి అంభశ్చ్యుతః తా అంభశ్చ్యుతః, అంభశ్చ్యుతం
అంభశ్చ్యుతౌ అంభశ్చ్యుతః అంభశ్చ్యుచ్చబ్జః త. పు. ద్వి. బ. రత్నానాం రాశయః
రత్నరాశయః కోమలాశ్చతే రత్నరాశయశ్చ కోమలరత్నరాశయః తా కోమల
రత్నరాశీ, రాశిం రాశీ రాశీ కోమలరత్నరాశిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. అపాం
నిధిః అపానిధిః, నిధిః నిధీ నిధయః అపానిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఘనైః పిన
ద్ధాః ఘనవిన్దాః ఘనవిన్దాః భాసః ఏషాంతే ఘనవిన్దభాసః తాన్ ఘనవిన్ద

భాసః, భాసం భాసా భాసః ఘోషపర్యభాశ్యబ్దః స. పు. ద్వి. బ. యత్ర త్రలంత, ఆతపే, ఆతపే ఆతపయోః ఆతపేషు ఆతపశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ధాతుం తుమున్నంత తల్పేషు ధితల్పం అవ్యయీ విస్తారయామాస విస్తారయామాసతుః విస్తారయామాసుః విపూర్వక స్వర్ణో ఆచ్ఛాదన ఇత్యస్తా జ్ఞిజంతాద్ధాతో రామంతా దనుప్రయుక్తా దసధాతో స్ఫుకర్తకాత్కర్తరి భూతలటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. తరంగావహస్తాః తరంగ హస్తాః తైః తరంగహస్తైః, హస్తేన హస్తాభ్యాం హస్తైః తరంగహస్తశబ్దః అ. పు. త్య. బ.

అంభ ఇతి. యత్ర పురి అపాంనిధిస్సముద్రః అంభః చోక్తంతి క్షరంతీత్యం భస్పృతః జలస్రావిణః ఆత ఏవ ఘోషైః పిపద్ధభాసః పిహితకాంతీ, అపిపూర్వా న్నవ్యాతేః కర్తృణీకైః, 'పప్లివాగురిల్లోపచువాపోర్బుపసగయోరి' త్యపేరకారలోపః. కోమలానుత్పన్నాక రత్నరాకా ఆతపే ధానుం శోషణార్థం నిధాయునివేతిఫలం తేప్రిత్య, తల్పేషు తల్పేషు అధితల్పం. 'తల్పంశయాల్బదారే' ప్లిత్యుమరః. నిభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. తరంగైశ్చ హస్తైః విస్తారయామాస. ప్రసారయామాస, అత్రాతపా ధానస్యతరంగహస్తసాధ్యత్వేనోత్పేక్షారూపకయోస్సంకరః.

శ్లో. యత్సాల ముత్తుంగతయా విజేతుం
 దూరా దుదస్థీయత సాగరస్య,
 మహోర్ధ్వభిర్వాహతవాంఛితార్ధైః
 వ్రీడాదివాభ్యాశగతైర్విలిల్ల్యే.

౪౦

టీ. సాగరస్య=సముద్రముయొక్క, మహోర్ధ్వభిః=పెద్దయలలచేత, యత్సాలం =ఏపట్టణముయొక్క ప్రాకారమును, ఉత్తుంగతయా=బొన్నత్యగుణముచేత, విజేతుం= గలుచుటకోయన్నట్లు, దూరాత్ = దూరమునుండి, ఉదస్థీయత = పైకెగయుటో, (అట్లే) అభ్యాశగతైః=దగ్గరకు జేరినవియు, వ్యాహతవాంఛితార్ధైః-వ్యాహత=వ్యర్థమైన, వాంఛితార్ధైః=ఇష్టార్థము (సాలవిజయము) గలవియు(గనుకనే, (యాతరంగములచేత), వ్రీడాదివ=సిగ్గుపల్లనోయన్నట్లు, విలిల్ల్యే=అణగిపోవుటో.

తా. సముద్రతరంగము లా ద్వారకాపురియొక్క ప్రాకారము నొన్నత్యములో జయించుటకో యన్నట్లు దూరమందుండియే యెగిరెగిరి పడుచువచ్చి దగ్గరజేరి తమకోరిక యీడిరనందున సిగ్గుపడిన వో యన్నట్లు నీనమైపోయినవి,

శ. స.—యస్యా స్సాలః యత్సాలః తం యత్సాలం, సాలం సాలౌ సాలాన్
 యత్సాలశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఉత్తుంగస్య భావః ఉత్తుంగతా తయా ఉత్తుంగతయా,
 ఉత్తుంగతయా ఉత్తుంగతాభ్యాం ఉత్తుంగతాభిః ఉత్తుంగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ.
 విజేతుం తుమున్నం. దూరాత్, దూరాత్ దూరాభ్యాం దూరేభ్యః దూరశబ్దః ఆ. స.
 పం. ఏ. ఉదస్థీయత, ఉత్పూర్వకాత్ స్థాగతి నివృత్తావిత్యస్తా దకర్తకాధ్ధాతోః
 భావేలజి ఆత్త. ని. ప్ర. పురు. ఏ. సగరాణామయం సాగరః తస్య సాగరస్య,
 సాగరస్య సాగరయోః సాగరాణాం సాగరశబ్దః ఆ. పు. ష. ఏ. మహంతశ్చ తే
 ఊర్తయశ్చ మహోర్తయః తైః మహోర్తిభిః, ఊర్తిణా ఊర్తిభ్యాం ఊర్తిభిః మహో
 ర్తీశబ్దః ఇ. పు తృ. బ. వాంఛితశ్చాసౌ అర్థశ్చ వాంఛితార్థః వ్యాహతః వాంఛి
 తార్థః యేషాంతే వ్యాహతవాంఛితార్థాః తైః వ్యాహతవాంఛితార్థైః, అగ్నేన అర్థా
 భ్యాం అర్థైః వ్యాహతవాంఛితార్థశబ్దః ఆ. పు. తృ బ. ప్రీడాత్, ప్రీడాత్ ప్రీడా
 భ్యాం ప్రీడేభ్యః ప్రీడశబ్దః ఆ. పు. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. అభ్యాశంగతాః అభ్యాశ
 గతాః తైః అభ్యాశగతైః, అభ్యాశగతేన అభ్యాశగతాభ్యాం అభ్యాశగతైః అభ్యాశ
 గతశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. విలిత్యే విపూర్వకాత్ లీజ్ క్లేషణ ఇత్యస్తా దకర్తకాధ్ధా
 తోః భావేలితి ఆత్త. ని. ప్ర. పురు. ఏ.

యదితి. సాగరస్య మహోర్తిభిః కర్తృభిః యత్సాలం యస్యాః ప్రాకారం
 'ప్రాకారోపరణస్సాల' ఇత్యమరః, ఉత్తుంగతయా బౌన్నత్యగుణేన, విజేతుం జేతుమి
 వేత్యర్థః. ఫలాత్ప్రేక్షేయం వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. దూరాదుదస్థీయత ఉత్థితం
 భావేలజ్, తథా అభ్యాశగతైః సుమీపగతైః 'సుమీపే నికటాభ్యాశసన్నికృప్తసనీడ
 వ ది' త్యమరః. వ్యాహతో వాంఛితార్థస్సాలవిజయరూపో యేషాంతే విజయాక్ష
 మైరిత్యర్థః. అతఏవ ప్రీడాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా. విలిత్యే విలీనం లీయతేర్భావే
 లిత్. అత్రాశ క్తస్యాప్య విజిగీషోర్వీడానుదయాత్సాపేక్ష త్వేనఉ త్వేక్షయోస్సంకరః.

స్లో. కుతూహలేనేవ జవాదువేత్య

ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధః,
 రసన్నరోదీ ద్భృశ మంబువర్ష
 వ్యాజేన యస్యా బహిరంబువాహః.

౪౧

టీ. అంబువాహః=మేఘుడు. కుతూహలేనేవ=లోపల ప్రవేశించవలయును
 కోరికచేతనోయన్నట్లు, జవాత్=వేగమువలన, ఉపేత్య=దగ్గరకువచ్చి, యస్యాః=
 ఏపురియొక్క, ప్రాకారభిత్త్యాం=ప్రాకారపుగోడచేత, సహసా=శీఘ్రముగా, నిరుద్ధః
 =అడ్డగింపబడినవాడు, (గనుక నే) బహిరేవ = వెలుపల నే, రసన్ = ఉలుముచు

(మొట్ట బెట్టును), అంబువర్ష వ్యాజేన = వానకురియుటయనుమిషగో, భృశం = మిక్కిలి, అగోదీ = కన్నీరువిడిచెను (ఏడ్చెను).

తా. పాపము మేఘుడు ద్వారకాపురిలోనఁ బ్రవేశింపవలెనని కాబోలు నాదరి వేగముగావచ్చి యోగోడలద్వారమున లోకలకుఁ బోలేక బైటనె పెద్దయులుముగా మొట్టవెట్టుచు వర్షముగురియుట యను చంకతో కన్నీరు వెట్టుకొనియె.

అవ. ఇక్కడ “దశభాగాస్సుమద్రేఘ” అను న్యాయమునఁ బట్టణములో కంటె సముద్రములో వర్షమెక్కుడను నభిప్రాయమును మనస్సున నుంచుకొని కోట గోడల యశాన్వత్యముతోఁ గవి విమర్శించినాడని పెద్దలు చెప్పుదురు.

ర. స. — కుతూహలేన, కుతూహలేన కుతూహలాభ్యాం కుతూహలైః కుతూహలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. జవాత్, జవాత్ జవాభ్యాం జవేభ్యః జవశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఉపేత్య ల్యబం ప్రాకారస్య భిత్తిః ప్రాకారభిత్తిః తయా ప్రాకారభిత్త్యా, భిత్త్యా భిత్తిభ్యాం భిత్తిభిః ప్రాకారభిత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. సహసా అవ్య. నిరుద్ధః, నిరుద్ధః నిరుద్ధౌ నిరుద్ధాః నిరుద్ధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రసక, రసన్ రసన్తా రసన్తః రసచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అరోదీత్, అరుదత్ అరుదతాం అరుదన్ రుదిర్ అస్మవిమోచన ఇత్యస్తా దకర్తకాధాలోః కర్తరి ఆనద్య తనభూతే లిజి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. అంబునః వర్షం అంబువర్షం అంబువర్షస్య వ్యాజః అంబువర్షవ్యాజః తేన అంబువర్ష వ్యాజేన, వ్యాజేన వ్యాజాభ్యాం వ్యాజైః అంబువర్ష వ్యాజశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. యస్యాః, యస్యాః యయోః యసాం యచ్చి బ్దః ద. స్త్రీ. ప. ఏ. బహిః అవ్య. అంబూని వహతీతి అంబువాహః, వాహః వాహా వాహః అంబువాహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

కుతూహలేనేతి. అమ్మాని వహతీత్యంబువాహా మేఘః కర్తణ్యత్. కుతూహలేనేన అంతః ప్రవేశకాతుకేనేవేతి హేతుత్వేత్తా, జవాదుపేత్య యస్యాః ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధో నివారితః, అతఏవ బహిరేవ రసక గర్జక రుఖా త్కృందం శ్చేతి క్లేషః. అంబువర్ష వ్యాజేన భృశమగోదీత్ అస్మాణి ముక్తవాక్ రుదిర్ అస్మవిమోచనే లిజి. రుదశ్చ పంచభ్య ఇతి ఈడాగమః. అత్రాంబువర్ష వ్యాజేనేత్యవహ్నవస్య ఉక్తశ్లేషోత్ప్రేక్షాసాపేక్షత్వా త్సంకరః.

శ్లో. యదంగనారూపసరూపతాయాః

కంచి ద్దణం భేదక మిచ్ఛతీభిః,

ఆరాధితోద్ధా మను రప్పరోభిః

చక్రే ప్రజా సస్వి స్సనిమేషచిహ్నః.

టి. యదంగ నా యా - యత్ = ఏద్యారకాపురమందలి, అంగ నా = స్త్రీల, రూప = చక్కదనముయొక్క - ఆకారముయొక్క, సరూపతాయాః = సారూప్యము వలన, భేదకం = వ్యావర్తకమైన (భేదమును దెలియజేయు), కంచీ = ఒకానొక, గుణం = భర్త మను, ఇచ్చతీభిః = ఆపేక్షించుచున్న, అప్పరోభిః = అప్పరస్థిలచేత, ఆరాధితః = వేడుకొనబడిన, మనుః = మనుష్యసృష్టికర్త, స్వాః = స్వీయులగు, ప్రజాః = ప్రజలను, సనిమేషచిహ్నః = రెప్పపాటును గుఱుతుతోగూడినవారిగా, చక్రే = చేసెనో, అద్ధా = ఇది యధార్థము.

తా. అచ్చులలాద్యారకానగరమందలి యంగనామణుల రూపము నకును తమరూపమునకును నించుకేనియు భేదములేమి సరిగాదని యట్టిగుఱు లేదేని యుండవలయునను దలంపుతో మానుషసృష్టికర్త ను వేడుకొనిరి. దానంజెసి యాతఁడు దా సృజించుప్రజలకు రెప్ప పాటొక గొఱుతుగా నొసరించె నియ్యది నిజముగానున్నది. అనఁగా రెప్పపాటున మాత్రము వేఱుగానున్నదిగాని యచటనుండరీమణుల సౌందర్యము దివ్యమైన సౌందర్యమని తాత్పర్యము.

శ. స. — యస్యాం అంగ నాః యదంగ నాః యదంగ నానాం రూపం య . పం సమానం రూపం యస్య తల్ సరూపం సరూపస్యభావః సరూపతా యదంగ నారూపస్య సరూపతా యదం పతా తస్యాః య తాయాః, సరూపతాయాః సరూపతాభ్యాం సరూపతాభ్యః యదంగ నారూప సరూపతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. పం. ఏ. కం, కం కా కాన్ కింశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. చిత్ అవ్య. గుణం, గుణం గుణౌ గుణాన్ గుణశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. భేదకం, భేదకం భేదకా భేదకాన్ భేదకశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఓ. ఇచ్చత్యా, ఇచ్చత్యా ఇచ్చతీభ్యాం ఇచ్చతీభిః ఇచ్చతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ఆరాధితః, ఆరాధితః ఆరాధితౌ ఆరాధితాః ఆరాధితశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అద్ధా అవ్య. మనుః, మనుః మనూ మనవః మనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అప్పరసః అ అప్పరోభిః అప్పరోభ్యః అ అప్పరసాం అప్పరస్సు అప్పరశబ్దః స. స్త్రీ. ని ౭. తృ. బ. చక్రే చక్రాతే చక్రిరే డుకృజ్ఞోకరణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్త నే. ప్ర. పురు. ఏ. ప్రజాం, ప్రజాం ప్రజే ప్రజాః ప్రజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్వాం, స్వాం స్వే స్వాః స్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నిమేషవివ చిహ్నాం నిమేషచిహ్నాం నిమేషచిహ్నాన సహవర్తంత ఇతి సనిమేషచిహ్నాః తాః సనిమేషచిహ్నాః, చిహ్నం చిహ్నో చిహ్నః సనిమేషచిహ్నశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

యదితి. యస్యాం పుర్యాం అంగనానాం రూపం సౌందర్యమాకాగోవా 'రూపంస్వభావే సౌందర్యఆకారశ్లేషయోగ పీ' తి విశ్వః. తస్య సరూపతాయాః

సారూప్యాత్ భేదకం వ్యావర్తకం, కంచిద్గుణం భర్తమిచ్ఛతీభిః అపేక్షమాణాభిః 'అచ్ఛీనద్యోర్నుమి' తి వికల్పాన్నమభావః. అప్సరోభిరారాధితః ప్రార్థితః మహామానుషస్సప్తికర్తా, స్వాః స్వకీయాః, ప్రజాః నిమేషః పత్నపాతపవ చిహ్నం వ్యావర్తకం, తేన సహవర్తంతఇతి సనిమేషచిహ్నః 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః చక్రే అద్ధాతత్త్వమిత్యత్యేప్రితా. 'తత్త్వే త్వద్ధాంజసాద్వయమి' త్యమరః. ఆత్ర స్వాభావికనిమేషస్య అప్సరఃప్రార్థనాహేతుకత్వోత్తేప్రితయా ద్వారకాంగనానాం నిమేషమాత్రభిన్నమమానుషంసౌందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

శ్లో. స్ఫురత్తుషా రాంశుమరిచిజాలై

ర్వినిహ్నతా స్ఫుటిక సౌధపక్ష్యైః,

ఆరుహ్య నార్యః త్తణదాసు యస్యాం

నభోగతా దేవ్య ఇం వ్యరాజక.

౪౩

టి. యస్యాం=ఏపురమున, త్తణదాసు = రాత్రులయందు, నార్యః = స్త్రీలు, స్ఫురైః-స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న, తుషారాంశుః=చంద్రునియొక్క, మరీచి జాలైః=కిరణపుంజముల (వెన్నెలల) చేత, వినిహ్నతాః = మఱుగుపఱుపఁబడిన, స్ఫుటి . క్షీ-స్ఫుటిక సౌధ=స్ఫుటికపు రాలమేడలయొక్క, పక్ష్యైః=వరుసలను, ఆరుహ్య=ఎక్కి, నభోగతాః=ఆకాశముననున్న, దేవ్యఇవ = దేవకన్నియలుంబోలె, వ్యరాజక=ప్రకాశించిరో.

తా. ఆపట్టణమున మేడలు వరుసలుగాఁ దీర్చి స్ఫుటికపు రాలతోఁ గట్టఁబడియున్నవి. కాంతులు సమముగా నున్నందువలన నవి రాత్రుల యందు వెన్నెలలో మఱుగుపడి తెలియర కుండినవి. ఇట్లు కనుసించక మిక్కిలి పుట్టిగానున్న యామేడలపై నెక్కియున్న పౌరాంగనలు అంతరిక్షమునఁ జేరియున్న దేవతా స్త్రీలవలె ఎలనిల్లిరి.

౧. స. — తుషారాః అంశవో యస్యః తుషారాంశు. మరీచీనాం జాలాని మరీచిజాలాని తుషారాంశుః మరీచిజాలాని తు ..లాని స్ఫు ..రంతితాని తు లానిచ స్ఫురత్తుషారాంశు మరీచిజాలాని తైః స్ఫురైః, జాలేన జాలాభ్యాం జాలైః స్ఫురత్తుషారాంశుమరీచిజాలశబ్దః అ. న. త్వు. బ. వినిహ్నతాం, వినిహ్నతాం వినిహ్నతే వినిహ్నతాః వినిహ్నతాశబ్దః ఆ స్త్రీ. ద్వి. బ. స్ఫుటికానాం వికారాః స్ఫుటికాః స్ఫుటికాశ్చతే సౌధా స్ఫుటికసౌధాః స్ఫుటికసౌధానాం పద్మయః స్ఫుటికసౌధపద్మయః తాః స్ఫు . క్షీ, పక్ష్యైం పక్ష్యై పక్ష్యైః స్ఫుటికసౌధ పక్ష్యైశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆరుహ్య ల్యబంత. నార్యః, నారీ నార్యో నార్యః నారి

శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. త్తణదాసు, త్తణదాయాం త్తణదయోః త్తణదాసు త్తణదా
శబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్బ. ద. స్త్రీ.
స. ఏ. సభః గతాః సభోగతాః, గతా గతే గతాః సభోగతాశ్చ. ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ.
దేవ్యః, దేవీ దేవ్యా దేవ్యః దేవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. వ్యరాజత్ వ్యరా
జతాం వ్యరాజన్ విపూర్వక రాజ్యదీప్తా విత్యస్తా దకర్త కాధాతోః క ర్తరి భూతే
లజ పరస్మై ప్ర. పురు. బ.

స్ఫురసితి. యస్యాం పురి త్తణదాసు రాత్రిషు. నార్యః స్ఫురన్తి తిహారాం
శో శ్చంద్రస్య మరీచిజాలై శ్చంద్రికాభిః వినిహ్నుతా అపహ్నుతాః తదేకరూపతాప
తేరగృహ్యమాణా ఇత్యర్థః. అతఏవ సామాన్యాలంకారః. 'సామాన్యంగుణసామ్యేన
యత్రవస్త్యంత రైకతే'తి లక్షణాత్. స్ఫటికానాం స్ఫటికవికారాణాం, సాధా
నాం పక్షీ రాదుహ్య సభోగతా దేవ్యో దేవాంగనా ఇవ, దేవశబ్దస్యపచాదిషు దేవ
దతిపారాత్ 'టిడ్ధాణ ఇ'త్యాదినాజీవ. వ్యరాజకసాధానామగ్రహణాదభ్రంకష
త్వాచ్చ తిత్రిలక్ష్యమాణాః స్త్రీయః ఖేచర్యఇవ రేజా రిత్యర్థః. అత్ర సభోగతత్వో
త్ప్రేక్షాయః పూర్వోక్త సామాన్యసాపేక్షత్వాత్సంకరః.

శ్లో. కాంతేందుకాంతోపలకుట్టిమేఘ

ప్రతిక్షపం హర్ష్యతలేషు యత్ర,

ఉచ్చైః రధఃపాతిపయోముచోఽపి

సమూహ మూహః పయసాం ప్రణాళ్యః.

౪౪

టీ. యత్ర=ఏపట్టణమున, ప్రతిక్షపం = రాత్రులయందు, కాంతేం . ఘ-
కాంత=రమ్మములైన, ఇందుకాంతోపలకుట్టిమేఘ = చంద్ర కాంతములు కట్టడపు
నేలలుగల, హర్ష్యతలేః=మేడలయందలి, ఉచ్చైః=ఉన్నతములైన, ప్రణాళ్యః=
నీళ్లుపోవుదారులు, అధఃపాతిపయోముచోఽపి=క్రిందుగాసంచరించుచున్న మేఘములు
గలవియయ్యను, పయసాం=ఉడకములయొక్క, సమూహం=సమదాయమును (జల
ప్రవాహమును), ఉఃహః=వహించినవి.

తా. చంద్ర కాంతములుచెక్కిన కట్టడపునేలల నొప్పారుచున్న
యచ్చటిమేడలమీఁదనున్న తూములు మేఘమండలమా వానికి దిగువ
గానూడుటచేత నెన్నడును వాననీరుపడకపోయినను రాత్రులయందు
చంద్రకిరణ ప్రసారమున నచ్చటి చంద్ర కాంతములు ప్రవించుటచేత
నిండుగా జలమును ప్రవహించుచున్నవి. అచ్చటిమేడలు మిక్కిలి
యున్నతములని తాత్పర్యము.

శ. స. — ఇందుకొంతా ఇతి ఉపలా; ఇందుకొంతోపలా; ఇం...లానాం కుట్టి
 మాని ఇందు ..ల కుట్టిమాని కొంతాని ఇందు . మానియేషు తాని కొంతేం . మాని
 తేషు కొం. . మేషు, కుట్టిమే కుట్టిమయో; కుట్టిమేషు కొంతేందు కొంతోపలకుట్టి
 మశబ్దః అ. న. స. బ. త్తపాయాం ప్రతిక్షపం అవ్యయభావావ్య. హర్ష్యాణాం
 తలాని హర్ష్యతలాని తేషు హర్ష్యతలేషు, తలే తలయో; తలేషు హర్ష్యతలశబ్దః
 అ. న. స. బ. యత్ర త్రలంత. ఉచ్చైః అవ్య. అధఃపతంతీతి అధఃపాతినః పయాంసి
 ముంచంతీతి పయోముచః అధఃపాతినః పయోముచః యాసాంతాః అధఃపాతి పయో
 ముచః, ముక్ ముచా ముచః అధఃపాతిపయోముక్కుబ్దః చ. స్త్రీ. ప్ర. బ. అపి అవ్య.
 సమాహం, సమాహం సమాహౌ సమాహౌ సమాహౌ సమాహౌ అ. పు. ద్వి. ఏ.
 ఉవాహ, ఉహతుః ఉహః వహప్రాపణ ఇత్యస్తాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే
 లిటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. పయసాం, పయసః పయసోః పయసాం పయశ్చబ్దః స. న.
 ష. బ. ప్రణాశ్యః, ప్రణాశీ ప్రణాశ్యే ప్రణాశ్యః ప్రణాశీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

కొంతేతి. యత్ర త్తపాసు ప్రతిక్షపం విభక్త్యర్థేఽవ్యయభావః, కొంతాని
 రమ్యాణి ఇందుకొంతోపలానాం చంద్రకొంతమణీనాం కుట్టిమాని నిబద్ధభూమయో
 యేషు తేషు 'కుట్టిమోఽస్త్రీనిబద్ధభూ రి'త్యమరః. హర్ష్యతలేషు ఉచ్చైరున్నతాః
 ప్రణాశ్యః, జలమార్గాః 'ద్వయోః ప్రణాశీపయసః పరవ్యామి'త్యమరః. అధఃపాతినః
 అధశ్చరాః, పయోముచో మేషూ యానాంతాః అధఃకృతమేషుమండలత్వాత్ అజ్ఞాత
 వృష్టిపాతా అపేక్ష్యధః. విరోధాలంకారః. పయసాం. సమాహం పయః పూరింఘోమః
 వహంతిస్త, చంద్రకొంతనేవ్యంవైరితి భావః. వహేర్లిట్. వచిస్వ పీ'త్యాదినానం
 ప్రసారణం. అత్ర సౌధానాం ప్రణాశీనాంగ తాదృగ్నన్నత్యపయఃపూరాసంబం
 ధేషి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తః.

శ్లో. రతో హ్రీయా యత్ర నిశామ్య దీపాన్

జాలాగతాభ్యోఽధిగృహం గృహిణ్యః

బిభృష్ ర్భిడాల్లేఽఽభిషణాభ్యో

వైదూర్యకుడ్యేషు శశిద్యుతిభ్యః.

౪౫

టి. యత్ర = ఏనగరమున, అధిగృహం = ఇండ్లగుండు, గృహిణ్యః = కులాంగ సలు,
 రతో = సంభోగకౌముద, హ్రీయా = నిగ్గుచేత, దీపాన్ = దీపములను, నిశామ్య = ఆర్పి,
 జాలాగతాభ్యః = కటిలీగుండావచ్చిన, వైదూర్యకుడ్యేషు = వైదూర్యమాణిక్యపు
 గోటలయందు ప్రతిఫలించినవి గనుక, బిభృష్ = పీడనకాభ్యః = పిల్లికర్ణవలె భయంక
 రములైన, శశిద్యుతిభ్యః = చంద్రకొంతులవల్ల, బిభృష్ = భయపడిరి.

తా. ఆపురియందలి కులాంగనలు రతులయందు సిగ్గుచేత యిండ్ల లోని దీపముల నార్పివైచి. కాచి ఓటకీలగుండా లోపలికి వచ్చిన చంద్రకిరణములు వెలుతురు గలుగఁజేయుటయేగాక యచ్చటి వైడూర్యమణులు గోడలమీఁదఁబడి విల్లికండ్లవలె భయంకరములుగా తొచినవి. అవిచూచి యాముగునలు భయమందిరి.

శ. స.—రత్యాం, రత్యాం రతౌ రతోః రతిషు రతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. స. ఏ. ప్రియా, ప్రియా ప్రిభ్యాం ప్రిభిః ప్రిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. యత్ర త్రలంత. నిశామ్య ల్యబంత. దీపాన్, దీపం దీపా దీపాన్ దీపశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. జాలేభ్యః ఆగతాః జాలాగతాః తాభ్యః జాలాగతాభ్యః, ఆగతాయాః ఆగతాభ్యాం ఆగతాభ్యః జాలాగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. పం. బ. గృహేషు అధిగృహం అవ్యయా. గృహిణీ, గృహిణీ గృహిణ్యౌ గృహిణ్యః గృహిణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. విభాయ విభయతః విభ్యః ఇభీభయఇత్యస్తాదక్షకాధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. విడాలానాం ఈక్షణాని విడాలేక్షణాని విడాలేక్షణవత్ భీషయంతీతి విడాలేక్షణ భీషణాః తాభ్యః విడాలేక్షణభీషణాభ్యః భీషణాయాః భీషణాభ్యాం భీషణాభ్యః విడాలేక్షణభీషణాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. పం. బ. విదూరాత్ (వాలవాయత్) ప్రభవంతీతి వైదూర్యాణి వైదూర్యాణాం కుడ్యాని వైదూర్యకుడ్యానితేషు వైదూర్యకుడ్యేషు, కుడ్యే కుడ్యయోః కుడ్యేషు వైదూర్యకుడ్యశబ్దః అ. న. స. ఏ. శశినః ద్యుతయః శశిద్యుతయః తాభ్యః శశిద్యుతిభ్యః, ద్యుత్యాః ద్యుతేః ద్యుతిభ్యాం ద్యుతిభ్యః శశిద్యుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. పం. బ.

రతావీతి. యత్ర పురి గృహేష్వధిగృహం విభక్త్యర్థేవ్యయాభావః. గృహిణ్యః, కులాంగనాః, అతఏవ రతౌ రతికాలే, ప్రియా దీపాన్ నిశామ్య నిర్వాప్య 'శమేద్దర్శన్యతిరిక్తార్థేమిత్త్యాద్ధిస్తాదేశాభావశ్చింత్యః. (నిశమ్యేత్యేవపారో వల్లభాంగీకృతః) జాలాగతాభ్యోగవాక్షమార్గప్రవిష్టాభ్యః 'జాలంగవాక్షఆనాయ' ఇతి విశ్వః, విదూరాత్ప్రభవంతీతి వైదూర్యాణి వాలవాయజమణయః 'వైదూర్యంవాలవాయజ మి' తివిశ్వః. 'విదూరాక్ష్యా' ఇతి ఇన్యప్రత్యయః. 'అత్ర విదూరశబ్దోవాలవాయస్యాదేశః పర్యాయోవాతక్రోపచరితోవా, తేన వాలవాయాద్ధిరేరసాప్రభవతి, న విదూరాన్మగరాత్. అత్రతు సంస్క్రియత ఇత్యాక్షేపః ప్రత్యుక్తః తదుక్తమ్— 'వాలవాయోవిదూరంచ ప్రకృత్యంతరమేవవా, నవైతత్రేతిచేచ్ఛ్చియాజ్జత్వరీవదుపాచరేది'తి. తేషాం కుడ్యేషు భిత్తిషు సంక్రాంతాభ్య ఇతి శేషః. అత ఏవతచ్ఛాయాపత్త్యా వైంగళ్యాత్, విడాలేక్షణవద్భీషయంతీతి భీషణాభ్యః భయంకరాభ్యః సంద్యాదిత్వా

త్క-రరిలుట్ ప్రత్యయే టావ్. శశిద్యుతిభ్యో విభ్యర్భితాః ఊగ్యాదితిభావః. ౧౬౦. ఆత్మ లజ్జావారణాయ దీపనిర్వాపణే నకేవలంతిద్యోః ప్రత్యుత భయంచాత్మన్నమితి అనర్థోత్పత్తియాపావిషమప్రశ్నదః. 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్యవాధవేత్, విరూపఘటనావాస్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రిధేతి లక్షణాల్.'.

స్లో. యస్యా మతిశ్లక్ష్యతయా గృహేషు

విధాతు మాలేఖ్య మశక్నువంతః,

చక్ర ర్యువాసః ప్రతిబింబితంగా

సృజీచిత్రా ఇవ రత్నభిత్తిః.

౪౬

టీ. యస్యాం = ఏనట్టణముందు, గృహేషు = ఇంద్లయందు, అతిశ్లక్ష్యతయా = మిక్కిలి సున్ననివియగుటచేత, ఆలేఖ్యం = చిత్తరువును, విధాతుం = నిర్మాణముజేయుటకు, అశక్నువంతః = అసమర్థులై, యువాసః = ప్రాయపువారు, ప్రతిబింబితంగా = ప్రతిఫలించి తమ యాకారముగలవారగుచు, రత్నభిత్తిః = రతనపుంగోడలను, సజీచిత్రా ఇవ = జీవముతోఁగూడిన చిత్తరువులు గలవియన్నట్లు, చక్రః = చెసిరి.

తా. అచ్చటి రత్నాలగోడలు సున్నగానుండుటచేత వానియందు చిత్తరువులు వ్రాయఁబూనిన చిత్రకారులట్లు చేయఁజాలక పోయిరి కాని తమ విగ్రహములందు ప్రతిఫలించఁగా గోడలు సజీవ చిత్రవంతము లన్నట్లు చేసిరి.

శ. స. — యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. ఆత్యంతం శ్లఙ్ఘాః అతిశ్లఙ్ఘాః అతిశ్లఙ్ఘానాం భావః అతిశ్లక్ష్యతా తయా అతిశ్లక్ష్యతయా, అతిశ్లక్ష్యతయా అతిశ్లక్ష్యతాభ్యాం అతిశ్లక్ష్యతాభిః అతిశ్లక్ష్యతాశబ్ద ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. గృహేః గృహేః గృహైః గృహేభ్యః. ఆ. గృహేణాం గృహేషు గృహశబ్దః ఆ. పు. ని. బ. స. బ. విధాతుం తుమున్నంత. ఆలేఖ్యం, ఆలేఖ్యం ఆలేఖ్యే ఆలేఖ్యాని ఆలేఖ్యశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. అశక్నువంతః, అశక్నువన్ అశక్నువంతా అశక్నువంతః అశక్నువచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. బ. చకార చక్రతుః చక్రః డుక్యఙ్ కరణ ఇత్యస్తా త్సకర్త కాత్క-రరి భూతేలిటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. యువాసః, యువా యువానౌ యువాసః యువన్ శబ్దః న. పు. ప్ర. బ. ప్రతిబింబితాని అంగాని యేషాంలే ప్రతిబింబితంగాః, అంగః అంగౌ అంగాః ప్రతిబింబితాంగశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. సజీచిత్రావర్తంత ఇతి సజీవాని సజీవాని చిత్రాణి యాసు తాః సజీవ చిత్రాః తాః సజీవచిత్రాః, చిత్రాం చిత్రే చిత్రాః సజీవచిత్రాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

ఇవి శక్యం. రత్నానాం ఫిత్తయః రత్నభిత్తయః తాః రత్నభిత్తీః, రత్నభిత్తిం రత్న భిత్తి రత్నభిత్తీః రత్నభిత్తిబ్జః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

యస్యామిలి. యస్యాం గృహేషు అతిశ్లక్ష్యతయా రత్నభిత్తీనామతిస్సిగ్ధత యా ఆలేఖ్యం చిత్రిం, విధాతుం నిర్మాతుం, అశక్యవంతిః యువానః ప్రతిబింబి తాంగాః స్వయం లాసు సంక్రాంతమూర్తయస్సంతః రత్నభిత్తీస్సజవచిత్రా స్సచేతన చిత్రచరితవ, చక్రమ్యత్ప్రేక్షా.

శ్లో. సావర్ణ్యభాజాం ప్రతిమాగతానాం

లక్ష్మ్యైః స్వరాపాండుతయాంగనానామ్,

యస్యాం కపోలైః కలధౌతధామ

స్తంభేషు భేజే మణిదర్పణశ్రీః.

౪౭

టీ. యస్యాం = ఏద్యారకాపురియందు, కలధౌతధామ స్తంభేషు = బంగారు యింటికబురులయందు, ప్రతిమాగతానాం = ప్రతిఫలనముబొందన, సావర్ణ్యభాజాం = సావర్ణ్యమునుజెంది (వేణుగాఁగెలియక) యున్న, ఆంగనానాం = స్త్రీలయొక్క, స్వరాపాండుతయా-స్వర = మదనవికారముచేత, ఆపాండుతయా = అంతటను చెల్ల నగుటచేత, లక్ష్మ్యైః = (ఏర్పాటుగా) కనబడుచున్న, కపోలైః = చెక్కిఁగొలచేత, మణిదర్పణ శ్రీః = స్ఫటికమణులతోఁజేసిన యద్దముల కాంతివంటికాంతి, భేజే = పొందఁబడెను.

తా. ఆ ద్వారకాపురమంగలి యింద్ల స్తంభములు బంగారుతోఁ జేయఁబడినవి. అంగనామణుల యంగములును బంగారువలె మెఱుఁ గారుచుండును. వారియంగము లా స్తంభములయందు ప్రతిఫలించివీకవర్ణ మగుటవలన వేణుగాఁ దెలియరాకున్నవి. కాని మదన వికారాతిశయం బున తెల్లఁబడియుండుటంజేసి యందు గన్పట్టుచున్న కపోలములుమా త్రము స్ఫటికపురాలతో జేయఁబడిన యద్దముల కాంతిని మించియున్నవి.

శ. స. — సమానః వర్ణః యాసాంతాః సవర్ణాః సవర్ణానాంభావః సావర్ణ్యం, సావర్ణ్యం భజంతీతి సావర్ణ్యభాజః తాసాం సావర్ణ్యభాజాం, భాజః భాజోః భాజామ్ సావర్ణ్యభాక్చబ్జః జ. స్త్రీ. ష. బ. ప్రతిమాం గతాః ప్రతిమాగతాః తాసాం ప్రతి మాగతానాం, గతాయాః గతయోః గతానాం ప్రతిమాగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. బ. లక్ష్యంతఇలి లక్ష్యాః తైః లక్ష్యైః, లక్ష్యైః లక్ష్యభాగ్యం లక్ష్యైః లక్ష్యశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. పాందూనాం భావః పాండుతా ఆసమంతాత్ పాండుతా ఆపాండుతా స్త్రీణాం ఆపాండుతా స్వరాపాండుతా తయా స్వరాపాండుతయా, ఆపాండుతయా మాఘటిక — ౩8

అపాండుతాభ్యాం అపాండుతాభిః స్మరాపాండుతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. కల్యాణః
 అంగం యాసాం తాః అంగనాః తాసాం అంగనానాం, అంగనాయాః అంగనయోః
 అంగనానాం అంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. బ. యస్యాం, యస్యాం సు హేః యాసు
 యచ్చబ్దః. స్త్రీ. స. ఏ. కపోలైః, కపోలేన కపోలాభ్యాం కపోలైః కపోలశబ్దః
 అ. పు. తృ. బ. ధామ్యం స్తంభాః ధామస్తంభాః కలధాతవికారాశ్చతే ధామస్తం
 భాశ్చకలధాతధామస్తంభాః తేషు కల . షు, స్తంభే స్తంభయోః స్తంభేషు కలధాత
 ధామస్తంభశబ్దః అ. పు. స. బ. భేజే భేజాతే భేజరే భజసేవాయా మిత్యస్తాత్స
 కర్తకాద్ధాతోః క్తజిభూతే లిటి ఆత్. ప్ర. పురు. ఏ. మణినాం దర్పణాని మణిదర్ప
 ణాని మణిదర్పణానాం త్రివశ్రీః మణిదర్పణ శ్రీః, శ్రీః శ్రియాశ్రియః మణిదర్ప
 ణశ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

సావ్యంతి. యస్యాం పురి కలధాతధామస్తంభేషు హేచూకారస్తంభేషు,
 'కలధాతం రూప్యహేమైరి' తి విశ్వః. ప్రతిమాగతానాం, ప్రతిబింబగతానాం.
 సావర్ణ్యబాణం తత్సావర్ణ్యదగృహీతభేదానామిత్యర్థః, అతఏవ సామాన్యాలంకారః
 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్యంతరైకతే' తి లక్షణాత్, అంగనానాం
 స్మరాపాండతయా స్వరేణ మదకేన అపాండుతయా లక్ష్యైః భిన్నవర్ణత్వాద్భేదేచగృ
 హ్యమాతై రిత్యర్థః. కపోలైర్నణిదర్పణానాం స్ఫటికమణిమకురాణాం త్రివశ్రీశ్చే
 ప్రాప్తేతినిదర్పనా. సాచోక్తసామాన్యసాదలభేతితేనాస్యాస్సంకరః.

శ్లో. శుకాంగవీలోపలనిర్జితానాం

లిప్తేషు భాసా గృహదేహళీనామ్,

యస్యా మళిందేషు న చక్రురేక

ముగ్ధాంగనాగోమయగోముఖాని.

౪౮

టీ. యస్యాం=ఏపురమందు, ముగ్ధాంగనాః=ముద్దరాంగ్మ, శు . నాం-శుకాం
 గ=చిలుకతెక్కలవలె, నీల=నీలవర్ణమైన, ఉపల=(మరకత)మణులచేత, నిర్జితానాం=
 నిర్మింపబడిన, గృహదేహళీనాం=ఇంటిగడపలయొక్క, భాసా=కాంతిచేత, లిప్తేషు=
 పూయబడిన, అళిందేషు=వాకిళ్లముందట, గోమయగోముఖాని=ఆపుడేడయలుకుట
 లను, నచక్రురేక=చేయకయేసేయిరి.

తా. ఆ ద్వారకానగరముందలి యిండ్లకుఁ గడపలుగాఁ బెట్టిన
 చిలుకతెక్కలవంటి మరకత మాణిక్యముల కాంతులు ప్రసరించి పచ్చ
 గానుండుట జూచి అలికినచోటే యనుకొని భ్రాంతిపడి కడపలముందట
 గోమయముతో నలుకుట మానివేసిరి.

శ. స. — శుక్ర అంగం శుక్రాంగం శుక్రాంగమివ నీలాః శుక్రాంగనీలాః శు...
 లాశ్చ తే ఉపలాశ్చ శుక్రా పలాః శు పలైః నిర్జితాః శుక్రా ర్జితాః తానాం
 శు తానాం, నిర్జితాయాః నిర్జితైః నిర్జితానాం శుక్రాంగనీలోపలనిర్జితాశ్చబ్దః
 ఆ. స్త్రీ. ఘ. బ. లిప్తేషు, లిప్తే లిప్తయోః లిప్తేషు లిప్తశబ్దః ఆ. పు. స. బ. భాసా,
 భాసా భాభ్యాం భాభిః భాశ్చబ్దః స. స్త్రీ. తృ. ఏ. గృహజ్ఞాం దేహశ్యే గృహ
 దేహశ్యే తానాం గృహదేహశీనాం, దేహశ్యాః దేహశ్యోః దేహశీనాం గృహ
 దేహశీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ఘ. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్దః
 ద. స్త్రీ. స. ఏ. అలిందేషు, అలిందే అలిందయోః అలిందేషు అలిందశబ్దః ఆ. పు. స.
 బ. న. ఆవ్య. చికార చక్రయః చక్రైః దుశ్శుభో కరణ ఇత్యస్తాత్పకర్త కాధాతోః
 కర్తరిభూతే లిటి పర. ప్ర. పు. బ. ఏవ ఆవ్య. ముగ్ధాశ్చ తాః అంగనాశ్చ ముగ్ధాం
 గనాః, అంగనా అంగనే అంగనాః ముగ్ధాంగనాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. గోః పురి
 షం గోమయం గోమయస్య గోముఖాని గోమయగోముఖానితాని గో ఖాని,
 గోముఖం గోముఖే గోముఖాని గోమయగోముఖశబ్దః ఆ. న. ద్వి. బ.

శుక్రాంగేతి. యస్యాం పురి. ముగ్ధాంగనాః శుక్రాంగపన్నీలాఉపలా మణయో
 మరకతానీత్యర్థః. 'ఉపలః ప్రస్తవమణా వి' తి విశ్వః. తైర్నిర్జితానాం గృహదే
 హశ్యే గృహద్వారశాఖాధారదారాణి, గృహవగ్రహణీదేహశ్యే గంగచత్వరాజర
 ఇత్యమరః. తానాం భాసాలిప్తేషు అలిందేషు ద్వారబహిరభిగేషు ప్రఖూప్రఖుజా
 లిందా బహిర్ద్వారప్రకోష్ఠక' ఇత్యమరః. గోః పురిషం గోమయం 'గోశ్చపురిష'
 ఇతి మయట్, తస్య గోముఖాని లేపనాని 'లేపనేపటలాగా (కా) లేపాద్యభాంజేపి
 గోముఖ' మితి విశ్వః. సచక్రలేప మరకతప్రభాయాం విలేపనభ్రాంత్యేతిభావః.
 అతఏవ భ్రాంతివ చలంకారః. 'కవిసమైతసాదృశ్యాద్వస్త్యంతరమతియత్ర, సభ్రాంతి
 మాని' తి సర్వస్వకారలక్షణాత్.

శ్లో. గోపానసీషు క్షణ మాస్థితానా

మాలంబిభి శ్చంద్రకీణాం కలాపైః,

హరిన్దణిశ్యామతృణాభిరామై

గృహణి నీవైరివ యత్ర రేణిః.

౪౯

టి. యత్ర = ఏవట్టణముగ. గోపానసీషు = చూరుపట్టెలయందు, క్షణం =
 కొంచెముసేపు, ఆస్థితానాం = నిలిచియున్న, శ్చంద్రకీణాం = నెమళ్లి యొక్క, ఆలం
 బిభిః = ప్రోహదుచున్న, కలాపైః = పింఛములచేత, హ మైః = హరిన్దణి = మరక తపూలుల
 వలె, శ్యామ = ఆకుపచ్చవైన, తృణ = గడ్డిపరకలచేత, అభిరామైః = ఇంద్రవైన, నీవైరివ =
 ముంజూరులతోడనుంబోలె, రేణిః = కొమరుమిగిలినవి.

రేజే విచిత్రై రపి యా సచిత్రై

ర్వృషాణ్యశాలై రపి భూరిశాలై..

౫౦

టి. యా=ఏపురము, బృహత్తులైరపి=బృహత్=పెద్దవైన, తులైరపి=దూలముల దిగువ స్తంభములమీఁదిపీటలు (బోదలు) కలవి (యయ్యను) యు, అతులైః=(బోది యలులేనివి యని విరోధము.) సాటిలేనివియు, వి ధైరపిచ-వితాన = మేలుకట్ట (చాందినల) యొక్క, మాలా=పంక్తులచేతి, పిన్దైరపిచ=కప్పబడినవయ్యను, అవి తానైః=(మేలుకట్టులేనివి అనివిరోధము.) వట్టివికానివియు, విచిత్రై=చిత్రదువు లేనివయ్యును అని విరోధము) అచుతమైనవియు, సచిత్రై=చిత్రములతోఁగూడి నవియు, విశాలైరపి=(చావనలు లేనివయ్యును అని విరోధము.) విశాలమైనవియు, భూరిశాలైః=పెక్కులు సావస్థగలవియు (నగు), గృహైః = ఇండ్లతో, రేజే= పాల్వారెనో.

తా. ఆ ద్వారకానగరము దూలముల మోయు స్తంభముల మీఁది పెద్దపెద్దపీటల (బోదయల)తోడను, అన్నిచోట్లను వరుసవరుసలు గా గట్టబడిన చక్కనిమేలుకట్లతోడను, చమత్కారమైన చిత్రరు వులతోడను ననేకములగు చావళ్లు మొగలగు ప్రదేశములతోడను నొప్పి సాటిలేనివై యేవస్తువులకును లేమియునుమాటలేక యేకవిశాలము లై యద్భుతముగా జూచువారలకు సొంపునింపుచున్న లోగిళ్లతో నొప్పియున్నది.

శ. స.—బృహత్త్యః తులః యేషుతే బృహత్తులః తైః బృహత్తులైః, తులేన తులాభ్యాం తులైః బృహత్తులశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. నవిద్యతే తులా యేషాంతే (నవిద్యంతే తులః యేషుతే) అతులః తైః అతులైః అతులేన అతులా భ్యాం అతులైః అతులశబ్దః అ. పు. తృ. బ. వితానానాం మాలాః వితానమాలాః వి ాభిః పినద్ధాః తైః వితా ధైః పినద్ధాః పిన్దాభ్యాం పినద్ధైః వితానమాలాపినద్ధ శబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. చ అవ్య. నవితానాః (నవిద్యంతే వితానాః యేషుతే) అవితానాః తైః అవితానైః, అవితానేన అవితానాభ్యాం అవితానైః అవి తానశబ్దః అ. పు. తృ. బ. రేజే రేజాతే రేజరే రాజ్యదీప్తావిత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. ప్రయ. ఏ. విశేషేణ చిత్రైః (విగతాని చిత్రాణి యేషుతే) విచిత్రైః తైః విచిత్రైః, విచిత్రైః విచిత్రాభ్యాం విచిత్రైః విచిత్రశబ్దః అ. పు.

తృ. బ. చిత్రైస్సహవర్తంతఇతి సచిత్రైః తైః సచిత్రైః, సచిత్రేణ సచిత్రాభ్యాం సచిత్రైః సచిత్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. గృహైః గృహశబ్దః అ. పు. ని. బ. తృ. బ. (విగతాః శాలాః యేషు తే విశాలాః తైః విశాలైః) విశాలైః, విశాలేన విశాలాభ్యాం విశాలైః విశాలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. భూరయః శాలాః యేషు తే భూరిశాలాః, తైః భూరిశాలైః, శాలేన శాలాభ్యాం శాలైః భూరిశాలశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

బృహదితి. యా ఘాతా బృహత్పిష్టలః ఉపరిస్థాప్య దార్యాధారభూతాని స్తంభాగ్రసీరాని యేషులైః బృహత్తులైః తథాప్యతులైరితివిరోధః. అనుపమైరితిపరిహారః. 'తులాసామ్యేస్తంభపర' ఇత్యుభయత్రాప్యమరణేషః, 'తులామానేపలశతేసాదృశ్యే రాశిభాండయోః, గృహజాండాబంధాయ పర్యామి'తి హైయః. విశానానామల్లోచానాం మాలాభిః పక్షిక్షీః, పనద్ధ రాచ్ఛాతైః, తథాప్యతానైస్తద్రహితైరితి విరోధః. అశూన్యైరత్యవిరోధః. సచుస్తవస్తుసమ్మద్ధై రిత్యర్థః. 'అస్త్రీవితానముల్లోచః, వితానం త్రిషుతుచ్చక' ఇత్యుభయత్రాప్యమరణః. విచిత్రరాశేఖ్యరహితైరితి సచిత్రైస్తత్సహితైరితివిరోధః. విచిత్రరస్మత్తైరిత్యవిరోధః. 'ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోచ్చిత్రమి'త్యుభయత్రాప్యమరణః. విగతాశ్శాలాధద్రాణి గృహైకదేశాః యేషాం తాని విశాలాని 'శాలాగృహేతరుస్కంధేశాఖా గారైకదేయో రి'తి విశ్వః. తైర్విశాలై రపిభూరిశాలైర్బృహత్తైరితివిరోధః. విశాలైః. పృథులైరిత్యవిరోధః. 'విశాలం పృథులం మహది'త్యమరణః. 'వేశాలచ్చంకటచా వి'తి వాలచ్చురీత్యయః. గృహైః రేఖే అపి రయం సర్వత్రవిరోధే. అత్రావిరోధేపి విరుద్ధవదాభాసాద్విరోధాలంకారః. 'విరోధస్సౌవిరోధేపి విరుద్ధత్యేనయద్వచః' ఇతి కావ్యప్రకాశలక్షణాత్.

చిక్రంసయా కృత్రి మపత్రిపక్ష్యే

కపోతపాళీష-నికేతనానామ్,

మాజ్ఞార మస్యాయతనిశ్చలాంగం

యస్యాం జనః కృత్రిమమేవ మేనే.

౫౧

టీ. యస్యాం=విపట్టణమందు, నికేతనానాం = గృహములయొక్క, కపోతి పాళీష=గువ్వగూళ్లయందు, (ఇది స్తంభాగ్రములయందో, ముంజూరులయందో యేర్పరుపబడును.) కృత్రిమం.. క్షే-కృత్రిమ = చేతివియగు, పత్రి = పక్షులయొక్క, పక్ష్యే=గుంపునకు, చిక్రంసయా=ఆక్రమించు (పట్టుకొను) తలంపుచేత, ఆయతనిశ్చలాంగం-ఆయత=నిడుపై ముందటికి వాలినదై, నిశ్చలం=కదలకుండనున్న, అంగం=శరీరము గలిగినట్టి, మాజ్ఞారమపి=పిల్లిని నైతము, జనః=జనము, కృత్రిమమేవ=చేయఁబడినదానినిగ నే, మేనే=తలఁచెను.

తా. ఆద్వారకానగరమందలి రాజ మంకిరములలో గుచ్ఛ గూట్లు నిర్మించి యందలికొయ్యలమీఁద కొయ్యలు మొదలగువాని తోఁ జక్కగా నెన్నియో పావురములను జేసి యుంచినారు. ఆ చెక్కిన కొయ్యపక్కలనుఁ జూచి నిజముగా రక్షులనికావోలు మీఁది కుటికి పట్టుకొనవలయు ననుతలంపుతో చెవులు నిక్కబెట్టుకొని నిడుపుగా సాగి (లేక) ముందటికి వాలి యణఁగి కదలకుండ నున్నయొడలతో పొంచి యున్నపిల్లనిఁజూచి యచ్చటిజనము ఇదియునుఁగూడ కొయ్య తో జేయఁబడినదే యనుకొనిరి. అచ్చటి చిత్రకారులు రచించిన నిరీవప్రతిమలకును నట్టి జీవజంతువులకు నించుకంతయు భేదము కని పెట్ట వశముగాకున్నది. శిల్పవిజ్ఞాన మంతయతిశయముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—క్రమితుమిచ్ఛా చిక్రంసా తయా చిక్రంసయా, చిక్రంసయా చిక్రంసాభ్యాం చిక్రంసాభిః చిక్రంసాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. క్రియయా నిర్వృత్తిః కృత్రిమాః పత్రే ఏషాంస్తఇతి పత్రిణః కృత్రిమాశ్చతే పత్రిణశ్చ కృత్రిమ పత్రిణః కృణాం పక్షిః కృత్రిమపత్రి పంక్తిః తిస్యాః కృత్రిమపత్రిపక్ష్యైః, పక్ష్యాః పక్ష్యైః పక్ష్యోః పక్ష్యీనాం కృత్రిమపత్రిపక్ష్యశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. కపోతాః పాలయంతీతి కపోతపాశ్యైః తాసు కపోతపాశీషు, పాశ్యాం పాశ్యోః పాశీషు కపోతపాశీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ. నికేతనానాం, నికేతనస్య నికేతనయోః నికేతనానాం నికేతనశబ్దః అ. న. ష. బ. మార్జారం, మార్జారం మార్జారా మార్జారా రాః మార్జారశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆపి ఆవ్య. ఆయతం నిశ్చలం అంగం యస్య సః ఆయతనిశ్చలాంగః తం ఆయ .గం, అంగం అంగౌ అంగాః ఆయతనిశ్చలాంగ శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. జనః, జనః జనా జనాః జనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. క్రియయానిర్వృత్తిః కృత్రిమాః తం కృత్రిమం, కృత్రిమం కృత్రిమా కృత్రిమాః కృత్రిమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఏవ ఆవ్య. మేన మేనాతే మేనితే మను అవబోధన ఇత్యస్తాత్ప కర్తకాధాతోః కర్తరి భూతే విటి ఆత్త సే. ప్ర. పురు. ఏ.

చిక్రంసయేతి. యస్యాం పురి నికేతనానాం, వేళ్లనాం. 'వేళ్లనదన్తనికేతన మి'త్యమరః. కపోతాః పక్షిణః, పాలయంతీతి కిపోతపాల్యోవిటంకాపరనామానః స్తంభాగ్రప్రసారితదారువిశేషాః, 'కపోతపాలికాయాంతు విటంకం పుంసపుంసక

మి'ర్మమరః, కర్తవ్యణ్. జీవ్. తాను కృత్రిమపత్రిణాం దారుమయపక్షిణాం, పక్ష్యైః
కర్తవ్యణ్. చిక్రం సయా క్రిమితుమిచ్చయా, జిఘృక్షయేత్త్యర్థః. 'కమేస్సన్నంతా
దప్రత్యయా ది' త్యకారప్రత్యయే టావ్. స్మక్రమోరనాత్త సేపదనిమిత్త, ఇతి డాగ
మోనధపతి. అత్తక్రమేర్వృత్తానివృత్తికాన్ధేపి అనుపగ్గాద్యేతి వైకల్పికస్యాత్త సేపద
నిమిత్తస్యానుపగ్గత్యస్య వైకల్పికస్య సంభవాత్. అమతం దీర్ఘమానతంవానిశ్చల
మంగం యస్య తం. మారారం బిడాలమపి 'ఓతుర్బిడాలోయాద్వారః పృషదంశకఆఖుభు'
గిత్యమరః. జనః కృత్రిమం క్రియానిర్వృత్తమేవ మే సేనతువాస్తవమిత్యర్థః. 'డివ్వితః
క్రిః ప్రేర్తమిత్త్య మితీ మవప్రత్యయః. ఏతేన కృత్రిమాకృత్రిమబేదో దుర్గహ
ఇతి శిల్పవిజ్ఞానాతిశయోక్తిః అత్తకవికల్పితసాదృశ్యాన్తార్జారజనయోః కృత్రిమా
కృత్రిమేషు విపరీతమతివర్గనాదాభింబిమదలంకారః. తల్లక్షణంతూక్తమ్.

శ్లో. క్షీతిప్రతిష్ఠోఽపి ముఖారవిందై ర్వధూజన శ్చంద్ర మధశ్చకార,
అతీతనక్షత్ర పథాని యస్యాం ప్రాసాదశృంగాణి వృథాధ్యరుక్షత్. ౧౭

టి. యస్యాం=ఏపురియందు, వధూజనః=స్త్రీజనము, క్షీతిప్రతిష్ఠోఽపి =
భూమియందునికికలదయ్యును, చంద్రం = (ఆకాశమందున్న) చంద్రుని, ముఖార
విందైః=ముఖములను పద్మములచేత, అధశ్చకార=క్రిందుపఱచెను (తీరస్కరించెను).
అతీతనక్షత్ర పథాని=నక్షత్రమండలమును మించియున్న, ప్రాసాదశృంగాణి=మేడకొ
పురులను, వృథా=వ్యర్థముగా, అధ్యరుక్షత్=ఎక్కెనో.

తా. అచ్చటి జవరాండు భూమియందున్నప్పుడే తమముఖ పద్మ
ములచేత (సౌందర్యాతిశయంబున) చంద్రబింబమును క్రిందుపఱచిరి.
ఇంక వారు నక్షత్రమండలముకంటెను గూడ నెక్కుగా నున్న మేడ కొప్పుర
ములమీఁది కెక్కుచుండుట ఎందుకు? నిప్పుయోజనమే? ఎక్కకుండఁ
గనేక్రిందుపఱచిరి గదా.

శ. స.—క్షీతో ప్రతిష్ఠా యస్యః క్షీతిప్రతిష్ఠః, ప్రతిష్ఠః ప్రతిష్ఠా ప్రతి
ష్ఠాః క్షీతిప్రతిష్ఠశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. ముఖాన్యేవ ఆరవిందాని ముఖా
రవిందాని తైః ముఖారవిందైః, ఆరవిందేన ఆరవిందాభ్యాం ఆరవిందైః ముఖారవిం
దవద్బః అ. న. తృ. బ. వధూనాం జనః వధూజనః, జనః జనా జనాః వధూజనశబ్దః
అ. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రం, చంద్రం చంద్రో చంద్రాః చంద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.
అధః చకార చక్రతుః చక్రః చక్రణ్ కరం ఇత్యస్తాత్సకర్తౌ కర్తౌః కర్తరి
భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు, ఏ. నక్షరంతీతి నక్షత్రాణి నక్షత్రాణాం పంధాః నక్షత్ర

పథః సక్షత్రపథం అతిక్రాంతాని అతీతసక్షత్రపథాని, పథం పథే పథాని అతీత సక్షత్రపథశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. ప్రాసాదానాం శృంగాణి ప్రాసాదశృంగాణి తాని ప్రా. .ణి, శృంగం శృంగే శృంగాణి ప్రాసాదశృంగశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. వృధా ఆహ్లా అధ్యగతుత్ అధ్యరుతు తాం అధ్యరుతుత్ అధపూర్వకరుహబీజజన్తని ప్రాదర్భావే చ ఇతిప్రాప్తిర్ని కాధాతోః కర్తరిభూతే లుజి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

క్షీతీతి. యస్యాంపురి వహుజః క్షౌరౌ త్రిస్తాయస్య క్షీతిప్రతిబుధూమిసోపి, చంద్రందివ్యమపీలిభావః. తత్రాపిముఖైరేవారవింధైః అధ్యకారేతి విరోధః స్వలా వణ్యమహిమ్నా అధరీచకారేతి పరిహారాద్విరోధా భాసోఽలంకారః. అతీతాని సక్షత్ర పథమతీతసక్షత్రపథాని 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యై స్వలీనుయేతి' సూత్రః. 'ద్విగుప్రాప్తాపన్నే' త్యాదినాపరవల్లింగతాప్రతిషేధః. ప్రాసాదశృంగాణి వృధా అధ్యరుతుత్ అధిరోహతిస్త, అనధిరుహ్యైవాధఃకరణాలిభి వః రోహతేర్లుత్. 'శల ఇగుపధాదనిటః క్స' ఇతి ష్టే కాదేశః అత్రాధఃకరణవాక్యార్థస్య క్షేపవిరోధోపజవ్యవై యర్థ్యహేతుత్వాత్సంక్షేపః కావ్యలింగభేదః.

శ్లో. యస్యా ఇతి ప్రప్రవతీః పతాకా

రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ధయంతీః,

యస్యా మనేవంత నమద్వలీకా

స్సమం వధూభి ర్వలభీ ర్యువానః.

౫౩

టీ. యస్యాం = ఏపురమందు, యువానః = ప్రాయపువారు, రమ్యాఇతి = రయణీయములయినవి యనుటహేతువుగా (రమణీయమగువారలని), పతాకాః = ధ్వజములను (ప్రఖ్యాతిని, ప్రప్రవతీః = పొందినట్టియు, వివిక్తాఇతి = విజనములుగా నున్నవి యగుటవలన (పవిత్రమైన వారలగుటవలన), రాగం = ఆచారమును, వర్ధయంతీః = పెంపొందఁజేయుచున్నట్టియు, నమద్వలీకాః = వంగినముంజూరులు గలిగినట్టియు (వంగుచున్న వశిత్రయము గలిగినట్టియు), వలభీః = చంద్రకాలలను, పహుభిస్సమం = స్త్రీలతో డనుంగూడ, అనేవంత = నేవించిరి.

తా. ఆపట్టణమునందలి పెన్నవయస్సువారలు రమణీయంబులుగా ధ్వజంబు లెత్తెయు ముంజూరులు దించియు ముద్దుముద్దుగాఁ బొందిక పఱచి తీర్చికట్టిన క్రీడాగృహంబులు విజనంబులై స్త్రీలిజనకంబులుగా నుండుటంజేసి యందు చక్కఁదనంబునఁ బేరువడసి పవిత్రమైన యంతరం

గంబును నింపైచి శిశ్రయంబునుం గలిగి జెన్నలరారు వనితారత్న ములలోడం గూడి విహరించిరి.

౩. — రమ్యా, రమ్యా రమ్యే రమ్యాః రమ్యశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అన్య. ప్రాప్తవతీ, ప్రాప్తవతీం ప్రాప్తవత్యే ప్రాప్తవతీః ప్రాప్తవతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. పతాకాః, పతాకాం పతాకే పతాకాః పతాకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. రాగం, రాగం రాగౌ రాగాశ్చ రాగశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. వివిక్తాః, వివిక్తౌ వివిక్తే వివిక్తాః వివిక్తాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అన్య. వర్ధయంతీః, వర్ధయంతిం వర్ధయంత్యే వర్ధయంతీః వర్ధయంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యస్యాం, యస్యాం యయో, యసు యద్భిః ద. స్త్రీ. స. ఏ. అసేవత అసేవేతాం అసేవంతి శేవసేవన ఇత్యస్తాత్స క్తకాదాలోః కర్తరిభూతేలజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. నమంతి వలీకాని యాసాంతాః (నమంత్యే శ్యః యాసాంతాః) నమద్వలీకాః తాః నమద్వలీకాః, వలీకాం వలీకే వలీకా నమద్వలీకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నమం అన్య. వధూభిః, వధ్వా వధూభ్యాం వసూభిః వ. శబ్దః ఈ. స్త్రీ. త్వు. బ. వలభీః, వలభిం వలభీ వలభీః వలభిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యువానః, యువా యువానౌ యువానః యువన్మబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

రమ్యాఇతి. యస్యాం పురి యువానః రమ్యాః రమణీయా ఇతి హేతోః పతాకాః ప్రాప్తవతీః ఉత్తిష్టవజా ఇత్యర్థః. అన్యత్ర రమ్యా ఇత్యేవం పతాకాః ప్రాప్తవతీః ప్రసిద్ధతాం గతా ఇత్యర్థః. 'పతాకావైజయంత్యాంచ సాభాగ్యైర్కేధ్వజేఽపిచ ఇతి హేతు ప్రకరణ ప్రకారాది సమాప్తి ప్తి' తుల్యభయత్రాపి విశ్వః. వివిక్తాః విజనాః శుద్ధాఇతిచ హేతోః రాగంవర్ధయంతీః 'వివిక్తౌ పూతవిజనా వి'త్యమరః. నమద్వలీకాః నమ్రవీణాః 'వలీక నీవేపటలప్రాస్తే' ఇ త్యమరః. అన్యత్ర నమంత్యేవల్యుత్రివ శ్యాఖ్యామధ్య ర్ఖాయాసాంతాః నమద్వలీకాః 'నద్యృత శ్చే'లికవ్ 'వళిర్నద్య మరేఖో ర్చిర్నత్యగ్నహదారు ప్తి'తి వైజయంతీ. వలభీః కూటాగారాణి 'కూటాగారం తు వలభి రి'త్యమరః. వసూభిస్సమమ సేవంత వసూసహితాఅసేవంతేత్యర్థః. ఆత్మ వధూనాం వలభీనాం చ ప్రకృతానామేవ ధర్మసామ్యేనాపమ్యావగమాత్ కేవల ప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా సతుజ్ఞేషః. తత్త్ర విశేష్యస్యాపి క్లిష్టత్వ నియమాత్. యధాపూః. — 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగతవత్త్వంచేచ్ఛబ్దమాత్ర సాధర్మ్యం, క్షేపేఽయం క్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్యద్వయేనాంత్య' ఇతి 'ప్రస్తుతానాం తథా న్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యంగమ్యతేయత్ర సామతాతుల్యయోగితా.' ఇతి.

శ్లో. సుగంధితామప్రతియత్నపూర్వం

విభ్రంతి యత్ర ప్రమదాయయునానామ్,

మధుని పక్త్రాణి చ కామినీనాం

ఆమోదకర్త వ్యతిహారమాయుః.

౫౪

టి. యత్రి = ఎక్కడ, అప్రతియత్ని పూర్వాం = సంస్కార పూర్వకముకొని (స్వాభావికమైన), సుగంధితాం = సువాసనను, విభ్రంతి = విరిచుచున్న, మధుని = మద్యములును, కామినీనాం = వలపుకైలయొక్క, వక్త్రాణిచ = ముఖములును, యూనాం = యౌవనవంతులయొక్క, ప్రమదాయ = ప్రేమకొఱకు, ఆమోదకర్త వ్యతిహారం = ఒకరొకరి పరిమళింపులమార్పును, ఈయుః = పొందినవి.

తా. ఆహ్వానంబున పాకాదిసంస్కారము లేమియు నక్కఱలే కుండ మద్యంబులును, సువాసనద్రవ్యములతోడి సంస్కారముల యక్కఱలేకయ కామినీమణులముఖంబులును స్వాభావికముగా ఘ్రుమఘ్రుమ లాడుచుం బరిమళించుచుండు. ఆయ్యపి నయోపంతు లగుచుండుల నానందవజ్రచుటకుఁ దమతమగంధంబులగు మార్పుకొనెను. అనఁగా ముఖగంధంబున మద్యంబులును మద్యగంధంబున ముఖంబును మనోహర గంధంబులయ్యె. నప్పుసవరంబునం గల విలాసవంతులు మద్యగంధంబులగు కామినీమణుల సుందరవదనంబులు ముద్దలాడుచు నిరాతింక భోగంబుల నుల్లసిల్లి రని తాత్పర్యము.

శ. స.—శోభనః గంధః యేషాం తాని సుగంధిని సుగంధినాం భావః సుగంధితా తాం సుగంధితాం, సుగంధితాం సుగంధితే సుగంధితాః సుగంధితాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రతియత్నః పూర్వో యస్యాస్యా ప్రతియత్నపూర్వా న ప్రతియత్నపూర్వా అప్రతియత్నపూర్వా తాం అప్రతియత్నపూర్వాం, పూర్వాం పూర్వే పూర్వాః అప్రతియత్నపూర్వాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విభ్రంతి, విభ్రత్ విభ్రత్ విభ్రతి విభ్రంతి విభ్రన్తుః త. న. ప్ర. బ. యత్రి త్రిలంత ప్రమదాయ, ప్రమదాయ ప్రమదాభ్యాం ప్రమదేభ్యః ప్రమదశబ్దః ౩. పు. చ. ఏ. యూనాం, యూనః యూనోః యూనామ్ యౌవన్యబ్దః ౩. పు. ష. బ. మధుని, మధు మిధునీ మధున మధుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. బ. వక్త్రాణి, వక్త్రం వక్త్రే వక్త్రాణి వక్త్రశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. చ అవ్య. కామినీనాం, కామిన్యాః కామినీభ్యః కామినీనాం కామినీభ్యః ఈ. స్త్రీ. ష. బ. ఆమోదకర్త ఆమోదకర్త ఆమోదకర్తః వ్యతిహారః ఆమోదకర్తవ్యతిహారః తం ఆ. రం, వ్యతిహారం వ్యతిహారోవ్యతిహారా ఆమోదకర్తవ్యతిహారశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇయాయ ఈయలుః ఈయుః ఇయోగతా విద్యేస్తాత్సకర్త పద్ధత్యోః కర్తరిభూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

రాణి గృహంతరాణి తేషు గృహంతరేషు, అంతరే అంతరయోః అంతరేషు గృహంతరశబ్దః అ. న. స. బ. వితిర్ద్వినాం నిర్యూహః వితిర్ద్వినిర్యూహః వితి నాం విటంకాః వి కాః వి కా ఏవ నీడాః యస్యః వితి నీడః, నీడః నిడౌ నీడాః వితిర్ద్వినిర్యూహ విటంక నీడశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రుతాని, రుతం రుతే రుతాని రుతశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. శృణ్వక్, శృణ్వక్ శృణ్వంతే శృణ్వంతః శృణ్వచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. వయసాం, వయసః వయసోః వయసాం వయశ్శబ్దః స. స. ష. బ. గణః గణః గణౌ గణాః గణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అంతే, వసంతే అంతేవాసినః అంతేవాసినాం భావః అంతే వాసిత్వం, వాసిత్వం వాసిత్వే వాసిత్వాని అంతేవాసిత్విశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఆప ఆపయః ఆపుః ఆపున్యాప్తా విత్విస్తా త్సక్తిర్నాధాతోః కర్తరి భూతేటిట పర. ప్ర. పు. ఏ. స్ఫుటం, అవ్య కల్యాణాని అంగాని ఆసాం సంతీతి అంగనాః శాసాం అంగనానాం, అంగనాయాః అంగనయోః అంగనానాం అంగనాశబ్దః అ. స్త్రీ. ష. బ

రతాంతరథితి. యత్రి స్థితి గృహంతరేషు విశద్దయోవిహారివేదికాః ‘‘న్యాద్విత్త్రిస్తువేదికే’’ త్యమరః. తాసాం నిర్యూహః మత్తవారణాఖ్యాఉపాద్రయః. ‘నిర్యూహోమత్తవారణ’ ఇతి వైజయంతి. తేషాం విటంకాః ఉపరితస్యః కహతపాదకాః తి ఏవనీడాః కులాయాః యస్యః. ‘కులాయోనిడమస్త్రీయా మి’ త్యమరః. వయసాం శుకశారికాదిపత్రిణాం గణః. ‘వయఃపక్షిణిబాల్యాదా వి’తి విశ్వః, అంగనానాం వితర్ద్విషు రమమాణానామితిభావః. రతాంతరే రుతాని రతిహజితాని శృణ్వక్, అంతే సమీపేవసంతీత్యంతేవాసినః శిష్యాః, ‘ఛాత్రాంతేవాసినా శిష్య’ ఇ త్యమరః. ‘శయవాసవాసిష్వకాలాది’ త్యలుక్. తేషాంభావస్తత్త్వం ఆప. సమీపేప్రతిశబ్దయథా సుతం పశ్యాదుచ్చారణాదేవముద్వేత్త్యతే, అతఏవ స్ఫుట వితి వ్యంగకప్రయోగః.

శ్లో. యన్నేష్వసి స్పృష్టతరేషు యత్ర

స్వచ్ఛాని నారకుచమండలేషు,

అకాశామ్యం దధు రంబరాణి

సనామతః కేవల మ్మతోఽసి.

౫౬

టీ. యత్ర=ఏపురమందు, యన్నేష్వసి=కప్పబడినవి యయ్యను, స్పృష్టతరేషు=వెల్లడిన పుచున్న, నారీకుచమండలేషు=స్త్రీలయొక్క స్తన ప్రదేశములయంగు, స్వచ్ఛాని=శుభ్రములైన, అంబరాణి=నక్షత్రములు, సనామతః కేవలం=అంబరము అను) పేరువల్ల మాత్రమేకాక, అర్థతోఽసి=అర్థము (అగపడకు డజేయమి) వలనను గూడ, అకాశామ్యం=అ. ముహూర్తము, దధు=తాల్చినది.

తా. ఆద్యారకాపురమం దంగనామణులు ధరించిన యంబరములు అంబరముతో సాటిజొందినవి గనుకనే ధరింపఁబడియు కుచాది సర్వావయవములను గన్పఱచుచుండెను. (అనఁగా అంబరశబ్ద మాకసమునందును వర్తించును గనుక ఆకసమునది యున్నదనుకున్నను అట్టి వస్తువెట్లులేదో అట్లుగానే ధరింపఁబడియు ధరింపఁజుట్లుగా నుండుటచే నంబరశబ్దము స్పృహకమాయెను) వారుధరించు వలువలగుండా దేహావయవములన్నియు నగవడునంతటి నన్ననిబట్టల దాల్తురని భావము.

శ. స. — ఛన్నేషు, ఛన్నే ఛన్నయోః ఛన్నేషు ఛన్నశబ్దః అ. న. స. బ. అపి అవ్య. అతిశయేన స్పష్టాని స్పష్టతరాణి లేషు స్పష్టతరేషు, స్పష్టతరే స్పష్టతరయోః స్పష్టతరేషు స్పష్టతరశబ్దః అ. న. స. బ. యత్ర, త్రలంత స్వచ్ఛాని, స్వచ్ఛం స్వచ్ఛే స్వచ్ఛాని స్వచ్ఛశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. కుచానాం మండలాని కుచమండలాని నారీణాం కుచమండలాని నారీకుచమండలాని లెషు నారీకుచమండలేషు, మండలే మండలయోః మండలేషు నారీకుచమండలశబ్దః అ. న. స. బ. ఆకాశస్య సామ్యం ఆకాశసామ్యం తతో ఆ మ్యం, సామ్యం సామ్యే సామ్యాని ఆకాశసామ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. దధౌ దధతుః దధుః డుధాక్షో ధారణపోషణయో రిత్యస్తా త్వకర్క కాధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. అంబరాణి, అంబరం అంబరే అంబరాణి అంబరశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. న అవ్య. నామతః తసిలంతి కేవలం అవ్య. అర్థతః తసిలంత అపి అవ్య.

ఛన్నేష్వీతి. యత్ర పురి ఛన్నేష్వచ్ఛాదితేష్య 'వాదాం తే' త్యాదినా వైకల్పికానిపాతః స్పష్టతరేషు స్ఫుటతరంలక్ష్యమాణేష్వీత్యర్థః నారీకుచమండలేషు స్వచ్ఛాని స్ఫుటికాదివదంతిగోధాయకాని అంబరాణి వస్త్రాణి, కేవలం నామతోంబరమితి నామైవాకాశసామ్యంనదధుః 'అంబరంవోమ్ని వాస సీ'త్యమరః. కిం తు అర్థకోపి అగ్గక్రియయాపితత్సామ్యందధుఃస్వయమతి నాత్తత్వాదవ్యవధాయకత్వందృష్ట్యా బేద్ధార్థంతరకత్వవిఖాతివ్యమిత్యాగినాపి సామ్యందధురిత్యర్థః ఉపమాలంకారః.

శ్లో. యస్యా మజిష్టా మహతి మమంకా

స్సీమాన మత్యాయతయోఽత్యజంతః,

జనైః సజాతైస్థలనైర్న జాతు

ద్వయేష్యముచ్యంత విసితమార్గః.

౫౭

చ. యస్యాం = ఏపురియందు, అజిష్టా = వంకర (కపటము) లేనివియు, మహతీం = గొప్పదియగు, సీమానం = హద్దను (కులాచారిపద్ధతిన), అత్యజంతః = మీఱ

నివియు, అపంకాః=బురద (పాపము) లేనివియు, అత్యాయతయః=మిక్కిలిపొడవైనవియు (ఎక్కువగు నుత్తరకాలము గలవియు), ద్వయేపి=రెండువిధములై న, విసితమార్గాః=చక్కఁగాఁబడిన పురబిధులు (బాగుగా నేర్పఁబడిన యాచారపద్ధతులు), అజాతస్థలనైః=అజాత = కలుఁగని, స్థలనైః = రాళ్ల దెబ్బలు మొదలగునవి (విరుద్ధముగా నాచరించుట) గలిగిన, జనైః=జనులచేతి, జాలు=ఒకప్పుడును, నాముచ్యంతే=విడువఁబడలేదు.

తా. ఆ ద్వారకాపురమందు రాజవీధులు వంకరలులేక రాజు గల్పించిన హద్దులకులోనుగా బురదయచుమాటయే లేకుండి మిక్కిలి పొడవులై సంచరించు జనులకు కాళ్లకు రాళ్లు విట్టవల్లములు దెబ్బలు తగులకుండ సుగమంబులై యున్నవి. అచ్చటి యాచారపద్ధతులును గంభాదులు లేక కలక్రమముగా వచ్చిన మర్యాదలనుమీఱక నిష్పష్టములై యుత్తరకాల ఫలంబులు గలిగి యొకప్పుడును జెడక స్వజనాదరణ పాత్రంబులై యున్నవి. అచ్చటిజనులు రెండుదెఱగుల సన్తాగ్రప్రవర్తన (మంచిమంచిత్రోసలఁ దిరుగుట, సదాచారమార్గముల మెలఁగుట) మించి యుండిరని తాత్పర్యము.

శ. స.—యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. స. ఏ. న జిహ్వాః (నవిద్యతే జిహ్వా యేషుతే) అజిహ్వాః, అజిహ్వాః అజిహ్వా అజిహ్వాః అజిహ్వా శబ్దః ఆ పు. ప్ర. బ. మహతీం, మహతీం మహత్యౌ మహతీః మహతీశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. నవిద్యతే పంకః యేషుతే అపంకాః, అపంకః అపంకా అపంకాః అపంకశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. సీమానం. సీమానం సీమానా సీమానః సీమానశబ్దః స. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అతి మాత్రాఆయతీ యేషాం తే అత్యాయతయః, ఆయతీః ఆయతీ ఆయతయః అత్యాయతీశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. న త్యజంతః అత్యజంతః, అత్యజన్ అత్యజంతౌ అత్యజంతః అత్యజచ్చబ్జః త. పు. ప్ర. బ. జనైః, జనేన జనాభ్యాం జనైః జనశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. అజాతం స్థలనం యేషాం తే అజాతస్థలనాః తైః అజాతస్థలనైః, స్థలనేన స్థలనాభ్యాం స్థలనైః అజాతస్థలనశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. న అవ్య. జాతు అవ్య. ద్వౌ అవయవౌ యేషాం తే ద్వయే, ద్వయః ద్వయౌ ద్వయే ద్వయశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. అమచ్యతే అమచ్యతాం అమచ్యంత ముచ్చమౌత్తే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాలోః కర్తృణి అనద్యతనధాతేలజి ఆత్త నేపది ప్ర. పురు. బ. వీసితాశ్చ తే మార్గాశ్చ వీసితమార్గాః, మార్గః మార్గా మార్గాః వీసితమార్గశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ.

యస్యామితి. యస్యాంపురి అజిహ్వాః అవక్రౌః అన్యత్ర అకపటాః దంభాది
రహితా ఇత్యర్థః. 'అచ రేత్సద్భవశీంకృతిమజిహ్వామశరాంత' థేతి స్మరణాదితిభావః.
'జిహ్వాం కపటనక్రయో రి' తిశాశ్వతః. మహతీంసీమానం రాజకల్పితజేత్రమాన
మర్యాదాం కులాగ్రాహనస్థానస్థితిచి అత్యజంతః అత్యక్తమహామర్యాదా ఇత్యర్థః.
అపంకాః అకర్దమాః నిష్పాపాశ్చ 'పంకః కర్దమపాపయో రి'తి విశ్వః. అతిమాత్రా
ఆయతిః ఆయామః ఉత్తరకాలశ్చయేషాంతే అత్యాయతయః, 'ఆనుతిస్తూతరేకాలే
సంయమాయామయోరపీతి శాశ్వతః. ద్వయేద్విరూపాఅపి 'ప్రథమచరమతయేత్యా
దినా జనివిభాషా సర్వనామసంజ్ఞా. వినితయార్థాః సువిరచితాః, పురవీధయః సుశిక్షితా
చారపద్ధతయశ్చ, అజాతంష్టలనంపాషాణాది ప్రతిఘాతో విరుద్ధాచరణంచయేషాంతైః
జనైః జాతుకదాచిదపినాముచ్యంతనత్యక్తాః నకదాచిత్ భిక్షీకృతా ఇత్యర్థః. అత్ర
శబ్దమాత్ర సాధర్మాదేక నాభావలంబిఫలద్యయవచేకశబ్దేనాధర్మద్యయ ప్రతీతేః ద్వయా
నామపి మార్గాణాం ప్రకృతత్వాచ్చ కేవల ప్రకృతివిషయోఽర్థక్షేపః. విశేష్యస్యాపి
శ్లిష్టత్వాన్నభుల్యయోగిలా.

శ్లో. పరస్పరస్పర్శి పరార్థస్యరూపాః

పారస్త్రియోయత్ర విధాయవేధాః,

శ్రీనిర్మితిప్రాప్తఘుణక్షతైక

వర్గోఽపమావాచ్యమలం మమార్జ.

౫౮

టి. యత్ర=ఏద్యవకయందు, ప..పాః=పరస్పరస్పర్శి=ఒకదాని నొకటి మించ
నున్న, పరార్థస్య=శ్రేష్టములగు, రూపాః=సౌందర్యములుగల, పారస్త్రియః-పార=
పట్టణమందైన, స్త్రియః=స్త్రీలను, విధాయ=సృజించి, శ్రీని..చ్యం-శ్రీ=లక్ష్మీదేవి
యొక్క, నిర్మితి=నిర్మాణముచేత, ప్రాప్త=లభ్యమైన, ఘుణ=సుసిఫురుగుచేత, క్షత=
తొలువబడిన, ఏకవర్గ=ఒకయక్షరముయొక్క, ఉపమా=పోలికచేతనగు, వాచ్యం=
అపవాదమును, వమార్జ=తుడిచివై చెను.

తా. సృష్టికర్త యాపురమునం దంగనామణులనెల్ల నొకరిని
మించిన సౌందర్యమొక్కరి కబ్బవల్లుగా సృజించి తలకు లక్ష్మీదేవిని
సృజించిరప్పుడు, ఓహో నేటికి బ్రహ్మదేవుడుగారిచేతికి ఘుణా
క్షరన్యాయముగా నిదియొక్కటికుదురినదిరా. యను లోకాపవాదమును
బోగొట్టుకొనియె. అద్వైతకాపురియందలి స్త్రీలందఱును సౌందర్య
మున, మహాలక్ష్మీసమానురాండ్రని తాత్పర్యము.

శ. స. — పరస్పరం స్పర్ధంత ఇతి పరస్పరస్పర్ధీని పరస్పరస్పర్ధీని పరాధ్యాని
 రూపాణి యాసాంతాః పరస్పరస్పర్ధిపరాధ్యరూపాః తాః ష పాః, రూపాం
 రూపే రూపాః పరస్పరస్పర్ధిపరాధ్య రూపాశ్చబ్జః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. పురే భవాః
 పార్యః పార్యశ్చ తాస్త్రియశ్చ పారస్త్రియః తాః పా య., స్త్రియం స్త్రీం స్త్రియా
 స్త్రియః స్త్రీః పారస్త్రీశ్చబ్జః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యత్ర. తలంత. విధాయ ల్యబంత.
 వేధాః, వేధాః వేధసా వేధసః వేధశ్చబ్జః స. పు. ౨. ఏ. శ్రియః నిర్జితిః శ్రీని
 ర్జితిః శ్రీ త్యాప్రాప్తం శ్రీ. ప్రం, ఘణేన త్తతః ఘణత్తతః ఏకశ్చాసా వర్ణ శ్చ
 ఏకవర్ణః ఘణత్తతశ్చాసా ఏకవర్ణశ్చ ఘణత్తతైకవర్ణః, ఘు స్య ఉపమా ఘు మా
 ఘు మయా వాచ్యం ఘుణత్త వాచ్యం శ్రీనిర్జితిప్రాప్తంచ తత్ ఘు చ్యంద
 శ్రీ చ్యం, వాచ్యం వాచ్యే వాచ్యాని, శ్రీనిర్జితి ప్రాప్తఘణత్తతైకవర్ణపమావాచ్య
 శ్చబ్జః ఆ. న. ద్వి. ఏ. అలం అవ్య. మమార్జ మమార్జతుః మమృజతుః మమార్జః
 మమృజః మృజాశుద్ధా విత్యస్తాత్సకర్తకాధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర.
 పురు. ఏ.

పరస్పరేతి. యత్ర పురిపరస్పరస్పర్ధీని అహమిహమికయానోన్యసంఘర్షణీపరా
 ధ్యాని శ్రేష్ఠాని రూపాణి సాందర్యాణి, యాసాంతాః 'రూపంస్వభావేసాందర్య' ఇతి
 విశ్వః. పురేభవాః పార్యః తాః స్త్రియః పారస్త్రియః, స్త్రియాః పున ది'త్యాదిసా
 పునవద్భావః. విధాయ నిర్ణాయ వేధాః స్రష్ట శ్రియో లక్ష్యదేవ్యాః నిర్జి త్యానిర్ణానేన
 ప్రాప్తంయత్ ఘుణేనవజ్రకీటేన త్తతస్యోత్క్లిష్టగ్ల వైకవర్ణస్య ఉపమయాసామ్యేన,
 వాచ్యమపవాదః, తదలమత్యంతం తదేవమలమితి కేచిత్. మమార్జ ఘుణాత్సరవద్యా
 దృచ్చికమిదం శ్రీదేవతాసాందర్యశిల్పం నకౌశలమిత్యపయశః త్పాలితవానిత్యర్థః.
 అనయా చాతిశయోక్త్యా పార స్త్రీణాం రమాసమానసాందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

శ్లో. త్కుణ్ణం యదంతగకరణేన వృతూః

ఫలంతి కల్పోపపదాస్తదేవ,

అధ్యాయమో యామభవక్ జనస్య

యాస్సంపదస్తా మనసోఽవ్యభూమిః.

గీ.

టీ. యత్ = ఏది, అంతఃకరణేన = మనస్సుచేత, త్కుణ్ణం = అభ్యస్తమైనదో
 (నాకుకావలయును అని సంకల్పింపబడినదో), తదేవ = దానినే, కల్పోపపదం =
 కల్పఅభీష్టార్థముగల్పించునది అను వ్యావర్తకపదము గలిగిన, వృతూః = చెట్లు (కల్ప
 వృక్షములు, ఫలంతి = కలిగించుచున్నవి, యాం = ఏపురమును, అధ్యాయమః = నివాసము
 జేసికొనియున్న, జనస్య = జనమునకు, యాః = ఏ, సంపదః = సంపదలు, అభవక్ = కలిగి
 నవో, తాః = అవి, మనసోఽపి = మనస్సునకైనను, అభూమిః = అగోచరము,

తా. కల్పవృక్షములు మనస్సులో తలచుకొనిన కోరికలను మాత్రము దీర్చుచున్నవికాని అపట్టణమందు నివసించు జనులకు గలిగిన సంపదలు వాచామగోచరములు సరిగదా మనస్సులో తలచుకొనుటకు గూడ శక్యముగాకున్నవి.

శ. స.—క్షుణ్ణం, క్షుణ్ణం క్షుణ్ణే క్షుణ్ణాని క్షుణ్ణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. అంతఃకరణేన, అంతఃకరణేన అంతఃకరణాభ్యాం అంతఃకరణైః అంతఃకరణశబ్దః అ. న. త్య. ఏ. వృక్షాః, వృక్షః వృక్షైః వృక్షాః వృక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఫలతి ఫలతిః ఫలంతి ఫలనిష్పత్తామిత్యస్తా తస్య కర్తృకార్థాతోః కర్తరివర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. కల్పయంతి (సంకల్పితార్థానీ) ఇతి కల్పాః కల్పా ఇతి ఉపపదం యేషాంతే కల్పోపపదాః, ఉపపదః ఉపపదా ఉపపదాః కల్పోపపదశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ద్వి. ఏ. ఏన అవ్య. అధ్యుషుషః, అధ్యుషుషః అధ్యుషుషాః అధ్యుషుషాం అధ్యుషుషశబ్దః స. పు. ష. ఏ. యాం, యాం యే యాః యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అభవత్ అభవతాం అభవత్ భూసత్తాయామిత్యస్తా దకర్తృకార్థాతోః కర్తరిభూతేలజి పర. ప్ర. పు. బ. జనస్య, జనస్య జనయోః జనానాం జనశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. యాః, యా యే యాః యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. సంపదః, సంపత్ సంపదౌ సంపదః సంపచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. తాః, సా తే తాః తచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. మనసః, మనసః మనసోః మనసాం మనశ్శబ్దః స. న. ష. ఏ. ఆరోపితాచసా భూమిశ్చ అభూమిః, అభూమిః అభూమి ఆభూమయః అభూమిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

క్షుణ్ణమితి. యదంతఃకరణేన క్షుణ్ణం అభ్యస్తం మమేదం భూయాదితి భూయో భూయస్సంకల్పితమిత్యర్థః. కల్పయంతి సంకల్పితార్థానితికల్పాః కల్పాఇత్యుపపదం వ్యావర్తకం యేషాంతేకల్పోపపదాః వృక్షాః కల్పవృక్షాః తదేవఫలంతి నిష్పదయంతి 'ఫలనిష్పత్తా వి'తి ధాతోర్లట. కుతః యాం పురీమధ్యుషుషాయస్యాముషితవతః 'ఉపాన్వధ్యాజ్వస' ఇతి కర్తృత్వం. 'భాషాయాం సదవశ్రువ' ఇతి క్వసుప్రత్యయః. జనస్య యాస్సంపదః అభవత్తాః మనసోఽప్యభూమిః. వాచామభూమిరితి కిమువక్తవ్యమితి భావః. గృహేగృహేకల్పవృక్షసంబంధాతిశయోక్త్యా పౌరాణాం దేవేంద్రభోగోవ్యజ్ఞతే ఇహకల్పఇత్యుపపదం స్వసంజ్ఞకదేశో యేషామితి వ్యాఖ్యానే హిరణ్యపూర్వం కశిపుమిత్యాదివదవాచ్యవచనదోషవకాశః.

శ్లో. కలా దధాన స్సకలా స్వభాభి

రుద్భాసయన్ సాధసితాభిరాశాః,

యాం రేవతీజానిరియేష హతుం

న రాహిణీయో న చ రోహిణీశః.

౬౦

టీ. సకలాః=సమగ్రములైన, కలాః=చతుష్షష్టివిద్యలను (షోడశకశలను), దధానః=ధరించినవాడై, సా .తాభిః=సాధాల్లిప్తములువోలె, సితాభిః=స్వచ్ఛములైన, స్వభాభిః=తనకాంతులచేత, ఆశాః=దిక్కులను, ఉద్భాసయన్=ప్రకాశింపజేయుచు, రేవతీజానిః=కుకుద్వికూతురగు రేవతీదేవి (రేవతీనక్షత్రము) భార్యగాఁగల, రాహిణీయః=బలరాముఁడు, యాం=ఏపురమును, హతుం=విడిచివోవుటకు, న ఇయేష=ఇష్టపడలేదో, రోహిణీశశ్చ=చంద్రుఁడును, న=విడిచిపెట్టుట కిష్టపడలేదో.

తా. చతుష్షష్టికలాపరిపూర్ణుండును రోహిణీతనయుండునునగు బలరాముఁడును, షోడశకళాః రిపూర్ణుండును రోహిణీనాథుండును నగు చంద్రుండును సుధాభరితంబులగు ప్రభలచే దిక్కులనెల్లఁ బ్రకాశింపజేయుచు రేవతీసమేతులై యాపురంబు విడనేరక యచ్చటనేయుండిరి. పూర్ణచంద్రుండును బలభద్రుండును నాపురంబునకుత్సర్వావహులై రి.

శ. స.—కలాః, కలాం కలే కలాః కలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. దధానః, దధానః దధానా దధానాః దధానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సకలాః, సకలాం సకలే సకలాః సకలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్వస్య భాసః స్వభాసః తాభిః స్వభాభిః, స్వభాసా స్వభాభ్యాం స్వభాభిః స్వభాశ్శబ్దః స. స్త్రీ. తృ. బ. ఉద్భాసయన్, ఉద్భాసయన్ ఉద్భాసయన్తా ఉద్భాసయంతః ఉద్భాసయచ్చబ్దః తి. పు. ప్ర. ఏ. సుధయా లిప్తాని సాధాని సాధానివ సితాః సాధసితాః తాభిః సాధసితాభిః, సితయా సితాభ్యాం సితాభిః సాధసితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. బ. ఆశాః, ఆశాం ఆశే ఆశాః ఆశాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యాం, యాం యే యాః యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. రేవతీ జాయా యస్య సః రేవతీజానిః, రేవతీజానిః రేవతీజాని రేవతీజానయః రేవతీజాని శబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఇయేష ఈషతుః ఈషః ఇష ఇచ్చాయామిత్యస్తాత్సకగ్న కాధాతోః కర్తరీ భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. హతుం తుమున్నం. న. అవ్య. రోహిణ్యాః అపత్యం పుమాన్ రాహిణీయః, రాహిణీయః రాహిణీయా రాహిణీయాః రాహిణీయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. చ. అవ్య. రోహిణ్యాః ఈశః రోహిణీశః, ఈశః ఈశౌ ఈశాః రోహిణీశశబ్దః తి. పు. ప్ర. ఏ.

కలాఇతి. సకలాః సమగ్రాః కలాః చతుష్షష్టివిద్యాః షోడశభాగాంశ్చ దధానః 'కలాశిల్పే కాలభేదే, కలాతుషోడశో భాగ' ఇతి చానంగః. సుధయా లిప్తం సాధం లిప్తం

త్పితాభిః స్వభాభిరాశాః దిశః, ఉద్భాసయన్ రేవతీకతుద్వికన్యాపూషభంచబాయా' యస్యసః రేవతీజానిః 'జాయాయాని జీ'తి సమాసాంతోనిజాదేశః. 'లోపోవ్యోర్వప్రీ' తి యలోప. రోహిణ్యాః ఆవత్యంపుమాన్ రాహిణేయోబలభద్రః, స్త్రీభ్యోర్ధక్. యం పురీంహాతుంత్యక్తుం నభయేష సేచ్ఛత్సిన్ధులిప్. రోహిణీశశ్చంద్రశ్చహాతుంనభయేష ఆత్ర రాహిణేయరోహిణీశయోః పురోత్కర్షావహ త్వేనద్వయోః ప్రకృతత్వాద్విశేష్య సాన్విషిష్టిప్రత్యాచ్చకేవలప్రకృతవిషయాతుల్యయోగితా. గతమన్యత్.

శ్లో. బాణాహవవ్యాహతశంభుశక్తే

రాసత్తీ మాసాద్య జనార్దనస్య,

శరీరిణా జైత్రశరేణ యత్ర

నిశ్చంక మూషే మకరధ్వజేన.

౬౧

టీ. యత్ర=ఏపురమందు, బా క్తే=బాణాహవ=బాణాసుర యుద్ధమందు, వ్యాహత=ఆచఁబడిన, శంభుశక్తే=ఈశ్వరుని సామర్థ్యముగలిగిన, జనార్దనస్య=శ్రీకృష్ణమర్తియొక్క, ఆసత్తిం = దగ్గఱ (పుత్రత్వ) సంబంధమును, ఆసాద్య = పొంది, శరీరిణా = శరీరము గలవాఁడును, జై ణ-జైత్ర=జయశీలములగు, శరేణ=బాణములు గలవాఁడునగు, మకరధ్వజేన=మన్మథునిచేత, నిశ్చంకం=నిర్భయముగా, ఊషే=నివసించుటయో.

కా. పూర్వము బాణాసుర యుద్ధమున భక్తవాత్సల్యముచేత నతనికి తోడై తనమీఁదికెదిరివచ్చిన యీశ్వరుని సామర్థ్యమును గూడ నణగఁగొట్టిన శ్రీకృష్ణునికి కొమరుండై ప్రద్యుమ్నం డనుపేరుతోఁ బుట్టి యాసంబంధమున ఈశ్వరభయములేక శరీరధారియు, బాణాసుర భయములేక జైత్రశయండునునై మన్మథుఁ డాద్వారకాపురియందు సుఖంబుననుండె.

శ. స.—ఆహూయంతేఽస్మిన్ని త్యాహవః బాణస్య ఆహవః బాణాహవః బాణాహవే వ్యాహతా బాణాహవవ్యాహతా శంభోశ్శక్తిః శంభుశక్తిః బాణాహ వవ్యాహతా శంభుశక్తిః యేనః బాణాహవవ్యాహత శంభుశక్తిః తస్య బా...క్తేః, శక్తేః శక్త్యోః శక్తీనాం బాణాహవవ్యాహతశంభుశక్తిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ఆసత్తిం, ఆసత్తిం ఆసత్తి ఆసత్తిః ఆసత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆసాద్య ల్యబంత. జనాన్ అర్దయతి జనార్దనః తస్య జనార్దనస్య జనార్దనస్య జనార్దనయోః జనార్దనానాం జనార్దనశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. శరీరమస్మాస్మితి శరీరే తేన శరీరిణా, శరీరిణా శరీ

రిభ్యాం శరీరిభిః శరీరిన్మబ్జః న. పు. తృ. ఏ. జయంతీతి జేతారః జేతారవవ జైత్రాః
జైత్రాః శరాః యస్యసః జైత్రశరః తేన జైత్రశరేణ, శరేణ శరాభ్యాం శరైః
జైత్రశరశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. యత్ర త్రలంత. నిశ్చంకం క్రియావిశేషణ. ఊషే
వసనివాస ఇత్యస్తాత్పకర్తకాధాతోః ఛావేలటి ఆత్మని. ప్ర. పు. ఏ. మకరః ధ్వజే
యస్యసః మకరధ్వజః తేన మకరధ్వజేన, ధ్వజేన ధ్వజాభ్యాం ధ్వజైః మకరధ్వజశబ్దః
అ. పు. తృ. ఏ.

“ బాణేతి. యత్ర పురి, బాణాహవే బాణాసురయుద్ధే వ్యాహతాక్షయంనీతా
శంభుశక్తిర్యేన తిస్యహరవిజయినోజనార్దనస్య కృష్ణస్య, ఆసత్తిం ప్రత్యాసత్తిం ఆసా
ద్యపుత్రత్వం ప్రాప్తిత్యర్థః. శరీరిణావిగ్రహవతాత్వనంగే నేతిభావః. జేతారవవజై
త్రాః జయశీలాః తృన్నంతాత్పిజ్ఞాత్వాద్భుత్యయః, తేశరాయస్య తేనమకరధ్వజేన
కామేన ప్రద్యుమ్నరూపేణేతి భావః. నిశ్చంకం నిర్భీకం, ‘శంకావిత్కర్మభయయోరి’
తీవిశ్వః, ఊషే ఉషితం వసనివాసే. బావేలిట్. ‘వచిస్వ పే’ త్యాగినా సంప్ర
సారణం. అత్ర శమ్భుశక్తివ్యాఘాతపదార్థస్యవిశేషణత్యాగినీశ్చంకనివాసహేతుత్వో
క్తేః కావ్యలింగభేదః. పురా కిల భగవాన్ భక్తవత్సలో ధూర్జటిః బాణాసురప్రేమా
బాణాభిరాయినం హరి మభియుజ్య నిర్జిత ఇతి పౌరాణికాః కథయంతి.

శ్లో. నిషేవ్యమాణేన శివై ర్మరుద్భి

రధ్యాస్యమానా హరిణా చిరాయ,

ఉద్రశ్చిరత్నాంకురధామ్ని సింధౌ

వాహ్వస్త మేరా వమరావతీం యా.

౬౨

టీ. శివైః మరుద్భిః=(సుఖకరములైన) మందమారుతములచేత, (శివైః=ఏకాద
శరుద్రులచేతను, మరుద్భిః=దేవతాగణములచేతను), చిరాయ=చాలకాలము, నిషేవ్య
మాణేన=కొలువబడుచున్న, హరిణా=కృష్ణునిచేత (ఇంద్రునిచేత), అధ్యాస్యమానాం
=ఉనికిపట్టుగాఁ జేసికొనఁబడినదై, ఉద్రశ్చిరత్నాంకురధామ్ని-ఉద్రశ్చిః=మెఱుంగులు
గ్రమ్మ, రత్న=రత్నములయొక్క, ఆంకుర=మొలకలకు, ధామ్ని=స్థానమైన, సింధౌ=
సముద్రమందు, (స్థితా=ఉన్న,) యా=ఏపురము, మేరా=మేరుపర్వతమున (నున్న),
అమరావతీం=అమరావతీపట్టణమును, ఆహ్వస్త= (జగడమనకుఁ) బలిచెనో.

తా. ఈ ద్వారకాపురము మెఱుంగు రత్నముల కాకరంబైన
సముద్రంబుననున్నదై చల్లని మందమారుతములచే శ్రీకృష్ణునికి
సంతోషకరంబైన యావాసంబుగానున్నది. అట్టి యీ పట్టణము

రత్నమయంబులగు చరియలతో నొప్పు మేరుపర్వతముమీఁద నున్నదియు, రుద్రగణంబులు దేవగణంబులు మున్నగువారితోడంగూడి కొలువు దీర్చు దేవేంద్రుని యావాసంబును నగు నమరావతీపురంబును డీకొని గేలిచేయుచున్నది. ఈ ద్వారకాపురము స్వర్గలోక తుల్యముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—నిషేవ్యమాణేన, నిషేవ్యమాణేన నిషేవ్యమాణాభ్యాం నిషేవ్యమాణైః నిషేవ్యమాణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. శివైః, శివేన శివాభ్యాం శివైః శివేశబ్దః అ. పు. తృ. బ. మరుద్భిః, మరుతా మరుద్భ్యాం మరుద్భిః మరుచ్చిబ్దః త. పు. తృ. బ. అధ్యాస్యమానా, అధ్యాస్యమానా అధ్యాస్యమానే అధ్యాస్యమానాః అధ్యాస్యమానాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. హరిణా, హరిణాహరిభ్యాం హరిభిః హరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. చిరాయ ఆవ్య ఉత్కృష్టాః రత్నయః యేషాంతే ఉద్రత్నయః రత్నానాం అంకురాః రత్నాంకురాః ఉద్రత్నయశ్చతే రత్నాంకురాశ్చ ఉద్రశ్చిరత్నాంకురాః ఉ...కురాణాం ధామా ఉ ధామా తస్మిన్ ఉ .మి, ధామి ధామని ధామ్నః ధామసు ఉద్రశ్చిరత్నాంకురధామన్వబ్దః న. పు. స. ఏ. సింధౌ, సింధౌ సింధ్వోః సింధుషు సింధుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. ఆహ్వత ఆహ్వస్త ఆహ్వసాతాం అహ్వతాం ఆహ్వసత ఆహ్వంత ఆశ్ పూర్వకహ్వోస్పర్ధాయాం శబ్దేచఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరిభూతేలుజే ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. మేరా, మేరా మేర్వోః మేరుషు మేరుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. న మ్రియంత ఇత్యమరాః అమరాః అస్యాం సంతీత్యమరావతీ తాం అమరావతీం, అమరావతీం అమరావత్యా అమరావతీః అమరావతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. యా, యా యే యాః యచ్చిబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

నిషేవ్యమాణేనతి. శివైర్మరుద్భిర్మందమారుతైః అన్యత్ర శివైఃరుద్రైః మరుద్భిర్మరుద్గణైశ్చ, చిరాయనిషేవ్యమాణేన హరిణా కృష్ణేన, శక్రేణచ, అధ్యాస్యమానా అధిష్ఠీయమానా, ఉద్రశ్చి నాం రత్నాంకురాణాం, ధామిస్థానే, ఏకత్రరత్నాకరత్నాదన్యత్ర రత్నసానుత్వాచ్చేతిభావః. సింధౌ స్థితేతి శేషః. యా పూః మేరా స్థితాం, అమరా అస్యాం సంతీత్యమరావతీం ఇంద్రనగరిం, 'సంజ్ఞాయాం మతో బహ్వచోన జరాదీనా' మితిదీర్ఘః. 'మాదుపధాయ, ఇతివత్సం ఆహ్వస్త స్పర్ధయా ఆహూతవతీ, అమరావతీ మనుచకారేత్యర్థః. హ్యసుతేద్దక్ష. 'స్పర్ధాయామా' ఇత్యాత్త సేవదం. లిపిసిచిహ్వశ్చ; 'ఆత్త సేవదేవ్యసృతరస్యా మి'తి క్లేరజభావపక్షేసిజాదేశః, అత్ర ప్రథమాధ్యక్షేషేఽసిసింధౌ మేరా స్థితేతిబింబప్రతిబింబభావేన సాధ్యోన్మితేక్షేషానుప్రాణితేయ ముపమేతి సంతేషః. ఆహ్వస్తేతి సాదృశ్యప్రతిపాదకశబ్దః. 'స్పర్ధతేహ్వయతేదేష్టి' త్యాద్యనుకాసనాత్.

శ్లో. స్నిగ్ధాంజనశ్యామరుచి సువృత్తో
వధ్వాఇవాధ్వంసితవర్ణ కాంతేః,
విశేషకోవా విశిశేష యస్యా

శ్చియం త్రిలోకీతిలక స్సవవ.

౬౩

టీ. స్నిగ్ధం=నున్నని, అంజనం=కాటుకవలె (చేత), శ్యామం=నల్లవైన, రుచిః=కాంతి గలిగినట్టియు, సువృత్తః=సద్వృత్తి (వట్టువ) కలిగినట్టియు, త్రిలోకీతిలకః=ముల్లోక ములకు నలంకారధాతుడైన, సవవ=ఆ కృష్ణమూర్తియే, విశేషకోవా=తిలకము వలె, అధ్వంసితవర్ణకాంతే=అధ్వంసిత=చెడఁగొట్టబడని, వర్ణం=బ్రాహ్మణాదివర్ణముల యొక్క (గౌరాదివర్ణము), కాంతేః=బొజ్జల్యముగల (లావణ్యమునుగల), యస్యాః =ఏపురికి, వధ్వాఇవ=అంగనకుంబోలె, శ్చియం=శోభను, విశిశేష=విస్తరింపఁజేసినో.

తా. మెఱుఁగుకాటుకవంటి దేహకాంతులు గలిగి సద్వృత్తుడై త్రిలోకాలంకారమైన యా శ్రీకృష్ణుండు, మెఱుఁగు కాటుకచే గాటుక వాటుచాచున వట్టువదీర్చి యవర్చి పెట్టిన నుడుటిచుక్క బొట్టంగనామణియొక్క శరీరవర్ణ లావణ్యములం జెడసీయకుండ నామెకు మఱింత చక్కఁదనమును బెంపొందఁజేయునట్లు ఆద్వారకాపురవరంబున బ్రాహ్మణాదిజాతులవారి ప్రకాశంమించుకంతయుం దక్కు వ కాకుండ నప్పు రంబున కెక్కువ శోభావహుండయ్యె.

శ. స.—స్నిగ్ధం చ తత్ అంజనంచ స్నిగ్ధాంజనం స్నిగ్ధాంజనమివ శ్యామా (స్నిగ్ధాంజనేశశ్యామా) స్నిగ్ధాంజనశ్యామా స్ని. మారుచి యస్యసః స్ని.. చిః, రుచిః రుచీ రుచయః స్నిగ్ధాంజనశ్యామరుచిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. సువృత్తః, సువృత్తః సువృత్తా సువృత్తాః సువృత్తశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వధ్వాః, వధ్వాః వధ్వోః వధూనాం వధూ శబ్దః ఊ. స్త్రీ. ష. ఏ. ఇవ అవ్య. న ధ్వంసితా అధ్వంసితా వర్ణానాం కాంతిః వర్ణ కాంతిః (న ధ్వంసితే అధ్వంసితే వర్ణశ్చ కాంతిశ్చ వర్ణకాంతీ) అధ్వంసితా వర్ణ కాంతిః (అధ్వంసితే వర్ణకాంతీ) యస్యాస్యా అధ్వంసితవర్ణకాంతిః తస్యాః అధ్వం సితవర్ణకాంతేః, కాంతేః కాంత్యోః కాంతీనాం అధ్వంసితవర్ణకాంతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. విశేషకః, విశేషకః విశేషకా విశేషకాః విశేషకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వా అవ్య. విశిశేష విశిశేషతుః విశిశేషుః విపూర్వకశిష అసంపూర్ణయోగే ఇత్యస్తా త్సకర్తృకాధాతోః కర్తరీధాతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. యస్యాః, యస్యాః యయోః యానాం యచ్చబ్దః డ. స్త్రీ. ష. ఏ. శ్చియం, శ్చియం శ్చియా శ్చియః

శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః శ్రీలోకీ శ్రీలోక్యాః
 తిలకః శ్రీలోకీతిలకః, తిలకః తిలకా తిలకాః శ్రీలోకీతిలకశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.
 సః, సః లౌ తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ. ఆవ్య.

స్నిగ్ధతీ. స్నిగ్ధం యదంజనం తద్వత్. తేనచశ్యామరుచిః, సువృత్తస్సద్వృత్తః,
 సుష్టు వర్తలశ్చ త్రయాణాం లోకానాం సమాహార స్త్రీలోకీ 'తద్దితా శ్చ' త్యాదినా
 సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వోద్విగు' రితి ద్విగుసంఖ్యా. 'అకారాంతో' త్తరపదోద్విగు
 స్త్రియూమిప్త' ఇతి స్త్రీత్వే. 'ద్విగోరి' తిజిప్. తస్యా స్థిలకో భూషణభూతః, సహరిశవ
 విశేషకోవాతిలక ఇవేత్యర్థః. 'ఇనవ ద్వాదశాశ్చ' ఇత్యనశాసనాత్. 'తమాలపత్ర
 తిలక చిత్రకాణివిశేషకం, ద్వితీయంచతురీయంచనస్త్రీయామిత్యమరః. అధ్వంసితా
 వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం, కాంతి రౌజ్జ్వల్యం, యస్యాస్తస్యాః యస్యాఃపురః అన్య
 త్రాగ్ధ్వంసితోఽన్యో గౌరాదికాంతి ర్లావణ్యంచ యస్యాస్తస్యాః 'వగ్నోద్విబాదౌ శుక్లా
 దౌ స్తుతౌ వర్ణం తు' ఇత్యుభయ త్రాప్యమరః. వధ్వాఇవ శ్రియంచ విశేష విశే
 పితవాకా, అనేకవశద్దేయ ముపమేత్యే కే. శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ క్లేష ఇత్యన్యే.
 క్లేషోపమేత్యాహదండి.

శ్లో. తామీక్షమాణ స్స పురీం పురస్తా
 త్ప్రతిప్రతితోభీ మతులప్రతాపః,
 వజ్రప్రభోద్భాసినురాయుధశ్రీ
 ర్యా దేవసేనేవ పరై రలంఘ్యా.

౬౪

టీ. అతులప్రతాపః- అతుల = సాటిలేని, ప్రతాపః = పరాక్రమముగలి
 గిన, సః = ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తి, తాం = ఆ, పురీం = పట్టణమును, ఈక్షమాణః = చూచు
 చున్నవాడగును, పురస్తాత్ = తూర్పుదిక్కునందలి, ప్రతోభీం = పెద్దవీధిని,
 ప్రాపత్ = పొందెను, వ శ్రీ - వజ్ర = (తోరణాదులయందుచెక్కబడిన) మణుల
 యొక్క, వజ్రాయుధముయొక్క, ప్రభా = కాంతులచేత, ఉద్భాసి = ప్రకాశపడు
 చున్న, సురాయుధశ్రీః = ఇంద్ర ధనుర్లక్ష్మి (ఇతర దేవతల యాయుధములకాంతి)
 కలిగిన, యా = ఏవీధి, దేవసేనేవ = దేవతలపైనయముంబోలె, పరైః = శత్రువులచేతను,
 అలంఘ్యా = దాటకక్యముగానిదియో.

తా. అట్టి యీశప్టణంబు సొంపు నవలోకింపుచు మహాప్రతా
 పశాలియగు నాకృష్ణమూర్తి తూర్పువైపున పెద్దవీధిలోఁ బ్రవేశించెను.
 ఆ రాజవీధి తోరణములయందును మేడలయందును చెక్కినవజ్ర
 ములు కెంపులు మున్నగు మాణిక్యముల కాంతు లింద్రధనుస్సు చంద

ముగాఁగ నొప్పుచు దేవేంద్రునివజ్రయుధఁ ప్రభాసహాయంబున వెలుఁ
గొందు దేవతలయాయుధ ప్రభలుగలిగి యొప్పారు దేవసేనయుంబోలె
శత్రువులకు దుర్లంఘ్యమయ్యె.

శ. స.—తాం, తాం తే తాః తచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఈక్షమాణః, ఈక్ష
మాణః ఈక్షమాణౌ ఈక్షమాణాః ఈక్షమాణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సః, సః రౌ తే
తచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. పురీం, పురీం పుర్యా పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. పుర
స్తాత్ అన్య. ప్రాపత్ ప్రాపతాం ప్రాపన్ ప్రపూర్వక ఆస్వాప్తావిత్తస్తా చ్చిక రక్త
ధాతోః కర్తరి ధూతేలుజి పర. ప్ర. పురు. ఏ. ప్రతోశిం, ప్రతోశిం ప్రోశ్యా
ప్రతోశీః ప్రతోశీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవిద్యమానా తులూ యస్యసః అతులః అతులః
ప్రతాపః యస్యః అతులప్రతాపః, ప్రతాపః ప్రతాపా ప్రతాపాః అరులప్రతాప
శబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వజ్రణాం ప్రభాః (వజ్రస్య ప్రభాః) వజ్రప్రభాః వజ్రప్రభాభిః
ఉద్భాసినీ వ సినీ సురాయుధస్య శ్రీః సురాణాం ఆయుధాని సురాయుధాని,
సురాయుధానాం శ్రీః సురాయుధశ్రీః, వజ్రప్రభోద్భాసినీ సురాయుధశ్రీః
యస్యాం (యస్యాః) సా వజ్రప్రభోద్భాసినీ సురాయుధశ్రీః, శ్రీః శ్రియా శ్రియః
వజ్రప్రభోద్భాసినీ సురాయుధశ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. య, య యే యాః యచ్చబ్జః
ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. దేవానాం సేనా దేవసేనా, సేనా సేనే సేనాః దేవసేనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ.
ప్ర. ఏ. ఇవ అన్య. పరైః, పరైః పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. లంఘితుం
శక్యాలంఘ్యా నలంఘ్యా అలంఘ్యా, అలంఘ్యా అలంఘ్యే అలంఘ్యాః అలంఘ్యాశబ్దః
ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

తామితి. అతులప్రతాపః స హరిః, తాం పూర్వోక్తాం పురీం ఈక్షమాణః, పుర
స్తాత్పూర్వస్యాం దిశి, సప్తమ్యథే స్తాతిప్రత్యయః. ప్రతోశిం రథ్యాం 'రథ్యా
ప్రతోశీవిశే' త్యమరః. ప్రాపత్ ప్రాప్తవాత్. లుజి పుషాదీత్యాదినాఽర్జరజాదేశః.
వజ్రణాం తోరణప్రాసాదాదిగతహీరకాదిమణీనాం, ప్రభాభి రుద్భాసినీ, సురాయు
ధశ్రీ రింద్రచాపలక్ష్మీర్యస్యాం సా, ఇహ వజ్రగ్రహణం మణిమాత్రోపలక్షణం,
అన్యథా ఇంద్రాయుధ సామ్యాసంభవాత్. అన్యత్ర వజ్రస్య కులిశస్య ప్రభాభి రుద్భా
సినీ సురాయుధానా మితరదేవతాయుధానాం. శ్రీర్యస్యాస్యా 'వజ్రోఽస్త్రీహీర
కేపవా వి'త్యమరః. యాప్రతోశీ దేవసేనాసురచమూరివపరై శ్చత్రుభీరలంఘ్యాదుర్ధ్వ.

శ్లో. ప్రజా ఇవాంగదరవిందనాభే

శృంభో ర్జటాజూటతటాదివాపః,

ముఖాదివాగు శ్రుతయో విధాతుః

పురాన్నిరీయు ద్దురజిద్ధ్వజిన్యః.

౬౫

టీ. అరవిందనాభేః = విష్ణుమూర్తియొక్క, అంగాత్ = శరీరమునుండి, ప్రజాఇన = ప్రజలనుబోలె, శంభోః = శివునియొక్క, జటాజూటతటాత్ = జటాజూటము మీదనుండి, ఆపఇన = గంగాజలములుంబోలె, విధాతుః = బ్రహ్మయొక్క, ముఖాత్ = ముఖమునుండి, శ్రుతయఇన = వేదములుంబోలె, మురజిద్ధ్వజిన్యః - మురజిత్ = కృష్ణమూర్తియొక్క, ధ్వజిన్యః = సేనలు, ఆశుః = శీఘ్రముగా, పురాత్ = పట్టణమునుండి, నిరీయుః = బయలువెడలినవి.

తా. శ్రీ మహావిష్ణువు శరీరమునుండి ప్రజలట్లును, ఈశ్వరు జటాజూటమునుండి గంగయట్లును, బ్రహ్మముఖమునుండి వేదములట్లును ద్వారకాపురమునుండి కృష్ణుసేనలు శీఘ్రముగా బయలువెడలెను.

శ. స. — ప్రజా, ప్రజా ప్రజే ప్రజా, ప్రజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. అంగాత్, అంగాత్ అంగాభ్యాం అంగభ్యః అంగశబ్దః ఆ. న. పం. ఏ. అరవిందం నాభో యస్యః అరవిందనాభిః తస్య అరవిందనాభేః, నాభేః నాభ్యోః నాభీనాం అరవిందనాభిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. శంభవత్వస్థాదితి శంభుః తస్య శంభోః, శంభోః శంభ్యోః శంభూనాం శంభుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. జటాజూటస్య తటం జటాజూటతటం తస్మాత్ జటాజూటతటాత్, తటాత్ తటాభ్యాం తటేభ్యః జటాజూటతటశబ్దః ఆ. న. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. ఆపః అపః అద్భిః అదభ్యః, అపాం అప్పు అప్పభ్యః ప. స్త్రీ. ని. బ. ముఖాత్, ముఖాత్ ముఖాభ్యాం ముఖేభ్యః ముఖశబ్దః ఆ. న. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. ఆశు అవ్య. శ్రుతయః, శ్రుతిః శ్రుతీ శ్రుతయః శ్రుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. బ. విధాతుః, విధాతుః విధాత్రోః విధాతృణాం విధాతృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. పురాత్, పురాత్ పురాభ్యాం పురేభ్యః పురశబ్దః ఆ. న. పం. ఏ. నిరీయాయ, నిరీయతుః నిరీయః నిర్పూర్వకఞ్గతా విత్వస్థా దకర్తృకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ. మురం జితవాక్ మురజిత్ మురజితః ధ్వజిన్యః మురజిద్ధ్వజిన్యః, ధ్వజినీ ధ్వజిన్యా ధ్వజిన్యః మురజిద్ధ్వజినీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

ప్రజాఇతి. అరవిందనాభేర్విష్ణోరంగాత్ ప్రజాఇవ. శమోర్జ్జటాజూటతటాదాప ఇవ గంగాజలానీవ విధాతు ర్దుఖాచ్ఛ్రితయ ఇవ, మురజితోహరేః ధ్వజిన్యః సేనాః, ఆశు పురాన్నిరీయుః నిర్గతాః, మాలోపమేయమ్.

శ్లో. శ్లిష్యద్భి రనోన్యముఖాగ్రసంగ
స్థలతలీనం హరిభి ర్విలోలైః,

పరస్పరోత్పీడితజానుభాగా

దుగభేన నిశ్చక్రము రశ్వవారాః.

౬౬

టీ. అన్యో . . లీనం - అన్యోన్య = ఒకటొకటియొక్క, ముఖాగ్ర = ముఖముల
కొనలయందు, సంగ = చేరికచేత, స్థలత్ = జాటుచున్న, ఖలీనం = కల్లముగల్లునట్లుగా,
శ్లిష్టద్విభిః = ఒరయుచున్న, విలోలైః = ఎగిరెగినడచుచున్న, హరిభిః = గుఱ్ఱములతో,
అశ్వవారాః = గుఱ్ఱపురోతులు, పరస్పరోత్పీడితజానుభాగాః - పరస్పర = అన్యోన్యము,
ఉత్పీడిత = మిగులరాపిడిబడిన, జానుభాగాః = మోకొళ్లుగలవారగుచు, దుగభేన =
కష్టముచేత, నిశ్చక్రముః = బయలుపెడలిరి.

తా. గుఱ్ఱము లొకదానిముఖ మొకదానికి తగిలి కల్లైములు
జాటునట్లుగా నొరసికొనుచు నెగిరియెగిరి పడుచు నడచుచున్నది.
అట్టి యాగుఱ్ఱములనెక్కి పోవురోతులు పరస్పరము రాసుకొనుచు
మోకొళ్లు నలుగుచుండ నతికష్టముగా నడపెంచుకొనుచుం బోయిరి.
అశ్వనైన్యమంత మెందుగానున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స. — శ్లిష్టద్విభిః, శ్లిష్టతా శ్లిష్టదాభ్యం శ్లిష్టద్విభిః శ్లిష్టచ్చబ్దః త. పు.
తృ. బ. ముఖానాం అగ్రాణి ముఖాగ్రాణి అన్యోన్యేషాం ముఖాగ్రాణి అన్యోన్య
ముఖాగ్రాణి అన్యో . గ్రేఖ సంగః అన్యో . గ్రసంగః అన్యో గేన స్థలంతః
అన్యో గ్రస్థలంతః అన్యో తః ఖలీనాః యస్మిన్ కర్తృణితద్యధాతథా అ . త్ఖలీనం
క్రియావిశేషణం. హరిభిః, హరిజా హరిభ్యాం హరిభిః హరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. బ. విలో
లైః, విలోలేన విలోలాభ్యాం విలోలైః విలోలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పరస్పరం ఉత్పీడి
తాః పరస్పరోత్పీడితాః జానునాంభాగాః జానుభాగాః పరస్పరోత్పీడితాః జాను
భాగాః యేషాంతే పర గాః, భాగః భాగౌ భాగాః పరస్పరోత్పీడితజానుభాగశబ్దః
అ. పు. ప్ర. బ. దుగభేన, దుగభేన దుఃఖాభ్యాం దుఃఖైః దుఃఖశబ్దః అ. న. తృ. ఏ.
నిశ్చక్రామ నిశ్చక్రమతుః నిశ్చక్రముః నిర్ పూర్వకక్రమపాద విక్షేప ఇత్యస్తాద
కర్తృకాధాతోః కర్తరిభూతానద్యతనపరోక్షే లిటి పర. ప్ర. పురు. బ. అశ్వాన్
వారయంతీతి అశ్వవారాః, అశ్వవారః అశ్వవారౌ అశ్వవారాః అశ్వవారశబ్దః
అ. పు. ప్ర. బ.

శ్లిష్టద్విభిరితి. అన్యోన్యేషాం ముఖాగ్రేఖ సంగేన స్థలంతః ఖలీనాః కవికాః
యస్మిన్కర్తృణితద్యధా తథా 'కవికాతుఖలీనోఽస్త్రీ' త్యమరః. శ్లిష్టద్విభిః సంఘ
వ్యద్విభిః విలోలైః ముహురుచ్ఛలద్విభిః హరిభిస్తురంగైః కరణైః అశ్వాన్ వారయంతీత్య
శ్వవారాః అశ్వారోహాః పరస్పరోత్పీడితజానుభాగాన్సంతః దుగభేన నిశ్చక్రముః నిర్బ
న్దురితి స్వభావోపిశయోక్త్యోస్సంకరః.

శ్లో. నిరంతరాశేపి విముచ్యమానే

దూరం పథి ప్రాణభృతాం గణేన,

తేజోమహద్భిస్తమనేవ దీపై

ద్విపైరసంబాధమయాంబభూవే.

౬౭

టీ. తమ సేవ=చీకటిచేతనుంబలె, ప్రాణభృతాం గణేన=ప్రాణివర్గముచేత, నిరంతరాశేపి = ఎడ తెఱపి లేనిదియైనను, పథి=మార్గము (ఇష్టాదు), దూరం=దూరముగా, విముచ్యమానే = విడువఁబడుచుండఁగా, తేజోమహద్భిః-తేజః=బలము (ప్రభల) చేత, మహద్భిః=గొప్పవియగు, ద్విపైః=ఎనుఁగులచేత, దీపైరివ=దీపములచేతనుంబలె, అసంబాధం=తోడతోక్కుడులేకుండ, అయాంబభూవే=పోవుట.

తా. అదివఱకు చీకట్లు గ్రమ్మినట్లు ప్రాణివర్గములతో నిండియన్ననువాని (దీపముల, ఎనుఁగుల) భయము వలన నప్పుడు అన్నియు (చీకట్లు, ప్రాణవర్గములు) దారివిడిచి దూరముగాఁ దొలఁగిపోవుచుండఁగా నామార్గమునఁ బ్రభావంతములైన దీపముల యట్లు తేజోవంతములైన యేనుఁగులు పైఁజెప్పినగుఱ్ఱములవలె తోడతోక్కుళ్లు పడకుండ యధేచ్ఛముగా నడచినవి. తమవైఁగుచేతనే చీకట్లను దూరముగా తొలగించుకొని దీపములు వ్యాపించునట్లు ప్రాణులనెల్ల తొలగించుకొనుచు యేనుఁగులు నిరభ్యంతరముగా పోయినవి.

శ.స.—నిర్గతం అంతరాళం యస్మాత్సః నిరంతరాళః తస్మిన్ నిరంతరాశే నిరంతరం యే నిరంతరాళయోః నిరంతరాశేషు నిరంతరాళశబ్ద' అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. విముచ్యమానే, విముచ్యమానే విముచ్యమానయోః విముచ్యమానేషు విముచ్యమానశబ్దః అ. పు. స. ఏ. దూరం, దూరం దూరే దూరాణి దూరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. పథి, పథి పథోః పథిషు పథిన్యబ్దః న. పు. స. ఏ. ప్రాణాన్ బిభ్రతీతిప్రాణభృతః తేషాం ప్రాభృతాం, భృతః భృతోః భృతాం ప్రాణభృచ్ఛబ్దః త. పు. మ. బ. గణేన, గణేన గణాభ్యాం గణైః గణశబ్దః అ. పు. త్వు. ఏ. తేజసా మహంతః తేజోమహంతః తైః తేజోమహద్భిః, మహతా మహద్భ్యాం మహద్భిః తేజోమహచ్ఛబ్ద. త. పు. త్వు. బ. త్ముసా, తమసా తమోభ్యాం తమోభిః తమశ్శబ్దః స. న. త్వు. ఏ. ఇవ అవ్య. దీపైః దీపేన దీపాభ్యాం దీపైః దీపశబ్దః అ. పు. త్వు. బ. ద్వాభ్యాం పిబంతీతి ద్విపాః తైః ద్విపైః, ద్విపేన ద్విపాభ్యాం ద్విపైః ద్విపశబ్దః అ. పు. త్వు. బ. న విద్యతే సంబాధః యస్మిన్కర్తృణి తద్యధా తథా అసంబంధం క్రియావిశే. అయాం బభూవే

అయపయగతా విత్యస్తా దకర్త కాద్ధాతోః భూతేభావేలిటి ఆమంతా దనుప్రయుక్తా
ద్యుధాతోరకర్త కాద్ధావే భూతేలిటి ఆత్మ నే నిత్య ప్ర. పురు. ఏ.

నిరంతరాశ్చితి. తమసామిమరణేవ ప్రాణభృతాం గణేన ప్రాణివర్గేణ కర్తా.
నిరంతరాశేపి పూర్వం స్వేనైవ అతిసంకటేపి పథిసంప్రతిదూరందూరతపవ విముచ్య
మానే సతి ఏకత్ర దీపభయాదన్యత్ర ద్విపభయాచ్ఛేతి భావః. తేజోమహద్భిర్బలాధికైః
ప్రభాసంపన్నైశ్చ 'తేజోబలంప్రభాతేజ' ఇతి కాశ్యపః. ద్విషైర్దీపైరివ అసంబాధ
మనుకీర్ణం, అయాంబభూవే జగ్నే, నత్వైవైరివకృచ్ఛాద్భితిభావః. అయగతా. భావే
లిట్. దయాయాసశ్చైత్యామ్ ప్రత్యయః. స్వతేజనైవ దూరోత్సరిత తమస్కేదీపా
ఇవ తథోత్సరితప్రాణికే పథి నిరర్గళం ద్విపాః ప్రయయరిత్యర్థః. తమసీతిస సమ్యంత
పారేతు తమః పథ్యపమానత్వే ద్విపాగమనాత్ప్రికృపథఇవ తమసోదీపాగమనా
త్ప్రికృప్రిణివర్తే నిరంతరాశ్చిత్వం పశ్యాన్తుచ్యమానత్వంచ నసంభవతీతి ఉపమానో
పమేయయోరైవరూప్యం స్యాత్ తృతీయాంతపారే తమః ప్రాణివర్గోపమానత్వే
తత్సారూప్యసాకల్యాత్ ఏవసాధీయానిత్యాలంకారికాణాం పంథాః.

శ్లో. శనై రనీయంత రయాత్పతంతా

రథాః ఊతిం హస్తినిఖాదఖేదైః,

సయత్న సూతాయతరశ్చిభగ్న

గ్రీవాగ్రుంసక్తయుగైస్తురంగైః.

ఊ

టీ. రయాత్ = వేగమువలన, పతంతః=పరుగెత్తుచున్న, రథాః=రథములు,
సయ...గైః=సయత్న = ప్రయత్నముతోఁగూడిన, సూత=సారథులచేత, ఆయత=
లాగిపట్టుకొనఁబడిన, రశ్చి=పగ్గములచేత, భగ్న=వంగిన, గ్రీవాగ్ర=మెడలచివల్ల
యందు, సంసక్త=చేరినదియు, గైః=కాడికలిగినవి, (గనుకనే) అఖేదైః=శ్రమచెందని,
తురంగైః =గుఱ్ఱములచేత, హస్తినిఖాత్=గవనివాకిటవాటముగానేర్పఱచిన మట్టి
దిబ్బనుండి, శనైః=మెల్లగా, ఊతిం=నేలకు, అనీయంత = నడపింపఁబడినవి.

తా. మెరకమీఁద నుండి పల్లమునకుఁ బోవుటచేత మిక్కిలి
వేగముగాఁ బరువిడచున్న రథములను పూనికతో పగ్గములు బిగబట్టి
దానంజేసి వంగిన మెడమీఁద కాడి, చివరకు జాఱిపడుటవలన సంతగా
శ్రమజెందక యున్న గుఱ్ఱములతోఁ బురద్వారగోపురసమీప మందలి
మంటిదిబ్బ మీఁది నుండి మెలకువతో మెల్లమెల్లగా దిగువకు నడపించిరి.

శ. స.—శనైః అవ్య. అనీయత అనీయేతాం అనీయంత జీహ్వాప్రాపణ ఇత్యస్తా
ద్వికర్త కాద్ధాతోః కర్తణి భూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. రయాత్, రయాత్

రయాభ్యాం రయేభ్యః రయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పతంతః, పతన్తః పతంతః
 పతచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. రధాః, రథః రథౌ రధాః రథశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.
 ఊతీం, ఊతీం ఊతీ ఊతీః ఊతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. హస్తిసఖాత్, హస్తిసఖాత్
 హస్తిసఖాభ్యాం హస్తిసఖేభ్యః హస్తిసఖశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అవిద్యమానః ఖేదో
 యేషాంతే అఖేదాః తైః అఖేదైః, అఖేదేన అఖేదాభ్యాం అఖేదైః అఖేదశబ్దః
 అ. పు. తృ. బ. యత్నేన సహవర్తంతఇతి సయతనైః సయతనైశ్చ తే నూతాశ్చ
 సయత్ననూతాః స...తైః ఆయతాః సయత్న నూతాయతాః స . తాశ్చ తే రశ్చ
 యశ్చ స తరశ్చయః స . రశ్చభిః భుగ్నానిస . శ్చిభుగ్నాని గ్రీవాణాం అగ్రాణి
 గ్రీవాగ్రాణి సయ గ్నాని చ తాని గ్రీవాగ్రాణి చ సయ . భుగ్నగ్రీవాగ్రాణి
 సయ . గ్రేఖ సంసక్తాః స గ్రసం సక్తాః స.. క్తాః యుగా యేషాంతే సయ
 యుగాః తైః స క్తైః, యుగేన యుగాభ్యాం యుగైః సయత్ననూతాయత
 రశ్చిభుగ్నగ్రీవాగ్ర సంసక్తయుగశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తురం గచ్ఛంతీతి తురంగాః
 తైః తురంగైః, తురంగేణ తురంగాభ్యాం తురంగైః తురంగశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

శనై రితి. రయాత్పతంతో ధావంతః రధాస్సయత్నైర్నూతైస్సారథిభిః 'నూతః
 క్షతాచసారథి రి'త్యుమరః. ఆయతా ఆకృష్టాః యేరశ్చయః ప్రగహః 'కిరణప్రగహా
 రశ్చి' ఇత్యుమరః. తైర్భుగ్నేషు ప్రహేషు గ్రీవాగ్రేషు సంసక్తాయుగా యుగ్యస్కం
 ధవాహ్యః దారువిశేషః యేషాంతైః అతఏవ అఖేదై రశ్చమైస్తురంగైః హస్తిసఖాద్ధ
 స్తిసఖః పూర్వార్థిమృత్కూటః 'కూటంపూర్వార్థియద్ధస్తిసఖస్తస్తిన్నథత్రి ప్తి' త్య
 మరః. తస్మాత్ శనైః క్షీతిమనీయంతనీతాఇతి స్వభావోక్తిః, యథావద్వస్తువర్ణనాత్.

శ్లో. బలోర్ధిభిస్తత్తణహీయమాన

రథ్యా భుజాయా వలయై రివాస్యాః,

స్థాయేణ నిష్కాగ్రమతి చక్రపాణౌ

నేష్టం పురో ద్వారవతీత్వమానీత్.

౬౯

టీ. బలోర్ధిభిః=తురంగములవంటి సైన్యములచేత, . వలయైరివ=కడియములచేత
 నుంబెత, తక్ష ..యాః=తక్షణః=ఆ (క్రిష్ణాడు బయలు వెడలిన) సవయమందు, హీయ
 మాన=లోటువడుచున్న, రథ్యాభుజాయాః=భుజమువంటి రాజపీఠిగలిగినది, (గనుకనే)
 అస్యాః=ఈ, పురః=పట్టణమునకు, ద్వారవతీత్వం=ద్వారకయనుపేరు (ద్వారములు
 గలుగుట, ఇష్టం=సమృతమైనది, నానీత్=కాశేదు.

తా. పురివీడి యా శ్రీకృష్ణుండు బయలుదేరినవెంటనే భుజముల
 నుండి కడియములు మున్నగు నాభరణముల యట్లు రాజబాటలునుండి

నైన్యములుగూడ మెల్ల మెల్లన జాటుట చూడ యా పురీమతల్లికి ద్వార వతీత్వమే అనిష్టమైనది. కృష్ణవియోగమునం జేసి నిష్ఫలము గనుక స్వస్వ రూపమే అయిష్టమయ్యెను అనఁగా ఆపురియొక్క అందమే తగ్గిపోయిన దనుట (ఇట్టిచోట్ల, “ఇప్పుడాయూరివేరే పోయినదండీ” అని యనుట గలదు.) మఱియు ద్వారములుండుట యనిష్టమయ్యె నుండఁబట్టి గదా కృష్ణుండు బయలుదేర నయ్యెను. అని తాత్పర్యము.

శ. సు.—బలాని ఊర్తయఇవ బలోర్తియః తైః బలోర్తిభిః, ఊర్తిణా ఊర్తి భ్యాం ఊర్తిభిః బలోర్తిశబ్దః ఇ. పు. తృ. బ. సచాసాక్ష్యశ్చ తగ్గణః తత్తణే హీయ మానా తత్తణహీయమానా రథ్యాభుజేవ రథ్యాభుజా తత్తణహీయమానా రథ్యా భుజా యస్యాస్యాత...జా తస్యాః తత్త . జాయాః, భుజాయాః భుజయోః భుజా నాం తత్తణహీయమాన రథ్యాభుజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. ఏ. వలయైః, వలయేన వల యాభ్యాం వలయైః వలయశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. ఇవ. అవ్య. అస్యాః, అస్యాః అనయోః ఏనయోః ఆసాం ఇదంశబ్దః మ. స్త్రీ. ష. ఏ. ప్రాయేణ, ప్రాయేణ ప్రాయాభ్యాం ప్రాయైః ప్రాయశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. నిష్క్రమతి, నిష్క్రమతి నిష్క్రమతోః నిష్క్ర మత్సు నిష్క్రమచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. చక్రంపాణౌ యస్యసః చక్రపాణిః, పాణిః పాణీ పాణయః చక్రపాణిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. న. అవ్య. ఇప్తం, ఇప్తం ఇప్తే ఇప్తేని ఇప్తశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. పురః, పురః పురోః పురాం పుర్ శబ్దః రేఫాం. స్త్రీ. ష. ఏ. ద్వారవత్యాః భావః (ద్వారాణి అస్యాసంతీతి ద్వారవతీ ద్వా..త్యాః భావః) ద్వారవతీత్వం, ద్వారవతీత్వం ద్వారవతీత్వే ద్వారవతీత్వాని ద్వారవతీత్వశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ఆసీత్ ఆస్తాం అసౌ అసభువీ త్యస్తాదకర్తకాదాతోః కర్తరి భూతేలశి పర. ప్ర. పుర. ఏ.

బలోర్తిభిరితి. బలాని ఊర్తయఇవ తై ర్బలోర్తిభిః వలయైః కంకణై రివతత్ త్తణేహరినిష్క్రమణక్షణపీ హీయమానా అపరిచ్ఛమానా, రథ్యా భుజేవ యస్యా స్తస్యాః అతఏవ అస్యాః పురః ద్వారవత్యాః, చక్రపాణౌ కృష్ణే నిష్క్రమతి నిర్గ చ్ఛతిసతి, ప్రాయేణ భూమ్నా ద్వారవతీత్వం ద్వారకాత్వం స్వస్వరూపమితి యావత్ తదిప్తంనాసీత్ హరివిరహే తద్వైఫల్యాదితి భావః. ద్వారవతీశబ్దస్య సంజ్ఞాత్వాత్ ‘త్వతలోర్థణవచనశ్చే’ తి నపుంవద్యావశః. అన్యత్ర ద్వారవతీత్వం ద్వారవత్త్వం నేప్తం తస్య హరినిష్క్రమణహేతుత్వాదిత్యుభయధాపుష్పవమితభుజావలయగళన హేతుకత్వా దుపమాసంకీర్ణేయ మనిష్టత్వో త్పేక్షా ప్రాయేణేత్య నేవ వ్యజ్యతే.

అవ. ఇతః నీసర్గము ముగియువఱకును సముద్రవర్ణనము.—

శ్లో. పారే జలం నీరనిధే రవశ్య

స్తురారి రానీలపలాశ రాశీః,

వనావళీ రుత్కులికాసహస్ర

ప్రతిక్షణోత్కూలిత శైవలాభాః.

20

టీ. మురారిః=శ్రీకృష్ణుడు, నీరనిధేః=సముద్రముయొక్క, పారేజలం=నీటి యావలియొద్దన, అనీలపలాశరాశీః = అంతటనునల్లపైన, యాకుజంఘములు గలిగిన ఉత్క... భాః=ఉత్కలికా=గొప్పతరంగములయొక్క, సహస్ర=వేలచేత, ప్రతిక్షణం = ప్రతిక్షణమును, ఉత్కూలిత=గట్టుననువ్రోచుబడిన, శైవల=నాచుయొక్క, అభాః = ప్రకాశమువంటి ప్రకాశముగలిగిన, వనావళీః=వనపంక్తులను, అపశ్యత్=చూచెను.

తా. శ్రీకృష్ణుడు సముద్రమున కావలియొద్దను నున్న వనపరం పరలంగాంచెను. అవి చూడనింపైన పసరాకు జంఘముతో ప్రతిక్షణ మందును పెద్ద పెద్ద సముద్ర కెరటములచేత గట్టుమీది కెగజిమ్మబడిన నాచుచుంబోలి తోచుచున్నవి.

శ. స—జలానాంపారే పారేజలం అవ్యయాభా. నీరాణాంనిధిః నీరనిధిః తస్య నీరనిధేః, నిధేః నిధ్యోః నిధీనాం నీరనిధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. అపశ్యత్ అపశ్యతాం అపశ్యత్ దృశీర్ ప్రేక్షణ ఇత్యన్యాయకర్మకాధాతోః కర్తరిభూతేలజి పర ప్ర. పురు. ఏ. మురస్య అరిః మురారిః, మురారిః మురారీ మురారయః మురారిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఆసమంతాన్నీలాః అనీలాః పలాశానాం రాశయః పలాశరాశయః అనీలాః పలాశరాశయః యానాంతాః అనీలపలాశరాశయః తాః ఆ..శీః, రాశిం రాశీ రాశీః అనీరపలాశరాశిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. వనానాం ఆవళయః వనావళయః తాః వనావళీః, వనావళిం వనావళీ వనావళీః వనావళిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఉత్కలికానాం సహస్రాణి ఉత్కలికాసహస్రాణి త్షణే త్షణే ప్రతిక్షణం ప్రతిక్షణం ఉత్కూలితాః ప్రతిక్షణోత్కూలితాః ఉత్కలికాసహస్రాః ప్రతిక్షణోత్కూలితాః ఉత్కలికాసహస్ర ప్రతిక్షణోత్కూలితాశ్చ తే శైవలాశ్చ ఉత్క...లితశైవలాః ఉత్క...లానాం ఆభేవ ఆభా యానాం తాః ఉత్కలి...లాభాః తాః ఉ...భాః, ఆభాం ఆభే ఆభాః ఉత్కలికాసహస్ర ప్రతిక్షణోత్కూలిత శైవలాభాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

అథాస్యసమాప్తే సముద్రం వర్ణయతి.—

పారఇతి. మురారిర్నీరనిధేసముద్రస్య జలానాం పారేపరతీరేపారేజలం 'పారావారేపరార్వాచీతీరే' ఇత్యమరః. 'పారేమధ్యేషప్యావే' త్యవ్యయాభావః, తత్సన్ని ధౌగాదేకారాంతత్వంచపారేశబద్ధ్య. ఆసమంతాన్నీలాః పలాశానాం పత్రాణాం

రాశయోయాసాంతాః హరితవర్ణ పర్ణ పూర్ణా ఇత్యర్థః. 'పత్రం పలాశం చ దనం దళం పద్మం చ దః పుమా ని' త్యమరః. ఉత్కులికా ఊర్తయః. 'ఊర్తి రుత్కులికోల్లోలకల్లోలాలహ రీతథే' తి హలాయుధః. తాసాం సహస్రైః ప్రతిక్షణం ఉత్కులితాః కూలముద్గ తాః, కృతాః కూలం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. ఉత్కులశబ్దాత్ తత్కురోపీతిన్యంతా త్కుర్షణిక్తః. తేషాం చైవలానాం ఆభేవాభాయాసాంతాః. తత్సద్భూతిత్యర్థః. వనా వళిరపశ్యత్ అత్రోత్కులితశ్చైవలస్యస్వతస్సిద్ధసం దేహదుపమా త్వేతియోస్సంకరః.

శ్లో. లక్ష్మీభృతోఽంభోధితటాధివాసాన్

ద్రుమా నసౌ నీరదనీలభాసః,

లతావధూసంప్రయుజోఽధివేలం

బహూకృతాన్ స్వానివ పశ్యతిస్త.

20

టీ. అసౌ=ఈ శ్రీకృష్ణుడు, లక్ష్మీభృతః-లక్ష్మీ = కాంతిని(లక్ష్మీకేవిని), భృతః = తాల్చుచున్నట్టియు, అంభోధితటాధివాసాన్-అంభోధితటం=సముద్రపుంగుడున, అధి వాసాన్=నివాసముగలిగినవియు, నీరదనీలభాసః - నీరద = మేఘమువలెనే, నీలభాసః =నల్లనికాంతిగలవియు, లతావధూసంప్రయుజః - లతావధూ = స్త్రీలవంటిఁగలతొ (ఁగలవంటి స్త్రీలతో), సంప్రయుజః=కూడినవియు(నగు), అధివేలం=చెలియలి కట్ట మీది, ద్రుమాన్=వృక్షములను, బహూకృతాన్=అనేకముగాఁజేయఁబడిన, స్వాన్ =తనదేహములనుగా, పశ్యతిస్త=చూచెను.

తా. శ్రీహరి యాసముద్ర తీరమునందలి వృక్షములను గన్గొనెను. అవి పలుసంఖ్యలుగా నేర్పడిన దేహములను బోలియున్నవి. అది యెట్లున- శ్రీహరి లక్ష్మిని ధరియించె ననియు లక్ష్మీ (శోభా) వంతములుగా నున్నవి. సముద్ర తీర వాసము నీలమేఘచ్ఛాయయు సుభయత్ర తుల్యముగా నున్నది. ఆ శ్రీకృష్ణుఁ జేరిన జవ్వనులు తీగలవలెయున్నారు. కోమలగాత్రలై వృక్షములట్టి లతలతోఁగూడియున్నవి కావున లతావధూసంయోగ్యము సుభయతుల్యమై యున్నదని యెఱుఁగనది.

శ. స.—లక్ష్మీం విగ్రహీతి లక్ష్మీభృతః తాన్ లక్ష్మీభృతః, లక్ష్మీభృతం లక్ష్మీ భృతా లక్ష్మీభృతః లక్ష్మీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. అంభాసీ ధీయంతే అస్మిన్నితి అంభోధిః అంభోధేః తటం అంభోధితటం అంభోధితే అధివాసః యేషాం తే అంభో ధితటాధివాసాః తాన్ అం...సాన్, వాసం వాసౌ వాసాన్ అంభోధితటాధివాస శబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ద్రవంతి ఊర్ధ్వమితి ద్రవః ద్రవః ఏషాంసంతీతి ద్రుమాః తాన్ ద్రుమాన్, ద్రుమం ద్రుమా ద్రుమాన్ ద్రుమశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అసౌ,

అసా అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. నీరాణి దదాతీతి నీరదః నీరదశ్చ
 నీలాః నీరదనీలాః, నీరదనీలాః భాసః యేషాంతే నీరదనీలభాసః తాక్ నీ...సః,
 భాసం భాసా భాసః నీరదనీలభాశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. బ. లతాః వధ్వశ్చ (లతాశ్చ
 వధ్వః) లతావధ్వః లతావధూభిః సంప్రయుంజంతీతి లతావధూసంప్రయుజః త్వాన్
 ల...జః, సంప్రయుజం సంప్రయుజౌ సంప్రయుజః లతావధూసంప్రయుక్తబ్దః
 జ. పు. ద్వి. బ. వేలాయాం అధివేలం అవ్యయాభా. అవహవః బహవస్సంపద్య
 మానాః కృతాః బహూకృతాః తాక్ బహూకృతాక్, బహూకృతం బహూ
 కృతౌ బహూకృతాక్ బహూకృతశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. స్వాన్, స్వం స్వా స్వాక్
 స్వశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య. పశ్యతి పశ్యతః పశ్యంతి దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్య
 స్తాత్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతేస్సయోగాత్ లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ.

లక్ష్మీతి. అసా వారిః లక్ష్మీం శోభాం శ్రీదేవీంచ బిభ్రతీతి లక్ష్మీభృతస్తాక్ అంభో
 ధితే అధివాసోయేషాంతాక్ నీరదవన్నీలభాసః నీలవర్ణాక్ లతాః వధ్వశ్చవేత్త్యుపమిత
 సమాసః. అన్యత్ర లతాశ్చవధ్వశ్చి శాకపార్థివాదిత్వాన్వధ్యమపదలోపీసమాసః. తాభి
 స్సంప్రయుంజత్యితి సంప్రయుజఃసంగతాక్ క్విప్. వేలాయాం అధివేలం విభక్త్య
 క్తేఽవ్యయాభావః ద్రుమాక్ బహూకృతాక్ అనేకీకృతాక్ స్వాక్ స్వకీయవిగ్ర
 హానివేత్త్యర్థః. ఏవంచ పుల్లింగతానిర్వాహః ఆత్మపరత్వే నపుంసకత్వాపాతాత్
 'స్వాన్ జ్ఞాతావాత్సని స్వంత్రీష్వాత్తీయేస్వాస్త్రియాంధన' ఇత్యమరః. పశ్యతీన్,
 క్షేపసంకీర్ణేయ ముపమా.

శ్లో. ఆశ్లిష్టభూమిం రసితార ముచైచ

ర్గోలద్భుజాకారబృహ తరంగమ్,

ఘనాయమానం పతి మాపగానా

మసా వపస్సారిణ మాశశంకే.

21

టీ. ఆశ్లిష్టభూమిం-ఆశ్లిష్ట = కొగలంపఁబడిన, భూమిం=భూతలముగలదియు,
 ఉచైచై=బిగ్గరగా, రసితారం=అఱచుచున్నదియు, లోల...రంగం, లోలత్=చలిం
 చుచున్న (ఇటునటు వ్రేలఁబడుచున్న), భుజాకార=భుజములపోలికనున్న, బృహ
 తరంగం = పెద్ద కెరటములుగలదియు, ఘనాయమానం = సురుగులు గ్రక్కు
 చున్నదియు, అపగానాం పతిం=సముద్రమును, అసా=ఈకృష్ణుఁడు, అపస్సారిణం=అప
 స్సారరంగము గలవానినిగా, ఆశశంకే=అనుమానించెను.

తా. నేలనంటి పెద్దగా నఱచుచుం జేతులవలె తరంగముల నిటు
 నటు దొరలించుచు సురుగులు గ్రక్కుచున్న సముద్రుని జూచి మూర్ఛా
 వ్యాధియున్నవాడేమో యని యాతఁ డనుకొనెను.

శ. స.—ఆశ్లిష్టా భూమిః యేనసః ఆశ్లిష్టభూమిః తం ఆశ్లిష్టభూమిం, భూమిం భూమి భూమిః ఆశ్లిష్టభూమిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. రసితారం, రసితారం రసితారా రసిత్వాన్ రసిత్వశబ్దః ఋ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. భుజ్యతే ఏభిరితి భుజాః లోలంతశ్చ తే భుజాశ్చ లోలద్యుజాః లోలద్యుజానాం ఆకార ఇవ ఆకారో యేషాం తే లోలద్యుజాకారాః బృహంతశ్చ తే తరంగాశ్చ బృహత్తరంగాః లోలద్యుజాకారాః బృహత్తరంగాః యస్యసః లోలద్యుజాకారబృహత్తరంగాః తం లో...గం, తరంగం తరంగో తరంగాః లోలద్యుజాకారబృహత్తరంగ శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. 'ఫేనం ఉద్వమక్' ఫేనాయమానః తం ఫేనాయమానం, ఫేనాయమానం ఫేనాయమానా ఫేనాయమానాః ఫేనాయమానశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. పతిం, పతిం పతీ పతిక్ పతిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అపాం సమూహః ఆపం ఆపేన గచ్ఛంతీత్యాపగాః తాసాం ఆపగానాం, ఆపగాయాః ఆపగయోః ఆపగానాం ఆపగాశబ్దః అ. స్త్రీ. ష. బ. అసౌ, అసౌ అమా అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అపస్తారః అన్యాన్త్రీతి అపస్తారీ తం అపస్తారిణం, అపస్తారిణం అపస్తారిణౌ అపస్తారిణః అపస్తారీన్యబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. ఆశశంకే ఆశశంకాతే ఆశశంకిరే ఆజ్ పూర్వకశకిశంకాయా మిత్యస్తాత్స కర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

ఆశ్లిష్టేతి, ఆశ్లిష్టభూమిమాశ్లిష్టభూతలం, ఉచ్చైఃతారంరసితారం క్రందితారం లోలతాం చలతాం ఇతస్తతః పతతాం భుజానామాకారఇవాకారోయేషాంతే బృహత్తరంగాః యస్యతంత్రోక్తం ఫేనాయమానం, ఫేనముద్వమంతం 'ఫేనాచ్చేతివక్తవ్యమి' తి క్యజ్. క్యజ్జోజిత్యాదాత్త నేపదం. అపాం సమూహః ఆపం తస్యసమూహ ఇత్యణ్విత్వయః. తేన గచ్ఛంతీత్యాపగాః, తాసాం పతిం సముద్రం, అసౌ నారిః అపస్తారిణమపస్తారిణోగిణం ఆశశంకే తద్ధర్మయోగాత్త్రోత్ప్రేక్షాం చక్రఇత్యర్థః. యథామూర్తైదానికాః 'వృద్ధైరాతుభిరాహతేచమచసిప్రాణీతమస్సంవిశక్' దం శాక్ ఖాదతిఫేనముద్గిరితి దోః పాదం క్షిపన్ముఢధిః, పశ్యక్ రూపమస్త్రి తౌనిపత తి వ్యర్థాః కరోతిక్రియాః భిభ్యత్సస్వయమేవ శామ్యతిగతేవేగేత్వస్సారయః.

శ్లో. పీత్వా జలానాం నిధినాతిగార్ధ్యా

ద్వ్యుద్ధిం గతే ప్యాత్తని నైవ మాంతి,

క్షిప్తా ఇవేందో స్సరుచోఽధివేలం

ముక్తావలీ రాకలయాంచకార.

23

టీ.జలానాం నిధినా=నీరముల కాకరముగు నముగ్గునిచేతి, అతిగార్ధ్యాన్ = మిక్కిలి యశేతువలన, పీత్వా=త్రాగి, వ్యుద్ధిం గతేఽపి = పెంపొందినదియైనను,

అత్తని=తనదేహమున, న ఏవ మాంతీ=ఇనుడనినై, ఊప్తా=బయటికిచివ్వుబడిన, ఇందో=చంద్రునియొక్క, రుచివ=కాంతులొయన్నట్లు, సః=ఆశ్రీకృష్ణుడు, అధివేలం = చెలియలికట్టమీద, ముక్తావళి=ముత్యపురాసులను, ఆకలయాంచకార=చూచెను.

తా. శ్రీకృష్ణుడాసముద్రపు గట్టుమీద ముత్యాలు రాసులు రాసులుగా పడియుండగా జూచెను. అవి చంద్రోదయ మైనప్పుడు సముద్రుడత్యాశచేత కడుపార మింగి బాగుగా పొంగియున్నను తన పొట్టలో నిమడకపోగా పైకి వెళ్లగక్కిన చంద్రకిరణములా యన్నట్లు గాన్పించినవి. చంద్రోదయమైనప్పుడు సముద్రము పొంగు నను శాస్త్రము ననుసరించి యిట్లు వర్ణింపబడినది.

శ. స.—పీత్వా క్త్వా ప్రత్యయాంత. జలానాం, జలస్య జలయోః జలానాం శబ్దః అ. న. ష. బ. నిధనా నిధిభ్యాం నిధిభేః నిధిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. గర్భ ఏవ గార్ధ్యం అతిమాత్రంచ తత్ గార్ధ్యం చ అతిగార్ధ్యం తస్మాత్ అతిగార్ధ్యాత్, గార్ధ్యాత్, గార్ధ్యాభ్యాం గార్ధ్యభ్యః అతిగార్ధ్యశబ్దః అ. న. పం. ఏ. వృద్ధి, వృద్ధి వృద్ధి వృద్ధిః వృద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. గతే, గతే గతయోః గతేషు గతేశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ఆత్మని, ఆత్మని ఆత్మనోః ఆత్మను ఆత్మనృబ్దః న. పు. స. ఏ. న ఆవ్య ఏవ ఆవ్య. మాంతీ, మాంతీ మాంత్యా మాంతీః మాంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఊప్తా, ఊప్తాం ఊప్తే ఊప్తాః ఊప్తాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఇవ ఆవ్య. ఇందోః, ఇందోః ఇందోః ఇందూనాం ఇందుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. రుచః, రుచం రుచా రుచః రుచ్చబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. బ. వేలాయాం అధివేలం ఆవ్య. ముక్తానాం ఆవ శయః ముక్తావళయః తాః ముక్తావళి, ముక్తావళిం ముక్తావళి ముక్తావళిః ముక్తావళి శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆకలయాంచకార ఆకలయాంచక్రతుః ఆకలయాంచక్రః ఆశ్చర్యకలగరా సంఖ్యానేచే త్వస్తాణ్ణిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తాత్పూర్ణ ధాతోః సకర్తకాత్కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై. ప్ర. పురు. ఏ.

పీత్వేతి. జలానానిధినాసముద్రేణ గర్భఏవగార్ధ్యం బౌపమ్యాదివత్ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్సాన్విధేష్యఇప్రిత్యయః. తదతిమాత్రమతిగార్ధ్యం తస్మాత్ప్రసాభరాదిత్యర్థః, గృహోషః పునః ఓర్ధ్వః 'వాంతోయిప్రత్యయ' ఇతిగార్ధ్యవ్యమితిస్యాత్, పీత్వాక్షేపణక్రియాపేక్షయా హర్షకాలతా, వృద్ధిం గతేప్యాత్మని స్వదేహే చంద్రోదయే సముద్రస్య వృద్ధిత్యాగమః, నైవమాంతీరమాంతీరతిరిచ్యమానా ఇత్యర్థః. మాతేశ్వరీజీవ. ఆచ్ఛినద్యోర్ముమితినుమ్, ఊప్తా ఉద్గీరాః అతితృప్తయోత్కటం

పీత్యా అంతః అమానాత్ బహిరుద్వాంతా ఇత్యర్థః. ఇందోరుచః మరీచీరీవేత్యు
త్యేక్షా, సహరిః అధివేలమధిఖాలం. 'వేలాఖాలవికారయో రి'తి విశ్వః. ముక్తావళీ
రాకలయాంచకార ఆలోకయామాస, కపీనాం కలిః కామధేనుః.

శ్లో. సాటోప ముర్వీ మనిశం నదంతో

యైః స్లావయిష్యంతి సమంతతోఽమీ,

తాన్యేకదేశా నిభృతం పయోధే

సోఽమ్భాని మేఘాన్ పిబతో దదర్శ.

౭౮

టీ. అమీ = ఈ మేఘములు, సాటోపం = ఆడంబరముతోఁగూడ, అనిశం =
ఎప్పుడును, నదంతః = ఉలుముచున్నవై, యైః = ఏయుదకములచేత, ఉర్వీం = భూమిని,
సమంతతః = నలువైపులను, స్లావయిష్యంతి = ముంచునో, తాని = అన్ని, అంభాని = ఉద
కములను, పయోధేః = సముద్రముయొక్క, ఏకదేశాత్ = ఒకమూలనుండి, నిభృతం =
కదలిక లేకుండునట్లుగా, పిబతః = త్రాగుచున్న, మేఘాన్ = మేఘములను, సః = ఆ
కృష్ణుఁడు, దదర్శ = చూచెను.

తా. పెద్దయాడంబరముతో నులుముల నులుముచు మెలుములు
మెలుముచుం బయలుదేరి తాము భూతల మెల్లచోట్లను ముంచి
యైత్రేడుజలంబులను మేఘములు సముద్రమందొకమూల నుండి
యించుకంతయుఁ గదలకుండ వట్టుకొనుచుండుట యాశ్రీకృష్ణుఁడు
దిలకించెను. సముద్రముయొక్కపరిమాణము చెప్ప శక్యముగానంతగా
నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స. — ఆటోపేన సహవర్తతే యస్మిన్కర్తణి తద్యథా తథాసాటోపం
క్రియావిశేషణం. ఉర్వీం, ఉర్వీం ఉర్వ్యా ఉర్వీః ఉర్వీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.
అనిశం అవ్య. నదంతః, నదన్తః నదంతో నదంతః నదచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. యైః,
యేన యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః త. న. తృ. బ. స్లావయిష్యతి స్లావయిష్యతః స్లావయి
ష్యంతి పుష్ పుష్ గతావిత్సాణ్ణిజంతాద్ధాతోస్సకర్త కాత్కర్తరి భవిష్యతి ల్యుటి
పర. ప్ర. పు. బ. సమంతతః అవ్య. అమీ, అసౌ అమా అమీ అదశ్శబ్దః స. పు.
ప్ర. బ. తాని, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. స. ద్వి. బ. ఏకశ్చాసౌ దేశశ్చ ఏకదేశః
తస్మాత్ ఏకదేశాత్, ఏకదేశాత్ ఏకదేశాభ్యాం ఏకదేశేభ్యః ఏకదేశశబ్దః అ. పు.
పం. ఏ. నిభృతం క్రియావిశేణం. పయాని ధియంతేఽస్మిన్నితి పయోధిః తస్య
పయోధేః పయోధోః పయోధీనాం పయోధిశబ్దః ఇ. పు. య. ఏ. సః, సః తా తే

తచ్చబ్బ: ద. పు. ప్ర. ఏ. అంభాంసి, అంభ: అంభసీ అంభాంసి అంభశ్శబ్బ: స. న. ద్వి. బ. మేఘాన్, మేఘం మేఘా మేఘాన్ మేఘశబ్బ: అ. పు. ద్వి. బ. పిబతః, పిబంతం పిబంతౌ పిబతః పిబచ్చబ్బ: త. పు. ద్వి. బ. దదర్శ దదృశతుః దదృశుః దృశిక్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతో: కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

సాటోపమితి. అమీ మేఘా: సాటోపం, ససంభ్రమం. 'సంభ్రమాటోప సంరంభా' ఇతియాదవః. అనిశంసదంతోగర్జంతః యైరంభోభిః ఉర్వీంసమంతతః ప్లావ యివ్యంతి తానితావంత్యంభాంసి పయోధేరేకదేకాదేకకోణాత్ నిభృతం నిశ్చలం యథాతథా పిబతోమేఘాన్ సహరిర్దదర్శ, ఏతేన సముద్రస్య అపరిచ్ఛిన్నరూపత్వం వ్యజ్యతే.

శ్లో. ఉద్భృత్య మేఘై స్తతఏవ తోయ
మర్ధం మునీంద్రై రివ సంప్రణీతాః,
ఆలోకయామాస హరిః పతంతి

ర్నదీ స్సన్పత్తి ర్వేద మివామ్బురాశిమ్.

౭౫

టీ. మునీంద్రైః=ముషిక్రేష్టులచేత, తతఏవ = అవేదమునుండియే, అర్ధమివ=అర్ధ మునుబలె, మేఘైః=మేఘములచేత, తతఏవ=ఆసముద్రమునుండియే, తోయం= ఉదకమును, ఉద్భృత్య=ఎత్తి, సంప్రణీతాః=చేయబడినవై, అంబురాశిం=సముద్ర మును, పతంతీః = ప్రవేశించుచున్న, నదీః = నదులను, వేదం=వేదమును, పతంతీః= ప్రవేశించు (తాత్పర్యమున నేకీభవించు) చున్న, స్సన్పత్తివ=మనుస్సన్పత్తి మొదలగు స్సృతులనుబలె, హరిః=శ్రీకృష్ణుడు, ఆలోకయామాస=చూచెను.

తా. వేదాస్థములను సంగ్రహించి మహర్షులచేత రచియింపబడిన వై యావేదములనే తాత్పర్యమున నేకీభవించు స్సృతులయట్లు సముద్ర జలము నెత్తికొని వచ్చి మేఘములచేత వర్షముద్వారా కల్పింపబడిన వియై యాసముద్రముననే కలియుచున్ననదుల సాశ్రీకృష్ణుండు తిలకించెను.

శ. శ.—ఉద్భృత్య ల్యబంత. మేఘైః, మేఘేన మేఘాభ్యాం మేఘైః మేఘ శబ్దః అ. పు. తృ. బ. తతః తసిలంతం. ఏవ అవ్య. తోయం, తోయం తోయే తోయాని తోయశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ అర్థం, అర్థం అర్థౌ అర్థౌ అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మునినామింద్రాః మునీంద్రాః తైః మునీంద్రైః మునీంద్రేణ మునీంద్రాభ్యాం మునీంద్రైః మునీంద్రశబ్దః అ. పు. తృ. ౧. ఇవ అవ్య. సంప్రణీతాః, సంప్రణీతాం సంప్రణీతే సంప్రణీతాః సంప్రణీతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆలోకయామాస ఆలోక

యామాసతుః ఆలోకయామానుః ఆజ్ఞాపూర్వకలోక్మదర్శన ఇత్యస్తాణ్ణిజంతాదామంతా
దనుప్రయుక్తాద సభువీత్యస్తా త్సకర్తృకాథాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.
హరిః, హరిః హరీ హరయః హరిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. పతంతీః, పతంతీం పతంత్యా
పతంతీః పతంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నదీః, నదీం నద్యా నదీః నదీశబ్దః ఈ. స్త్రీ.
ద్వి. బ. స్పృతీః, స్పృతిం స్పృతీ స్పృతీః స్పృతీశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. వేదం, వేదం
వేదా వేదా వేదశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ ఆవ్య. అంబూనాం రాశిః అంబురాశిః
తం అంబురాశిం, అంబురాశిం అంబురాశీ అంబురాశీక అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు.
ద్వి. ఏ.

ఉద్భృత్యేతి. మునీంద్రైస్తతో వేదాదేవ అర్థమివ మేషైస్తతః అంబురాశే
రేవ తోయముద్భృత్య సంప్రణీతాః, కృతాః, అంబురాశిం పతంతీః ప్రవిశంతీర్నదీః
వేదం పతంతీః స్పృతీః మన్వాదిసంహితా ఇవ హరిః ఆలోకయామాస శ్రుతిమూలక
త్వేనైవ ప్రామాణ్యాత్ స్పృతీనాం తత్సంవాదఏవ తత్ప్రవేశః అనేకేవేయముపమా.

శ్లో. విక్రీయ దిశ్యాని ధనాన్యురూణి

వైస్వానరసా వుత్తమలాభభాజః,

తరీషు తత్ర త్య మఫలు భాండం

సాంయాత్రికా నావహతోభ్యనందత్.

2౬

టీ. దిశ్యాని=దిక్కులయందు బుట్టిన, ఉరూణి=గొప్పవియగు, ధనాని=
ద్రవ్యములను, విక్రీయ=అమ్మి, ఉత్తమలాభభాజః=రెట్టింపులాభమును బొందినవారై,
తత్ర త్యం=అచ్చటి, అఫలు=పారవంతమైన, భాండం=మూలధనమును, తరీషు=ఓడల
యందు, ఆవహతః = వైచుకొనివచ్చుచున్న, వైస్వాన్=సముద్రతీరనివాసులగు,
సాంయాత్రికా = ఓడవర్తకులను, అసా=ఈ కృష్ణుడు, అభ్యనందత్ = చూచి
మెచ్చుకొనెను.

తా. ఆ సముద్రద్వీపవాసు లగు నోడవర్తకు లాయాదిక్కుల
నుండి తీసికొని వచ్చిన గొప్పగొప్పవస్తువులను ద్వీపాంతరములయందు
విక్రయించి మొదలిసొమ్ము కొన్న రెట్టింపులాభమును సంపాదించి లాభ
ముతోఁగూడిన యామూలధనము (భాండము) నోడమీఁదయెక్కించి
కొని వచ్చుచుందురు. కృష్ణుడు అట్టి యావర్తకులను జూచి మెచ్చి
యోనందించెను.

శ. స. — విక్రీయ ల్యబంత. దిక్షు భవాని దిశ్యాని తాని దిశ్యాని, దిశ్యం దిశ్యే
దిశ్యాని దిశ్యశబ్దః ఆ. న. ద్వి. బ. ధనం, ధనం ధనే ధనాని ధనశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ.

ఉరూణి, ఉరు ఉరుణి ఉరూణి ఉరుశబ్దః ఉ. న. ద్వి. బ. ద్వీపే భవాః ద్వైప్యాః
తాత్ ద్వైప్యాన్, ద్వైప్యం ద్వైప్య ద్వైప్యాత్ ద్వైప్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అసౌ
అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఉత్తమశ్చాసౌ లాభశ్చ ఉత్తమలాభః
ఉత్తమలాభం భజంతీతి ఉత్తమలాభభాజః తాత్ ఉ. ..జః, భాజం భాజౌ భాజః
ఉత్తమలాభభాక్షబ్దః జ. పు. ద్వి. బ. తరీషు, తర్వాం తర్వోః తరీషు తరీశబ్దః ఈ.
స్త్రీ. స. బ. తత్ర భవం తత్రత్యం తత్ తత్రత్యం, తత్రత్యం తత్రత్యే తత్రత్యాని.
తత్రత్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. న ఫల్లు అఫల్లు తత్ అఫల్లు, అఫల్లు అఫల్లునీ అఫల్లూని.
అఫల్లుశబ్దః ఉ. న. ద్వి. ఏ. భాండం, భాండం భాండే భాండాని భాండశబ్దః అ. న.
ద్వి. ఏ. సంఘాయ యాత్రా సంయాత్రా, సంయాత్రా ప్రయోజనమేషం సాంయా
త్రికాః తాన్ సాంయాత్రికాన్, సాంయాత్రికం సాంయాత్రికా సాంయాత్రికాన్
సాంయాత్రికశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఆవహతః, ఆవహంతం ఆవహంతౌ ఆవహతః
ఆవహచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. అభ్యనందత్ అభ్యనందతాం అభ్యనందత్ అభిపూర్వ
కటునదిసమృద్ధావిత్యస్తాత్పక ర్తకార్థాతోః కర్తరిధూతేలజీ పర. ప్ర. పురు. ఏ.

విక్రీయేతి. విక్రమభవానిదిశ్యాని దిగంతరానీత్యర్థః. దిగాదిభ్యోయత్, ఉరూణి
మహాంతిధనాని నానాద్రవ్యాణి విక్రీయ, మూల్యేన దత్వా ఉత్తమలాభం మూ
ల్యాత్ ద్వైగుణ్యాదికంభజంతీతితానుత్తమలాభభాజః తత్రభవంతత్రత్యం ద్వైప్య
మిత్యర్థః. అవ్యయాత్మ్యమ్. అఫల్లు సారవత్ 'ఫల్లుతుచ్ఛమసారం చే' తియాదవః.
భాండం మూలధనం, పశ్యద్రవ్యమిత్యర్థః. 'వణిజ్జూలధనేపాత్రే భాండంభూషాశ్వ
భూషయో రి'తి వైజయంతీ. తరీషు. నౌషు 'స్త్రీయాం నౌ స్తరణి స్తరి రి' త్యమరః.
'అవిత్తూస్తృతం త్రిభ్యఈ రి' త్యాణాదికఈకారప్రత్యయః. ఆవహతః ఆదదానాత్.
వహ తేశ్వత్ప్రత్యయః. ద్వైప్యాత్ సముద్రద్వీపవాసినః, 'ద్వీపాదనుసముద్రం
యభి'తికైషికో యభ్ప్రిత్యయః. సంయాత్రాసంఘాయయాత్రాసాప్రయోజనమేషం
తాత్ సాంయాత్రికాత్ పోతవణిజః 'సాంయాత్రికఃపోతవణిగి'త్యమరః. ప్రయోజన
మితిరక్, అసౌ హరి రభ్యనందత్.

శ్లో. ఉత్పిత్సవోఽంతర్నదభర్తురుచైచ

గర్గియసా నిశ్వసితానిలేన,

పయాంసి భక్త్యా గరుడధ్వజస్య

ధ్వజాని వోచ్చిక్షిషిరే ఫణింద్రాః.

22

టీ. నదభర్తుః=సముద్రముయొక్క, అంతః=లోపలినుండి, ఉత్పిత్సవః=పై
కెగయః(నోవుచున్న, ఫణింద్రాః=సర్పశ్రేణములు, భక్త్యా=భక్తిచేత, గరుడధ్వజస్య=

శ్రీకృష్ణమూర్తికి, ధ్వజానివ = కెండాలునుంబలె, గరియసా = మిక్కిలి యధికమైన, నిశ్వ
 నితానిలేన = పూర్తారవాయువులచేత, పయాంసి = ఉదకములను, ఉచ్చైః = ఎత్తుగా,
 ఉచ్చిక్షిపిరే = ఎగజిమివవి.

తా. సముద్రము మధ్యనుండి వైకి రాదలచుచున్న సర్పముల
 పూర్తారములచే వైకెగయు నీటిబుడగలు భగసంతుఁడగుగరుడధ్వ
 జానియందు భక్తిచేత నవి యెత్తినధ్వజములూ యన్నట్లున్నవి.

శ. ౧.—ఉత్పత్తిః ఇచ్చనః ఉత్పిత్సనః, ఉత్పిత్సః ఉత్పిత్సా ఉత్పిత్సనః
 ఉత్పిత్సశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. అంతః అవ్య. నదానాంభర్తా నదభర్తా తస్య నదభర్తః,
 భర్తః భర్త్రః భర్తృణాం నదభర్తృశబ్దః ఋ. పు. మ. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. అత్యం
 తం గురుః గరియాన్ తేన గరియసా, గరియసా గరియోభ్యాం గరియోభిః గరియశ్శబ్దః
 స. పు. తృ. ఏ. నిశ్వసిత్సస్య అనిలః నిశ్వసితానిలః తేన నిశ్వసితానిలేన, అనిలేన
 అనిలాభ్యాం అనిలైః నిశ్వసితానిలశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. పయాంసి, పయాః పయాసీ
 పయాంసి పయాశ్శబ్దః స. న. ద్వి. బ. భక్త్యా, భక్త్యా భక్తిభ్యాం భక్తిభిః భక్తిశబ్దః
 ఇ. త్రీ. తృ. ఏ. గరుడః ధ్వజే యస్య సుగరుడధ్వజః తస్య గరుడధ్వజస్య, ధ్వజస్య
 ధ్వజయోః ధ్వజానాం గరుడధ్వజశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ధ్వజం, ధ్వజౌ ధ్వజాన్
 ధ్వజశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఇన. అవ్య. ఉచ్చిక్షిపే ఉచ్చిక్షిపాతే ఉచ్చిక్షిపిరే
 ఉత్సూర్వకక్షిపప్రేరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తకాద్ధాతోః కర్తరిభూతానద్యవతనోక్షేలిటి
 ఆత్తసేప్ర. పురు. బ. ఫణాః ఏషాం సంతీతి ఫణినః ఫణీనాం ఇంద్రాః ఫణీంద్రాః,
 ఇంద్రః ఇంద్రౌ ఇంద్రాః ఫణీంద్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఉత్పిత్సవఇతి. నదభర్తృ సముద్రస్య, అంతరభ్యంతరాత్ ఉత్పిత్సనః, ఉత్ప
 తితు మిచ్చనః పతతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. సనిమిమేత్వాదినాఇసాదేశః. అత్ర
 లోపోఽభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః. ఫణీంద్రాః, సర్వాః భక్త్యా గరుడధ్వజస్య, హరేః
 ధ్వజానివ గరియసా అతిమహతా, నిశ్వసితానిలేన ముఖమారుతేన, పయాంసి ఉచ్చై
 రుచ్చిక్షిపిరే ఉత్తిప్తవంత ఇత్యు త్వేక్షా. స్వరితేత్వా దాత్త నేపదమ్.

శ్లో. తమాగతం వీక్ష్య యుగాంతబంధు

ముత్సంగశయ్యాశయ మమ్మురాశిః,

ప్రత్యుజ్జగామేవ గురుప్రమోద

ప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహుః.

౭౮

టీ. అంబురాశిః = సముద్రఁడు, యుగాంతబంధుం = ప్రళయకాల (అపత్యాల)
 మందు చుట్టమెనటియు, ఉత్సంగశయ్యాశయం = ఉత్సంగ = ఒడియను, శయ్యా =
 మాఘటిక — 43

పాన్పున, శయం=శయించునట్టియు, ఆగతం=దగ్గఱకువచ్చినట్టి, తం=ఆ శ్రీ కృష్ణుని, పీత్య=చూచి, గురు... బాహుః-గురు=గొప్పదియగు, ప్రమోద = సంతోషముచేతను, ప్రసారిత=చాచఁబడిన, ఉత్తుంగ=ఉన్నతములైన, తరంగ= అలలనియెడు, బాహుః= బాహువులు గలవాఁడగుచు, ప్రత్యుజ్జగామేవ=ఎగురుకొనినయట్లుండెను.

తా. అప్పుడు తరంగములతో నొప్పచున్న యాసముద్రుడు ప్రళయకాలమందు తనకు బంధువుడై తనయొడిలో పరుండు భగవంతుండగు కృష్ణుండు దగ్గఱకు రాగాఁ జూచి చేతులు సాచి యెదురేగి ప్రత్యుద్ధానము చేయునట్లుండెను.

శ. స. —తం, తం తా తాన్ తచ్చబ్ధః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఆగతం, ఆగతం ఆగతౌ ఆగతాః ఆగతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. పీత్య ల్యబంత యుగానాం అంతః యుగాంతః యుగాంతే బంధుః యుగాంతబంధుః తం యుగాంతబంధుం, యుగాంతబంధుం యుగాంతబంధూ యుగాంతబంధూన్ యుగాంతబంధుశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉత్సంగఏవశయా ఉత్సంగశయా ఉత్సంగశయాయాం కేత ఇతి ఉత్సంగశయా శయః తం ఉత్సంగశయాశయం, శయం శయా శయాన్ ఉత్సంగశయాశయశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అంబూనాం రాశిః అంబురాశిః, అంబురాశిః అంబురాశీ అంబురాశయః అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రత్యుజ్జగామ ప్రత్యుజ్జగతుః ప్రత్యుజ్జగ్గుః ప్రతి ఉత్ ఏతత్పూర్వక గమ్యతావిత్యస్తాత్సకర్తకాధాతోః కర్తరిభూతానద్యతన పగోక్షేలితి పర. ప్ర. పు. పు. ఇవ అవ్య. గురుశ్చ సా ప్రమోదశ్చ గురు ప్రమోదః గురు ప్రమోదేన ప్రసారితాః గురు ప్రమోద ప్రసారితాః ఉత్తుంగాశ్చ తే తరంగాశ్చ ఉత్తుంగతరంగాః ఉత్తుంగతరంగావీవ బాహవః ఉత్తుంగతరంగబాహవః గురు ప్రమోద ప్రసారితాః ఉత్తుంగతరంగబాహవః యేనసః గురు ప్రమోద ప్రసారితోత్తుంగతరంగ బాహుః, బాహుః బాహూ బాహవః గురు ప్రమోద ప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహు శబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ.

తమితి. అంబురాశిః యుగాంతబంధుం ఆపదబంధుమిత్యర్థః. ఉత్సంగఏవశయా తస్యాం కేత ఇతి తం తస్మాక్తం 'అధికరణేకేతే రి' త్యచ్చ్యుత్యయః. ఆగతమభ్యాగతం తంహరింపీత్య గురుణాప్రమోదేన ప్రసారితాః ఉత్తుంగాస్తరంగా ఏవబాహవోయస్య ససక్, ప్రత్యుజ్జగామ సప్తేనాథమగతవానివేతి క్రియాస్వరూపాత్ప్రేక్షా.

శ్లో. ఉత్సంగితాంభుకణాకో నభస్వా
సుదన్వతస్సేదలవాన్తమార్జ,
తస్మానువేలం ప్రజతోఽధివేల
షేలావనాస్ఫలనలభగంధః,

టీ. ఉత్సంగితాంభః కణకః-ఉత్సంగిత=బడిలోఁ బెట్టుకొనిన, అంభఃకణకః= నీటిబొట్టు కలదియు, ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధః-ఏలావన = ఏలకితోటలయొక్క, ఆస్ఫాలన=సంఘర్షణముచేత, లబ్ధ=పొందఁబడిన, గంధః=సువాసనగలదియునగు, ఉదన్వతః, నభస్వాన్=సముద్రపుగాలి, అధివేలం = గట్టుమీఁద, వ్రజతః = నడచిపోవుచున్న, తస్య=ఆశ్రీకృష్ణనియొక్క, స్వేదలవాన్ = చెమటబొట్టులను, అనువేలం= ప్రతినీమిషమునను, మమార్జ=తుడిచివై చెను.

• తా. సముద్రపుగాలి చల్లని నీటితుంపరలచే జల్లనై యేలకితీవలతోటలగుండా వచ్చుటచే సువాసన నింపుచు సముద్రతీరమునఁ బోవుచున్న యాశ్రీకృష్ణునికి చెమట యార్చుచుండెను.

శ. స.—ఉత్సంగినః కృతాః ఉత్సంగితాః అంభసాం కణాః అంభఃకణాః ఉత్సంగితాః అంభఃకణాః యేనసః ఉత్సంగితాంభః కణకః, కణకః కణకౌ కణకాః ఉత్సంగితాంభః కణకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నభః ఆస్వాస్తీతి నభస్వాన్, నభస్వాన్ నభస్వంతౌ నభస్వంతః నభస్వచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఉదకాని అప్సిన్ సంతీతి ఉదన్వాన్ తస్య ఉదన్వతః, ఉదన్వతః ఉదన్వతోః ఉదన్వతాం ఉదన్వచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. స్వేదస్య లవాః స్వేదలవాః తాన్ స్వేదలవాన్, లవం లవౌ లవాన్ స్వేదలవశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. మమార్జ మమార్జతుః మమృజతుః మమార్జః మమృజాః మృజాశుద్ధావిత్యస్తాద్ధాతోః సకర్తకాత్కర్తరి భూతానద్యతనపహోక్షేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. వేలాయాం, వేలాయాం అనువేలం అవ్యయీ వ్రజతః, వ్రజతః వ్రజతోః వ్రజతాం వ్రజచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. వేలాయాం అధివేలం అవ్యయీ ఏలానాం వనాని ఏలావనాని ఏలావనానాం ఆస్ఫాలనం ఏలావనాస్ఫాలనం ఏలావనాస్ఫాలనేన లబ్ధః ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధః గంధః యేనసః ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధః, గంధః గంధౌ గంధాః ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ఉత్సంగి లేతి. ఉత్సంగినః, ఉత్సంగిసంగినః, కృతాః ఉత్సంగితాః 'తత్కగో తీ'తి ణ్యస్తాత్కర్తణిక్తః, ఉత్సంగితాః అంభఃకణాః యేనసః శేషాద్విభాషేతి కప్రత్యయః. ఏలావనానామాస్ఫాలనేన సంఘర్షణేనలబ్ధగంధః ఏవంశిశిరసురభీరుదన్వతోనభస్వాన్ సముద్ర వాయుః అధి వేలం వేలాయాం విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః. వ్రజతస్తస్యహరేస్వేదలవాననువేలం ప్రతిక్షణం యథార్థేవ్యయీభావః, మమార్జజహర 'వేలాకాలేవజలధేర్వేలాతీరవికారయో రి'తి విశ్వః, కావ్యలింగమలంకారః.

శ్లో. ఉత్తాలతాభీచనసంప్రవృత్త
సమీరసీమంతితకేతకీకాః,

ఆసేదిరే లావణసైంధవీనాం

చమూచరైః కచ్చభువాం ప్రదేశాః.

౮౦

ట. చమూచరైః = నేనలయందు సంచరించువారి (సైనికుల)చేతి, ఉ...కాః = ఉత్తాల = ఉన్నతమైన, తాళీవన = తాటితోపులయందు, సంప్రవృత్త = బయలుదేరిన, సమీర = గాలిచేత, సీమంతిత్వ = సాపటకలవిగాఁ జేయఁబడిన, కేతకీకాః = మొగలిడొంకలుగల, లావణసైంధవీనాం = లవణసముద్రసంబంధములైన, కచ్చభువాం = జలస్థమ్మధిగల నేలలయొక్క, ప్రదేశాః = చోట్లు, ఆసేదిరే = పొందఁబడినవి.

తా. ఆ కృష్ణుని సైనికులచే తాటితోపులగాలిచే విభక్తములై పాయలుగాఁ జేయఁబడిన మొగలిడొంకలుగల జలస్థాయములు గల ప్రదేశములు పొందఁబడినవి.

శ. స. — తాళీనాం వనాని తాళీవనాని ఉత్తాలానిచి తాని తాళీవనాని చి ఉత్తాలతాళీవనాని ఉ... నేషు సంప్రవృత్తః ఉ. న సంప్రవృత్తః ఉత్తా . వృత్తశ్చాసా సమీరశ్చ ఉత్తా... త్తసమీరః సీమంతివ్యః కృతాః సీమంతితాః ఉత్తా... రేణ సీమంతితాః ఉ... తితాః ఉ... తాః కేతకీకాః యేషు తే ఉత్తా... తిత కేతకీకాః, కేతకీకః కేతకీకా కేతకీకాః ఉత్తాలతాళీవనసంప్రవృత్తసమీరసీమంతితకేతకీకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఆసేదే ఆసేదాతే ఆసేదిరే ఆజ్ఞాపూర్వకమద్భవిశరణగత్యవసాదనేషు ఇత్యస్తాత్సకర్తకాధాతోః కర్తృణిభూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. లవణస్య సింధుః లవణసింధుః లవణసింధోః ఇయాః లావణసైంధవ్యః తాసాం లావణసైంధవీనాం, సైంధవ్యాః సైంధవ్యోః సైంధవీనాం లావణసైంధవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. మ. బ. చమూషు చరంతీతి చమూచరాః తైః చమూచరైః, చరేణ చరాభ్యాం చరైః చమూచరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. కచ్చస్య భువః కచ్చభువః తాసాం కచ్చభువాం, కచ్చభువః కచ్చభువోః కచ్చభువాం కచ్చభూశబ్దః ఉ. స్త్రీ. మ. బ. ప్రదేశాః, ప్రదేశః ప్రదేశౌ ప్రదేశాః ప్రదేశశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఉత్తాలేతి చమూషు చరంతీతి చమూచరా సైన్యనికాః, 'చరేష్ట' ఇతి టప్రత్యయః. ఔరుత్తాలే షూన్యతేషు, తాళీవనేషు, సంప్రవృత్తేన ప్రసృతేన సమీరణేన మాయతేన సీమంతితాః, సీమంతివ్యః కృతాః 'సీమంతశబ్దాస్తత్తుబంతాత్తత్కరోతీ' త్రిణౌ కర్తృణిక్తః. జావిష్టవద్భావే విస్తతోర్లుక్. తాః కేతకీకా యేషు తే తథోక్తాః 'నద్యృతశ్చేతి కవ, లవణసింధోరియాః లావణసైంధవ్య' 'తస్యేద మి' త్యజ్ ప్రత్యయః, హృద్భగసింధ్వంతే పూర్వపదస్యచేత్పుభయపదవృద్ధిః, తాసాం కచ్చభువామనూపభూమీనాం 'జలస్థాయమనూపంస్యాత్పుంసికచ్చస్తధావిధ' ఇత్యమరః. ప్రదేశావకదేశాః.

అనేదిలే, ప్రాప్తాః, సీదతేః కర్తృణిలిట్, అత్ర స్వభావోక్తిరనుప్రాసశ్చాలంకారా. ఓజ
శ్లేషసాశబ్ద్యసాకుమార్యాద్యనేకగుణసంపత్తిః స్పష్టా.

శ్లో. లవంగమాలాకలితావతంసా

స్తే నారికేళాంతరపః పిబంతః,
ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకా స్సముద్రా
దభ్యాగతస్య ప్రతిపత్తిమాపుః.

౮౧

టీ. లవం .. సా-లవంగమాలా=లవంగపుష్పమాలికలచేత, కలిత=చేయబడిన,
అవతంసాః=ధూషణములు గలవారును, నారికేళాంతః = కొబ్బరిబొండ్లములలోపలి,
అపః=నీళ్లును, పిబంతః=త్రాగుచున్నవారును, ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకాః=భక్షింపబడిన
పచ్చిపోకలు గలవారును నై, తే=ఆపైనికులు, సముద్రాత్ = సముద్రునివల్లనుండి,
అభ్యాగతస్య=అతిథియొక్క, ప్రతిపత్తిం=గౌరవమును, ఆపుః=పొందిరి.

తా. అలంకారముగా ధరించుకొనుటకు లవంగపుష్పమాలికలు,
చల్లత్రాగుటకు కొబ్బరిబొండ్లములనీళ్లు, రుచిగా నమలి తినుటకు పచ్చి
పోకలును మున్నగు సతిథియోగ్యంబులగు సత్కారములను సముద్రము
నుండి యాపై నికులు పడసిరి.

శ. స.—లవంగస్య పుష్పాణి లవంగాని లవంగానాం మాలాః లవంగమాలాః
లవంగమాలాభిః కలితాః లవంగమాలాకలితాః ~~లవంగమాలాకలితాః~~ అవతంసాః
యేషాంతే లవంగమాలాకలితావతంసాః, అవతంసః అవతంసౌ అవతంసాః లవంగ
మాలాకలితావతంసశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. నారికేళస్య ఫలాని నారికేళాని నారికే
ళానాం అంతః నారికేళాంతః అవ్య. ఆపః, అపః అద్భిః అద్భ్యః ౨ ఆపాం ఆపు
అప్చబ్దః ప. స్త్రీ. నిబ. ద్వి. య. పిబంతః, పిబన్ పిబన్తే పిబంతః పిబచ్చబ్దః త. పు.
ప్ర. బ. ఆర్ద్రాశ్చ తే క్రముకాశ్చ ఆర్ద్రక్రముకాః, ఆస్వాదితాః ఆర్ద్రక్రముకాః
యైస్తే ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకాః, క్రముకః క్రముకౌ క్రముకాః ఆస్వాదితార్ద్ర
క్రముకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సముద్రాత్, సముద్రాత్ సముద్రాభ్యాం సముద్రేభ్యః
సముద్రశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అభ్యాగతస్య, అభ్యాగతస్య అభ్యాగతయోః అభ్యా
గతానాం అభ్యాగతశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. ప్రతిపత్తిం, ప్రతిపత్తిం ప్రతిపత్తి ప్రతి
పత్తిః ప్రతిపత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆప, ఆప ఆపతుః ఆపుః ఆపువ్యాప్తా విత్క
స్తాత్సకర్తృకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేటి పత. ప్ర. పురు. బ.

లవంగేతి. లవంగమాలాభిః లవంగమునుమూలైః, కలితావతంసాః కృతభూ
షణాః నారికేళావ్యయం నారికేళఫలాలాభ్యంతరఇత్వర్థః. అపఇతిపృథక్పదం.

సమాసే 'ఋక్సూరి' త్యాదినాసమాసాంత ప్రసంగాత్. పిబంతః ఆస్వాదితాః, భక్షితా ఆర్ద్రాక్రముకాః ఆర్ద్రాహగీఫలాని యైస్తే 'ఘోంటాతుపాగః క్రముక ఇ'త్యమరః. తేచ మూచరాః సముద్రాదభ్యాగతస్యాతిధేః ప్రతిపత్తిం గౌరవం సత్కారమాపుః 'ప్రతి పత్తిః పదప్రాప్తౌ ప్రవృత్తౌ' గౌరవేపి చేతివిశ్వః. అత్రాభ్యాగతప్రతిపత్తిప్రాప్తేః విశేషణగత్యావతంసకలనాదిపదార్థహేతుకత్యా త్యావ్యలింగమలంకారః, తేన సము ద్రచమూచరాణాం గృహస్థాభ్యాగతోపమ్యప్రతీతే రలంకారేణాలంకారధ్వనిః.

శ్లో. తురగశతాకులస్య పరితః పరమేకతురంగజన్తనః

ప్రమథితభూభృతః ప్రతిపథం మథితస్య భృశం మహీభృతా,
పరిచలతో బలానుజబలస్య పురస్సతతం ధృత శ్రియ

శ్చిరవిగతశ్చియో జలనిధే శ్చ తదాభవదంతరం మహత్. ౮౨

ఇతి శ్రీ మాఘకవికృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే
పురీప్రస్థానో నామ తృతీయస్సర్గః.

టీ. పరితః=నలువంకలను, తురగశతాకులస్య—తురగ = గుఱ్ఱములయొక్క, శత=వందలచేతను, ఆకులస్య = నిండియున్నదియు, ప్రతిపథం=ప్రతిమార్గమునను, ప్రమథితభూభృతః—ప్రమథిత=నలగగొట్టబడిన, భూభృతః=రాజులు (పర్వతములు) గలిగినదియు, సతతం=ఎల్లప్పుడును, ధృత శ్రియః—ధృత=ధరించబడిన, శ్రియః=శోభ (లక్ష్మి) కలదియు, పురః=పేదూర (నగరమునుండి), పరిచలతః = తిరిగిపోవుచున్న, బలానుజబలస్య — బల= బలరామునికి, అనుజ= సోదరుడగు శ్రీకృష్ణునియొక్క, బలస్య = సైన్యమునకును, పరం= కేవలము, ఏకతురంగజన్తనః—ఏకతురంగ= ఒక్క గుఱ్ఱముయొక్క, జన్తనః = ఉత్పత్తిమాత్రము కలిగినట్లయు, మహీభృతా= మందరపర్వతము (రాజు) చేత, భృశం=మిక్కిలి, మథితస్య=తరువబడినట్టి (నలగ గొట్టబడిన), సతతం=ఎల్లవేళలను, చిరవిగత శ్రియః—చిర=చాలకాలమునుండియు, విగత=విడిచిపోయిన, శ్రియః=లక్ష్మి దేవిగలిగినట్టి, జలనిధేశ్చ=సముద్రునికిని, తదా=ఆ ప్రయాణముప్పుడు, మహత్ అంతరం=చాలవ్యవధానము (తారతమ్యము), అభవత్= అయ్యెను.

తా. ఆ శ్రీకృష్ణునియొక్క సైన్యమునందు వందలకొలది గుఱ్ఱములున్నవి. సముద్ర మందు యెప్పుడో ఒక గుఱ్ఱముపుట్టినదట గాని యిప్పుడదియులేదు. సైన్యములు దారిపొడవున అనేక భూభృత్తులను (పర్వతములు, రాజులు) నలగ ద్రొక్కనవి. సముద్రము భూభృత్తుచేత

శోభా రమణః యేన తస్య భృతశ్చియః, పురోక్తే నగరాద్వా పరిచలతః పరితోగచ్ఛ
తః, బలోరామః తదనుజస్య హ ళః బలస్య సై న్యస్య 'బలం సై క్షేబలోరామ ఇ' త్యుభయ
త్రాపి శాశ్వతః. అథ పరం కేవలమేకస్యైవ తురంగస్య జన్మ జన్మమాత్రం యస్తాత్తస్యైక
తురంగజన్మనః, ఏకోపి జాతఏవ నత్వస్తీతి భావః. మహీభృతా మందరాద్రిణా, రాజ్ఞా
చ భృశం మథితస్య నతు స్వయంకస్యాపి మథితు రితి భావః. సతతం చిరాత్ప్రభృతి విగత
శ్చియః ఉత్పత్త్యనంతరమేవాస్యా హరిణా స్వీకౌరాదితి భావః. జలనిధేశ్చ తదా
ప్రస్థానసమయే మహదంతరం దూరగమనాదతివ్యవధానం. ఉక్తరీత్యా మహత్తార
తమ్యంచ అభవత్ ఆత్రోపమేయస్య హరిబలస్య ఉపమానాత్. జలనిధేరాధిక్యవర్ణ
నాత్ వ్యతిరేకా లక్ష్మీరః. చమృకావలీప్తత్వమ్. 'నజభజజాజరా హరయతిః కథితా
భవి చమృకావలీ'తి లక్షణాత్. రచితేతి కేచిత్. 'నజభపురస్కృతాజజజరా రచితా
భవదుద్రదిగ్యతి' రితి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ సారావారసారీణ మహాసాధ్యాయ కోలాచల
మల్లి నాథసూరివిరచితాయాం మాఘవాగ్యాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం తృతీయ స్సర్గః.

